

Kind in proces: van communicatie naar effectieve participatie

Het hoorrecht en de procespositie van minderjarigen in familie- en jeugdzaken

Kind in proces: van communicatie naar effectieve participatie

*Het hoorrecht en de procespositie van
minderjarigen in familie- en jeugdzaken*

M.R. Bruning
D.J.H. Smeets
K.G.A. Bolscher
J.S. Peper
R. de Boer

Dit rapport is verschenen in opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC), Ministerie van Justitie en Veiligheid.

Auteurs:

Prof. mr. drs. M.R. Bruning
Dr. D.J.H. Smeets
Mr. K.G.A. Bolscher
Dr. J.S. Peper
Mr. R. de Boer

Met medewerking van:

Prof. dr. L.R.A. Alink
Prof. dr. E.A.M. Crone
Prof. mr. J.E. Doek
Prof. dr. J. Mesman
Mr. K.A.M. van der Zon

Universiteit Leiden, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, afdeling Jeugdrecht
Universiteit Leiden, Faculteit der Sociale Wetenschappen, Instituut Pedagogische Wetenschappen, afdeling Forensische Gezinspedagogiek en Jeugdhulpverlening en Instituut Psychologie, afdeling Ontwikkelings- en Onderwijspsychologie

Begeleidingscommissie:

Prof. dr. C.H.C.J. van Nijnatten (voorzitter)
Mr. E.C. van Ginkel
Mr. E.A.A. van Kalveen
Mr. dr. V.M. Smits
Mr. A.H.W.M. van Beuningen

Voor deze publicatie geldt de volgende citeerwijze:

M.R. Bruning e.a., *Kind in proces: van communicatie naar effectieve participatie*, Meijers-reeks nr. 335. Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2020.

Voor de hoofdstukken 2, 3 en 4 geldt de volgende citeerwijze (in respectievelijke volgorde):

M.R. Bruning & K.G.A. Bolscher, 'Juridische analyse van de procespositie en het hoorrecht van minderjarigen' in: M.R. Bruning e.a., *Kind in proces: van communicatie naar effectieve participatie*, Meijers-reeks nr. 335. Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2020.

J.S. Peper & D.J.H. Smeets, 'Inzichten vanuit de pedagogische wetenschappen en de neuropsychologie' in: M.R. Bruning e.a., *Kind in proces: van communicatie naar effectieve participatie*, Meijers-reeks nr. 335. Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2020.

D.J.H. Smeets, M.R. Bruning, R. de Boer & K.G.A. Bolscher, 'Praktijkonderzoek naar ervaringen met de civiele procespositie van minderjarigen' in: M.R. Bruning e.a., *Kind in proces: van communicatie naar effectieve participatie*, Meijers-reeks nr. 335. Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2020.

© 2020 WODC, Ministerie van Justitie & Veiligheid. Auteursrechten voorbehouden.

ISBN 978-94-6240-554-7

Voor deze publicatie is licentie verleend aan Wolf Legal Publishers.

Inhoudsopgave

LIJST MET AFKORTINGEN	IX
SAMENVATTING	1
1 INLEIDING	15
1.1 Aanleiding voor het onderzoek	15
1.2 Centrale onderzoeksvraag en deelvragen	16
1.3 Begripsbepaling en afbakening van het onderzoek	18
1.4 Aanpak van het onderzoek	19
1.5 Leeswijzer	22
2 JURIDISCHE ANALYSE VAN DE PROCESPOSITIE EN HET HOORRECHT VAN MINDERJARIGEN	23
2.1 Inleiding	23
2.1.1 Opbouw van het deelonderzoek	23
2.1.2 Verantwoording van het deelonderzoek	24
2.2 De procespositie van de minderjarige in het civiele recht (met een focus op de procespositie in het familie- en jeugdrecht, boek 1 BW)	24
2.2.1 Inleiding	24
2.2.2 Het beginsel van processuele onbekwaamheid	25
2.2.3 De minderjarige als formele procespartij	30
2.2.4 Belanghebbende	40
2.2.5 Vertegenwoordiging door een bijzondere curator	42
2.2.6 De informele rechtsingang	53
2.2.7 Discussie	57
2.2.8 Samenvattend	61
2.3 De procespositie van de minderjarige in andere rechtsgebieden en wetten	63
2.3.1 Inleiding	63
2.3.2 Het straf(proces)recht	64
2.3.3 Het bestuurs(proces)recht	64
2.3.4 Overige civiele procedures	67
2.3.5 Samenvattend	68
2.4 Het hoorrecht van de minderjarige in het civiel recht	69
2.4.1 Inleiding	69
2.4.2 Het hoorrecht als een procedureel voorschrift	69
2.4.3 Discussie	77
2.4.4 Samenvattend	80

2.5	De procespositie van minderjarigen in de context van internationale kinderrechtenstandaarden	80
2.5.1	Inleiding	80
2.5.2	Access to Justice	81
2.5.3	Het IVRK en participatierechten	83
2.5.4	Het EVRM en participatierechten	100
2.5.5	Guidelines on Child-friendly Justice	109
2.5.6	Guidelines on Children in Contact with the Justice System	113
2.5.7	Tussenconclusie Guidelines	115
2.5.8	European Convention on the Exercise of Children's Rights	116
2.5.9	Conclusie internationale kinderrechten	117
2.6	Samenvattend en conclusies	119
3	INZICHTEN VANUIT DE PEDAGOGISCHE WETENSCHAPPEN EN DE NEUROPSYCHOLOGIE	123
3.1	Inleiding	123
3.1.1	Onderzoeksvragen	124
3.1.2	Methode en verantwoording	125
3.2	Participatie van kinderen	126
3.2.1	Het belang van participatie	126
3.2.2	(On)tevredenheid over de mate van participatie	127
3.2.3	Factoren die participatie belemmeren	128
3.2.4	Participatie op verschillende niveaus	129
3.2.5	Conclusie	130
3.3	De ontwikkeling van (neuro)psychologische aspecten in kinderen	131
3.3.1	De puberteit en adolescentie: wat en wanneer	131
3.3.2	Autonomie	132
3.3.3	Stressgevoeligheid en weerbaarheid	135
3.3.4	Competenties en vaardigheden	137
3.3.5	Conclusie	141
3.4	Contextuele factoren	141
3.4.1	Procedurele factoren: Toegang en informatievoorziening	142
3.4.2	Veilige omgeving	143
3.4.3	Thuisituatie	151
3.4.4	Conclusie	153
3.5	Conclusies en aandachtspunten	154
3.5.1	Vraagtekens bij de leeftijdsgrens	155
3.5.2	Overige aandachtspunten	158
3.5.3	Conclusie	159

4	PRAKTIJKONDERZOEK NAAR ERVARINGEN MET DE CIVIELE PROCESPOSITIE VAN MINDERJARIGEN	161
4.1	Inleiding en Onderzoeksvragen	161
4.1.1	Opzet van dit hoofdstuk	162
4.2	Initiatieven in de praktijk om kinderen jonger dan twaalf jaar te horen	162
4.2.1	Rechtbank Amsterdam: horen van kinderen vanaf acht jaar	162
4.2.2	Rechtbank Den Haag: horen jonge kinderen in kinderonthoeringszaken	163
4.3	Opzet van het praktijkonderzoek	167
4.3.1	Vragenlijsten	167
4.3.2	Interviews met deskundigen	172
4.4	Resultaten: het hoorrecht	172
4.4.1	Gesprekken met professionals in het voortraject	172
4.4.2	Het oproepen van kinderen voor een kindgesprek	176
4.4.3	Informatievoorziening over het kindgesprek	181
4.4.4	Opzet van het kindgesprek	185
4.4.5	De ervaring van het kindgesprek	192
4.4.6	Na het kindgesprek	200
4.4.7	Wensen en behoeften tot aanpassing van het hoorrecht	204
4.5	Resultaten: de procespositie van minderjarigen	214
4.5.1	Toegang van minderjarigen tot de rechter	214
4.5.2	Uitbreiding van de eigen rechtsingang voor minderjarigen	220
4.6	Discussie en conclusie	224
4.6.1	Het hoorrecht	224
4.6.2	De procespositie van minderjarigen	230
4.6.3	Uitbreiding van hoorrecht en/of procespositie?	231
4.6.4	Beperkingen van dit onderzoek	233
4.6.5	Conclusie	234
5	NAAR EEN UITBREIDING VAN DE FORMELE PROCESPOSITIE EN HET HOORRECHT	235
5.1	Inleiding	235
5.2	Huidige praktijk van het hoorrecht van minderjarigen	236
5.2.1	De huidige wettelijke regeling en het doel van het hoorrecht	236
5.2.2	Horen van twaalfplussers in de praktijk	238
5.2.3	Horen van twaalfminners in de praktijk	245
5.3	Huidige praktijk van de formele procespositie	246
5.3.1	Wettelijke regeling en doel van de procespositie van minderjarigen en hun procespositie in andere rechtsgebieden	246
5.3.2	Praktijk en huidige ervaringen met de rechtsingang van minderjarigen	249

5.4	Aanpassing van het hoorrecht en de formele procespositie?	250
5.4.1	Kritiek op de formele procespositie en de leeftijdsgrens van het hoorrecht vanuit juridische invalshoek	250
5.4.2	Behoeftte aan aanpassing van het hoorrecht?	252
5.4.3	Behoeftte aan uitbreiding van de (in)formele rechtspositie van minderjarigen vanuit de rechtspraak?	253
5.4.4	Competenties en belasting voor het (jonge) kind vanuit neuropsychologisch en pedagogisch perspectief	255
5.5	Naar een betere civiele procespositie van minderjarigen	258
5.5.1	Verbetering hoorrecht	258
5.5.2	Verbetering van de formele procespositie	265
5.5.3	Contextfactoren voor effectieve participatie	276
5.5.4	Afsluitend	281
	LITERATUURLIJST	283
	BIJLAGEN	303
	Bijlage 1. Vragenlijst voor deskundigen	303
	Bijlage 2. Vragenlijst voor jongeren	315
	Bijlage 3. Vragenlijst voor ouders	323
	SUMMARY	327
	DANKWOORD	339
	OVER DE AUTEURS / ONDERZOEKERS	341

Lijst met afkortingen

ABRvS	Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State
Amv	Alleenstaande minderjarige vreemdeling
Art.	Artikel
Awb	Algemene wet bestuursrecht
BC	Bijzondere curator
BW	Burgerlijk Wetboek
CRvB	Centrale Raad van Beroep
EHRM	Europees Hof voor de Rechten van de Mens
EVRM	Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en Fundamentele Vrijheden
eWELL	Ensuring the well-being of children in judicial cooperation in cases of international child abduction
GI	Gecertificeerde instelling
HKOV	Verdrag betreffende burgerrechtelijke aspecten van internationale kinderontvoering
HR	Hoge Raad
IKO	Internationale Kinderontvoering
IND	Immigratie- en Naturalisatiedienst
IVRK	Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind
Jw	Jeugdwet
KJRW	Kinder- en Jongerenrechtswinkel
LOVF	Landelijk Overleg Vakinhoud Familie- en Jeugdrecht
MvA	Memorie van Antwoord
MvT	Memorie van Toelichting
Nip	Nederlands Instituut voor Psychologen
NoVa	Nederlandse orde van advocaten
NvJA	Nederlandse Vereniging voor Jeugdrechtadvocaten
NVO	Nederlandse vereniging van pedagogen en onderwijskundigen
OTS	Ondertoezichtstelling
Rb.	Rechtbank
R.o.	Rechtsoverweging
Rv	Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering
RvdK	Raad voor de Kinderbescherming
Stb.	Staatsblad
Sv	Wetboek van Strafvordering
Trb.	Tractatenblad
UHP	Uithuisplaatsing
UN	United Nations
UNCRC	UN Convention on the Rights of the Child
vFAS	Vereniging Familierecht Advocaten Scheidingsmediators

X

Lijst met afkortingen

vmPFC	Ventromediale prefrontale cortex
VN	Verenigde Naties
Wjz	Wet op de jeugdzorg

Samenvatting

Het uitgangspunt in het civiel recht is dat de minderjarige niet bekwaam is om zelfstandig als procespartij op te treden, met enkele uitzonderingen daargelaten. In beginsel worden de belangen van de minderjarige behartigd door zijn wettelijke vertegenwoordiger(s); de ouder(s) met gezag of de voogd(en). Dit kan anders zijn als de belangen van hen in strijd zijn met die van de minderjarige. De rechter kan dan een bijzondere curator – een belangenbehartiger voor het kind – benoemen. Ondanks dat de minderjarige in beginsel niet procesbekwaam is in civielrechtelijke procedures, moet de minderjarige wel worden betrokken in familie- en jeugdprocedures (boek 1 BW). Dit is voor minderjarigen van twaalf jaar en ouder vormgegeven met een zogenoemd hoorrecht.

In dit onderzoek staat de vraag centraal of het mogelijk dan wel wenselijk is om de formele procespositie en het hoorrecht van de minderjarige in het Nederlandse civiele procesrecht uit te breiden en zo ja, op welke wijze. Hierbij wordt onderzocht wat de **pedagogische en juridische voor- en nadelen** daarvan zouden zijn. Dit onderzoek omvat derhalve twee aspecten: (I) het hoorrecht van minderjarigen in familie- en jeugdprocedures en (II) de procespositie van minderjarigen in familie- en jeugdprocedures.

Het onderzoek richt zich uitsluitend op de procespositie en het hoorrecht van minderjarigen in het familie- en jeugdrecht, zoals dit is opgenomen in boek 1 van het Burgerlijk Wetboek, waarbij een onderverdeling wordt gemaakt in drie hoofdclusters: afstamming/adoptie, **gezag/omgang/scheiding, kindbeschermingsmaatregelen**.

De aanleiding voor dit onderzoek wordt gevormd door de aanbeveling van de Staatscommissie Herijking Ouderschap in het rapport 'Kind en ouders in de 21e eeuw' van 7 december 2016 tot een brede bezinning op de procespositie, waaronder het hoorrecht, van minderjarigen in het familie- en jeugdrecht.

ONDERZOEKSMETHODEN

Het onderzoek bestaat uit vier onderdelen, die door middel van verschillende onderzoeksmethoden bijdragen aan de beantwoording van de onderzoeksvragen.

Het eerste deel betreft een *juridisch literatuur- en jurisprudentieonderzoek* naar hoe de procespositie van minderjarigen en het hoorrecht in het civiele recht is vormgegeven en zich heeft ontwikkeld, waarbij tevens is onderzocht hoe dit in de praktijk wordt toegepast (d.m.v. een jurisprudentieonderzoek). Ook is een interne rechtsvergelijking uitgevoerd, waarbij gezocht is naar de overeenkomsten en verschillen tussen (de toepassing van) wet- en regelgeving ten aanzien van de procespositie en het hoorrecht van de minderjarige in de verschillende deelgebieden van het civiele recht, het bestuursrecht en het jeugdstrafrecht, inclusief de achtergrond en de mogelijke relevantie ervan. Tevens is onderzocht in hoeverre uit het internationale recht randvoorwaarden en aanbevelingen voortvloeien voor wat betreft het hoorrecht van kinderen en het recht van kinderen om te participeren in familie- en jeugdprocedures, ook in relatie tot hun recht op toegang tot de rechter en recht op rechtsbijstand of andere ondersteuning in procedures.

Het tweede deel betreft een *literatuuronderzoek naar inzichten vanuit pedagogische wetenschappen en neuropsychologie*. Er is een literatuuronderzoek uitgevoerd naar de neurocognitieve, psychologische en pedagogische inzichten met betrekking tot de procespositie en het hoorrecht van minderjarigen. Via een uitgebreide literatuurstudie in relevante databases is onderzoek gedaan naar de elementen die relevant zijn voor de beantwoording van de onderzoeksvragen. Er is onderzocht in welke mate jongeren kunnen participeren in familie- en jeugdprocedures. Juridische termen (zoals wilsbekwaamheid) zijn omgebogen naar aanverwante psychologische kenmerken (zoals executieve functies, *decision-making*, stress(gevoeligheid), etc.) en onderzocht is wat hier in de literatuur over bekend is. Daarnaast is de context van het horen nader onderzocht, waarbij de gehechtheidstheorie als uitgangspunt is genomen om deze context te beoordelen.

Het derde deel betreft een *praktijkonderzoek naar ervaringen met het hoorrecht en de procespositie*. Er is een praktijkonderzoek uitgevoerd om de ervaringen, behoeftes en meningen te inventariseren van de professionals in de rechtspraak en van jongeren en ouders. De ervaringen van professionals in de rechtspraak zijn via expertmeetings, vragenlijsten en interviews verzameld. In totaal vulden 272 deelnemers de vragenlijst in: 10 raadsheren, 30 rechters, 41 advocaten, 26 bijzondere curatoren, 76 medewerkers van de raad voor de kinderbescherming (RvdK), 73 medewerkers van gecertificeerde instellingen (GI) en 16 medewerkers van kinder- en jongerenrechtswinkels. Daarnaast zijn er interviews afgenomen (face-to-face) om de hoofdbevindingen uit de vragenlijst verder uit te diepen. In totaal hebben 21 deskundigen deelgenomen aan een interview: 5 rechters, 3 advocaten, 3 bijzondere curatoren, 5 medewerkers van de RvdK en 5 medewerkers van een GI. Via vragenlijsten zijn de ervaringen van kinderen en ouders verzameld. In totaal vulden 136 jongeren van zestien jaar en ouder de vragenlijst in, van wie 43 ervaring hadden met een civiele procedure. Daarnaast vulden 131 ouders en verzor-

gers/opvoeders de vragenlijst in: 82 biologische ouders, 27 pleegouders, 13 stiefouders en 9 grootouders. De resultaten uit het praktijkonderzoek zijn daarnaast vergeleken met resultaten van eerder empirisch onderzoek naar de ervaringen met betrekking tot de procespositie en het hoorrecht van minderjarigen in familie- en jeugdprocedures.

Het vierde deel betreft het *samenvoegen van de juridische, empirische en sociaalwetenschappelijke onderzoeksresultaten*. Er is een antwoord geformuleerd op de vraag hoe een uitbreiding van de procespositie in het civiele recht en/of aanpassing van de leeftijdsgrens in het hoorrecht eruit zou kunnen zien. Er zijn tevens twee expertmeetings gehouden om nader in kaart te brengen wat de **pedagogische en juridische voor- en nadelen zijn** van het horen van kinderen in familie- en jeugdprocedures en in hoeverre deze voor- en nadelen anders zijn voor kinderen jonger dan twaalf jaar.

HET HOORRECHT VAN MINDERJARIGEN

De huidige wettelijke regeling en het doel van het hoorrecht

In artikel 809 Rv is vastgelegd dat in civiele zaken betreffende het personen- en familierecht waarbij minderjarigen zijn betrokken, de rechter pas beslist na de minderjarige van twaalf jaar of ouder in de gelegenheid te hebben gesteld om zijn mening kenbaar te maken, behoudens enkele uitzonderingen. Voor minderjarigen jonger dan twaalf jaar bepaalt artikel 809 Rv dat zij in de gelegenheid gesteld *kunnen* worden om hun mening kenbaar te maken. Zij worden door de rechtbank niet standaard uitgenodigd voor een kindgesprek, maar als zij hier zelf om verzoeken, heeft de rechter een discretionaire bevoegdheid om al dan niet te beslissen of hij het kind zal horen. Uit het juridische onderzoek blijkt dat voor het (al dan niet) horen van minderjarigen die jonger dan twaalf jaar zijn, de discretionaire bevoegdheid van de rechter in de praktijk wisselend en soms beperkt wordt toegepast. Eerder praktijkonderzoek wijst uit dat kinderen jonger dan twaalf jaar nauwelijks gehoord worden in familie- en jeugdzaken.

Hoewel het doel van het hoorrecht door de wetgever niet expliciet is genoemd en het in de parlementaire geschiedenis evenmin helder is gedefinieerd, valt af te leiden dat het hoorrecht destijds is ingevoerd om kinderen rechtsbescherming te bieden. Daarbij geeft het hoorrecht zoals dat is geregeld in artikel 809 Rv invulling aan het recht van elk kind om in een procedure gehoord te worden zoals dat in artikel 12 IVRK is vastgelegd. Op grond van artikel 12 IVRK hebben zij het recht om hun mening vrijelijk te uiten in alle kwesties die over hen gaan. Aan de mening van het kind moet passend belang worden gehecht in overeenstemming met zijn of haar leeftijd en rijpheid (art. 12, lid 1 IVRK). Het tweede lid van artikel 12 IVRK verlangt ter verwezenlijking van dit recht dat het kind de mogelijkheid moet worden gegeven om gehoord te worden in elke juridische procedure die het kind aangaat. Leeftijdsgrenzen kunnen in het recht worden gebruikt, maar

mogen volgens het VN-Kinderrechtencomité niet absoluut zijn en de leeftijdsgrenzen moeten ruimte overlaten om jongere kinderen ook de mogelijkheid te bieden om door de rechter gehoord te worden. Ook vloeit uit internationale standaarden voort dat kinderen direct (door een rechter) of indirect (door een deskundige buiten de rechtszaal) gehoord kunnen worden, en dat zij dit zelf zouden moeten kunnen kiezen. In de wet- en regelgeving is niets geregeld over de wijze waarop minderjarigen door de rechter in de gelegenheid moeten worden gesteld om hun mening kenbaar te maken. In de rechtspraak is alleen door de hoven iets geregeld in hun professionele standaard 'Kindgesprekken'.

Horen van twaalfplussers in de praktijk

In dit onderzoek is onderzocht hoe het horen er in de praktijk aan toe gaat. Hieruit blijkt onder andere dat rechters de minderjarige graag zelf willen horen, ondanks dat er vaak al voor de zitting door een deskundige (van de RvdK of de GI) met de minderjarige is gesproken en deze informatie vaak ook bij de rechter terecht komt. Ook jongeren geven aan het belangrijk te vinden om met de rechter zelf te spreken. Daarnaast blijkt uit het praktijkonderzoek dat kinderen van twaalf jaar en ouder worden opgeroepen met een standaard oproepbrief. Het blijkt dat minderjarigen niet altijd reageren op deze oproepbrief. Bijna de helft van de rechters die meewerkten aan dit onderzoek gaf aan dat de meeste kinderen niet op de oproepbrief reageren. Uit het praktijkonderzoek blijkt verder dat rechters het kindgesprek vooral zien als gelegenheid voor een minderjarige om zijn mening te geven.

Uit de interviews met rechters blijkt de duur van het kindgesprek in familiezaken (onder meer gezag en omgang) en jeugdzaken (onder meer onder-toezichtstelling en uithuisplaatsing) te verschillen. In jeugdzaken blijkt veel minder tijd voor een kindgesprek beschikbaar en deze gesprekken duren doorgaans vijf minuten, terwijl in familiezaken ongeveer vijftien minuten beschikbaar zijn voor een kindgesprek. Ook de locatie voor het kindgesprek verschilt; soms vindt het kindgesprek plaats in een speciale ruimte voor kindgesprekken, soms in de zittingszaal en soms in de raadkamer. Uit dit praktijkonderzoek blijkt ook dat er soms meerdere rechters aanwezig zijn bij het kindgesprek. Het lijkt er verder op dat er onder jongeren op dit moment behoefte is aan het meenemen van een vertrouwenspersoon naar het kindgesprek, terwijl dit geen gangbare praktijk is.

Daarnaast blijkt uit het praktijkonderzoek dat de informatie die het kind heeft gegeven tijdens het kindgesprek niet altijd wordt opgenomen in de beschikking. Iets meer dan de helft van de rechters of raadsheren geeft aan dat de mate waarin de mening van het kind wordt meegenomen varieert, waarbij de mening sterker wordt meegewogen als het kind ouder is, en het type zaak soms ook bepalend is. Tevens blijkt uit het praktijkonderzoek dat de meerderheid van de jongeren heeft aangegeven een goed gevoel te heb-

ben gehad over het gesprek met de rechter. Ze hebben sterk het gevoel dat ze serieus werden genomen tijdens het gesprek.

Ten aanzien van het terugkoppelen van de beslissing blijkt uit het praktijkonderzoek dat dit niet vaak gebeurt. Uit de interviews met rechters wordt duidelijk dat zij vooral praktische problemen zien voor wat betreft het terugkoppelen van de beslissing en kindvriendelijke uitspraken.

Informatievoorziening over het kindgesprek richting jongeren blijkt niet altijd voldoende. Op de vraag waar jongeren niet tevreden over waren ten aanzien van het hoorrecht, kwam vaak het antwoord terug dat jongeren beter geïnformeerd zouden willen worden over de procedure. Ook in een vraag over wat jongeren spannend vonden toen ze naar de rechter gingen, kwamen gebreken in de informatievoorziening terug.

Uit het praktijkonderzoek blijkt ook dat het kindgesprek stressvol is voor een kind. Jongeren geven dit echter niet als reden om geen gebruik te maken van het kindgesprek. Wat hiervoor wel een reden is, is de belasting om eventueel een ouder tegen het lijf te lopen of om problemen op te rakelen terwijl de situatie net stabiel is, wat indirect tot belasting kan leiden. Ook vindt de helft van de groep dat het richting de ouders toe moeilijk kan zijn om je eigen mening aan de rechter te geven. Daarentegen onderstrepen jongeren het belang van het kindgesprek. Vrijwel alle jongeren gaven aan dat ze het belangrijk vonden om hun mening te geven. Dit belang zal dus zwaarder hebben gewogen dan de ervaren spanning en belasting.

Horen van twaalfminners in de praktijk

Uit het praktijkonderzoek blijkt dat het horen van twaalfminners praktisch niet gebeurt. Uit eerder (dossier)onderzoek blijkt dat vrij strikt wordt vastgehouden aan de leeftijdsgrens van twaalf jaar om door de rechter gehoord te worden en dat kinderen jonger dan twaalf jaar niet of nauwelijks worden gehoord door de rechter. In de meeste gevallen dat het kind jonger dan twaalf jaar wordt gehoord, is dit op verzoek van het kind zelf. Het voorgaande neemt niet weg dat er in de huidige praktijk de laatste jaren initiatieven zijn genomen waarbij is gekozen voor een lagere leeftijdsgrens om kinderen te horen (rechtbank Den Haag in kinderon tvoeringszaken en rechtbank Amsterdam in familie- en jeugdbeschermingszaken).

DE FORMELE PROCESPOSITIE VAN DE MINDERJARIGE

Wettelijke regeling en doel van de formele procespositie van minderjarigen en hun procespositie in andere rechtsgebieden

In het civiele (personen- en familie)recht is de minderjarige in beginsel procesonbekwaam en treden zijn of haar wettelijke vertegenwoordigers (ouders of voogd) of – bij een conflict van belangen – een daartoe benoemde bijzondere curator namens het kind op als (formele) procespartij. Tegelijkertijd

zijn er in de afgelopen decennia verschillende uitzonderingen geïntroduceerd voor de minderjarige om zelfstandig te procederen, soms op formele en soms op informele wijze via een informele rechtsingang, wat inhoudt dat de minderjarige de rechter kan verzoeken om een bepaalde beslissing te nemen, maar geen recht heeft om gehoord te worden en een proces te starten, omdat de rechter kan bepalen of hij ambtshalve een beslissing neemt. Deze uitzonderingen zijn in het Burgerlijk Wetboek gefragmenteerd terug te vinden en hebben soms twaalf jaar, en soms zestien jaar als ondergrens. In de parlementaire geschiedenis zijn verschillende redenen te vinden die ten grondslag liggen aan deze mogelijkheden. Daarbij lijken de daartoe aangevoerde redenen voor deze verschillende varianten niet consistent; uit de parlementaire geschiedenis is geen duidelijk doel, beleid of uniforme zienswijze te ontdekken ten aanzien van de civiele procespositie van minderjarigen en de wijzigingen die in dat opzicht in de afgelopen decennia zijn doorgevoerd.

In de afgelopen decennia is herhaaldelijk gepleit voor een versterking van de procespositie van minderjarigen. De voorstellen tot een versterking van de zelfstandige procespositie van minderjarigen zijn steeds verworpen op basis van een wens om minderjarigen te beschermen en hen zo min mogelijk in juridische procedures tegen ouders op te zetten. Ook de mogelijkheid tot benoeming van een bijzondere curator is genoemd als reden om geen verdergaande verbeteringen door te voeren. Hoewel steeds vaker een bijzondere curator wordt benoemd, blijkt uit jurisprudentieonderzoek dat dergelijke verzoeken ook nog regelmatig worden afgewezen. Er is voor minderjarigen derhalve geen recht tot vertegenwoordiging door een bijzondere curator af te leiden uit nationale wet- en regelgeving.

In andere rechtsgebieden heeft de minderjarige wel een mogelijkheid om zelfstandig te procederen. Zo zijn minderjarigen in het bestuursrecht procesbekwaam als zij tot een redelijke waardering van hun belangen in staat kunnen worden geacht. Dit betekent dat elke minderjarige wordt beoordeeld op zijn of haar specifieke kwaliteiten. In het straf(proces)recht komen minderjarigen vanaf twaalf jaar, wanneer ze strafrechtelijk aansprakelijk zijn, alle bevoegdheden toe die hem in het wetboek van Strafrecht of Strafvordering zijn toegekend. Zolang de minderjarige nog geen zestien jaar is, komen de bevoegdheden in het strafproces eveneens toe aan zijn advocaat. In sommige procedures in het civiele recht (zoals het gezondheidsrecht of het arbeidsrecht) zijn minderjarigen vanaf de leeftijd van zestien jaar bekwaam om zelfstandig procedures te starten. In deze rechtsgebieden lijkt de minderjarige meer autonomie, en minder bescherming, te worden toegekend. Dit leidt voor minderjarigen in Nederland tot onduidelijkheid en verschil van rechtspositie afhankelijk van het soort procedure waar ze mee te maken krijgen.

Uit internationale standaarden kan worden afgeleid dat minderjarigen die te maken krijgen met juridische procedures recht hebben op kindvriendelijke procedures en tevens recht hebben op toegang tot het recht en op mogelijk-

heden om in procedures op te komen tegen voor hen relevante beslissingen. De onduidelijke procespositie van minderjarigen in de verschillende procedures lijkt in strijd met de uitgangspunten uit de relevante internationale standaarden, waarin het recht op effectieve toegang tot de rechter voor minderjarigen wordt benadrukt. Daarbij is het de vraag of familierechtprocedures in Nederland voldoen aan de vereisten voor een kindvriendelijk stelsel.

Praktijk en huidige ervaringen met de formele procespositie van minderjarigen

Uit het praktijkonderzoek blijkt dat het niet vaak voorkomt dat minderjarigen met of zonder hulp zelf een procedure starten. In het kleine aantal gevallen dat het wel voorkomt, gaat het meestal om gezag- en omgangszaken, en zal dit via de informele rechtsingang gaan. Ook van de mogelijkheid voor minderjarigen om zelfstandig te procederen, bijvoorbeeld door het instellen van hoger beroep tegen een machtiging gesloten plaatsing, wordt nauwelijks gebruik gemaakt, zo geven rechters aan. Zij geven ook aan dat de informele rechtsingang maar weinig wordt gebruikt en waarschijnlijk bij veel jongeren onbekend is. Dit bevestigt eerdere onderzoeksresultaten die wezen op onbekendheid en het schaarse gebruik van de informele rechtsingang door minderjarigen.

Verzoeken van minderjarigen via de informele rechtsingang leiden lang niet altijd tot een ambtshalve rechterlijke beslissing, zo blijkt uit dit onderzoek. Uit dit onderzoek blijkt ook dat de onderzochte populatie jongeren nauwelijks op de hoogte is van de mogelijkheid om via de informele rechtsingang de rechter te benaderen. Bijna alle deskundigen uit de verschillende beroepsgroepen die hebben meegewerkt aan dit onderzoek zijn van mening dat kinderen onvoldoende op de hoogte zijn van hun procespositie en dat dit ook voor ouders geldt. Verder vindt een meerderheid van de deskundigen dat kinderen op dit moment onvoldoende ondersteuning krijgen tijdens een rechterlijke procedure. Behalve de rechters is ook de meerderheid van de andere deskundigen van mening dat de ouders als wettelijke vertegenwoordigers niet de juiste persoon zijn om het kind te vertegenwoordigen in familie- en jeugdprocedures. Bijna alle deskundigen van alle beroepsgroepen zijn van mening dat de mogelijkheden om een bijzondere curator te benoemen om minderjarigen te vertegenwoordigen moeten worden verruimd.

CONCLUSIES EN VERBETERVOORSTELLEN:

De bevindingen uit het juridische deel van dit onderzoek leiden tot de conclusie dat de formele procespositie, het hoorrecht en de ondersteuning van minderjarigen in familie- en jeugdprocedures aanpassing verdienen. Ten aanzien van de formele procespositie is gebleken dat het ontbreekt aan een doordacht, toegankelijk en duidelijk systeem, aangezien de hoofdregel van procesonbekwaamheid inmiddels ondergesneeuwd is door tal van uitzonderingen op de regel en het civiele recht ook afwijkt van de procespositie van minderjarigen in andere rechtsgebieden. Ten aanzien van het hoor-

recht is gebleken dat de wettelijke uitzonderingsmogelijkheid om kinderen jonger dan twaalf jaar op hun verzoek ook te kunnen horen, in de praktijk nauwelijks wordt toegepast. Elke minderjarige zou in staat moeten worden gesteld om, direct of indirect, betrokken te worden in procedures. In Nederland is dit wettelijk mogelijk op grond van het hoorrecht uit artikel 809 Rv, maar blijkt de uitvoeringspraktijk zodanig dat geen sprake is van een effectieve mogelijkheid om als twaalfminner gehoord te worden door de rechter, zo wijst dit onderzoek uit. Voor wat betreft de ondersteuning van minderjarigen in familie- en jeugdprocedures is gebleken dat er voor kinderen geen garantie bestaat dat een verzoek tot benoeming van een bijzondere curator wordt toegewezen, terwijl het wettelijke criterium 'conflict van belangen tussen de minderjarige en de wettelijke vertegenwoordiger(s)' en de interpretatie daarvan in de praktijk onvoldoende duidelijkheid biedt.

Ook de uitkomsten van het praktijkonderzoek wijzen in de richting van verbeteringen die nodig zijn voor het hoorrecht, de formele procespositie en de ondersteuning van minderjarigen in familie- en jeugdprocedures. Ten aanzien van het hoorrecht blijkt onder andere behoefte aan aanpassing van de leeftijdsgrens. Bijna de helft van de deskundigen geeft aan de leeftijdsgrens te willen verlagen. De in dit onderzoek betrokken jongeren en ouders hebben ook een sterke voorkeur om de leeftijdsgrens voor het hoorrecht te verlagen. Ten aanzien van de formele procespositie zijn de deskundigen positief over een wijziging van het civiele procesrecht voor minderjarigen, waarbij de wet op onderdelen zou moeten worden aangepast. Een ruime meerderheid van de deskundigen is het er niet mee eens dat de hoofdregel moet worden dat minderjarigen procesbekwaam zijn. Zo ongeveer alle jongeren die meewerkten aan het onderzoek vinden het belangrijk dat minderjarigen weten dat zij zelf een brief mogen schrijven aan de rechter. Zij zijn erg verdeeld over een mogelijke uitbreiding van de formele rechtsingang en over de vraag vanaf welke leeftijd dat zou moeten kunnen. Een meerderheid van de deskundigen is van mening dat minderjarigen op dit moment onvoldoende ondersteuning krijgen tijdens een procedure. Veel deskundigen vinden dat de mogelijkheden om een bijzondere curator te benoemen, moeten worden verruimd.

Ten slotte kan ook uit de uitkomsten van relevant neuropsychologisch en pedagogisch wetenschappelijk onderzoek worden geconcludeerd dat de procespositie van minderjarigen en hun hoorrecht in familie- en jeugdprocedures verbetering behoeft. Ten aanzien van het hoorrecht blijkt uit het onderzoek dat taalbegrip en -productie van kinderen geen belemmering is voor het verlagen van de huidige leeftijdsgrens van het hoorrecht: de ontwikkeling van het begrijpen en produceren van complexe zinnen is meestal voltooid rond de leeftijd van vier jaar. Hoewel het voeren van een gesprek met kinderen vanaf de kleuterleeftijd dus mogelijk is, blijft het uitdrukken van emoties wel lastig. Om hun mening goed uit te kunnen leggen, is het belangrijk dat kinderen weten hoe zij zich voelen, en dat hun gevoelens

en emoties anders kunnen zijn dan die van andere mensen (zoals ouders, broers of zussen, of de gesprekspartner). Onderzoek heeft aangetoond dat deze 'theory of mind' vaardigheden op zesjarige leeftijd aanzienlijk zijn ontwikkeld. Bij minderjarigen in bijvoorbeeld echtscheidingssituaties komen loyaliteitsconflicten voor waarbij het kind bang is om een mening te geven die niet overeenkomt met die van (een van de) ouders. Tijdens een kindgesprek vormt een loyaliteitsconflict een probleem, omdat het moeilijker is om de authentieke mening van het kind te achterhalen. **Mede gezien de suggestibiliteit en meegaandheid van jonge kinderen is het in deze situaties bijzonder belangrijk om duidelijke instructies en gespreksregels te geven tijdens een kindgesprek.** In het kader van mogelijke loyaliteitsconflicten is tevens belangrijk dat kinderen vanaf acht jaar begrijpen dat het mogelijk is om over één onderwerp (of persoon) zowel positieve als negatieve emoties te ervaren. Aangezien rond deze leeftijd ook de cognitieve ontwikkeling van kinderen een grote sprong heeft doorgemaakt, met vooral een groei wat betreft logisch redeneren, is het aannemelijk dat het voeren van een kindgesprek goed mogelijk is met kinderen vanaf acht jaar oud.

Hierbij moet opgemerkt worden dat er wel enkele belangrijke aanbevelingen zijn wat betreft de context van het horen. Als gekozen wordt voor een ondergrens van acht jaar, dan impliceert dat niet dat jongere kinderen niet uitgenodigd hoeven te worden om hun mening kenbaar te maken; het voeren van een gesprek hierover is immers al mogelijk vanaf de kleuterleeftijd. Gezien het feit dat er in de leeftijd van vier tot acht jaar nog veel verschillen zijn tussen kinderen, is het noodzakelijk om deze jongere kinderen meer begeleiding te bieden tijdens een kindgesprek. Indirect horen door een expert die meer tijd kan nemen voor een gesprek en gespecialiseerd is in het voeren van gesprekken met jonge kinderen zou hiervoor een mogelijkheid zijn. Ondanks dat kinderen vaak aangeven dat zij gehoord willen worden of hun mening willen geven, wordt dit niet altijd gedaan vanwege de veronderstelling dat horen als belastend of stressvol wordt ervaren en dat jonge kinderen onvoldoende weerbaar zijn. Een goede context waarin het horen plaatsvindt kan ervoor zorgen dat (belemmerende) spanning en stress worden verminderd.

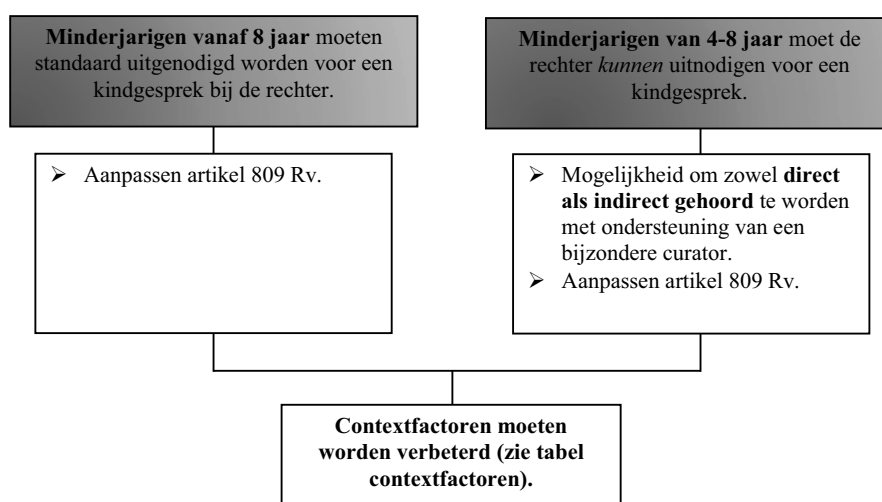
Uit dit onderzoek is duidelijk geworden dat onze onderzoeksbevindingen wijzen in de richting van een aanpassing van de civielrechtelijke positie van minderjarigen in familie- en jeugdprocedures.

Verbetering van het hoorrecht

Ten aanzien van het hoorrecht wordt op basis van de onderzoeksresultaten voorgesteld dat minderjarigen vanaf de leeftijd van acht jaar worden uitgenodigd voor een kindgesprek. Met andere woorden: een verlaging van de leeftijdsgrens in artikel 809 Rv van twaalf naar acht jaar (tenzij het gaat om kinderalimentatiezaken). Ook kinderen jonger dan twaalf jaar hebben het recht om betrokken te worden in procedures die hen aangaan en zijn

doorgaans in staat om hun mening te verwoorden, zo is gebleken. Daarnaast is het belang van een ondersteuner voor het kind in de fase voorafgaand, tijdens en na de zitting en het kindgesprek duidelijk geworden in dit onderzoek. De mogelijkheid om een vertrouwenspersoon als ondersteuner mee naar het kindgesprek te nemen moet gangbare praktijk worden, of in elk geval vooraf (meer dan nu het geval is) aan elke minderjarige worden aangeboden, bijvoorbeeld door dit standaard in de oproepbrief als mogelijkheid te vermelden. Tevens zou de mogelijkheid moeten worden verkend om ondersteuning door een bijzondere curator voor minderjarigen die dit wensen en hier voor openstaan (vaker) mogelijk te maken in deze procedures zonder dat daar strenge eisen aan worden gesteld. Het is daarbij belangrijk om de rol van de bijzondere curator duidelijk af te bakenen. Op dit moment lijkt het zo te zijn dat de bijzondere curator een instrument is geworden van de rechter (als deskundige) in plaats van een belangenbehartiger en proces-ondersteuner voor het kind. **De bijzondere curator moet er zijn om het kind te ondersteunen in de procedure en de stem van het kind zo duidelijk mogelijk naar voren te brengen.**

Daarnaast wordt op basis van de onderzoeksresultaten voorgesteld de mogelijkheid te verkennen dat de rechter minderjarigen vanaf vier jaar oud, die jonger dan acht jaar zijn, hoort. Dit zou in de praktijk eerst met een pilot bij een rechtbank kunnen worden vormgegeven. Voorgesteld wordt dat deze groep minderjarigen de mogelijkheid moeten krijgen om zowel indirect (door een deskundige buiten de rechtszaal) als direct (door een rechter) gehoord te worden met ondersteuning van een bijzondere curator die tegelijk verantwoordelijk is voor de informatieverstrekking voorafgaand aan de zitting en het horen, en na de zitting om de uitspraak uit te leggen, zoals dat in de werkwijze rondom internationale kinderontvoeringszaken in Den Haag nu ook is vormgegeven.

Verbetering van de formele procespositie

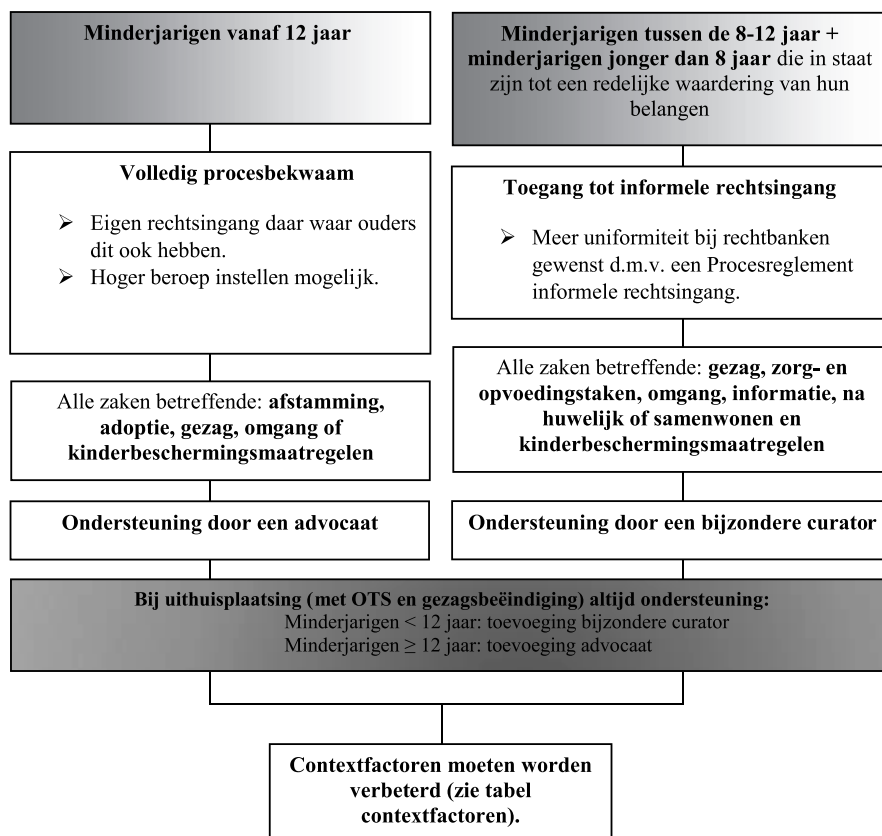
Op grond van de onderzoeksresultaten wordt voorgesteld dat minderjarigen vanaf twaalf jaar een eigen rechtsingang krijgen ten aanzien van kwesties rondom afstamming, adoptie, scheiding, gezag en omgang en kinderscherming, daar waar ouders dit ook hebben. Dat houdt in dat zij zelfstandig – zonder tussenkomst van een wettelijke vertegenwoordiger of bijzondere curator – een dergelijke procedure kunnen beginnen bij de rechter en tevens bevoegd zijn om zelfstandig hoger beroep in te stellen. Minderjarigen van twaalf tot achttien jaar zouden procesbekwaam moeten zijn met betrekking tot de hiervoor genoemde onderwerpen. Dat houdt in dat minderjarigen belanghebbende zijn en de daarbij behorende rechten ook zelfstandig kunnen uitoefenen. Een zelfstandige rechtspositie zou ook moeten betekenen dat minderjarigen die in dergelijke procedures betrokken zijn, zelfstandig hoger beroep moeten kunnen instellen vanaf de leeftijd van twaalf jaar.

Verder wordt voorgesteld dat minderjarigen van twaalf jaar en ouder die in gezags- en kinderschermingskwesties van hun zelfstandige rechtsingang gebruik maken, moeten worden bijgestaan door een advocaat. Deze advocaat behartigt de belangen van de oudere minderjarige waarbij hij of zij de stem en de wensen van de minderjarige verwoordt en tevens als taak heeft om de minderjarige zorgvuldig te informeren over alles wat er bij een procedure komt kijken. Daarnaast wordt voorgesteld dat minderjarigen van twaalf jaar en ouder die te maken krijgen met een machtiging uithuisplaatsing in het kader van een maatregel van ondertoezichtstelling of voogdij na gezagsbeëindiging altijd moeten worden bijgestaan door een advocaat; minderjarigen jonger dan twaalf jaar moeten worden bijgestaan door een bijzondere curator.

Daarnaast wordt voorgesteld om een nieuwe informele rechtsingang te introduceren. Minderjarigen van acht tot twaalf jaar moeten van deze informele rechtsingang gebruik kunnen maken voor alle zaken met betrekking tot gezag, zorg- en opvoedingstaken, omgang, informatie na huwelijk of samenwonen, en kinderschermingsmaatregelen. Voor minderjarigen onder de acht jaar moet deze informele rechtsingang ook open staan voor zover zij in staat zijn tot een redelijke waardering van hun belangen ter zake. Minderjarigen jonger dan twaalf jaar die een beroep doen op deze informele rechtsingang zouden een bijzondere curator toegewezen moeten krijgen. De bijzondere curator kan de minderjarige goed informeren over een mogelijke procedure en kan vooraf doorspreken of de minderjarige de gevolgen van een dergelijke beslissing overziet en uit eigen initiatief dit wil doorzetten. Uitbreiding van de informele rechtsingang lijkt overigens pas verstandig als er meer uniformiteit aangebracht wordt bij de verschillende rechtbanken in Nederland ten aanzien van de werkwijze bij de informele rechtsingang. Er zou hiertoe bijvoorbeeld een speciaal procesreglement voor de informele rechtsingang ontwikkeld kunnen worden.

Het bovenstaande neemt niet weg dat als grotere ambitie voor de toekomst wordt voorgesteld dat de procespositie van minderjarigen in alle rechtsdomeinen opnieuw – geïntegreerd – moet worden doordacht.

Verbeteren contextfactoren voor effectieve participatie

Voor een effectieve participatie van minderjarigen in familie- en jeugdprocedures is het niet alleen belangrijk dat veranderingen ten aanzien van de leeftijdsgrens voor het hoorrecht en de zelfstandige rechtsingang voor minderjarigen worden doorgevoerd, maar is het tevens noodzakelijk dat contextfactoren verbeteren, zo is uit dit onderzoek gebleken.

Er wordt allereerst voorgesteld om nader onderzoek te doen naar wat precies moet worden verstaan onder ‘kindvriendelijk’, dit mede vanuit het oogpunt van verschillende ontwikkelingsfasen van minderjarigen met daarbij horende verschillende behoeften ten aanzien van kindvriendelijke procedures. Ook dient er blijvende aandacht te zijn voor het effectief informeren van minderjarigen over hun rechten ten aanzien van familie- en jeugdprocedures. In het verlengde hiervan moeten minderjarigen ook voorafgaand aan de zitting beter geïnformeerd worden over de inhoud van de procedure en de algemene gang van zaken op de rechtbank.

Verder wordt voorgesteld om de minderjarigen door de rechtbank op kindvriendelijke wijze te doen oproepen; nader onderzoek zou wenselijk zijn naar (modernere) alternatieven voor de oproepbrief van de rechtbank. Ook wordt voorgesteld om kindvriendelijke wachtruimtes en gespreksruimtes te introduceren op de rechtbank. Er zou in dit verband meer aandacht moeten zijn voor onwelkome ontmoetingen van minderjarigen met andere betrokkenen in een procedure op de rechtbank.

Tevens wordt voorgesteld om voldoende tijd beschikbaar te stellen voor een gesprek tussen een minderjarige en een rechter (zowel voor familie zaken als voor jeugdzaken); dit betekent dat moet worden geïnvesteerd in een langere tijdsduur voor deze gesprekken. Ook is er blijvende aandacht en investering nodig voor training en regelmatige scholing voor rechters die kinderen horen in procedures. In elke rechterlijke uitspraak die gaat over familie- of kindbeschermingsbeslissingen moet transparant worden gemaakt op welke wijze de mening van de minderjarige van invloed is geweest op de rechterlijke beslissing. Ten slotte zou kindvriendelijke rechtspraak, d.w.z. het schrijven van een aparte overweging in de uitspraak die speciaal is gericht tot het kind of het schrijven van een hele uitspraak in kindvriendelijke taal, moeten worden aangemoedigd.

CONTEXTFACTOREN:

Kindvriendelijkheid:

- Nader onderzoek naar wat er precies moet worden verstaan onder 'kindvriendelijk'.

Voorafgaand aan het kindgesprek en de zitting:

- Algemene kindvriendelijke informatie over het kindgesprek en de formele procespositie beschikbaar (bijv. door voorlichtingsfilmpjes) en goede informatievoorziening voorafgaand aan het kindgesprek en de zitting door een volwassene;
- Kindvriendelijke wijze van oproepen.

Tijdens het kindgesprek en de zitting:

- Kindvriendelijke wachtruimtes en kindvriendelijke ruimtes waar het kindgesprek plaatsvindt én aandacht voor onaangekondigde ontmoetingen van minderjarige met andere betrokkenen in een procedure;
- Voldoende tijd beschikbaar voor het kindgesprek;
- Training en regelmatige scholing voor rechters die kinderen horen.

Na afloop van het kindgesprek en de zitting:

- Meer aandacht voor het terugkoppelen van de rechterlijke uitspraak aan de minderjarige;
- Duidelijk maken in rechterlijke uitspraak op welke wijze de mening van de minderjarige van invloed is geweest op de rechterlijke beslissing;
- Kindvriendelijke rechtspraak moet worden aangemoedigd.

Van communicatie naar effectieve participatie

Dit onderzoek bevestigt opnieuw dat de procespositie van minderjarigen in familie- en jeugdzaken voor de civiele rechter grondig moet worden verbeterd. Dit geldt zowel voor het hoorrecht als voor de informele rechtsingang en procesbekwaamheid van minderjarigen, en ook voor de ondersteuning van minderjarigen in dergelijke procedures. Eerdere onderzoeksbevindingen die dezelfde richting op wezen, zijn in dit onderzoek bevestigd door neuropsychologische en pedagogische inzichten. Deze inzichten hebben, samen met relevante internationale standaarden over het recht van minderjarigen om in alle procedures gehoord te worden, duidelijk gemaakt dat terughoudendheid ten aanzien van deze procespositie van minderjarigen niet (meer) gepast is. In de afgelopen jaren zijn vanuit de rechtspraak belangrijke eerste stappen gezet waardoor kinderen in familie- en jeugdprocedures niet meer louter als decoratie gelden, maar sprake is van communicatie met minderjarigen. Nu moet de noodzakelijke stap worden gezet van communicatie naar effectieve participatie van – ook jonge – minderjarigen in familie- en jeugdprocedures.

1 Inleiding

In het civiel recht is het uitgangspunt dat een minderjarige niet bekwaam is om zelfstandig als procespartij op te treden. Minderjarigen worden vertegenwoordigd door hun wettelijke vertegenwoordigers of door een door de rechter benoemde bijzondere curator. Een minderjarige vanaf twaalf jaar heeft wel het recht om door de rechter te worden gehoord in familie- en jeugdprocedures die hem of haar betreffen. Er zijn in de loop van de tijd uitzonderingen gecreëerd voor minderjarigen om formeel een zaak aan de rechter voor te leggen, onder andere bij een verzoek om meerderjarigverklaring, bij bepaalde jeugdbeschermingsprocedures en gesloten jeugdhulp. Ook zijn er wettelijke mogelijkheden om informeel een zaak aan de rechter voor te leggen door bijvoorbeeld een brief of een e-mail aan de rechter te sturen in onder meer gezag- en omgangszaken. In dit onderzoek staat de vraag centraal of het mogelijk en wenselijk is om de formele rechtspositie en het hoorrecht van minderjarigen in familie- en jeugdprocedures uit te breiden. In dit hoofdstuk worden de aanleiding voor het onderzoek (par. 1.1) en de onderzoeksvragen beschreven (par. 1.2). Er wordt besproken wat in dit onderzoek wordt verstaan onder het hoorrecht en de procespositie (par. 1.3). Paragraaf 1.4 geeft weer welke onderzoeksmethoden zijn ingezet om de vraagstelling te kunnen beantwoorden. Ten slotte wordt toegelicht hoe het rapport is opgebouwd (par. 1.5).

1.1 AANLEIDING VOOR HET ONDERZOEK

Het rapport van de Staatscommissie Herijking Ouderschap 'Kind en ouders in de 21e eeuw' van 7 december 2016 vraagt om een brede bezinning op de procespositie van minderjarigen in het Nederlandse procesrecht.¹ De Staatscommissie adviseert ook het hoorrecht te betrekken bij deze bredere bezinning op de procespositie van minderjarigen. Volgens de Staatscommissie moet nader onderzoek worden gedaan naar: een verlaging van de leeftijd waarop minderjarigen het recht hebben om te worden gehoord (aanbeveling 14), een uitbreiding van de informele rechtsingang met betrekking tot gezagskwesties (aanbeveling 15), en de mogelijkheid c.q. wenselijkheid van een formele rechtsingang voor minderjarigen (aanbeveling 16).

1 Staatscommissie Herijking Ouderschap 2016, p. 390 e.v.

De aanbevelingen van de Staatscommissie voor nader onderzoek zijn in het regeerakkoord 'Vertrouwen in de toekomst' omarmd.² Naar aanleiding van het regeerakkoord heeft de minister voor Rechtsbescherming in zijn kamerbrief van 22 maart 2018 aangekondigd dat nader onderzoek naar het hoorrecht en de procespositie van de minderjarige zal worden uitgevoerd.³ Hij vindt het belangrijk om de (praktische) consequenties te onderzoeken van een verruiming van het hoorrecht en de procespositie voor kinderen en voor de rechtspraak.

Deze aankondiging van de minister is de aanleiding voor dit onderzoek, in opdracht van het WODC, op verzoek van de Directie Sanctietoepassing en Jeugd, directie Jeugd van het Ministerie van Justitie en Veiligheid, naar een eventuele uitbreiding van de civiele⁴ procespositie van minderjarigen en het hoorrecht.

1.2 CENTRALE ONDERZOEKSVRAAG EN DEELVRAGEN

In dit onderzoek staat de vraag centraal of het mogelijk dan wel wenselijk is om de formele procespositie en het hoorrecht van de minderjarige in het Nederlandse civiele procesrecht uit te breiden en zo ja, op welke wijze. Hierbij wordt onderzocht wat de pedagogische en juridische voor- en nadelen daarvan zouden zijn en wat de organisatorische en financiële consequenties voor de rechtspraak zouden zijn. Dit onderzoek omvat derhalve twee aspecten:

1. onderzoek naar het hoorrecht van minderjarigen in familie- en jeugdprocedures;
2. onderzoek naar de procespositie van minderjarigen in familie- en jeugdprocedures.

Daarbij zal tevens ingegaan worden op de vraag of, en zo ja, hoe minderjarigen zouden moeten worden bijgestaan of ondersteund moeten worden in procedures (bijvoorbeeld door wettelijke vertegenwoordigers, bijzondere curatoren of advocaten).

In het onderzoek staan de drie hoofdclusters centraal die bij familie- en jeugdprocedures (boek 1 BW) kunnen worden onderscheiden:

- Afstamming/adoptie (titel 11 en 12 boek 1 BW)
- Gezag/omgang/scheiding (titel 9, 14, afdeling 1-3, en 15 van boek 1 BW)
- Kinderbeschermingsmaatregelen (titel 14, afdeling 4-6 van boek 1 BW).

Bij de beantwoording van alle deelvragen en de onderzoeksvraag worden deze drie themaclusters voor zover relevant telkens onderscheiden.

2 VVD-CDA-D66-Christen Unie 2017, p. 6.

3 *Kamerstukken II* 2017/18, 33836, 24.

4 Voor 'civielrechtelijk' gebruiken wij voor het gemak in dit onderzoek de term 'civiel'.

Om de probleemstelling te beantwoorden, zijn de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

1. Hoe is de praktijk ten aanzien van de formele procespositie van minderjarigen waaronder in het bijzonder het horen van kinderen in de civiele procedures? Wie spreken er in het kader van deze procedures allemaal met het kind?
2. Wat zijn de huidige ervaringen van kinderen en de rechtspraktijk (rechters, advocaat indien van toepassing) m.b.t. de formele procespositie en het hoorrecht in het civiele recht?
 - a. Welke betekenis kennen rechters en wettelijk vertegenwoordigers toe aan de stem van het kind in de civiele procedures? In hoeverre verwerken rechters de mening van een kind in hun beschikking/motivering?
 - b. Hoe ver strekt de rol van de kinderrechter in het duiden van de antwoorden van de (jonge) kinderen? Hoe ervaren zij het om binnen een paar minuten over vaak zulke heftige onderwerpen met het kind te spreken?
 - c. In hoeverre voelen kinderen in de civiele procedures zich gehoord? Wat vinden kinderen van hun hoorrecht?
3. Hoe is de procespositie van de minderjarige geregeld in andere rechtsgebieden en wetten (bijvoorbeeld het strafrecht, het bestuursrecht, de jeugdwet en de wet geneeskundige behandelingsovereenkomst) en wat is er uit de literatuur bekend over de ervaringen van kinderen en de rechtspraktijk met die procespositie?
4. Wat is het doel van de huidige formele procespositie voor kinderen?
5. Wat is het doel van het huidige hoorrecht?
6. In hoeverre is er vanuit kinderen en de rechtspraktijk behoefte aan een uitbreiding van de formele procespositie in het civiele recht en/of de aanpassing van de leeftijdsgrens in het hoorrecht?
7. Wat weten we uit cognitief-(neuro-) wetenschappelijk onderzoek naar receptie, verwerking, *speaking capacity* én stress van hoorrecht regelingen (en dergelijke arrangementen) en de zelfstandige toegang tot de rechter (procesingang) door en voor kinderen?
8. Wat zijn de pedagogische en juridische voor- en nadelen van het horen van kinderen in de civiele procedures en in hoeverre zijn deze voor- en nadelen anders voor kinderen jonger dan twaalf jaar?
9. Hoe zou een uitbreiding van de formele procespositie in het civiele recht en/of de aanpassing van de leeftijdsgrens in het hoorrecht er uit kunnen zien en in hoeverre is het mogelijk dan wel wenselijk dat de minderjarige hierbij (professionele) ondersteuning heeft
10. Wat zijn de praktische en financiële consequenties van een eventuele uitbreiding van de formele procespositie en het hoorrecht van kinderen in het civiele recht, op basis van de t.b.v. vraag 9 geschetste mogelijkheden?

1.3 BEGRIPSBEPALING EN AFBAKENING VAN HET ONDERZOEK

Onder het *hoorrecht* verstaan we het recht van minderjarigen om te worden gehoord in procedures die hen betreffen. Dit hoorrecht is vastgelegd in artikel 809 Rv, dat bepaalt dat een rechter over zaken betreffende het personen- en familierecht niet mag beslissen dan nadat de minderjarige van twaalf jaar en ouder door de rechter in de gelegenheid is gesteld zijn of haar mening kenbaar te maken. De rechter kan daarnaast minderjarigen jonger dan twaalf jaar horen, maar is hiertoe niet verplicht. Het hoorrecht krijgt in familie- en jeugdprocedures vorm via een *kindgesprek* met de rechter. Het hoorrecht is eveneens vastgelegd in art. 12 van het Internationaal Verdrag voor de Rechten van het Kind (IVRK), dat bepaalt dat een kind dat in staat is zijn of haar mening te vormen in de gelegenheid moet worden gesteld in iedere gerechtelijke procedure te worden gehoord en dat een passend belang moet worden gehecht aan de mening van het kind in overeenstemming met zijn of haar leeftijd en rijpheid. De juridische regeling van het hoorrecht wordt verder uitgewerkt in hoofdstuk 2.

Onder *procespositie* verstaan we in het kader van dit onderzoek de mogelijkheid van minderjarigen om als procespartij op te treden via een formele of een informele procedure in civielrechtelijke procedures. In Nederland zijn minderjarigen onder het huidige recht in beginsel niet bevoegd om zelfstandig als procespartij op te treden in civielrechtelijke procedures; zij worden vertegenwoordigd door hun wettelijke vertegenwoordiger of een daartoe benoemde bijzondere curator. Er is in de wet wel een aantal uitzonderingen gecreëerd voor de minderjarige om formeel of informeel een zaak aan de rechter voor te leggen. Onder de procespositie valt in het kader van dit onderzoek het zelfstandig starten van een civielrechtelijke procedure via een verzoekschrift of een dagvaarding, de mogelijkheid om op te treden als procespartij in zaken die door anderen zijn gestart, waaronder de mogelijkheid om zelfstandig in hoger beroep te gaan en het aanmerken van een minderjarige als belanghebbende in procedures waarin zijn of haar positie rechtstreeks in het geding is. De procespositie omvat daarnaast ook de informele rechtsingang die de wet kent voor bepaalde procedures, waarbij een rechter kan besluiten ambts-halve een beslissing te nemen naar aanleiding van een informeel verzoek (bijvoorbeeld een brief of een e-mail) van een minderjarige (zie hierover hfst. 2).

Het onderzoek richt zich uitsluitend op de procespositie en het hoorrecht van minderjarigen in het familie- en jeugdrecht, zoals dit is opgenomen in boek 1 van het Burgerlijk Wetboek, waarbij een onderverdeling wordt gemaakt in de hierboven genoemde clusters:

- Afstamming/adoptie (titel 11 en 12 van boek 1 BW):
Hieronder vallen procedures met betrekking tot adoptie, ontkenning van het moeder- of vaderschap, de erkenning, de gerechtelijke vaststelling van het ouderschap, de inroeping en betwisting van staat en de benoeming van een bijzondere curator.

- Gezag/omgang/scheiding (titel 9, 14 afdeling 1-3, 15 van boek 1 BW): Dit betreft alle procedures met betrekking tot de ontbinding van het huwelijk van de ouders, het gezag en bewind van ouder(s) en procedures met betrekking tot omgang van het kind met ouders of anderen met wie hij/zij een nauwe persoonlijke betrekking heeft en informatieverstrekking aan een ouder over het kind.
- Kinderbeschermingsmaatregelen (titel 14 afdeling 4-6 van boek 1 BW): Het gaat hierbij om procedures in het kader van een ondertoezichtstelling van minderjarigen en om een beëindiging van het gezag van ouders.

1.4 AANPAK VAN HET ONDERZOEK

Het onderzoek is gestart in juni 2018 en is afgerond in november 2019. Het onderzoek bestaat uit vier onderdelen, die door middel van verschillende onderzoeksmethoden bijdragen aan de beantwoording van de onderzoeksvragen. Hieronder volgt een korte toelichting op de verschillende onderdelen. Een uitgebreide verantwoording van de gevolgde methode is opgenomen in de volgende hoofdstukken waarin de onderzoeksresultaten van de betreffende onderdelen worden weergegeven. Het onderzoek is gestart met een oriënterende fase ter voorbereiding op de uitvoering van de onderzoeksonderdelen. In deze fase is een expertmeeting gehouden met rechters, advocaten, bijzondere curatoren, een medewerker van de Raad voor de Kinderbescherming, een gecertificeerde instelling, een Kinder- en Jongerenrechtswinkel, de Kinderombudsman en Defence for Children. Doel van de expertmeeting was om kernpunten en discussiepunten te inventariseren bij professionals die in de dagelijkse praktijk te maken hebben met minderjarigen in familie- en jeugdprocedures en medewerkers van organisaties die kinderen ondersteunen. Daarnaast zijn twee oriënterende gesprekken gevoerd met de griffie van de rechtbank Den Haag en Amsterdam, waar reeds ervaring is opgedaan met het horen van minderjarigen jonger dan twaalf jaar.

1. *Juridisch literatuur- en jurisprudentieonderzoek*

Er is in kaart gebracht hoe de procespositie van minderjarigen en het hoorrecht in het civiele recht is vormgegeven en zich heeft ontwikkeld, waarbij tevens is onderzocht hoe dit in de praktijk wordt toegepast (door middel van een jurisprudentieonderzoek). Ook is een interne rechtsvergelijking uitgevoerd, waarbij gezocht is naar de overeenkomsten en verschillen tussen (de toepassing van) wet- en regelgeving ten aanzien van de procespositie en het hoorrecht van de minderjarige in de verschillende deelgebieden van het civiele recht, het bestuursrecht en het jeugdstrafrecht, inclusief de achtergrond en de mogelijke relevantie ervan. Daarbij is tevens onderzocht in hoeverre uit het internationale recht randvoorwaarden en aanbevelingen voortvloeien voor wat betreft het recht van kinderen om gehoord te worden in gerechtelijke procedures, het recht op toegang tot de rechter en het recht op rechtsbijstand.

De informatie is verzameld door middel van een deskresearch. Er is informatie verzameld uit wet- en regelgeving, parlementaire stukken, professionele standaarden, internationale kinderrechtenstandaarden en toelichtingen, beleidsregels, juridische literatuur, (wets)evaluatierapporten en beleidsrapporten. Daarnaast is een jurisprudentieonderzoek uitgevoerd naar de gepubliceerde uitspraken op rechtspraak.nl van de afgelopen vijf jaar met de betrekking tot de zelfstandige rechtsingang voor minderjarigen en de benoeming van een bijzondere curator op grond van artikel 1:250 BW. Het literatuur- en jurisprudentieonderzoek is afgerond op 1 mei 2019. Met na die datum gepubliceerde literatuur en jurisprudentie hebben wij geen rekening gehouden (behoudens een enkele zeer relevante uitspraak). Dit onderzoek geeft antwoord op **onderzoeksvraag 4 en 5** naar het doel van de huidige formele procespositie voor kinderen en het hoorrecht. Ook geeft het antwoord op het eerste deel van de **onderzoeksvraag 3**: hoe is de procespositie van de minderjarige geregeld in andere rechtsgebieden en wetten (bijvoorbeeld het strafrecht, het bestuursrecht, de Jeugdwet en de wet geneeskundige behandelingsovereenkomst)?

Daarnaast geeft het onderzoek, samen met het praktijkonderzoek, zicht op hoe de huidige praktijk is ten aanzien van het hoorrecht en de procespositie van minderjarigen (**onderzoeksvraag 1 en 2**).

2. Literatuuronderzoek naar inzichten vanuit pedagogische wetenschappen en neuropsychologie

Er is een literatuuronderzoek uitgevoerd (afgerond in oktober 2019) naar de neurocognitieve, psychologische en pedagogische inzichten met betrekking tot de procespositie en het hoorrecht van minderjarigen. Via een uitgebreide literatuurstudie in relevante databases is onderzoek gedaan naar de elementen die relevant zijn voor de beantwoording van de onderzoeksvragen. Er is onderzocht in welke mate jongeren kunnen participeren in familie- en jeugdprocedures. Daarnaast zijn juridische termen (zoals wilsbekwaamheid) omgebogen naar aanverwante psychologische kenmerken (zoals executieve functies, *decision-making*, stress(gevoeligheid), etc.) en onderzocht wat hier in de literatuur over bekend is. Verder is de context van het horen nader onderzocht, waarbij de gehechtheidstheorie als uitgangspunt is genomen om deze context te beoordelen.

Het onderzoek geeft antwoord op de vraag wat uit de literatuur bekend is over de ervaringen van kinderen en de rechtspraktijk met hun procespositie en het hoorrecht (tweede deel van **onderzoeksvraag 3**). Ook gaat het in op de vraag wat vanuit cognitief-(neuro-) wetenschappelijk onderzoek bekend is ten aanzien van de receptie, verwerking, *speaking capacity* en stress van hoorrecht-regelingen (en dergelijke arrangementen) en de zelfstandige toegang tot de rechter voor kinderen (**onderzoeksvraag 7**). Ook wordt gekeken naar wat vanuit de pedagogische literatuur bekend is over de voor- en nadelen van het horen van minderjarigen in familie- en jeugdprocedures (**onderzoeksvraag 8**). Er zal worden onderzocht in hoeverre deze voor- en nadelen anders zijn voor kinderen jonger dan twaalf jaar.

3. *Praktijkonderzoek naar ervaringen met het hoorrecht en de procespositie*

Er is een praktijkonderzoek uitgevoerd om de ervaringen, behoeftes en meningen te inventariseren van professionals in de rechtspraktijk en jeugdhulpverlening en van jongeren en ouders.

De ervaringen van professionals in de rechtspraktijk zijn via twee expertmeetings, digitale vragenlijsten en interviews verzameld. In totaal vulden 272 deelnemers de digitale vragenlijst in: 10 raadsheren, 30 rechters, 41 advocaten, 26 bijzondere curatoren, 76 medewerkers van de Raad voor de Kinderbescherming (RvdK), 73 medewerkers van gecertificeerde instellingen (GI) en 16 medewerkers van Kinder- en Jongerenrechtswinkels. Daarnaast zijn er interviews afgenomen om de hoofdbevindingen uit de vragenlijst verder uit te diepen. In totaal hebben 21 deskundigen deelgenomen aan een interview: 5 rechters, 3 advocaten, 3 bijzondere curatoren, 5 medewerkers van de RvdK en 5 medewerkers van een GI.

Via digitale vragenlijsten zijn de ervaringen van kinderen en hun ouders verzameld. De primaire doelgroep voor de jongerenvragenlijst betrof jongeren van 16 tot 24 jaar oud met ervaring met een civiele procedure. Omdat de respons – ondanks de werving via verschillende kanalen – in eerste instantie laag bleef, is gedurende het onderzoek besloten om ook groepen jongeren aan te spreken van wie niet bekend is of ze ervaring hebben met een civiele procedure. In totaal vulden 136 jongeren van 16 jaar en ouder de vragenlijst in, van wie 43 ervaring hadden met een civiele procedure. De overige deelnemers waren voornamelijk hoger opgeleide jongeren die geen ervaring hadden met een civiele procedure, maar wel konden reflecteren op algemene stellingen omtrent het hoorrecht en de procespositie van minderjarigen. Daarnaast vulden 131 ouders en verzorgers/opvoeders de vragenlijst in: 82 biologische ouders, 27 pleegouders, 13 stiefouders en 9 grootouders.

De resultaten uit het praktijkonderzoek zijn daarnaast vergeleken met resultaten van eerder onderzoek naar de ervaringen met betrekking tot de formele procespositie.

Dit praktijkonderzoek geeft antwoord op de vraag hoe de huidige praktijk eruit ziet (**onderzoeksvraag 1**) en hoe de huidige civiele procespositie van minderjarigen geëvalueerd wordt door deskundigen (de rechtspraktijk) en kinderen en ouders (**onderzoeksvraag 2**). Tevens is onderzocht in hoeverre een uitbreiding van de huidige formele procespositie en het hoorrecht van minderjarigen in het Nederlandse civiele recht door professionals uit de rechtspraktijk en direct betrokkenen wenselijk is (**onderzoeksvraag 6**).

4. *Samenbrengen van de juridische, empirische en sociaalwetenschappelijke onderzoeksresultaten*

In de laatste fase van het onderzoek zijn de resultaten van het juridische, empirische en sociaalwetenschappelijke onderzoek samengebracht en met elkaar geconfronteerd. Er is een antwoord geformuleerd op de vraag of, en zo ja, hoe een uitbreiding van de procespositie in het civiele recht en/of de aanpassing van de leeftijdsgrens in het hoorrecht eruit zou kunnen zien (**onderzoeksvraag 9**). Er zijn tevens twee expertmeetings gehouden om

nader in kaart te brengen wat de pedagogische en juridische voor- en nadelen zijn van het horen van kinderen in familie- en jeugdprocedures en in hoeverre deze voor- en nadelen anders zijn voor kinderen jonger dan twaalf jaar (**onderzoeksvraag 8**). De eerste expertmeeting was met hoogleraren en onderzoekers met juridische, pedagogische en neuropsychologische expertise. Voor de tweede expertmeeting waren dezelfde vertegenwoordigers uitgenodigd uit de rechtspraktijk als voor de expertmeeting in de oriënterende fase van het onderzoek. Ook is in deze fase getracht de praktische en financiële consequenties van een eventuele uitbreiding van de procespositie en het hoorrecht van minderjarigen in kaart te brengen (**onderzoeksvraag 10**), maar deze gegevens bleken nauwelijks beschikbaar te zijn.

1.5 LEESWIJZER

De hoofdstukken geven de onderzoeksresultaten van de verschillende onderdelen weer en geven antwoord op de verschillende deelvragen, zoals hierboven is beschreven. Hoofdstuk 2 betreft de resultaten van het juridische literatuur- en jurisprudentieonderzoek. In hoofdstuk 3 worden de resultaten van het neuropsychologische en pedagogische literatuuronderzoek weergegeven. Hoofdstuk 4 bevat de resultaten van het praktijkonderzoek dat onder professionals uit de rechtspraktijk en jongeren en ouders/verzorgers is uitgevoerd. In hoofdstuk 5 worden de onderzoeksresultaten van de verschillende onderzoeken samengevat, samengevoegd en worden conclusies getrokken. Op basis daarvan wordt antwoord gegeven op de verschillende deelvragen van het onderzoek en wordt de hoofdvraag beantwoord: of het mogelijk dan wel wenselijk is om de formele procespositie en het hoorrecht van de minderjarige in het Nederlandse civiele procesrecht uit te breiden en zo ja, op welke wijze. Hiervoor worden verschillende toekomstscenario's geschetst, waarbij wordt geschetst welke scenario's op basis van de onderzoeksuitkomsten het meest wenselijk zijn.

Het onderzoek bestaat uit een combinatie van deskresearch en een praktijkonderzoek vanuit een juridische, neuropsychologische en pedagogische invalshoek, die gelijktijdig en in nauwe samenhang zijn toegepast. Het is uitgevoerd door een multidisciplinair onderzoeksteam bestaande uit juridische onderzoekers en onderzoekers vanuit de pedagogische wetenschappen en de neuropsychologie. De onderzoekers hebben vanuit hun verschillende vakgebieden eigen standaarden voor het doen van onderzoek, de verantwoording van de resultaten en de verwijzing naar (wetenschappelijke) bronnen. Hoofdstuk 3 en hoofdstuk 4 zijn daarom opgebouwd volgens de criteria die in de sociale wetenschappen gebruikelijk zijn. De overige hoofdstukken gaan uit van de juridisch wetenschappelijke standaarden.

2.1 INLEIDING

In dit juridische deelonderzoek wordt een uitgebreid overzicht gegeven van de wet- en regelgeving ten aanzien van de procespositie en het hoorrecht van de minderjarige in het civiel recht. Er wordt ook ingegaan op de overeenkomsten en verschillen tussen (de toepassing van) wet- en regelgeving ten aanzien van de procespositie en het hoorrecht van de minderjarige in de verschillende deelgebieden van het civiele recht, het bestuursrecht en het jeugdstrafrecht, inclusief de achtergrond en de mogelijke relevantie ervan. Tevens zal aandacht worden besteed aan internationale kinderrechten over de procespositie van de minderjarige.

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op een onderdeel van onderzoeksvraag 1 (op basis van jurisprudentieonderzoek): hoe is de praktijk ten aanzien van de formele procespositie van minderjarigen? Ook wordt antwoord gegeven op het eerste deel van onderzoeksvraag 3: hoe is de procespositie van de minderjarige geregeld in andere rechtsgebieden en wetten (bijvoorbeeld het strafrecht, het bestuursrecht, de jeugdwet en de regeling inzake de geneeskundige behandelingsovereenkomst)? Ten slotte wordt ingegaan op onderzoeksvraag 4: wat is het doel van de huidige formele procespositie voor kinderen? en op onderzoeksvraag 5: wat is het doel van het huidige hoorrecht?

2.1.1 Opbouw van het deelonderzoek

Dit deelonderzoek begint met een overzicht van de wet- en regelgeving ten aanzien van de procespositie van de minderjarige (par. 2.2). Hierbij zal de focus steeds liggen op de procespositie van de minderjarige in het familie- en jeugdrecht (boek 1 BW). Vervolgens zal de procespositie van de minderjarige in andere rechtsgebieden en wetten worden beschreven (par. 2.3). Daarna zal er aandacht worden besteed aan het hoorrecht van de minderjarige in het civiele recht (par. 2.4). Ook zal de procespositie van de minderjarige worden belicht vanuit internationale kinderrechten (par. 2.5). Het deelonderzoek eindigt met een samenvatting en een conclusie (par. 2.6).

2.1.2 Verantwoording van het deelonderzoek

Voor het juridische deelonderzoek is informatie verzameld door middel van een *desk-research*. Zo is er informatie geput uit wet- en regelgeving, professionele standaarden en beleidsregels, juridische literatuur, (wets)evaluatierapporten en beleidsrapporten, opgenomen in databases als Legal Intelligence en OpMaat. Informatie is tevens geput uit de parlementaire stukken, (voorgestelde) wetswijzigingen, (pre)adviezen en Kamervragen. Daarnaast zijn internationale kinderrechtenstandaarden en toelichtingen en interpretaties daarvan (o.m. door het VN-Kinderrechtencomité) bestudeerd en is relevante internationale (kinderrechten)literatuur geanalyseerd.

Voor het jurisprudentieonderzoek is gezocht naar de gepubliceerde uitspraken op rechtspraak.nl van de afgelopen vijf jaar met betrekking tot: 1) de zelfstandige rechtsingangen voor minderjarigen en 2) zaken waarin verzocht is om benoeming van een bijzondere curator ex artikel 1:250 BW. Opgemerkt dient te worden dat op rechtspraak.nl niet alle rechtszaken zijn gepubliceerd (zie Besluit selectiecriteria uitsprakendatabank Rechtspraak.nl). Toch verwachten wij, gezien het feit dat het gaat om unieke zaken, dat (vrijwel) alle zaken waarin een minderjarige zelfstandig in rechte wenst op te treden, zullen zijn gepubliceerd. Uit de gepubliceerde uitspraken kan in ieder geval een beeld worden gevormd van de aard van de zaken en het oordeel van rechters in dergelijke zaken.

Het juridische deelonderzoek is afgerond op 1 mei 2019.

2.2 DE PROCESPOSITIE VAN DE MINDERJARIGE IN HET CIVIELE RECHT (MET EEN FOCUS OP DE PROCESPOSITIE IN HET FAMILIE- EN JEUGDRECHT, BOEK 1 BW)

2.2.1 Inleiding

In deze paragraaf staat de procespositie van de minderjarige in het civiel recht centraal. Hierbij zal de focus steeds liggen op de procespositie van de minderjarige in het familie- en jeugdrecht (boek 1 BW). Allereerst zal stil worden gestaan bij het beginsel van processuele onbekwaamheid en de geschiedenis hiervan. Vervolgens zal een overzicht worden gegeven van verschillende uitzonderingen waarbij de minderjarige op dit moment wel bekwaam is om zelfstandig op te treden in de civiele procedure. Daarnaast zal aandacht worden besteed aan de minderjarige als belanghebbende in de civiele procedure en de belangrijkste gevolgen die de kwalificatie van belanghebbende met zich meebrengt. Want afgezien van het feit dat de minderjarige in beginsel niet zelfstandig kan procederen in het civiele recht, wordt de minderjarige in verzoekschriftprocedures in het familie- en jeugdprocesrecht, waarin zijn positie rechtstreeks in het geding is, wel als belanghebbende aangemerkt. Vervolgens zal de rol van de bijzondere cura-

tor worden besproken. Ook zal aandacht worden besteed aan de informele rechtsingang, waarbij de minderjarige van twaalf jaar en ouder, of de minderjarige jonger dan twaalf jaar die in staat kan worden geacht zijn belangen behoorlijk waar te nemen, zich rechtstreeks tot de rechter kan wenden door deze op te bellen, een brief te schrijven of een e-mail te sturen. Ten slotte zal stil worden gestaan bij de discussie die er speelt in de praktijk en wetenschap over de huidige procespositie in de civiele procedure.

2.2.2 Het beginsel van processuele onbekwaamheid

Het beginsel van procesonbekwaamheid

In het Nederlandse Burgerlijk Wetboek wordt nergens expliciet bepaald dat de minderjarige procesonbekwaam is. Toch wordt algemeen aangenomen dat een minderjarige niet bekwaam is om zelfstandig als procespartij op te treden in de civiele procedure, ook al heeft de minderjarige bijstand van een eigen advocaat.¹ Doorgaans wordt dit afgeleid uit artikel 1:245 lid 4 jo. artikel 253i lid 1 BW: de ouder(s) met gezag vertegenwoordigen de minderjarige in burgerlijke handelingen, zowel in als buiten rechte. Kortom, het zijn de wettelijke vertegenwoordigers – de ouder(s) met gezag of voogd(en) – of de daartoe benoemde bijzondere curator die geacht worden namens het kind als procespartij op te treden. Dit betekent dat de minderjarige niet-ontvankelijk zal worden verklaard als hij zelf een vordering instelt of een verzoek indient.²

De ouder met gezag, de voogd of de bijzondere curator wordt ook wel de *formele* procespartij genoemd en de minderjarige de *materiële* procespartij.³ De minderjarige kan zowel in een dagvaardingsprocedure als in een verzoekschriftprocedure betrokken zijn. Op de dagvaarding of het verzoekschrift, de overige gedingstukken en het vonnis of de beschikking moet zowel de formele als materiële procespartij worden vermeld. Een dagvaardingsprocedure kan bijvoorbeeld zien op een procedure die verband houdt met een arbeidsovereenkomst⁴ of een medische behandelingsovereenkomst (zie verder hierover in par. 2.3).⁵ In dit onderzoek staan echter de familie- en jeugdprocedures, zoals geregeld in boek 1 BW, centraal. Voor procedures op

1 HR 5 december 2014, ECLI:NL:HR:2014:353 en meer over de proces(on)bekwaamheid: Bruning, Liefwaard & Vlaardingerbroek 2016, p. 314-315.

2 Zie uitgebreider over de processuele handeling van de minderjarige en de sanctie nietigheid: Fiege 1993, p. 73.

3 Zie ook: Fiege 1993, p. 72.

4 In arbeidsrechtzaken kan de minderjarige van zestien jaar en ouder zelfstandig in rechte verschijnen (art. 7:612 lid 1 BW).

5 In procedures die betrekking hebben op de medische behandelingsovereenkomst is de minderjarige van zestien jaar en ouder bekwaam in en buiten rechte op te treden (art. 7:447 lid 3 BW).

grond van boek 1 geldt de verzoekschriftprocedure.⁶ De familierechtprocedures zijn te verdelen in drie clusters, namelijk: (1) afstamming/adoptie, (2) gezag/omgang/scheiding en (3) kindbeschermingsmaatregelen.

Het beginsel van de procesonbekwaamheid in de loop der jaren

De achterliggende gedachte dat de minderjarige procesonbekwaam is en dus in rechte moet worden vertegenwoordigd door zijn wettelijke vertegenwoordiger, strekt tot bescherming van de minderjarige tegen onbezonnen procederen.⁷ Ondanks dat er in de afgelopen jaren steeds gepleit is voor een zelfstandige rechtsingang van de minderjarige, is er aan het beginsel van processuele onbekwaamheid vastgehouden door de regering.⁸ Er zijn in de loop der jaren wel enkele uitzonderingen gecreëerd voor de minderjarige om formeel of informeel een zaak aan de rechter voor te leggen (zie verder hierover in par. 2.2.3 en 2.2.6).

In de voorbereiding op het wetsvoorstel inzake het nieuwe familieprocesrecht is de rechtspositie van de minderjarige in 1989 in het algemeen aan de orde geweest in de vorm van een daarvoor door de Minister van Justitie ontwikkelde ‘notitie rechtspositie minderjarigen’.⁹ Deze notitie is onder andere opgesteld naar aanleiding van het advies van de Raad voor het Jeugdbeleid en de Nederlandse Gezinsraad die pleitten voor een eigen rechtsingang van de minderjarige.¹⁰ De strekking van de notitie is in de eerste plaats na te gaan in hoeverre wettelijke bepalingen met betrekking tot de rechtspositie van minderjarigen voor aanpassingen in aanmerking zouden kunnen komen.¹¹ De Minister van Justitie concludeert naar aanleiding van deze notitie echter dat de minderjarige geen eigen rechtsingang moet toekomen en onderbouwt dit met diverse argumenten. De minister heeft daarbij het volgende gezegd over geschillen tussen ouders en minderjarigen in het kader van gezagsuitoefening:

“De vraag rijst of het in zo’n geval nodig en gewenst is dat de minderjarige zelf een rechtsingang heeft in verband met het tussen de ouders en de minderjarige gerezen conflict.

6 Zie ook Wortmann & Van Duijvendijk-Brand 2018, p. 337. Voor het personen- en familie-recht, met uitzondering van scheidingszaken, geldt art. 798-813 Rv. Daarnaast gelden de algemene regels voor de verzoekschriftprocedure: art. 261-291 Rv. Voor scheidingszaken geldt art. 815 e.v. Rv.

7 Zie HR 30 januari 1987, ECLI:NL:HR:1987:AG5527, r.o. 3.2, NJ 1987/556.

8 Zo stelde de commissie Wiarda bijvoorbeeld in 1971 in haar rapport Jeugdbeschermingsrecht dat de minderjarige van zestien jaar en ouder bekwaam zou moeten zijn zelfstandig een conflict met zijn gezagsdrager aan de jeugdrechter voor te leggen (na voorafgaande verplichte bemiddeling van de Raad); zie Commissie Wiarda 1971, p. 102-103. Zie ook het advies van de Raad voor het Jeugdbeleid en de Nederlandse Gezinsraad: Raad voor het Jeugdbeleid en Nederlandse Gezinsraad 1995.

9 *Kamerstukken II* 1989/90, 21309, 2 (notitie rechtspositie minderjarigen).

10 *Kamerstukken II* 1989/90, 21309, 2 (notitie rechtspositie minderjarigen); Raad voor het Jeugdbeleid en Nederlandse Gezinsraad 1995.

11 *Kamerstukken II* 1989/90, 21309, 1.

Om de hiernavolgende redenen menen wij van niet. Eerst en vooral dient te worden vermeden dat gezinsconflicten in een juridisch kader worden geplaatst. [...] Daargelaten dat wij betwijfelen of door rechterlijk ingrijpen dit soort conflicten werkelijk kan worden opgelost, zijn wij van oordeel dat de verhouding tussen ouders en kinderen, gelet op het bijzondere karakter ervan en de persoonlijke aard van gezinsconflicten, zich in wezen ertegen verzet dat ouders en kinderen in een gerechtelijke procedure als partijen tegenover elkaar komen te staan. Voorts is de kans aanwezig dat de rechter te snel wordt ingeschakeld, hetgeen op zichzelf reeds het geschil onnodig kan doen escaleren. Aangenomen mag worden dat invoering van een dergelijke voorziening zal leiden tot een verzwaring van de werklast van de rechter, [...]. [...] Een ander aspect van gewicht is dat de kosten van rechtsbijstand die een beroepsmogelijkheid ongetwijfeld met zich brengt, waarschijnlijk grotendeels door de overheid zouden moeten worden gefinancierd. Dit is, gelet op het beslag dat thans reeds door de kosten van rechtshulp wordt gelegd, volstrekt niet verantwoord. [...] Is binnen het gezin een conflict ontstaan, dan zal over het algemeen in de eerste plaats door de gezinsleden zelf, in onderling overleg, naar oplossingen worden gezocht. Zulks neemt niet weg dat in een aantal gevallen hulp van buitenaf geboden zal zijn. De thans bestaande vormen van hulpverlening bieden o.i. voldoende waarborg om hieraan tegemoet te komen.

Ook de wijze waarop wij ons de nadere uitwerking van het ouderlijk gezag denken, noopt niet tot een eigen rechtsingang: eerst en vooral worden immers plichten van ouders nader geconcretiseerd. Hoe ouders hun gezag uitoefenen kan ook in de toekomst op basis van het geldende B.W.-instrumentarium worden getoetst. Het openen van andere voorzieningen dan de maatregel van kinderbescherming – meer in het bijzonder een eigen rechtsingang voor conflicten op ad hoc-basis te behandelen – zou te zeer de positie van ouders in dezen miskennen.”¹²

De argumenten die de Minister van Justitie destijds heeft aangedragen om de minderjarige geen zelfstandige procespositie toe te kennen in gevallen van conflict tussen de ouders en de minderjarige zien kort samengevat vooral op de ongewenste juridisering van de interne gezinsverhoudingen, zodat het geschil onnodig escaleert. Maar ook op de verzwaring van de werklast van de rechter en in het verlengde daarvan de kosten van rechtsbijstand die voor rekening van de overheid komen. Ook de mogelijkheid om conflicten op een andere (informele) manier op te lossen, waarbij vormen van hulpverlening een mogelijkheid kunnen zijn, wordt genoemd. Daarnaast zou een eigen rechtsingang voor minderjarigen de positie van ouders miskennen.

Verder gaat de Minister van Justitie in op andere zaken, die niet zien op de verhouding ouder-kind. Ook hier zou de minderjarige geen zelfstandige rechtsingang moeten hebben volgens de minister:

“Van een eigen rechtsingang voor minderjarigen in aangelegenheden die niet direct verband houden met de relatie ouders-kinderen, zijn wij evenmin voorstander. Wij achten het een goede zaak dat de minderjarige hier door zijn ouders of zijn voogd – zo nodig, zie hoofdstuk 4 – wordt vertegenwoordigd. De belangen van zowel de minderjarige als zijn

12 *Kamerstukken II 1989/90, 21309, 2, p. 18-21 (notitie rechtspositie minderjarigen).*

gezagsdragers zijn onzes inziens daar het meest mee gediend. Aan de ene kant speelt een rol de bescherming die de minderjarige behoeft vanwege zijn onervarenheid en daarmee gepaard gaande kwetsbaarheid. Aan de andere kant is het voor de ouder(s)/voogd – en ook voor de minderjarige – van belang, dat de ouders in de gelegenheid worden gesteld het ouderschap op verantwoorde wijze uit te oefenen en hun opvoedingstaak naar behoren te vervullen.”¹³

De belangen van de minderjarige en zijn gezagsdragers zouden derhalve het meest zijn gediend met de procesonbekwaamheid van minderjarigen. Enerzijds wordt in dit kader verwezen naar de bescherming van de minderjarige gezien zijn onervarenheid en kwetsbaarheid. Anderzijds wordt verwezen naar de taak van de ouders om het ouderschap uit te oefenen.

De Minister van Justitie heeft destijds ook aangegeven dat de processuele onbekwaamheid van de minderjarige in overeenstemming is met artikel 6 EVRM en verwijst daarbij naar de jurisprudentie van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM):

“Het is ook geheel in overeenstemming met artikel 6 EVRM om de toegang tot de rechter in bovengenoemde zin te beperken. Volgens de overwegingen van het Europese Hof in de zaak Golder (NJ 1978, nr. 462) is het recht op toegang tot de rechter geen absoluut recht. Het Hof erkent dat een Staat voor bepaalde categorieën van personen aan dit recht beperkingen kan stellen. In dit verband worden uitdrukkelijk de minderjarigen genoemd.”¹⁴

Tijdens de parlementaire behandeling van het wetsvoorstel inzake het nieuwe familieprocesrecht heeft de Staatssecretaris van Justitie in 1992 het beginsel van processuele onbekwaamheid opnieuw bevestigd:

“Minderjarigen [...] zijn echter procesrechtelijk niet bekwaam om zelfstandig, d.w.z. zonder wettelijke vertegenwoordiger, in de procedure op te treden. [...] Tijdens het mondeling overleg [...] is aangegeven dat ik de rechtspositie van de minderjarige invulling zal geven onder andere door uitbreiding van de mogelijkheden tot benoeming van een bijzonder curator. Dit zal geschieden in het kader van het wetsvoorstel inzake het ouderlijk gezag en de omgang. De ervaringen hiermee, alsmede met de informele rechtsingang van het kind bij de omgang, worden afgewacht, alvorens eventueel verdere stappen te ondernemen.”¹⁵

Kortom, de Staatssecretaris van Justitie heeft destijds aangegeven dat ondanks het feit dat de minderjarige processueel onbekwaam is, de rechtspositie van de minderjarige afdoende is, omdat deze op een andere manier is ingevuld. Onder andere door de mogelijkheid tot benoeming van de bijzondere curator uit te breiden (lees: benoemen in aangelegenheden betreffende de opvoeding en verzorging van de minderjarige); hiertoe was de minister

13 *Kamerstukken II 1989/90, 21309, 2, p. 18-21 (notitie rechtspositie minderjarigen).*

14 *Kamerstukken II 1989/90, 21309, 2, p. 21 (notitie rechtspositie minderjarigen).*

15 *Kamerstukken II 1991/92, 21487, 3, p. 7 (MvT).*

wel bereid (zie verder hierover in par. 2.2.5). Ook de informele rechtsingang van de minderjarige bij omgang – die sinds 1990 voor de minderjarige openstaat – zou invulling moeten geven aan de rechtspositie van de minderjarige (zie verder hierover in par. 2.2.6).

Het standpunt dat de minderjarige procesonbekwaam is en zou moeten blijven, werd door de Minister van Justitie in 2003 herhaald naar aanleiding van een in opdracht van hem uitgevoerd onderzoek door het Verwey-Jonker Instituut.¹⁶ In dit onderzoeksrapport ‘Minderjarigen als procespartij?’ wordt – door zowel jeugdigen als deskundigen – gepleit voor een zelfstandige rechtspositie voor de minderjarige.¹⁷ Toch gaat de Minister van Justitie hier niet in mee:

“Op grond van de resultaten van het onderzoek meen ik dat er onvoldoende grond is om een formele rechtsingang voor minderjarigen in het burgerlijk recht te introduceren. Uit het onderzoek blijkt niet dat de rechtspositie van de minderjarige niet afdoende is geregeld. Het huidige systeem waarin in beginsel de ouders hun kind in rechte vertegenwoordigen, voldoet. Zo nodig kan een bijzondere curator worden benoemd, die de belangen van minderjarigen in rechte behartigt. Dit kan in situaties waarin de ouders het kind niet willen of kunnen vertegenwoordigen en in situaties waarin de wettelijke vertegenwoordiger niets onderneemt («stilzit») of het belang anders waardeert dan de minderjarige. In een dergelijke situatie kan een strijd van belangen worden aangenomen waarvoor zo nodig benoeming van een bijzondere curator kan volgen. Deze treedt op als de wettelijke vertegenwoordiger van de minderjarige in en buiten rechte en hij zal zijn taak in nauw overleg met de minderjarige uitoefenen. Een rechtsingang voor de minderjarige, voor de onderwerpen waarin hij niet zelfstandig bevoegd is, via vertegenwoordiging van zijn ouders of de bijzondere curator is dan ook afdoende.”¹⁸

De Minister van Justitie geeft wederom aan dat de rechtspositie van de minderjarige voldoende is geregeld voor de onderwerpen waarin de minderjarige niet bevoegd is zelfstandig te procederen, omdat de minderjarige in deze zaken vertegenwoordigd kan worden door zijn wettelijk vertegenwoordigers en er de mogelijkheid is om een bijzondere curator te benoemen.

Tegen deze achtergrond oordeelde de Staatssecretaris van Veiligheid en Justitie in 2012 naar aanleiding van het adviesrapport van de Kinderombudsman ‘De bijzondere curator, een lot uit de loterij?’ welke in 2012 verscheen,¹⁹ dat de huidige formulering van artikel 1:250 BW voldoende mogelijkheden biedt om de belangen van het kind te waarborgen. Dit omdat de bijzondere curator in uiteenlopende zaken kan worden benoemd, ook in zaken waarin de ouders om ‘wat voor reden dan ook’ niet in staat zijn de belangen van

16 *Kamerstukken II* 2003/04, 29200 VI, 116.

17 Steketee, Overgaag & Lünneke 2003.

18 *Kamerstukken II* 2003/04, 29200 VI, 116, p. 3.

19 Van der Bijl, Van Dongen & Vreeburg - Van der Laan 2012.

hun minderjarige kinderen te behartigen.²⁰ De staatssecretaris staat een ruime interpretatie van de mogelijkheid tot benoeming van een bijzondere curator (op grond van artikel 1:250 BW) voor en ziet dat als voldoende mogelijkheid voor de minderjarige om in procedures op te treden.

2.2.3 De minderjarige als formele procespartij

Op het beginsel van procesonbekwaamheid van de minderjarige zijn in het civiele recht in de loop der jaren diverse uitzonderingen gemaakt.²¹ De wettelijke uitzonderingen zullen in de onderhavige paragraaf worden besproken.²²

2.2.3.1 Wijziging van geslacht in de geboorteakte

De minderjarige van zestien jaar en ouder is op grond van artikel 1:28 lid 4 BW bekwaam in rechte op te treden in zaken die gaan over de wijziging van geslacht in zijn geboorteakte. Deze rechtsingang is voor de minderjarige sinds 2014 in de wet vastgelegd.²³ De zelfstandige rechtspositie hangt direct samen met het feit dat de minderjarige van zestien jaar en ouder ook zelfstandig een wijziging van de vermelding van het geslacht kan aangeven bij de ambtenaar van de burgerlijk stand (art. 1:28 lid 1 BW). De wetgever heeft hier willen aansluiten bij de leeftijdsgrenzen in de regeling inzake de geneeskundige behandelingsovereenkomst (zie art. 7:447 lid 1 BW). De bevoegdheid om in rechte op te treden kan van belang zijn voor de minderjarige

20 Kamerbrief 16 oktober 2012 (VenJ), *Reactie op het rapport 'De bijzondere curator, een lot uit de loterij?'*, Kenmerk 308427, bijlage bij *Kamerstukken II* 2012/13, 31753, 56.

21 Bruning, Liefwaard & Vlaardingerbroek 2016, p. 315 e.v.

22 Naast de wettelijke uitzonderingen, blijkt uit de rechtspraak dat minderjarigen in kort geding zaken soms ook zelfstandig kunnen procederen. In kort geding zaken waarin de wettelijke vertegenwoordiger niet kan of wil optreden, de benoeming van de bijzondere curator niet kan worden afgewacht en er grote belangen voor de minderjarige spelen, kan de minderjarige zelfstandig in de procedure optreden indien hij in staat is om zijn belangen behoorlijk waar te nemen, zo blijkt uit de rechtspraak. Er dient sprake te zijn van een spoedeisende situatie en bijstand door een advocaat is vereist. Zie bijvoorbeeld: Hof Amsterdam 13 juli 1989, ECLI:NL:GHAMS:1989:AC3150, NJ 1992/504 (dochter verzoekt om contactverbod met vader); Hof Arnhem 19 januari 1993, ECLI:NL:GHARN:1993:AD1814, NJ 1994/711 (minderjarige gaat in hoger beroep tegen opname in gesloten inrichting); Rb. Amsterdam 17 oktober 1996, ECLI:NL:RBAMS:1996:AH5735, KG 1996/355 (verzoek van minderjarige om haar kamer in opvanghuis terug te krijgen) en Rb. 's-Gravenhage 15 februari 2012, ECLI:NL:RBSGR:2012:BV8335 (geschil over een machtiging uithuisplaatsing; in deze zaak herhaalt de rechter de regel dat de minderjarige in kort geding zaken procesbekwaam kan worden geacht, maar beslist dat van een dergelijke situatie in casu geen sprake is). Zie hierover ook: Van Teeffelen, *EB* 2013/62.

23 Wet tot wijziging van Boek 1 van het Burgerlijk Wetboek en de Wet gemeentelijke basisadministratie persoonsgegevens in verband met het wijzigen van de voorwaarden voor en de bevoegdheid ter zake van wijziging van de vermelding van het geslacht in de akte van geboorte (*Stb.* 2014, 1).

als de ambtenaar van de burgerlijk stand weigert een vermelding van de geslachtswijziging aan de akte van geboorte toe te voegen. De minderjarige van zestien jaar en ouder kan zich dan zelfstandig tot de rechter wenden (zie ook art. 1:27 BW).²⁴

2.2.3.2 *Minderjarige ouder van het te adopteren kind en bezwaren van het te adopteren kind*

Ingeval van adoptie dient de moeder van het te adopteren kind minimaal zestien jaar oud te zijn op het moment van het indienen van het adoptieverzoek (art. 1:228 lid 1 sub e BW). In deze zaken is de minderjarige ouder²⁵ van het te adopteren kind ook bekwaam om in rechte op te treden (art. 1:227 lid 6 BW). Deze rechtsingang is voor de minderjarige sinds 2001 in de wet vastgelegd.²⁶ Dit ziet bijvoorbeeld op de situatie dat de minderjarige moeder die afstand heeft gedaan van haar kind en die bezwaren heeft tegen de adoptie, deze bij de rechter kenbaar kan maken.²⁷

Daarnaast kunnen te adopteren kinderen van twaalf jaar en ouder eventuele bezwaren tegen de adoptie bij de rechter tijdens ‘het verhoor’ (lees: het kindgesprek) kenbaar maken (art. 1:228 lid 1 sub a BW). Dit geldt ook voor het kind dat nog geen twaalf jaar is, maar wel in staat tot een redelijke waardering van zijn belangen ter zake. De eventuele bezwaren van de kinderen onder de twaalf jaar kunnen ook op een andere wijze aan de rechter bekend zijn gemaakt, bijvoorbeeld door de rapportage van de Raad voor de Kinderbescherming.²⁸

2.2.3.3 *Verzoek tot meerderjarigverklaring*

De minderjarige vrouw van zestien jaar of ouder die haar kind zelf wenst te verzorgen en op te voeden met de rechten en plichten van iemand die gezag uitoefent, kan aan de kinderrechter verzoeken haar meerderjarig te verklaren (art. 1:253ha BW).²⁹ De minderjarige vrouw is bekwaam om in rechte op

24 *Kamerstukken II* 2011/12, 33351, 3, p. 14.

25 Dan kan het gaan over zowel de moeder als de vader van het te adopteren kind. De minderjarige vader zal ook ten minste zestien jaar oud zijn, aangezien hij vanaf deze leeftijd het kind kan erkennen (art. 1:204 lid 1 sub b BW).

26 Wet van 13 december 2000, *Stb.* 2001, 11, Wijziging van de regeling in Boek 1 van het Burgerlijk Wetboek met betrekking tot het naamrecht, de voorkoming van schijnhuwelijken en het tijdstip van de totstandkoming van de scheiding van tafel en bed alsmede van enige andere wetten (in werking getreden op 2 maart 2001); deze rechtsingang kwam ook voor in het tot 1 april 1998 geldende adoptierecht, maar is om onopgehelderde redenen niet in het nieuwe adoptierecht opgenomen, zie *Kamerstukken II* 1999/2000, 26862, 3, p. 8 (MvT).

27 *Kamerstukken II* 1999/2000, 26862, 3, p. 8 (MvT).

28 Punselie, in: *GS Personen- en familierecht*, art. 1:228 BW, aant. 3.2 (online, bijgewerkt 7 mei 2019 oktober 2017).

29 Zie verder hierover: Bruning, Liefwaard & Vlaardingerbroek 2016, p. 319 en 320.

te treden en tegen afwijzing van dit verzoek, beroep in te stellen (art. 1:235ha lid 5 BW). Deze rechtsingang is sinds 1995 in de wet neergelegd.³⁰ De Staatssecretaris van Justitie heeft tijdens de parlementaire behandeling aangegeven dat deze rechtsingang voortvloeit uit het familieprocesrecht.³¹

2.2.3.4 Handlichting

Aan een minderjarige van zestien jaar of ouder kan door de kantonrechter handlichting worden verleend (art. 1:235 BW). Dit betekent dat aan een minderjarige bepaalde bevoegdheden (ook wel bekwaamheden) van een meerderjarige worden toegekend.³² De minderjarige wordt dus deels handelingsbekwaam. Men kan bijvoorbeeld denken aan minderjarigen die een bedrijf zijn gestart en door middel van handlichting voor bepaalde handelingen niet steeds de toestemming van hun wettelijke vertegenwoordig(s) nodig hebben. De minderjarige kan ter zake van de handlichting zelf en van handelingen, waartoe hij krachtens de handlichting bekwaam is, als eisende of verwerende partij in rechte optreden (art. 1:235 lid 4 BW). Deze rechtsingang staat voor de minderjarige sinds 1995 open.³³ Dit betekent bijvoorbeeld dat de minderjarige bekwaam is zelf de handlichting aan de kantonrechter te verzoeken, maar ook tegen de afwijzing van dit verzoek, in beroep te gaan.

2.2.3.5 Verzoek tot het benoemen van een bijzondere curator

Naast de mogelijkheid dat de rechter een bijzondere curator kan benoemen, kan ook de minderjarige op grond van artikel 1:250 lid 1 BW zelf een verzoek tot benoeming van een bijzondere curator indienen.³⁴ Deze rechtsingang is sinds 1995 in de wet neergelegd. In deze procedure is de minderjarige gedurende de gehele procedure een materiële en formele procespartij. De minderjarige kan zelfstandig – en dus zonder wettelijke vertegenwoordiging – een formeel of informeel verzoek indienen. Bij afwijzing van het verzoek tot benoeming van een bijzondere curator kan de minderjarige in hoger beroep

30 Wet van 6 april 1995, *Stb.* 1995, 240, Wet tot nadere regeling van het gezag over en van de omgang met minderjarige kinderen (inwerkingtreding op 2 november 1995).

31 *Kamerstukken II* 1993/94, 23012, 6, p. 2.

32 De ouders die het gezag over de minderjarige uitoefenen, kunnen de toewijzing van het verzoek verhinderen door hun tegenspraak (art. 1:235 lid 2 BW). Indien één van de ouders of beide ouders het verzoek tegenspreken, kan dit in sommige gevallen door de rechter worden omzeild en de handlichting toch worden verleend. Als de ouders met gezag het met elkaar oneens zijn, is de geschillenregeling van art. 1:253a lid 1 BW van toepassing. Als de beide ouders zich tegen het verlenen van handlichting verzetten, kan de kantonrechter bij 'onredelijk geachte weigering van de ouders' de handlichting toch verlenen. Zie verder hierover: Jansen, in: *GS Personen- en familierecht*, art. 1:235 BW, aant. 3 en Bruning, Liefwaard & Vlaardingerbroek 2016, p. 318.

33 Wet van 7 juli 1994, *Stb.* 570, Wijzigingswet Herziening van het procesrecht in zaken van Personen- en Familierecht (inwerkingtreding op 1 april 1995).

34 Limbeek 2013.

en in cassatie gaan. Wel dient de minderjarige in hoger beroep en in cassatie te worden bijgestaan door een advocaat.³⁵ Zie uitgebreider over de bijzondere curator onder paragraaf 2.2.5.

2.2.3.6 Jeugdbeschermingszaken en de procespositie van minderjarigen

Procedures in het kader van de ondertoezichtstelling (OTS)

Ook in sommige procedures in het kader van een kinderbeschermingsmaatregel heeft de minderjarige een zelfstandige rechtsingang. Een kinderbeschermingsmaatregel kan worden ingezet door de overheid om een minderjarige te beschermen wiens ontwikkeling ernstig wordt bedreigd. Het ouderlijk gezag wordt hiermee beperkt (een maatregel van ondertoezichtstelling, art. 1:254 e.v. BW) of beëindigd (art. 1:266 e.v. BW). De wetgever heeft minderjarigen die te maken krijgen met een maatregel van ondertoezichtstelling sinds 1995 bij de herziening van de ondertoezichtstelling een sterke rechtspositie gegeven.³⁶ Voor de minderjarige geldt dat hij in de meeste gevallen waarin zijn ouders bevoegd zijn om zich tot de kinderrechter te wenden, deze bevoegdheid ook zelf heeft.³⁷ De Staatssecretaris van Justitie heeft tijdens de parlementaire behandeling bij de herziening van de OTS aangegeven dat dit onder andere op zijn plaats is omdat de gezinsvoogdijinstelling (de huidige gecertificeerde instelling) aanwijzingen kan geven aan de minderjarige zelf die hij moet opvolgen en dat er door anderen beslissingen gemaakt kunnen worden tegen zijn wil.³⁸ De staatssecretaris zegt hierover het volgende:

“Het is de taak van de ouders, ook gedurende een ondertoezichtstelling, om voor hun kinderen te zorgen en voor hun belangen op te komen. Daarnaast heeft de gezinsvoogdijinstelling tot taak de problemen die de minderjarige bedreigen te keren. Dit neemt echter niet weg dat de situatie op dit punt gedurende een ondertoezichtstelling soms ingewikkelder is. Een minderjarige kan tegen zijn zin geconfronteerd worden met een beslissing van de gezinsvoogdij-instelling om hem naar een ander pleeggezin te laten gaan terwijl zijn ouders niet in staat zijn om voor hem op te komen. Ook kan het gebeuren dat de gezinsvoogdij-instelling en zijn ouders menen dat hij in een tehuis moet worden opgenomen terwijl hij zelf bij zijn pleegouders wil blijven. In deze situaties, waarin door anderen dan zijn ouders beslissingen kunnen worden genomen tegen zijn wil, heeft hij onder het geldende recht de gelegenheid zich tot de kinderrechter te wenden teneinde een ambtshalve beslissing uit te lokken. De toegang tot de rechter, zij het dat deze op andere wijze is geregeld, wordt in het wetsvoorstel behouden.”³⁹

35 HR 3 februari 2017, ECLI:NL:HR:2017:158.

36 Wet van 26 april 1995, *Stb.* 255, Wet tot herziening van de maatregel van ondertoezichtstelling (inwerkingtreding op 1 november 1995). Voor 1995 kon de minderjarige overigens zelfstandig en informeel via een briefje of door op het spreekuur te verschijnen zich tot de kinderrechter wenden om een ambtshalve beslissing uit te lokken.

37 *Kamerstukken II* 1993/94, 23003, 5, p. 24 (MvA).

38 *Kamerstukken II* 1992/93, 23003, 3, p. 24 (MvT).

39 *Kamerstukken II* 1993/94, 23003, 5, p. 24 (MvA).

De volgende rechtsingangen staan open voor de minderjarige van twaalf jaar en ouder in het kader van een ondertoezichtstelling:

- i. *Geschillenregeling*: Gedurende de uitvoering van de OTS kunnen er geschillen ontstaan tussen ouders, kinderen, pleegouders of de zorgaanbieders over de aanpak van de problemen. De minderjarige van twaalf jaar of ouder kan dan zelfstandig – dat wil zeggen zonder tussenkomst van zijn wettelijke vertegenwoordiger, te weten een ouder of een bijzondere curator ex. artikel 1:250 BW – een geschil die de uitvoering van de OTS betreft, voorleggen aan de kinderrechter (art. 1:262b BW). Bijstand van een advocaat is overigens wel verplicht (art. 1:265k lid 1 BW). De wetgever heeft de verplichte betrokkenheid van een advocaat bedoeld als zeeffunctie bij geschillen. Een advocaat zou bijvoorbeeld al oplossingen kunnen aanreiken, waardoor een gang naar de rechter niet meer nodig is.⁴⁰ Geschillen die zien op gedragingen waartegen een klacht kan worden ingediend (zoals geregeld in art. 4.2.1 e.v. Jw), zijn van de geschillenregeling uitgesloten.

Klachtrecht in jeugdbeschermingszaken: De minderjarige heeft in jeugdbeschermingszaken ook toegang tot het klachtrecht. Dit kan worden gezien als een relatief eenvoudige manier voor de minderjarige om te participeren en geschillen aan te kaarten die bijvoorbeeld zien op de uitvoering van de OTS door een gecertificeerde instelling of zorgaanbieder zonder dat daarvoor een gerechtelijke procedure nodig is.⁴¹ De minderjarige kan bij de instelling die betrokken is bij de uitvoering van de OTS een klacht indienen zoals geregeld in de Jeugdwet (art. 4.2.1 e.v. Jw). Voorwaarde is dat de klacht moet gaan over een gedraging van een persoon die bij de instelling werkzaam is. Er worden in de Jeugdwet geen vereisten gesteld aan de minderjarige om een klacht in te dienen, zo gelden er bijvoorbeeld geen leeftijdsgrenzen. De minderjarige heeft ter ondersteuning ook recht op een vertrouwenspersoon die de minderjarige bijvoorbeeld kan helpen om een klachtbrief op te stellen en de minderjarige kan bijstaan tijdens een klachtgesprek of hoorzitting van de klachtencommissie (art. 4.1.9 Jw). Zie verder paragraaf 2.3.3.2 over de Jeugdwet.

- ii. *Verzoek vervanging instelling*: In de situatie dat de verhoudingen tussen de gecertificeerde instelling die de ondertoezichtstelling uitvoert en betrokkenen zodanig slecht is, dat betrokkenen een andere gecertificeerde instelling willen, kan een andere instelling met het toezicht worden belast. Een minderjarige van twaalf jaar of ouder kan de kinderrechter hier

⁴⁰ *Kamerstukken II* 2010/11, 32015, 38, p. 2.

⁴¹ Zie over de mogelijkheid tot participatie van de minderjarige in het jeugdhulptraject en het klachtrecht: Bruning, Rap & Verkroost 2016. Zie ook Bruning, Rap & Verkroost, *FJR* 2016/61.

zelfstandig om verzoeken (art. 1:259 BW). Vertegenwoordiging door een advocaat is niet verplicht (art. 1:265k BW). Het verzoek moet echter wel schriftelijk worden gedaan (art. 1:265k lid 1 BW) en is gebonden aan inhoudelijke vereisten (art. 799 Rv jo. art. 278 Rv.).

- iii. *Verzoek intrekking/ vervallenverklaring schriftelijke aanwijzing*: De gecertificeerde instelling kan ter uitvoering van haar taak schriftelijke aanwijzingen geven met betrekking tot de verzorging en opvoeding van de minderjarige. De met gezag belaste ouder(s) én de minderjarige moeten de schriftelijke aanwijzingen opvolgen (art. 1:263 lid 1 en 2 BW). De minderjarige van twaalf jaar of ouder kan de kinderrechter verzoeken een dergelijke schriftelijke aanwijzing van de jeugdbeschermer geheel of gedeeltelijk vervallen te laten verklaren (art. 1:264 lid 1 BW). Ook kan de minderjarige van twaalf jaar en ouder een verzoek tot intrekking van de aanwijzing bij de gecertificeerde instelling indienen (art. 1:265 lid 1 BW). Bij een afwijzing van dat verzoek of een niet of niet tijdig beslissen hierop heeft de minderjarige vervolgens toegang tot de kinderrechter (art. 1:265 lid 4 BW). Vertegenwoordiging door een advocaat is niet verplicht (art. 1:265k BW). Het verzoek moet echter wel schriftelijk worden gedaan (art. 1:265k lid 1 BW) en is gebonden aan inhoudelijke vereisten (art. 799 Rv jo. art. 278 Rv.).
- iv. *Verzoek opheffing OTS*: Als de grond voor de ondertoezichtstelling niet meer aanwezig is, dan kan de maatregel worden opgeheven (art. 1:261 lid 1 BW). De minderjarige van twaalf jaar of ouder kan – indien de gecertificeerde instelling niet tot dit verzoek overgaat – de kinderrechter zelfstandig verzoeken de ondertoezichtstelling op te heffen (art. 1:261 lid 2 BW). Vertegenwoordiging door een advocaat is niet verplicht (art. 1:265k BW). Het verzoek moet echter wel schriftelijk worden gedaan (art. 1:265k lid 1 BW) en is gebonden aan inhoudelijke vereisten (art. 799 Rv jo. art. 278 Rv.).
- v. *Verzoek beëindiging of bekorting UHP*: De uithuisplaatsing in het kader van een ondertoezichtstelling kan worden beëindigd door de gecertificeerde instelling als is voldaan aan de wettelijke vereisten (art. 1:265d BW). De minderjarige van twaalf jaar of ouder kan zelfstandig een zodanig verzoek indienen bij de gecertificeerde instelling (art. 1:265d lid 2 sub a BW) of verzoeken de duur van de uithuisplaatsing te bekorten (art. 1:265d lid 2 sub b BW). Bij een afwijzing van dat verzoek of een niet of niet tijdig beslissen hierop heeft de minderjarige vervolgens zelfstandig toegang tot de kinderrechter (art. 1:265d lid 4 BW). Vertegenwoordiging door een advocaat is niet verplicht (art. 1:265k BW). Het verzoek moet echter wel schriftelijk worden gedaan (art. 1:265k lid 1 BW) en is gebonden aan inhoudelijke vereisten (art. 799 Rv jo. art. 278 Rv.).

- vi. *Verzoek wijziging zorg- of omgangsregeling*: Door de kinderrechter kan een zorg- of omgangsregeling zijn vastgesteld voor de duur van de ondertoezichtstelling (art. 1:265g BW). De minderjarige van twaalf jaar of ouder kan de kinderrechter zelfstandig verzoeken om de vastgestelde zorg- of omgangsregeling te wijzigen als er gewijzigde omstandigheden zijn opgetreden (art. 1:265g BW). Vertegenwoordiging door een advocaat is niet verplicht (art. 1:265k BW). Het verzoek moet echter wel schriftelijk worden gedaan (art. 1:265k lid 1 BW) en is gebonden aan inhoudelijke vereisten (art. 799 Rv jo. art. 278 Rv.).

Geen rechtsingang voor overige procedures in het kader van een OTS

Ondanks de verschillende verzoeken die de minderjarige kan voorleggen aan de kinderrechter in het kader van de OTS, heeft de minderjarige niet de mogelijkheid om een ondertoezichtstelling te verzoeken aan de kinderrechter. Hiermee zou de minderjarige volgens de wetgever in een moeilijke positie geraken. De Staatssecretaris van Justitie heeft bij de herziening van de OTS in 1995 daarover het volgende opgemerkt:

“Voorstellen om de minderjarige de bevoegdheid te geven een ondertoezichtstelling te verzoeken, worden niet gevolgd. Hierbij is overwogen dat de minderjarige hiermee in een moeilijke positie zou geraken. Het kind bewerkstelligt dat zijn ouders voor de rechter moeten verschijnen teneinde de overheid tegen hun wil in hun gezins- en privéleven te doen ingrijpen. Dit kan de verhouding tussen de minderjarige en zijn ouders, ook nog lang na de meerderjarigheid van het kind, belasten. Het is niet aannemelijk dat een kind van jonger dan achttien jaar zich hiervan voldoende reken-schap zal kunnen geven. Een minderjarige die problemen met zijn ouders heeft, zal zich veeleer tot een persoon of instantie moeten kunnen wenden met wie hij zijn problemen kan bespreken.”⁴²

De bescherming van het kind lijkt hier centraal te staan. Het wordt immers niet wenselijk geacht dat de minderjarige door het indienen van een verzoek bij de rechter zich verantwoordelijk voelt voor door zijn ouders niet gewenste overheidsinmenging.⁴³ De minderjarige kan wel contact opnemen met professionals die werken bij de toegang tot hulpverlening (vanaf 2015: de wijkteams) of met het Advies- en Meldpunt Kindermishandeling (vanaf 2015: Advies- en Meldpunt Huiselijk Geweld en Kindermishandeling oftewel ‘Veilig Thuis’) met het verzoek om een ondertoezichtstelling te verzoeken aan de rechter.

Daarnaast heeft de minderjarige ook geen mogelijkheid om hoger beroep in te stellen in het kader van de OTS. De Staatssecretaris van Justitie zag bij de herziening van de OTS in 1995 geen aanleiding om de mogelijkheid te introduceren dat de minderjarige in hoger beroep zelf-

⁴² *Kamerstukken II 1992/93, 23003, 3, p. 16 (MvT).*

⁴³ *Kamerstukken II 1992/93, 23003, 3, p. 16 (MvT).*

standig kan procederen, zonder de vertegenwoordiging van zijn ouder, voogd of een bijzondere curator. Volgens de staatsecretaris van Justitie paste dat niet in het stelsel van de wet en de gedachten van de regering over de rechtspositie van de minderjarige:

“De omstandigheid dat de minderjarige in het kader van een ondertoezichtstelling in bepaalde gevallen zich zelfstandig tot de kinderrechter kan wenden, leidt niet tot de logische gevolgtrekking deze informele toegang ook te openen bij het gerechtshof. Immers, met de door mij voorgestelde toegang tot de kinderrechter is beoogd, de bestaande praktijk te bestendigen. De kinderrechter is als alleensprekende rechter in de eerste aanleg snel en eenvoudig toegankelijk. De mogelijkheid die de minderjarige thans heeft om de beslissing van de kinderrechter in te roepen, dient behouden te blijven. Wat de procedure bij het gerechtshof betreft, geldt dat de minderjarige ook thans geen informele toegang tot dit college heeft. De organisatie van het Hof lijkt daar ook minder op te zijn ingericht. De rechtstreekse toegang acht ik onnodig. Met de mogelijkheid voor de minderjarige zich rechtstreeks tot de kinderrechter te wenden, wordt aan de eis van een behoorlijke rechtsbescherming van de minderjarige voldaan. Wanneer een procedure bij het gerechtshof aanhangig is, wordt de minderjarige van twaalf jaar of ouder door dit college in de gelegenheid gesteld zijn mening kenbaar te maken. In laatste instantie bestaat dan de mogelijkheid voor een minderjarige om via zijn wettelijk vertegenwoordiger of een bijzonder curator tegen een beslissing van de rechter appel in te stellen.”⁴⁴

Voor de minderjarige is het ten slotte ook niet mogelijk om een verzoek in te dienen bij de kinderrechter dat strekt tot gedeeltelijke gezagsbeperking van zijn ouder in het kader van een OTS met machtiging uithuisplaatsing of verlenging en wijziging hiervan (art. 1:265e BW). Uit de parlementaire geschiedenis blijkt niet waarom de minderjarige hier niet wordt genoemd.

- vii. *Procedures in het kader van gesloten jeugdhulp*: De meest ingrijpende vorm van een ondertoezichtstelling met machtiging uithuisplaatsing is de plaatsing van een minderjarige in een accommodatie van gesloten jeugdhulp (art. 6.1.1 e.v. Jw). De minderjarige van twaalf jaar of ouder is in alle zaken betreffende de plaatsing in gesloten jeugdhulp bekwaam om in en buiten rechte op te treden. Dit geldt ook voor de minderjarige jonger dan twaalf jaar die in staat kan worden geacht tot een redelijke waardering van zijn belangen ter zake (art. 6.1.1 lid 2 Jw).⁴⁵ Dit betekent dat de minderjarige in deze zaken volledig procesbekwaam is en bijvoorbeeld zelfstandig een verweerschrift kan indienen, getuigen kan

⁴⁴ Kamerstukken II 1992/93, 23003, 3, p. 24-25 (MvT).

⁴⁵ Zie bijvoorbeeld Hof Leeuwarden 26 oktober 2017, ECLI:NL:GHARL:2017:9275: in deze uitspraak zijn twee kinderen (10 en 8 jaar op het moment van instellen van hoger beroep) niet-ontvankelijk verklaard bij het instellen van hoger beroep tegen de machtiging gesloten jeugdhulp, het hof heeft onvoldoende informatie om vast te stellen of de kinderen in staat zijn tot een redelijke waardering van hun belangen.

doen horen, inzage en afschrift van de processtukken kan verzoeken en bijvoorbeeld desgewenst hoger beroep c.q. cassatie in kan stellen. Deze rechtsingang is in 2007 als onderdeel van de Wet op de Jeugdzorg ingevoerd.⁴⁶ Volgens de wetgever garandeert dit de betrokkenheid van de jeugdige zelf in de procedure, er wordt geen nadere uitleg gegeven:

“Het voorgestelde tweede lid bepaalt dat een jeugdige van twaalf jaar en ouder of een jeugdige die jonger is maar in staat tot een redelijke waardering van zijn belangen terzake, bekwaam is in rechte op te treden. Dit garandeert de betrokkenheid van de jeugdige zelf in de procedure. Voor jongere kinderen en voor jeugdigen die niet in staat zijn hun belangen te behartigen blijft degene die met het gezag over hem is belast bevoegd.”⁴⁷

Tegen deze achtergrond moet ook de expliciete regel worden geduid dat een afschrift van de beschikking inzage de machtiging aan de jeugdige wordt gezonden indien deze de leeftijd van twaalf jaar heeft bereikt (art. 6.1.11 onder a Jw).⁴⁸ In gesloten jeugdhulpprocedures krijgt de minderjarige – met het oog op de ingrijpendheid van de beslissing – bovendien ambtshalve een advocaat toegewezen (art. 6.1.10 lid 4 Jw).⁴⁹ Dit betekent overigens niet dat de minderjarige daarna niet zelf nog een andere advocaat kan uitkiezen.⁵⁰ De advocaat kan samen met de minderjarige procespartij procederen.

Procespositie minderjarige na gezagsbeëindigende maatregel

Het is opvallend dat in het kader van een gezagsbeëindigende maatregel (art. 1:266 BW) er voor minderjarigen geen mogelijkheden bestaan om beslissingen die zien op de uitvoering van de voogdijmaatregel aan een rechter voor te leggen. Zo kunnen minderjarigen bijvoorbeeld geen gebruik maken van een geschillenregeling zoals deze geldt in het kader van een OTS (art. 1:262b BW).⁵¹

46 Wet van 20 december 2007, houdende wijziging van de Wet op de jeugdzorg met betrekking tot jeugdzorg waarop aanspraak bestaat ingevolge de wet in gesloten setting (gesloten jeugdzorg), *Stb.* 2007, 578, i.w.tr. 1 januari 2008.

47 De minister geeft dit aan bij de parlementaire behandeling van de Wet op de Jeugdzorg, *Kamerstukken II* 2005/06, 30644, 3 (MvT); dit standpunt wordt herhaald bij de parlementaire behandeling van de Jeugdwet: *Kamerstukken II* 2012/13, 33684, 3, p. 185 en 186 (MvT).

48 Het is opmerkelijk dat in art. 6.1.11 Jw niet tevens de minderjarige jonger dan twaalf jaar die in staat wordt geacht tot een redelijke waardering van zijn belangen wordt genoemd, aangezien deze wel in rechte kan optreden.

49 *Kamerstukken II* 2005/06, 30644, 3, p. 23 (MvT); *Kamerstukken II* 2012/13, 33684, 3, p. 194 (MvT).

50 *Kamerstukken II* 2012/13, 33684, 3, p. 194 (MvT).

51 Zie bijvoorbeeld: Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 14 maart 2019, ECLI:NL:GHARL:2019:2361. Zie ook: Kramer, FJR 2017/50 en Kinderombudsman 2018.

2.2.3.7 Jurisprudentieonderzoek

Een inventarisatie op rechtspraak.nl laat zien dat er in de afgelopen vijf jaar weinig minderjarigen zijn geweest die gebruik hebben gemaakt van de zelfstandige rechtsingangen.⁵² Daarbij moet overigens wel worden opgemerkt dat rechtspraak.nl geen volledig beeld geeft, omdat op deze website maar een klein percentage van de zaken wordt gepubliceerd. Minderjarigen lijken in ieder geval het meest gebruik te hebben gemaakt van de mogelijkheid om hoger beroep in te stellen tegen een (spoed)machtiging gesloten uithuisplaatsing. Het feit dat de minderjarige in deze zaak een eigen advocaat krijgt toegevoegd die de minderjarige kan informeren over deze rechtsingang zou hier uiteraard een rol kunnen spelen. Overigens blijkt ook uit de rechtspraak dat in bepaalde gevallen minderjarigen de gang naar de rechter wel maken, maar zich geconfronteerd zien met het feit dat er geen zelfstandige rechtsingang voor hen openstaat en zodoende niet-ontvankelijk worden verklaard.⁵³ Dit was het geval in zaken waarin minderjarigen hoger beroep instellen tegen een 'gewone' machtiging uithuisplaatsing.

52 Er is een jurisprudentieonderzoek gedaan via de digitale databank rechtspraak.nl in de periode van 01-01-2014 tot 01-01-2019. De zaken zijn geselecteerd door te zoeken op verschillende zoektermen. Voor wijziging in de geboorteakte is gezocht op: '1:28 BW' en 'wijziging geslacht geboorteakte'. Voor de minderjarige ouder van het te adopteren kind is gezocht op '1:227 lid 6 BW', '1:227 BW 'minderjarige ouder' en '1:227 'minderjarige moeder'. Voor verzoek om handlichting is gezocht op '1:235 BW' en 'handlichting'. Voor procedures in het kader van de OTS is gezocht op '1:262b BW', 'geschillenregeling ondertoezichtstelling', '1:259 BW', 'vervanging gecertificeerde instelling', '1:264 BW', 'vervallen verklaren schriftelijke aanwijzing', 'intrekken schriftelijke aanwijzing', '1:265 BW intrekken schriftelijke aanwijzing', '1:261 BW opheffing ondertoezichtstelling', 'opheffing ondertoezichtstelling', '1:265d BW', 'bekorten uithuisplaatsing' en '1:265g BW'. Voor procedures in het kader van gesloten jeugdhulp is gezocht op: '29a WJZ' en '6.1.1 lid 2 Jeugdwet'. Voor benoeming van een bijzondere curator is gezocht op '1:250 BW' en 'bijzondere curator', toegespitst op 'uitspraken'. Dit resulteerde in totaal in 164 uitspraken.

53 Zie bijvoorbeeld de volgende zaken waarin minderjarigen niet-ontvankelijk worden verklaard in hoger beroep tegen een machtiging uithuisplaatsing: Hof 's-Hertogenbosch 10 januari 2013, ECLI:NL:GHSHE:2013:BY8143 en Hof Den Haag 29 mei 2013, ECLI:NL:GHDHA:2013:2884.

Tabel 2.1: Overzicht van het aantal keer dat een minderjarige gebruik heeft gemaakt van een zelfstandige rechtsingang zoals gepubliceerd op rechtspraak.nl.

Zelfstandige Rechtsingang	2014	2015	2016	2017	2018	Totaal
Afstamming/adoptie						
Wijziging van geslacht in de geboorteakte	0	0	0	0	0	0
Minderjarige ouder van het te adopteren kind	0	0	0	0	0	0
Verzoek om handlichting	1	4	10	11	4	30
Verzoek tot meerderjarigheidverklaring	0	1	1	1	0	3
Gezag/omgang/scheiding						
Verzoekt tot het benoemen van een bijzondere curator	3	2	0	1	0	6
Kinderbeschermingsmaatregelen						
Procedures in het kader van de OTS	0	1	1	0	2	4
Procedure in het kader van gesloten jeugdhulp	27	25	18	28	23	121
Totaal	31	33	30	41	29	164

2.2.4 Belanghebbende

De minderjarige moet in verzoekschriftprocedures in het familieprocesrecht⁵⁴ waarin zijn positie rechtstreeks in het geding is als belanghebbende in de zin van artikel 798 lid 1 Rv worden aangemerkt.⁵⁵ Dit is door de Staatssecretaris van Justitie bevestigd in 1992 in het kader van de parlementaire behandeling van het wetsvoorstel inzake het nieuwe familieprocesrecht.⁵⁶ De belangrijkste gevolgen die de kwalificatie van belanghebbende met zich meebrengt, zijn: (1) het worden opgeroepen voor de zitting (art. 800 lid Rv); (2) het krijgen van een afschrift van het verzoekschrift en de bijgevoegde bescheiden bij de oproep voor de zitting (art. 800 lid 1 Rv); (3) het recht om een verweerschrift in te dienen en daarbij een zelfstandig verzoek te doen (art. 282 lid 1 en lid 4 Rv); (4) het ontvangen van een afschrift van de beschikking (art. 805 lid 1 Rv); (5) het recht om in hoger beroep en cassatie te gaan (art. 806 lid 1 en 398 Rv) en (6) het recht op inzage en afschrift van de overlegde bescheiden (art. 811 en 290 Rv).

54 Het familieprocesrecht geeft geen duidelijke definitie om welke zaken het gaat. Op grond van de wetsgeschiedenis is het echter aannemelijk dat daaronder moet worden verstaan: alle procedures die betrekking hebben op het gezag over minderjarigen, kindbeschermingsmaatregelen, adoptie en kinderalimentatie. Maar ook handlichting, meerderjarigverklaring, huwelijkstoestemming en afstammingszaken. Zie ook: Bruning, Liefwaard & Vlaardingerbroek 2016, p. 153.

55 Uit de rechtspraak blijkt overigens dat de minderjarige niet tot de kring van belanghebbenden wordt gerekend in zaken die zien op beslissingen van broertje(s) of zusje(s), zie bijvoorbeeld: Hof Den Haag 14 november 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:3377. Zie verder over het belanghebbende begrip: HR 21 mei 2010, ECLI:NL:HR:2010:BL7043, NJ 2010/397 m.nt. S.F.M. Wortmann.

56 *Kamerstukken II* 1991/92, 22487, 3, p. 7 (MvT).

Het zijn van belanghebbende brengt voor de minderjarige echter niet met zich mee dat hij de aan belanghebbende toegekende procedurele bevoegdheden zonder tussenkomst van een wettelijke vertegenwoordiger of een bijzondere curator kan uitoefenen, behoudens voor zover de wet daarin voorziet. De minderjarige is namelijk procesonbekwaam.⁵⁷ Dit uitgangspunt heeft tot gevolg dat de minderjarige in procedures die rechtstreeks betrekking hebben op zijn rechten of verplichtingen wel als *materieel* belanghebbende wordt aangemerkt, maar in beginsel niet als *formeel* belanghebbende. Kortom, de minderjarige heeft zijn wettelijk vertegenwoordigers nodig om de aan hem toegekende procedurele bevoegdheden uit te oefenen. De Hoge Raad heeft in 2014 in een zaak waar het ging over de vraag of een minderjarige een zelfstandig recht heeft op inzage en afschrift van de processtukken (o.g.v. art. 290 Rv) met betrekking tot de ondertoezichtstelling, bepaald dat de minderjarige weliswaar belanghebbende is in de zin van artikel 789 Rv, maar dat hij niet procesbekwaam is en daarmee geen zelfstandig recht heeft op inzage en afschrift van de processtukken.⁵⁸ De Hoge Raad geeft aan dat de minderjarige kan worden vertegenwoordigd door zijn wettelijke vertegenwoordiger en indien deze hem stukken onthoudt die van belang zijn voor het effectief participeren, hij de rechter bij wie de procedure aanhangig is, kan verzoeken een bijzondere curator te benoemen. De Hoge Raad oordeelt dat deze afhankelijke rechtspositie van de minderjarige niet in strijd is met artikel 12 IVRK en met art. 6 EVRM, dat het recht op toegang tot het rechter garandeert. Er is echter wel een uitzondering op de hoofdregel dat de minderjarige geen zelfstandig recht heeft op inzage en afschrift van de processtukken zoals bedoeld in artikel 290 Rv. Deze uitzondering houdt in dat de minderjarige van twaalf jaar of ouder wél het recht heeft op inzage en afschrift van de door de Raad voor de Kinderbescherming, het Openbaar Ministerie of van door een deskundige op verzoek van de rechter, tijdens de procedure, overgelegde bescheiden (art. 811 lid 1 sub d Rv). Deze uitzondering is in 1995 in de wet opgenomen.⁵⁹ De wetgever heeft expliciet aangegeven dat het inzagerecht zoals neergelegd in artikel 811 Rv lid 1 sub d tot minderjarige van twaalf jaar of ouder in overeenstemming is met artikel 12 IVRK.⁶⁰

Uit het procesreglement civiel jeugdrecht dat betrekking heeft op kinderschermingsmaatregelen, blijkt wel dat de minderjarige geïnformeerd dient te worden als belanghebbende.⁶¹ Deze regeling wordt overigens niet nader gemotiveerd. Het betekent in ieder geval dat een minderjarige van twaalf

57 Zie *Kamerstukken II* 1991/92, Rol22487, 3, p. 7 (MvT) en later door de Hoge Raad benadrukt, zie: HR 5 december 2014, ECLI:NL:HR:2014:3535.

58 HR 5 december 2014, ECLI:NL:HR:2014:3535; zie voor een kritische beschouwing van deze uitspraak Liefwaard & Bruning 2017 en Ter Haar, *EB* 2015/22.

59 Wet van 7 juli 1994, *Stb.* 1994, 570.

60 *Kamerstukken II* 1992/93, 22487, 6, p. 18 (MvA).

61 Procesreglement Civiel Jeugdrecht, 14^e druk (januari 2015), par. 2.2. Zie ook Chin-A-Fat, in: *GS Burgerlijke Rechtsvordering*, art. 798 Rv, aant. 4.

jaar of ouder steeds een eigen kopie van het verzoekschrift zonder bijlagen krijgt toegestuurd. In gesloten jeugdhulp zaken (hfst. 6 van de Jeugdwet) ontvangt de minderjarige van twaalf jaar of ouder, maar ook de minderjarige jonger dan twaalf jaar die in staat kan worden geacht tot een redelijke waardering van zijn belangen, steeds een eigen kopie van het verzoekschrift met alle bijlagen. Dit in tegenstelling tot het procesreglement gezag en omgang⁶² en het procesreglement adoptie,⁶³ waarin enkel wordt bepaald dat een afschrift van het verzoekschrift wordt gezonden aan de belanghebbende(n), maar in het midden wordt gelaten of de minderjarige als belanghebbende wordt beschouwd. Hierdoor is het niet duidelijk of de minderjarige een eigen kopie van het verzoekschrift ontvangt.

2.2.5 Vertegenwoordiging door een bijzondere curator

In beginsel worden de belangen van de minderjarige behartigd door zijn wettelijke vertegenwoordigers; de ouder(s) met gezag of de voogd(en). Dit kan anders zijn als de belangen van hen in strijd zijn met die van de minderjarige. De rechter kan dan een bijzondere curator benoemen; een belangenbehartiger voor het kind. Er bestaan in het Nederlandse Burgerlijk Wetboek twee soorten bijzondere curatoren, namelijk de bijzondere curator zoals geregeld in artikel 1:212 BW en de bijzondere curator zoals geregeld in artikel 1:250 BW. Omdat deze bijzondere curatoren naar hun aard dusdanig van elkaar verschillen zullen ze in de onderhavige paragraaf afzonderlijk van elkaar worden besproken.

2.2.5.1 De bijzondere curator op grond van artikel 1:250 BW

De historie en ontwikkeling van de bijzondere curator ex artikel 1:250 BW in de afgelopen jaren

De figuur van bijzondere curator zoals neergelegd in artikel 1:250 BW heeft de afgelopen jaren een flinke ontwikkeling doorgemaakt.⁶⁴ Waar de bijzondere curator sinds 1838 alleen kon worden benoemd voor vermogensrechtelijke aangelegenheden, kan de bijzondere curator met de wetswijziging inzake de herziening van het gezagsrecht vanaf 1995 ook worden benoemd in aangelegenheden die zien op de verzorging en opvoeding van de minderjarige waarin de belangen van ouder(s) of voogd met die van het kind strijden.⁶⁵ Ook werd toen de toetsing aan het belang van de minderjarige uitdrukkelijk in de wet opgenomen. Dit betekent dat de benoeming van de bijzondere curator noodzakelijk moet zijn in het belang van de minderjarige.⁶⁶

62 Procesreglement gezag en omgang, 14^e druk (januari 2015).

63 Procesreglement adoptie, 14^e druk (januari 2015).

64 Zie o.a. Pieters, *FJR* 2008/78; Pieters, *FJR* 2012/36; Pieters, *FJR* 2017/38; Brands-Bottema, *EB* 2018/87 en Van Leuven & Pieters, *REP* 2018/201.

65 *Kamerstukken II* 1992/93, 23012, 3, p. 11 en 36 (MvT).

66 *Kamerstukken II* 1992/93, 23012, 3, p. 11 en 12 (MvT).

De Staatssecretaris van Justitie heeft tijdens de parlementaire behandeling van het wetsvoorstel inzake het nieuwe familieprocesrecht aangegeven dat hij de rechtspositie van de minderjarige met deze uitbreiding invulling heeft willen geven.⁶⁷ In dezelfde periode is in 1995 het Internationaal Verdrag voor de Rechten van het Kind (IVRK) in Nederland in werking getreden. In de toelichting van de goedkeuringswet bij het IVRK stelt de regering dat het in de eerste plaats de ouders zijn die de rechten van de minderjarigen realiseren, maar dat in de daarvoor in aanmerking komende gevallen het verruimde artikel 1:250 BW kan bijdragen aan de effectuering van de rechten van het kind zoals neergelegd in het Kinderrechtenverdrag.⁶⁸

Sinds de wetwijziging in 2008 kan een bijzondere curator ook benoemd worden door de rechter wanneer de zaak reeds aanhangig is.⁶⁹ Over deze verruiming zegt de Minister van Justitie het volgende:

“Een kind kan in een echtscheidingsprocedure onderwerp worden van strijd tussen zijn ouders. Om de positie van het kind in de procedure te verbeteren, wordt voorgesteld om het benoemen van een bijzondere curator te vergemakkelijken (onderdeel H, artikel 250). De voorgestelde wijziging maakt het mogelijk dat niet alleen de kantonrechter, maar iedere rechter de bevoegdheid krijgt om in zaken waarbij een minderjarige rechtstreeks betrokken is, een bijzondere curator te benoemen. [...] De bijzondere curator behartigt de belangen van de kinderen in en buiten rechte. In een echtscheidingsprocedure kan de bijzondere curator de ouders meehelpen om een ouderschapsplan op te stellen door het belang van het kind bij het ouderschapsplan te verwoorden. Bij een strijd tussen de ouders over diverse aspecten van de echtscheiding, kunnen de belangen van de kinderen immers uit het oog worden verloren. Ook kan de bijzondere curator het kind ondersteunen bij het voeren van gesprekken met zijn ouders over het ouderschapsplan, uiteraard in overeenstemming met zijn leeftijd en rijpheid. Gezien deze mogelijkheden van de bijzondere curator is het denkbaar dat een rechter, bijvoorbeeld gelijktijdig met een verwijzing van de ouders naar een mediator teneinde afspraken te maken over de zorgverdeling, een bijzondere curator benoemt. Daarnaast kan de bijzondere curator de minderjarige ondersteunen bij het zelfstandig vragen van een regeling inzake de uitoefening van het ouderlijk gezag (artikel 253a, tweede en derde lid j° 377g) of een verzoek om de vader of de moeder alleen met het gezag te belasten (artikel 251a, eerste en vierde lid).”⁷⁰

Kortom, met deze wetwijziging is beoogd om de bijzondere curator een grotere rol te laten spelen in scheiding- en omgangszaken. Niet alleen de kantonrechter, maar alle rechters zijn sindsdien bevoegd om een bijzondere curator te benoemen in zaken waarin de minderjarige rechtstreeks is betrokken.

Met het in 2012 verschenen rapport van de Kinderombudsman ‘De bijzondere curator, een lot uit de loterij’ is de bijzondere curator volop in de (politieke) belangstelling komen te staan.⁷¹ De Kinderombudsman beveelt in dit

67 Kamerstukken II 1991/92, 22487, 3, p. 7 (MvT).

68 Kamerstukken II 1992/93, 22855, 3 (MvT).

69 Wet van 27 november 2008, *Stb.* 2008, 500 (inwerkingtreding op 1 maart 2009).

70 Kamerstukken II 2004/2005, 30145, 3, p. 7 (MvT).

71 Van der Bijl, Van Dongen & Vreeburg - Van der Laan 2012.

rapport onder andere aan om artikel 1:250 BW ruimer te formuleren, de bijzondere curator meer onder de aandacht van kinderen en professionals te brengen, de taakomschrijving voor de bijzondere curator zo helder en concreet mogelijk te formuleren en ten slotte een uniforme wijze van aanpak van het benoemen van bijzondere curatoren door de rechter te ontwikkelen (door het opstellen van een protocol).⁷² De Staatssecretaris van Veiligheid en Justitie heeft als reactie op het rapport aangegeven dat een bijzondere curator tevens kan worden benoemd *“als blijkt dat de ouders niet in staat zijn het probleem van een kind te overzien en/of goed voor het voetlicht te brengen”*.⁷³ Dit betekent in de praktijk een verruiming van de wettelijke bepaling van artikel 1:250 BW, waarin wordt uitgegaan van een conflict van belangen tussen de ouder(s) en de minderjarige.⁷⁴ De aanbeveling van de Kinderombudsman om een protocol voor bijzondere curatoren op te stellen, werd in 2014 gerealiseerd met het ‘Werkproces benoeming bijzondere curator op grond van art. 1:250 BW’ door het Landelijk Overleg Vakinhoud Familie- en Jeugdrecht (LOVF).⁷⁵ De werkgroep formuleerde een landelijk uniform werkproces voor de benoeming en taakvervulling van bijzondere curatoren op grond van artikel 1:250 BW, met als bijlage de ‘Leidraad werkwijze en verslag bijzondere curatoren ex art. 1:250 BW’.⁷⁶

In 2015 en 2016 heeft er een pilot plaatsgevonden bij de rechtbank Zeeland-West-Brabant waarin specifieke bijzondere curatoren, namelijk gedragsdeskundigen, minderjarigen bijstonden in problematische vechtscheidingen, gezags- en omgangsgeschillen. Uit de evaluatie in 2017 kwam onder andere naar voren dat rechters enthousiast zijn over de inzet van gedragsdeskundigen als bijzondere curatoren.⁷⁷

Sinds 2018 is artikel 1:250 BW in de wet verder uitgebreid met de toevoeging van een tweede lid.⁷⁸ De rechter moet sindsdien in zaken van partnerdoding altijd direct een bijzondere curator benoemen. Al deze ontwikkelingen geven aan dat er de laatste jaren meer aandacht is gekomen voor de bijzondere curator als persoon die een minderjarige in procedures kan ondersteunen en zijn of haar belangen kan behartigen.

72 Van der Bijl, Van Dongen & Vreeburg - Van der Laan 2012 zie ook: Pieters, *FJR* 2017/38.

73 *Kamerstukken II* 2012/2013, 31753, 56, p. 2 (bijlage: Reactie op het rapport *De bijzondere curator, een lot uit de loterij?*).

74 Hierover bestaat discussie in de literatuur. Zo betoogt Wortmann dat de mogelijkheid om een bijzondere curator te benoemen als er geen belangenstrijd is met de minderjarige, maar beide ouders met elkaar strijden en daardoor het belang van de minderjarige niet behoorlijk kunnen behartigen, op gespannen voet staat met de tekst van art. 1:250 BW, zie HR 5 december 2014, ECLI:NL:HR:2014:3535, m.nt. S.F.M. Wortmann. En zie ook Doek 2017.

75 Online te raadplegen via rechtspraak.nl.

76 Deze richtlijn werd samen met een Richtlijn voor de benoeming van bijzondere curatoren in afstammingszaken op grond van art. 1:212 BW opgesteld.

77 Valenkamp, Sondorp & Van Montfoort, *Research Memoranda* 2017.

78 Wet van 7 juni 2017, *Stb* 2017, 245.

Dat het gebruik en de rol van de bijzondere curator in ontwikkeling is, blijkt ook uit het feit dat de bijzondere curator steeds vaker lijkt te worden ingezet door de rechtspraak. Werden er in 2014 nog in 27 zaken toevoegingen afgegeven voor een bijzondere curator in gevallen over conflicten omtrent ouderlijk gezag en voogdij, in 2017 werd dit aantal bijna verviervoudigd naar 106 (zie tabel 2.2).⁷⁹

Tabel 2.2: Aantal afgegeven toevoegingen, aangevraagd door een bijzondere curator ex art. 1:250 BW, uitgesplitst naar soort toevoeging over 2014 tot en met 2017⁸⁰

Soort toevoeging	2014	2015	2016	2017
Gezag/omgang/scheiding				
Echtscheiding met nevenvorderingen	1	0	1	3
Alimentatie of levensonderhoud	2	2	4	5
Ouderlijk gezag of voogdij	27	81	123	106
Omgangsregeling	25	88	88	57
Kinderbeschermingsmaatregelen				
Ondertoezichtstelling / Uithuisplaatsing	-	-	-	81
Overige personen- en familierecht	39	164	183	151
Totaal	94	335	399	403

De kern van artikel 1:250 BW

Op grond van artikel 1:250 lid 1 BW kan de rechter een bijzondere curator benoemen wanneer met betrekking tot de verzorging en opvoeding, dan wel het vermogen van de minderjarige, een wezenlijk conflict is ontstaan tussen de minderjarige en degene die als wettelijke vertegenwoordiger met zijn verzorging en opvoeding is belast.⁸¹ De wetgever heeft bedoeld dat het bij de benoeming van een bijzondere curator moet gaan om een probleem van substantiële aard in aangelegenheden die de verzorging en opvoeding van de minderjarige betreffen.⁸² Volgens de wetgever dient de rechter over de wenselijkheid van de benoeming te beslissen, zodoende zal de rechter als zeef fungeren.⁸³ De Hoge Raad heeft tevens bepaald dat bij de beantwoording van de vraag of een benoeming van een bijzondere curator is aangewezen, het belang van de minderjarige de eerste overweging voor de rechter

79 Raad voor Rechtsbijstand 2018a, p. 172. Zie tabel B7.9 voor het aantal afgegeven toevoegingen van de bijzondere curator, uitgesplitst naar soort zaak.

80 Bron: Raad voor Rechtsbijstand 2018a, p. 172. Zie tabel B7.9. In deze tabel stonden oorspronkelijk ook zaken die zien op curatele of onderbewindstelling, maar deze zijn er uitgehaald omdat deze zaken niet relevant zijn voor het onderhavige onderzoek.

81 HR 4 februari 2005, ECLI:NL:HR:2005:AR4850; art. 1:250 BW is op grond van art. 1:253v van overeenkomstige toepassing op het gezag van de ouder en een ander dan een ouder als bedoeld in art. 1:253sa en 1:253t.

82 *Kamerstukken II 1992/93, 23012, 3, p. 11-12 (MvT).*

83 *Kamerstukken II 1992/93, 23012, 3, p. 11-12 (MvT).*

zal moeten vormen, mede gezien de aard van de belangenstrijd. De Hoge Raad heeft uitdrukkelijk bepaald dat er sprake moet zijn van een wezenlijk conflict met betrekking tot de opvoeding en verzorging.⁸⁴ De benoeming van een bijzondere curator kan niet plaatsvinden met als doel in het algemeen de belangen van de minderjarige te beschermen. De rechter heeft volgens de Hoge Raad verder een grote mate van beoordelingsvrijheid om al dan niet tot benoeming van een bijzondere curator over te gaan.⁸⁵

De bijzondere curator kan op verzoek van een belanghebbende of ambts-halve worden benoemd. In artikel 798 lid 1 Rv wordt aangegeven wie er tot de kring van belanghebbenden behoort: degene op wiens rechten of verplichtingen de zaak rechtstreeks betrekking heeft. Ook de minderjarige moet tot de kring van belanghebbenden worden gerekend, aldus de wetgever.⁸⁶ De minderjarige kan zodoende op grond van artikel 1:250 lid 1 BW een verzoek tot benoeming van een bijzondere curator indienen.⁸⁷ Hierbij gelden geen leeftijdsgrenzen, ook kinderen jonger dan twaalf jaar kunnen een hiertoe strekkend verzoek indienen. In deze procedure is de minderjarige gedurende de gehele procedure een materiële en formele procespartij. De minderjarige kan zelfstandig – en dus zonder wettelijke vertegenwoordiging – een formeel of informeel verzoek indienen tot benoeming van een bijzondere curator. Uit de rechtspraak blijkt overigens dat de minderjarige niet tot de kring van belanghebbenden wordt gerekend in zaken die zien op beslissingen van broertje(s) of zusje(s) en dat hij zodoende ook niet-ontvankelijk wordt verklaard in een verzoek tot benoeming van een bijzondere curator.⁸⁸ Bij afwijzing van het verzoek tot benoeming van een bijzondere curator kan de minderjarige in hoger beroep en in cassatie gaan. Wel dient de minderjarige in hoger beroep en in cassatie te worden vertegenwoordigd door een advocaat.⁸⁹

84 HR 4 februari 2005, ECLI:NL:HR:2005:AR4850.

85 HR 23 november 2012, ECLI:NL:HR:2012:BY3968, r.o. 3.5.

86 *Kamerstukken II* 1992/93, 23012, 3, p. 12 (MvT). Het werkproces Benoeming bijzondere curator op grond van art. 1:250 BW geeft tevens aan wie als mogelijke belanghebbende kunnen worden aangemerkt. Gedacht kan worden aan de minderjarige en zijn juridische ouders en daarnaast aan personen, die een 'family life' in de zin van art 8 EVRM hebben met de minderjarige (juridische ouder, biologische vader, pleegouder en onder bijzondere omstandigheden: grootouder, broer/zus), maar ook bijv. een gecertificeerde instelling.

87 Limbeek 2013.

88 Zie bijvoorbeeld een zaak waarin minderjarigen geen belanghebbende waren in een geschil omtrent de feitelijke verblijfplaats van een ander kind uit hetzelfde gezin en de minderjarige zodoende niet konden worden ontvangen in hun verzoek tot benoeming van een bijzondere curator: Hof Den Haag 14 november 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:3377. Zie verder ook over het belanghebbende begrip: HR 21 mei 2010, ECLI:NL:HR:2010:BL7043, *NJ* 2010/397 m.nt. S.F.M. Wortmann.

89 Pieters, *FJR* 2017/38.

De taak van de bijzondere curator ex artikel 1:250 BW

De bijzondere curator kan juridisch geschoold zijn, maar dat hoeft niet; doorgaans gaat het om een advocaat-mediator of een mediator met een andere professionele achtergrond, bijvoorbeeld een gedragsdeskundige.⁹⁰ Volgens het *'Werkproces benoeming bijzondere curator op grond van art. 1:250 BW'* moet er bij de keuze van de bijzondere curator rekening gehouden worden met de aard van het conflict en de achtergrond van de bijzondere curator. In beginsel dient er voorafgaand aan de benoeming geen contact te hebben plaatsgevonden tussen de bijzondere curator en de minderjarige, tenzij de minderjarige reeds een vertrouwensband heeft met de bijzondere curator.⁹¹ De bijzondere curator heeft vaak een bemiddelende en/of adviserende rol en kan namens de minderjarige procederen. In de beschikking wordt door de rechter specifiek aangegeven wat er van de bijzondere curator wordt verwacht door het formuleren van een concrete taakomschrijving.⁹² Die taakomschrijving kan bijvoorbeeld zien op de bemiddeling bij de totstandkoming van een ouderschapsplan. Van de bijzondere curator wordt in principe verwacht om binnen vier weken na zijn benoeming een schriftelijk verslag te doen van zijn bevindingen en daarbij tevens een standpunt van het verzoek in te nemen, eventueel vergezeld met een namens de minderjarige(n) gewenst verzoekschrift.⁹³ Volgens de *'Leidraad werkwijze en verslag bijzondere curatoren ex art. 1:250 BW'* (hierna: *Leidraad*) zal de bijzondere curator er in ieder geval voor dienen te zorgen dat de belangen van de minderjarige zo goed mogelijk worden belicht en dat de minderjarige zich gehoord voelt en zijn belangen worden meegewogen in de belangenstrijd.⁹⁴ Uit de *Leidraad* volgt ook dat de bijzondere curator gesprekken dient te voeren met alle belanghebbenden, inclusief een gesprek met de minderjarige van twaalf jaar of ouder.⁹⁵ Als de minderjarige de leeftijd van twaalf jaar nog niet heeft bereikt, maar wel in staat kan worden geacht tot een redelijke waardering van zijn belangen, zal de bijzondere curator ook met deze minderjarige een gesprek dienen te voeren.⁹⁶

90 Van Leuven e.a., *FJR* 2015/57, p. 236.

91 De Rechtspraak 2014a, p. 5.

92 De Rechtspraak 2014a, p. 5; zie ook Hof 's-Hertogenbosch 8 mei 2018 ECLI:NL:GHSHE:2018:2022 m.nt. S.H. Oosterhuis-Broers.

93 De Rechtspraak 2014a, p. 6.

94 De Rechtspraak 2014a, p. 8.

95 De Rechtspraak 2014a, p. 6.

96 Voor de volledigheid wordt ook gewezen op de mogelijkheid tot ondersteuning van kinderen en gezinnen door zgn. 'kindbehartigers' die in de praktijk zijn ontstaan en door ouders kunnen worden ingezet; hiervoor bestaan geen (wettelijke) kwaliteitseisen en ouders zullen dit ook zelf moeten bekostigen. Zie hierover Lips & Spekschoor, *Tijdschrift Conflictthantering* 2019, 44-47.

Soorten zaken en jurisprudentieonderzoek

Er zijn verschillende situaties die kunnen vragen om de benoeming van een bijzondere curator. Onder aangelegenheden die het vermogen betreffen van de minderjarige moet men denken aan bijvoorbeeld zaken die zien op een nalatenschap.⁹⁷ De kantonrechter zal dan de bijzondere curator benoemen. Onder aangelegenheden die gaan over de verzorging en opvoeding vallen veelal kwesties over gezag, hoofdverblijfplaats, omgang en verhuizing. Het kan ook gaan om situaties waarbij de minderjarige te maken heeft met een kindbeschermsmaatregel en diens belangen onvoldoende worden behartigd.⁹⁸ Het lijkt er overigens op dat de rechter in sommige gevallen terughoudend omgaat met de benoeming van een bijzondere curator in het kader van kindbeschermsmaatregelen.⁹⁹ Deze terughoudendheid lijkt bijvoorbeeld voort te komen uit het feit dat in deze situaties al een jeugdbeschermer is betrokken die de belangen van de minderjarigen dient te behartigen en hun belangen in de procedure naar voren brengt.¹⁰⁰ Of vanwege het feit dat er een tweede jeugdbeschermer kan worden aangesteld die zich uitsluitend richt op de behartiging van de belangen van de kinderen.¹⁰¹ Ook wordt wel aangevoerd dat er bij conflicten over de uitvoering van een ondertoezichtstelling door een jeugdbeschermer zonder dat er conflicten tussen ouder(s) en kind bestaan, andere wettelijke mogelijkheden bestaan en niet is voldaan aan de grond tot benoeming van een bijzondere curator.¹⁰²

Uit de inventarisatie van de op rechtspraak.nl gepubliceerde uitspraken in de afgelopen vijf jaar blijkt dat van de 121 gepubliceerde uitspraken 21 bijzondere curatoren zijn toegewezen op verzoek, 32 ambtshalve benoemd en ruim een derde van de verzoeken tot een benoeming van een bijzondere

97 Rb. Midden-Nederland 15 augustus 2014, ECLI:NL:RBMNE:2014:3619.

98 Zie bijvoorbeeld: Rb. Amsterdam 19 januari 2018, ECLI:NL:RBAMS:2018:509, waarin de gecertificeerde instelling niet overgaat tot een verlenging van de machtiging UHP en de rechter zich genoodzaakt ziet om de belangen van de minderjarige te beschermen door het benoemen van een bijzondere curator. Of zie Hof Amsterdam 12 april 2016, ECLI:NL:GHAMS:2016:140, waarin het hof een bijzondere curator benoemd in het kader van een ondertoezichtstelling. Het hof overweegt dat, de gezinsmanager in het kader van de ondertoezichtstelling voornamelijk een rol speelt bij de totstandkoming en voortzetting van de hulpverlening binnen het gezin en ten aanzien van de minderjarige, terwijl de bijzondere curator enkel en alleen is belast met de belangen van de minderjarige.

99 Zie ook het jurisprudentieonderzoek van Limbeek 2013. Zie ook over deze terughoudendheid: Bruning 2016.

100 Zie bijvoorbeeld: Hof 's-Hertogenbosch 17 maart 2016, ECLI:NL:GHSHE:2016:980 en Hof Den Haag 20 januari 2016, ECLI:NL:GHDHA:2016:115. Zie ook Hof Amsterdam 7 augustus 2013, ECLI:NL:GHAMS:2013:3198 waarin de het hof de benoeming van een bijzondere curator voor een kortere termijn heeft toegewezen dan verzocht door de minderjarige, omdat de belangen van de minderjarige op korte termijn door een gezinsvoogd zullen worden behartigd.

101 Hof Arnhem-Leeuwarden 8 juni 2017, ECLI:NL:GHARL:2017:4855.

102 Hof Arnhem-Leeuwarden 25 september 2018 ECLI:GHARL:2018:8509.

curator afgewezen (49 verzoeken).¹⁰³ Daarnaast zijn er vijf verzoeken niet-ontvankelijk verklaard. De grootste categorie gepubliceerde zaken waarbij een bijzondere curator (ambtshalve) is benoemd, ziet op gezag-, omgang-, en scheidingszaken. In uitspraken waarin de benoeming van een bijzondere curator wordt afgewezen, lijken de volgende argumenten vaak mee te spelen: (1) er is geen sprake van een belangenstrijd tussen de minderjarige en de wettelijk vertegenwoordiger(s); (2) er is geen sprake van een 'wezenlijk' conflict; (3) de benoeming van een bijzondere curator is niet in het belang van de minderjarige; (4) er is al een jeugdbeschermer aanwezig in het gezin die de belangen van de minderjarige behartigt; en (5) de benoeming van een bijzondere curator heeft geen meerwaarde omdat de minderjarige goed in staat is gebleken zijn mening kenbaar te maken tijdens het kindgesprek. De rechtspraak laat tevens zien dat ook het gerechtshof in sommige gevallen zelf een bijzondere curator benoemt; zodoende wordt de tekst van artikel 1:250 BW opgerekt. Daarin wordt namelijk alleen gesproken over de benoeming door de rechtbank.¹⁰⁴ Opgemerkt dient te worden dat rechtspraak.nl geen volledig beeld geeft, omdat op deze website maar een klein percentage van de zaken wordt gepubliceerd.

Tabel 2.3: Overzicht op rechtspraak.nl gepubliceerde uitspraken bijzondere curator in de periode 2014-2018

Overzicht zaken bijzondere curator	2014	2015	2016	2017	2018	Totaal
Verzoek bijzondere curator toegewezen	6	5	4	2	4	21
Bijzondere curator ambtshalve benoemd	2	2	7	5	16	32
Verzoek bijzondere curator afgewezen	8	14	8	12	7	49
Niet-ontvankelijk	2	0	1	1	1	5
Overig	2	3	5	1	3	14
Totaal	20	21	25	21	31	121

Financiering

Als een bijzondere curator staat ingeschreven in het Register van de Raad voor de Rechtsbijstand, kan hij daar de vergoeding aanvragen.¹⁰⁵ In de praktijk blijkt dat de financiering van de bijzondere curator een knelpunt is.¹⁰⁶

¹⁰³ Er is een jurisprudentieonderzoek gedaan via de digitale databank rechtspraak.nl in de periode van 01-01-2014 tot 01-01-2019. De zaken zijn geselecteerd door te zoeken op de volgende zoektermen: "1:250 BW" en "bijzondere curator". Dit resulteerde in totaal in 121 uitspraken.

¹⁰⁴ Hof Den Haag 20 juni 2018, *JPF* 2018/19 m.nt. J.H. de Graaf.

¹⁰⁵ Raad voor de Rechtsbijstand 2018b.

¹⁰⁶ Zie o.a. Pieters, *FJR* 2017/38.

Uit de pilot bij de Rechtbank Zeeland-West-Brabant komt bijvoorbeeld naar voren dat de vergoeding voor de bijzondere curator niet in verhouding staat tot het aantal uren dat daarin door de bijzondere curator wordt besteed.¹⁰⁷ Bij benoeming van een bijzondere curator voor meerdere kinderen uit één gezin is het uitgangspunt dat er slechts één toevoeging wordt verstrekt. Dit kan wringen als de kinderen bij verschillende ouders wonen en/of er meerdere rechtsbelangen spelen.¹⁰⁸ Oordeelt de rechtbank bij de benoeming van de bijzondere curator dat er sprake is van per kind uiteenlopende belangen, dan kent de Raad voor Rechtsbijstand – per 1 januari 2018 – ongeacht het aantal kinderen, anderhalf keer de basisvergoeding toe. In de rechtspraktijk blijkt dat er soms ook ruimte wordt gevonden om naast de reguliere betaling door de Raad voor de Rechtsbijstand, een bijdrage ten laste van 's Rijks kas te declareren.¹⁰⁹ Als een bijzondere curator niet is ingeschreven bij de Raad voor de Rechtsbijstand, dan dient de bijzondere curator te declareren aan de hand van een tijdsverantwoording en op basis van een uurtarief, exclusief omzetbelasting.¹¹⁰

Professionalisering

In de praktijk blijkt er behoefte aan professionalisering en herbezinning van de rol van de bijzondere curator. Een klankbordgroep, bestaande uit vertegenwoordigers van de NvO, NoVa, Nip, vFAS, NvJA, Lovf rechtbanken en -hoven en de Raad voor Rechtsbijstand, heeft gewerkt aan een rapport met aanbevelingen op het gebied van onder meer bekwaamheidsvereisten, opleiding, examinering en registratie.¹¹¹ De belangrijkste aanbeveling van de klankbordgroep is dat de praktijk behoefte heeft aan organisatie en centralisatie van bijzondere curatoren. In december 2017 is in dit kader dan ook de Stichting bijzondere curator Nederland opgericht, voor zowel de bijzondere curator ex artikel 1:212 BW als artikel 1:250 BW.¹¹² Deze stichting zal gaan adviseren over de vooropleiding, beroepsachtergrond en kwaliteitseisen en zal bijvoorbeeld aandacht besteden aan een eigen klachtenregeling voor de bijzondere curator, die er momenteel nog niet is.¹¹³ Daarnaast zal de stichting een aanspreekpunt vormen voor zaken die zien op de bijzondere curator ten behoeve van bijvoorbeeld de rechterlijke macht en de Raad voor Rechtsbijstand.¹¹⁴

107 Zie o.a. Pieters, *FJR* 2017/38 en Valenkamp, Sondorp & Van Montfoort, *Research Memoranda* 2017.

108 Zie o.a. Pieters, *FJR* 2017/38.

109 Hof Arnhem-Leeuwarden 22 mei 2018, ECLI:NL:GHARL:2018:4784.

110 Zie hierover ook Brands-Bottema, *EB* 2018/87.

111 Klankbordgroep bijzondere curator 2016.

112 Zie uitgebreid over de stichting: Van Leuven & Pieters, *REP* 2018/201.

113 Zie bijv. Rb. Gelderland 3 juli 2018, ECLI:NL:RBGEL:2018:3711 waarin de rechtbank zelf ingaat op de klacht over de bijzondere curator, omdat er momenteel nog geen klachtenregeling voorhanden is.

114 Van Leuven & Pieters, *REP* 2018/201.

2.2.5.2 De bijzondere curator in afstammingszaken op grond van artikel 1:212 BW

Als de minderjarige optreedt in afstammingszaken als verzoeker of belanghebbende, dan wordt hij niet vertegenwoordigd door zijn wettelijke vertegenwoordiger(s), maar door een bijzondere curator. De belangen van de wettelijke vertegenwoordiger(s) kunnen immers strijdig zijn met de belangen van het kind.¹¹⁵ De bijzondere curator wordt in afstammingszaken ambtshalve benoemd door de rechtbank op grond van artikel 1:212 BW; de rechter heeft hier geen discretionaire bevoegdheid.¹¹⁶ De wettelijke vertegenwoordiger kan overigens ook een verzoek indienen tot benoeming van een bijzondere curator om namens het kind een procedure te starten. Doorgaans dient de wettelijk vertegenwoordiger een zodanig verzoek in als de eigen termijn is verstreken om een verzoek in te dienen. Het werkterrein van de bijzondere curator van art. 1:212 BW lijkt zich niet uit te strekken tot adoptiezaken.¹¹⁷

De bijzondere curator voor afstammingszaken is in 1998 geïntroduceerd door de wetgever om de minderjarige een stem geven in afstammingsrechtelijke procedures.¹¹⁸ Het lijkt erop dat de bijzondere curator ex artikel 1:212 BW de laatste jaren steeds vaker is benoemd. Werden er in 2014 nog in 306 zaken toevoegingen afgegeven voor een bijzondere curator in zaken omtrent een vaderschapsactie of -ontkenning, in 2017 werd dit aantal bijna verdriedvoudigd naar 896 (zie tabel 2.4).¹¹⁹ In 2008 is een LOVF-richtlijn *Benoeming bijzondere curator in afstammingszaken op grond van 1:212 BW (hierna: richtlijn) verschenen* die ziet op de benoeming en de taak van de bijzondere curator in afstammingszaken.¹²⁰

115 Zie bijvoorbeeld Rb. Arnhem 27 april 2010, ECLI:NL:RBARN:2010:BM3857, r.o. 4.3.

116 Tenzij dat de bijzondere curator zelf een procedure is gestart, dan wordt de bijzondere curator niet opnieuw benoemd, zie ook: De Rechtspraak 2014b. *Asser/De Boer 1** 2010/757.

117 Schrama, in: GS Personen- en familierecht, art. 1:212 BW, aant. 1 (online, bijgewerkt 28 oktober 2018).

118 Wet van 24 december 1997, *Stb.* 772, Wet tot herziening van het afstammingsrecht alsmede van de regeling van adoptie (inwerkingtreding op 1 april 1989); Zie ook Van Leuven & Pieters, *REP* 2018/201.

119 Raad voor Rechtsbijstand 2018a. Zie tabel B7.9 voor het aantal afgegeven toevoegingen van de bijzondere curator, uitgesplitst naar soort zaak.

120 De Rechtspraak 2014b.

Tabel 2.4: Aantal afgegeven toevoegingen van een bijzondere curator ex artikel 1:212 BW, uitgesplitst naar soort toevoeging over 2014 tot en met 2017¹²¹

Soort toevoeging	2014	2015	2016	2017
Afstamming/adoptie				
Adoptie	-	-	-	1
Vaderschapsactie of – ontkenning	306	817	929	896
Voornaamswijziging	-	-	-	1
Totaal	306	817	929	898

Functies en taak bijzondere curator bij afstamming

De bijzondere curator moet de belangen van de minderjarige behartigen. De bijzondere curator ex artikel 1:212 BW kan in de hoedanigheid van belangenbehartiger twee verschillende functies vervullen.¹²² Enerzijds kan de bijzondere curator als *verzoeker* namens de minderjarige optreden. De verzoeken die kunnen worden ingediend zien bijvoorbeeld op ontkenning van het ouderschap¹²³, vernietiging van een erkenning¹²⁴ en gerechtelijke vaststelling van het ouderschap.¹²⁵ De bijzondere curator kan ook namens het nog (zeer) jonge kind een afstammingsprocedure starten. De Hoge Raad heeft bepaald dat er situaties bestaan waarin het belang van een zeer jong kind dit met zich meebrengt.¹²⁶ Het is de taak van de bijzondere curator om de belangen van het kind te behartigen, zowel op de korte als de lange termijn. Hij zal zelfstandig moeten toetsen of het belang van het kind gediend is bij het ingediende verzoek en of niet gewacht moet worden totdat het kind oud genoeg is om zelfstandig een weloverwogen oordeel te kunnen vormen.¹²⁷ Anderzijds kan de bijzondere curator als *belanghebbende* namens de minderjarige in een procedure optreden die bijvoorbeeld door een ouder is gestart.¹²⁸ Of in een procedure die is gestart door de verwekker of biologisch vader met een nauwe persoonlijke betrekking of een instemmende levensgezel om vervangende toestemming tot erkenning te krijgen.¹²⁹

121 Bron: Raad voor Rechtsbijstand 2018a, p. 172. Zie tabel B7.9.

122 Zie hierover ook: Lok & Vonk, *FJR* 2016/10.

123 Art. 1:200 BW (ontkenning vaderschap) en art. 1:202a BW (ontkenning lesbisch ouderschap).

124 Art. 1:205 BW en art. 1:205a BW.

125 Art. 1:207 BW.

126 HR 31 oktober 2003, ECLI:NL:HR:2003:AJ3261, *NJ* 2004/315, m.nt J. De Boer; zie ook Rb. Arnhem 20 februari 2004, ECLI:NL:RBARN:2004:AO7457.

127 HR 31 oktober 2003, ECLI:NL:HR:2003:AJ3261, *NJ* 2004/315 m.nt J. De Boer.

128 Ontkenning ouderschap (art. 1:200 lid 1 onder a of 1:202a lid 1 onder a of b BW) vernietiging erkenning (art. 1:205 lid 1 onder b of c BW) of gerechtelijke vaststelling ouderschap (art. 1:207 lid 1 onder a BW).

129 Art. 204 lid 3 of lid 4 BW.

Volgens de “Richtlijn benoeming bijzondere curator o.g.v. artikel 1:212 BW” (hierna: richtlijn) zal de bijzondere curator bij beschikking worden benoemd, waarin wordt aangegeven dat van de bijzondere curator een verslag van bevindingen en een standpunt ten aanzien van het afstammingsverzoek wordt verwacht.¹³⁰ In iedere situatie zal de bijzondere curator in kaart moeten brengen wat het belang van het kind is. Het zal steeds aankomen op een belangenafweging, waarbij de mening van de minderjarige een belangrijke factor is.¹³¹ In zaken waarin minderjarige(n) van twaalf jaar of ouder zijn betrokken, zal de bijzondere curator een persoonlijk gesprek met de minderjarige moeten voeren.¹³² De richtlijn geeft daarnaast aan dat de bijzondere curator ook een gesprek moet voeren met de betrokken minderjarige jonger dan twaalf jaar als hij in staat kan worden geacht tot een redelijke waardering van zijn belangen. Overigens zal de rechter de minderjarige van twaalf jaar of ouder ook in de gelegenheid stellen zijn mening kenbaar te maken tijdens een kindgesprek.¹³³ Deze mogelijkheid kan de rechter aanbieden aan de minderjarige jonger dan twaalf jaar. Volgens de richtlijn is het mogelijk dat de bijzondere curator aanwezig is bij het kindgesprek, indien de minderjarige dat zelf wenst.¹³⁴

Het kind wil zelf een verzoek tot bijzondere curator indienen

De minderjarige kan zelf al dan niet vertegenwoordigd door zijn wettelijk vertegenwoordiger aan de rechter vragen een bijzondere curator ex artikel 1:212 BW te benoemen. Het kind is hierbij niet afhankelijk van zijn wettige vertegenwoordigers en hij kan dit verzoek naar analogie van artikel 1:250 BW vormvrij indienen.¹³⁵

2.2.6 De informele rechtsingang

In sommige gevallen kan een minderjarige gebruik maken van de informele rechtsingang. Dit betekent dat de minderjarige zich rechtstreeks tot de rechter kan wenden door deze op te bellen, een brief te schrijven of een e-mail te sturen, zonder dat hij door een wettelijke vertegenwoordiger wordt vertegenwoordigd of dat er een bijzondere curator moet worden benoemd. Ook hoeft de minderjarige niet te worden bijgestaan door een advocaat. Deze rechtsingang kan niet worden gezien als een zelfstandig optreden als procespartij, maar biedt wel een belangrijke rechtsingang voor de minderjarige.¹³⁶ De informele rechtsingang staat open voor de minderjarige van twaalf

130 De Rechtspraak 2014b, p. 4 en 5.

131 Schrama, in: GS Personen- en familierecht, art. 1:212 BW, aant. 11 (online, bijgewerkt 28 oktober 2018).

132 De Rechtspraak 2014b, p. 5.

133 Art. 809 lid 1 Rv.

134 De Rechtspraak 2014b, p. 7.

135 Zie: HR 5 december 2014, ECLI:NL:HR:2014:3535 en HR 29 mei 2015, ECLI:NL:HR:2015:1409, zie hierover ook: Lok & Vonk, *FJR* 2016/10.

136 Zie ook: Bruning, Liefwaard & Vlaardingbroek 2016, p. 316.

jaar of ouder en de minderjarige jonger dan twaalf jaar die in staat kan worden geacht zijn belangen behoorlijk waar te nemen (ter beoordeling van de rechter). De rechter neemt ambtshalve een beslissing op het verzoek van de minderjarige. De rechter is niet verplicht het informele verzoek formeel in behandeling te nemen. Dat betekent bijvoorbeeld dat hij geen beschikking hoeft te geven en ook dat hij de minderjarige (en diens ouders) kan oproepen of kan volstaan met een afwijzend briefje.¹³⁷ Bij afwijzing van het verzoek dat ziet op eenhoofdig gezag, omgang of informatie en verdeling zorg- en opvoedingstaken als bedoeld in artikel 1:251a lid 4, 1:377g en 1:253a lid 4 BW, kan de minderjarige niet zelfstandig in hoger beroep en/of cassatie gaan. De minderjarige moet dan worden vertegenwoordigd door een wettelijke vertegenwoordiger of door een bijzondere curator.¹³⁸ In de wet zijn de volgende informele rechtsingangen – voor de minderjarige van twaalf jaar of ouder en de minderjarige jonger dan twaalf jaar die in staat kan worden geacht zijn belangen behoorlijk waar te nemen – opgenomen.

- a. *Verzoek in het kader van het vaststellen dan wel wijzigen van een regeling in het kader van zorg- en opvoedtaken, inclusief vaststelling hoofdverblijfplaats of van omgang, informatie en consultatie*

De minderjarige van twaalf jaar of ouder en de minderjarige jonger dan twaalf jaar die in staat kan worden geacht zijn belangen behoorlijk waar te nemen, kan aan de rechter op geheel informele wijze verzoeken om een omgangsregeling vast te laten stellen (art. 1:377g BW), te beëindigen (art. 1:377a BW) of te laten wijzigen (art. 1:377e BW). Deze informele rechtsingang is bij amendement in 1990 in de wet ‘Nadere regeling van de omgang in verband met scheiding’ vastgelegd,¹³⁹ toen nog alleen voor minderjarigen vanaf twaalf jaar. De procedure die ziet op de informele rechtsingang is toegelicht bij de totstandkoming van deze wet door de Minister en de Staatssecretaris van Justitie.¹⁴⁰ Zij geven aan op welke wijze de minderjarige de rechter informeel kan benaderen:

“Dit kan bij voorbeeld geschieden door middel van een telefoontje of een eenvoudig briefje. Ook zou de minderjarige de rechter te spreken kunnen vragen. Het spreekt vanzelf dat, ten einde deze wens van het kind een zo zorgvuldig mogelijke behandeling te kunnen geven, de rechter het kind voor een gesprek zal doen oproepen. Naar aanleiding van een dergelijk gesprek zal de rechter moeten overwegen of hij voornemens is ambtshalve over de omgang in het concrete geval een beschikking te geven dan wel of hij dat niet zal doen.”¹⁴¹

137 *Kamerstukken II*, 1987/1988 18964, 17, p. 1 en 2.; zie ook Bruning, Liefwaard & Vlaardingebroek 2016, p. 233.

138 HR 29 mei 2015, ECLI:NL:HR:2015:1409.

139 Art. 162a oud; Wet van 13 september 1990, *Stb.* 482, Nadere regeling van de omgang in verband met scheiding (inwerkingtreding op 1 december 1990).

140 *Kamerstukken II* 1987/1988, 18964, 17.

141 *Kamerstukken II* 1987/1988, 18964, 17, p. 1 en 2.

Met het oog op de zorgvuldige behandeling zal de rechter de minderjarige dus altijd voor een gesprek moeten oproepen om een beslissing te nemen op het informele verzoek, aldus de bewindslieden. In het geval dat de rechter na het gesprek met de minderjarige van oordeel is dat er geen aanleiding bestaat om ambtshalve te beslissen, kan hij het kind hiervan mondeling dan wel schriftelijk op de hoogte stellen.¹⁴² Deze informele rechtsingang is later in 1995 verruimd voor de minderjarige die de leeftijd van twaalf jaar nog niet heeft bereikt, maar in staat kan worden geacht tot een redelijke waardering van zijn belangen ter zake en situaties waarbij de minderjarige ook aan de rechter op informele wijze kan vragen om een regeling die ziet op het verschaffen van informatie en raadpleging van de ene ouder jegens de andere (art. 1:377b BW).¹⁴³ Bij de parlementaire behandeling geeft de wetgever aan alleen ruimte te zien voor een informele rechtsingang en uitdrukkelijk niet voor een formele rechtsingang.¹⁴⁴ Hierbij wordt wederom verwezen naar de wettelijke vertegenwoordigers die de minderjarige in rechte kunnen vertegenwoordigen en indien nodig de benoeming van een bijzondere curator.¹⁴⁵ Later – in 2009 – is deze informele rechtsingang verruimd voor het vaststellen of wijzigen van een regeling inzake de verdeling van zorg- en opvoedingstaken (art. 1:253a lid 4 BW).¹⁴⁶

b. Verzoek eenhoofdig gezag tijdens en na de echtscheidingsprocedure

De rechter kan bepalen dat na echtscheiding het gezag over een kind aan één ouder toekomt als voldaan is aan de wettelijke vereisten (art. 1:251a lid 1 BW). De minderjarige van twaalf jaar of ouder en de minderjarige jonger dan twaalf jaar die in staat kan worden geacht zijn belangen behoorlijk waar te nemen, kan de rechter zelfstandig hiertoe benaderen als hij of zij het niet eens is met het voornemen van de ouders het gezamenlijk gezag door te laten lopen (art. 1: 251a lid 4 BW). Deze informele rechtsingang is sinds 1998 in de wet vastgelegd.¹⁴⁷ In de Memorie van Toelichting wordt overigens geen verdere toelichting gegeven over de reden waarom deze informele rechtsingang in de wet is neergelegd.¹⁴⁸ Strikt gezien kan de minderjarige van zijn bevoegdheid slechts gebruik

¹⁴² *Kamerstukken II* 1987/1988, 18964, 17, p. 2.

¹⁴³ Wet van 6 april 1995, *Stb.* 1995, 240, Wet tot nadere regeling van het gezag over en van de omgang met minderjarige kinderen.

¹⁴⁴ *Kamerstukken II* 1992/1993, 23012, 3, p. 25 (MvT).

¹⁴⁵ *Kamerstukken II* 1992/1993, 23012, 6 (Brief van de Staatssecretaris van Justitie), p. 3.

¹⁴⁶ Wet van 27 november 2008, *Stb.* 500, Wet voortgezet ouderschap en zorgvuldige scheiding.

¹⁴⁷ Wet van 30 oktober 1997, *Stb.* 506, Wet tot wijziging van, onder meer, Boek 1 van het Burgerlijk Wetboek in verband met invoering van gezamenlijk gezag voor een ouder en zijn partner en van gezamenlijke voogdij (inwerkingtreding 1 januari 1998).

¹⁴⁸ *Kamerstukken II* 1995/96, 23714, 7.

maken tijdens de echtscheidingsprocedure.¹⁴⁹ Toch valt uit de jurisprudentie van de Hoge Raad af te leiden dat er tevens aanleiding kan zijn voor de minderjarige om na afloop van de scheidingsprocedure nog gebruik te maken van zijn rechtsingang.¹⁵⁰ *“Voor de betrokken minderjarige kan het juist van groot belang zijn dat hij aan de hand van de ervaringen na het uiteengaan van zijn ouders kan beoordelen of het naar zijn mening noodzakelijk is dat alsnog een beslissing omtrent het gezag wordt genomen, en die mening aan de rechter kenbaar kan maken met het oog op een ambtshalve te nemen beslissing”*, aldus de Hoge Raad.¹⁵¹ De rechtsingang kan echter niet meer worden gebruikt als in de scheidingsprocedure naar aanleiding van een verzoek tot toekenning van eenhoofdig gezag een beslissing is gegeven door de rechter.¹⁵²

c. *Verzoek tot benoeming van een bijzondere curator (art. 1:250 BW).*

De mogelijkheid om door de minderjarige informeel een benoeming van een bijzondere curator te verzoeken, zal hier niet verder worden besproken, zie daarover uitgebreid paragraaf 2.2.5.

De huidige informele rechtsingang ziet op zaken betreffende contact of omgang, zorgregeling en gezag na scheiding, maar niet op andere gezagskwesties. Ook biedt de wet geen ruimte voor de minderjarige om een verzoek in te dienen die het eenhoofdig gezag wijzigt in het gezamenlijk gezag van ouders die voorafgaand aan hun scheiding een niet-huwelijkse relatie hadden zonder dat zij gezamenlijk gezag hebben uitgeoefend.¹⁵³

Uit het onderzoek van Van den Hoogen en Montanus uit 2017 blijkt dat ondanks de stijging van het aantal informele verzoeken bij de rechtbank, het gebruik van de informele rechtsingang nog steeds vrij uitzonderlijk is.¹⁵⁴ Uit dit onderzoek komt ook naar voren dat er geen enkele uniformiteit tussen de verschillende rechtbanken in Nederland bestaat ten aanzien van de werkwijze bij de informele rechtsingang. Zo wordt er bijvoorbeeld verschillend omgegaan met verzoeken van minderjarigen die niet kunnen worden verzocht via de informele rechtsingang. Bij sommige rechtbanken wordt dan de formele lijn aangehouden en wordt de minderjarige niet uitgenodigd, terwijl

149 Zie ook: Punselie, in: GS Personen- en familierecht, art. 1:251a BW, aant. 4 (online, bijgewerkt 1 oktober 2017).

150 HR 4 april 2008, ECLI:NL:HR:2008:BC2241, NJ 2008/494, m.nt. J. de Boer.

151 HR 4 april 2008, ECLI:NL:HR:2008:BC2241, r.o. 3.4.3.

152 Een beslissing van de rechter tot toekenning van eenhoofdig gezag kan slechts worden gewijzigd op de voet van art. 1:253n of 1:253o BW. De minderjarige heeft in deze bepalingen geen (informele) rechtsingang.

153 Hof Arnhem-Leeuwarden 10 maart 2015, ECLI:NL:GHARL:2015:1721; zie art. 1:253c BW.

154 Van den Hoogen & Montanus 2017, FJR 2017/62; voor dit onderzoek zijn bijna alle rechtbanken in Nederland geïnterviewd en is de gepubliceerde jurisprudentie van de afgelopen tweeënhalve jaar (terugrekenend vanaf 2017) bestudeerd.

dit bij andere rechtbanken toch wel gebeurt om vervolgens te kijken of er een oplossing voor het probleem van de minderjarige kan worden gevonden. Daarnaast blijken de rechtbanken bijna allemaal een verschillende werkwijze te hanteren na het gesprek met het kind. Bijstand van een advocaat (voor zowel ouders en kinderen) wordt bij de rechtbanken verschillend ingezet. Ook gaan de rechtbanken anders om met het delen van de beslissing (mondeling, per brief of de beschikking wordt alleen naar de ouders gestuurd). Deze lijn komt ook terug in de jurisprudentie die de auteurs raadpleegden van 2015-2017. De meeste rechtbanken lijken overigens wel standaard een bijzondere curator te benoemen voor de minderjarige die een informeel verzoek indient.¹⁵⁵

2.2.7 Discussie

Vanuit zowel de praktijk als de wetenschap klinkt in de rechtsliteratuur onvrede door over de wijze waarop de minderjarige participeert in de civiele procedure. De meeste kritiek richt zich op het feit dat de hoofdregel van procesonbekwaamheid van de minderjarige inmiddels is ondergesneeuwd door tal van uitzonderingen op de regel. Er ontbreekt volgens velen een doordacht, toegankelijk en duidelijk systeem.¹⁵⁶ Diverse auteurs pleiten voor een versterking van de procedurele positie van minderjarigen in het civiele recht.

Van Leuven en De Klerk signaleren de verschillende mogelijkheden waar de minderjarige een eigen rechtsingang heeft en werpen de vraag op of de minderjarige nog wel in staat kan zijn, zelfs met rechtsbijstand, de (juiste) weg te vinden naar de rechter.¹⁵⁷ Van Leuven en de Klerk pleiten voor een eenvoudiger systeem, bijvoorbeeld een systeem waarbij de minderjarigen steeds en onvoorwaardelijk een formele rechtsingang wordt gegund. Als men niet zo ver wil gaan, dan pleiten de auteurs voor een formele en informele rechtsingang die enerzijds waarborgen bieden voor minderjarigen die iets van de rechter willen en anderzijds onbezonnen (mee)procederen in voldoende mate kunnen voorkomen of tegengaan. Overigens wordt dit verder niet concreet door de auteurs uitgewerkt.

Van Teeffelen concludeert dat zestien- en zeventienjarigen thans al bij een aantal belangrijke aangelegenheden in het civiele recht processueel bekwam zijn.¹⁵⁸ Hij pleit daarom voor een eigen rechtsingang van zestien- en zeventienjarigen in het civiele recht. Dit zou volgens hem bovendien sterk uniformerend werken op het terrein van het civiele procesrecht, het strafprocesrecht en het formele bestuursrecht. In het strafproces komen aan

155 Van den Hoogen & Montanus, *FJR* 2017/62.

156 Van den Hoogen & Montanus, *FJR* 2017/62; Jansen, *NJB* 2016/1563; Bruning 2016; Lief-aard, *FJR* 2015/12; Kentie & Hendriks 2013, *EB* 2013/93; Van Leuven & de Klerk, *EB* 2013/3; Van Teeffelen, *EB* 2013/62 en Limbeek 2013.

157 Van Leuven & De Klerk, *EB* 2013/3.

158 Van Teeffelen, *EB* 2013/62.

minderjarigen immers alle bevoegdheden toe en in het formele bestuursrecht hebben minderjarigen een zelfstandige rechtsingang, indien zij tot een redelijke waardering van belangen in staat kunnen worden geacht (zie verder hierover: par. 2.3.2 en 2.3.3). Ten aanzien van minderjarigen van twaalf tot zestien jaar (en minderjarigen onder de twaalf voor zover deze in staat wordt geacht tot een redelijke waardering van zijn belangen) pleit Van Teeffelen voor een algemene informele rechtsingang in zaken die zien op gezagsuitoefening, inclusief hoofdverblijfplaats, toedeling van de zorg- en opvoedingstaken, omgang, informatie- en alimentatieverplichtingen, alsmede de maatregelen van kindbescherming. Dat betekent aldus dat de informele rechtsingang zoals deze nu is geregeld voor een specifiek aantal zaken, verruimd dient te worden. Volgens van Teeffelen is het voordeel van de informele rechtsingang, dat deze laagdrempelig is en aangepast aan de leeftijd van de minderjarigen. Een nadeel is volgens hem dat de rechten van de minderjarige beperkt worden doordat deze geen recht heeft op een (gemootiveerde beslissing) en ook niet zelfstandig in hoger beroep kan gaan. De bijzondere curator zou volgens hem in deze leemte kunnen voorzien.

Jansen pleit voor een 'versimpelingsoperatie' van het huidige systeem.¹⁵⁹ Volgens hem zouden alle wettelijke bijzondere civielrechtelijke procesbevoegdheden voor de minderjarige moeten worden geschrapt. Zo komt men meer tegemoet aan het streven van de wetgever om de regeldruk te verminderen en de algemene fictie dat het recht te begrijpen is. Jansen pleit ervoor om een flexibel uitgangspunt in het Wetboek van Rechtsvordering op te nemen, zoals dat ook in het bestuursrecht is neergelegd. Dat houdt in dat minderjarigen zelf in het geding optreden, indien zij tot redelijke waardering van hun belangen in staat kunnen worden geacht. Jansen benadrukt dat dit uitgangspunt voor tal van procedures maatwerk kan opleveren en tot een rechtvaardigere uitkomst kan leiden.¹⁶⁰ Daarnaast blijft er volgens de auteur na een echtscheiding en bij conflict met de ouders een belangrijke rol weggelegd voor de bijzondere curator. Ook de informele rechtsingang na echtscheiding zou volgens Jansen gehandhaafd kunnen worden.

Van den Hoogen en Montanus signaleren in hun onderzoek naar de informele rechtsingang dat er geen enkele uniformiteit bestaat tussen de verschillende rechtbanken in Nederland ten aanzien van de werkwijze bij de informele rechtsingang, hetwelk volgens hen leidt tot rechtsongelijkheid en rechtsonzekerheid voor alle betrokkenen, met name voor de minderjarigen.¹⁶¹ Volgens de auteurs is uitbreiding van de informele rechtsingang dan ook pas verstandig als de informele rechtsingang meer uniformiteit kent.

159 Jansen, *NJB* 2016/1563.

160 Ook Barkhuysen en Van Emmerik hebben gepleit om de rechtspositie voor de minderjarige in het burgerlijk recht aan te passen naar het model van de Awb, zie: ABRvS 23 februari 2011, ECLI:NL:RVS:2011:BP5457 m.nt. T. Barkhuysen & M.L. van Emmerik onder punt 7.

161 Van den Hoogen & Montanus 2017, *FJR* 2017/62.

De auteurs pleiten als belangrijke stap naar uniformiteit voor een speciaal procesreglement informele rechtsingang.

Liefwaard & Bruning pleiten naar aanleiding van de uitspraak van de Hoge Raad van 5 december 2014 specifiek voor een zelfstandigere rechtspositie voor de minderjarige (in deze zaak elf jaar) in het kader van het recht op inzage en afschrift van processtukken.¹⁶² In het licht van internationale kinderrechten betogen zij dat naarmate een minderjarige zich ontwikkelt, deze geacht wordt zijn rechten zelfstandig te kunnen uitoefenen (art. 5 IVRK). Dit staat volgens hen in de weg aan het categorisch bestempelen van (jongere) minderjarigen als procesonbekwaam en het ontzeggen van het zelfstandig recht op toegang tot processtukken.

Bruning pleit voor een versterking van de procedurele positie van minderjarigen, juist voor hen die te maken krijgen met een jeugdbeschermingsmaatregel.¹⁶³ Ze werpt de vraag op of de toevoeging van een advocaat voor elke minderjarige die met een uithuisplaatsing te maken krijgt, of het hierbij toekennen van procesbekwaamheid aan minderjarigen, niet meer recht zou doen aan de procedurele eisen die volgens het EHRM voortvloeien uit artikel 8 EVRM, en tevens tegemoet zou komen aan internationale verplichtingen. Zolang dit door de wetgever nog zo duidelijk wordt verworpen, zou volgens Bruning de bijzondere curator veel vaker een rol moeten spelen.¹⁶⁴ Ook door anderen is er gepleit voor een versterking van de rechtspositie van minderjarigen die te maken krijgen met een jeugdbeschermingsmaatregel. Zo stelt De Graaf voor een ruimere inzet van de advocaat als rechtsbijstandsverlener in jeugdbeschermingszaken mogelijk te maken alsmede, net zoals nu al bij een machtiging gesloten plaatsing, de handelingsonbekwaamheid van de minderjarige op te heffen.¹⁶⁵ Het gaat volgens De Graaf niet zo zeer om een conflict tussen de minderjarige en de ouder, maar eerder om een conflict met een derde die bij de maatregel is betrokken; met de huidige tekst van artikel 1:250 BW is de benoeming van een bijzondere curator dan ook problematisch. Zij bepleit handelingsbekwaamheid voor minderjarigen die te maken krijgen met een kindbeschermingsmaatregel, zodat zij zich in rechte kunnen laten horen zonder dat ambtshalve toevoeging van een advocaat altijd nodig is.¹⁶⁶ Enkelaar en Van Zutphen pleiten – net zoals dat thans in het jeugdstrafrecht gebeurt – voor het standaard toevoegen van een advocaat aan een minderjarige die met een maatregel van kindbescherming te maken krijgt.¹⁶⁷ Een advocaat zal namelijk als spreekbuis van het kind optreden in plaats van als belangenbehartiger die niet op de instructies

162 HR 5 december 2014 ECLI:NL:HR:2014:3535; Bruning & Liefwaard 2017 en Liefwaard & Bruning 2017. Zie ook Liefwaard, *FJR* 2015/12.

163 Bruning 2016.

164 Bruning 2016, p. 88.

165 De Graaf, *JIP* 2014/1.

166 De Graaf, 2010, p. 17-32.

167 Enkelaar & van Zutphen, 2010, p. 183-185.

van het kind werkt, maar zelf de belangen van het kind vaststelt (zoals de huidige rol van een bijzondere curator). Alleen voor minderjarigen die hun eigen wil nog niet kenbaar kunnen maken, is volgens hen een bijzondere curator gewenst.

Volgens Smits zou de bijzondere curator juist in echtscheidingssituaties waarin minderjaren zijn betrokken vaker (vroegtijdiger) moeten worden ingezet.¹⁶⁸ In complexe echtscheidingssituaties kan er mogelijk minder aandacht zijn voor de belangen van de minderjarige en zou de bijzondere curator een grote rol kunnen spelen door de visie van de minderjarige te verwoorden en zijn belangen te behartigen. Zo zou volgens haar de bijzondere curator ondersteunend kunnen zijn bij het opstellen van het ouderschapsplan. Volgens Smits zal een gedragsdeskundige hiertoe beter zijn toegerust dan een juridisch geschoolde advocaat of mediator. Het zou volgens Smits bovendien mogelijk moeten zijn om de bijzondere curator reeds in een eerder stadium – voordat de zaak aanhangig is bij de rechter – te benoemen, zodat de bijzondere curator ook aanwezig kan zijn in de fase dat ouders overleggen over het ouderschapsplan. Smits ziet hier een taak weggelegd voor het Centrum voor Jeugd en gezin, maatschappelijk werk en de huisarts om een bijzondere curator te verzoeken.

Doek vraagt zich af of de huidige ontwikkelingen in het kader van de bijzondere curator hebben geleid tot een betere rechtsbescherming van minderjarigen.¹⁶⁹ Hij is van mening dat de bijzondere curator een instrument van de rechtbank is geworden (als deskundige) in plaats van een belangenbehartiger en procesondersteuner voor het kind en acht het onwenselijk dat de praktijk op gespannen voet is komen te staan met de regels die worden gesteld in artikel 1:250 BW. Overigens rijst volgens hem de vraag of de verruiming van het gebruik van de bijzondere curator in feite niet betekent dat de minderjarige zo'n ruime toegang tot de rechter krijgt dat dit het einde van zijn processuele onbekwaamheid betekent. Het is volgens hem noodzaak om tot een duidelijke afbakening van rol van de bijzondere curator te komen.

Wat betreft de bijzondere curator die wordt benoemd in afstammingszaken (ex art. 1:212 BW) vragen Lok en Vonk zich af tot welke leeftijd minderjarigen vertegenwoordigd dienen te worden door deze bijzondere curator.¹⁷⁰

168 Smits 2015, p. 146-164 en 290. Zie ook Antokolskaia e.a. 2019, die in het kader van onderzoek naar de naleving van contact- en omgangsafspraken na scheiding o.m. aanbevelen dat kinderen na scheiding ondersteund zouden moeten worden m.b.v. interventieprogramma's, aangezien kinderen er last van blijken te hebben als ouders afspraken over omgang niet naleven; Antokolskaia e.a. 2019, p. 239-240.

169 Doek 2017. Zie ook: Pieters, *FJR* 2017/38.

170 Lok & Vonk, *FJR* 2016/10.

Met het oog op de regelingen die gelden voor zestien-plussers om zelfstandig toestemming te geven tot erkenning of een verzoek om gerechtelijke vaststelling ouderschap in te dienen, stellen zij dat de zestien-plusser in staat moet zijn om zonder tussenkomst van een bijzondere curator een verzoek tot het wijzigen van een afstammingsrelatie in te dienen. Verder kan men zich afvragen of het werkterrein van de bijzondere curator (ex art. 1:212 BW) zich enkel zou moeten uitstrekken tot afstammingszaken. Schrama bear-gumenteert dat deze bijzondere curator ook in (sommige) adoptiezaken de belangen van de minderjarige zou moeten kunnen behartigen.¹⁷¹ Daarbij speelt volgens haar een rol dat door adoptie een kind in een familierechtelijke betrekking tot zijn adoptiefouder(s) komt te staan, hetgeen aldus vergelijkbaar is met afstamming.

De roep vanuit de rechtspraak en rechtsliteratuur om de procespositie van minderjarigen grondig te verbeteren is niet nieuw. In 2003 presenteerde het Verwey-Jonker Instituut een uitgebreid onderzoek over het functioneren van de bijzondere curator en een formele rechtsingang voor minderjarigen.¹⁷² In dit adviesrapport wordt – door zowel jeugdigen als deskundigen – gepleit voor een zelfstandige rechtspositie voor de minderjarige. De bijzondere curator ex. 1:212 BW dient dan alleen als rechtsfiguur gehandhaafd te blijven in procedures betreffende de afwikkeling van nalatenschappen en in afstammingszaken. Er wordt in het adviesrapport een model voorgesteld voor een eigen rechtsingang. Dit model omvat een zelfstandige toegang tot de rechter en ondersteuning door een gespecialiseerde advocaat. In het model wordt uitgegaan van de volgende voorwaarden: (1) een laagdrempelige toegang tot de rechter; (2) een heldere en eenduidige procedure; (3) een brede reikwijdte van de rechtsingang; (4) ondersteuning van de minderjarige door een gespecialiseerde advocaat en (5) geen leeftijdsgrenzen. Ondanks deze kritiek op het huidige systeem en voorgestelde wijzigingen is er zoals eerder beschreven aan het beginsel van processuele onbekwaamheid steeds vastgehouden door de regering (zie par. 2.2.2).

2.2.8 Samenvattend

De minderjarige is in beginsel procesonbekwaam in het civiel recht. Het zijn de wettelijke vertegenwoordigers – de ouder(s) met gezag of voogd(en) – of de daartoe benoemde bijzondere curator die geacht worden namens het kind als procespartij op te treden. Dit betekent dat de minderjarige zijn rechten niet zelf mag effectueren en daarbij afhankelijk is van de medewerking van zijn wettelijke vertegenwoordiger(s). Ondanks dat er in de afgelopen

171 Schrama, in: GS Personen- en familierecht, art. 1:212 BW, aant. 1 (online, bijgewerkt 28 oktober 2018).

172 Steketee, Overgaag & Lünne-man 2003.

jaren steeds gepleit is voor een zelfstandige rechtsingang van de minderjarige, is er door de regering aan het beginsel van processuele onbekwaamheid vastgehouden. Het argument dat de regering hierbij steeds gebruikt ziet op het feit dat men vindt dat de rechtspositie van de minderjarige op dit moment afdoende is geregeld. Zo kan de minderjarige volgens de regering worden vertegenwoordigd door zijn wettelijke vertegenwoordigers en is er altijd nog de mogelijkheid om een bijzondere curator voor de minderjarige te benoemen bij conflicten tussen de minderjarige en de wettelijke vertegenwoordigers. De achterliggende reden van de terughoudendheid om minderjarigen een sterkere algemene rechtspositie in het civiele recht te geven, lijkt vooral gelegen te zijn in de angst dat dit de verhouding tussen minderjarigen en ouders zal verslechteren door deze juridisering van hun onderlinge relatie. Daarbij lijkt tevens de gedachte mee te spelen dat minderjarigen moeten worden beschermd tegen het voeren van een juridische procedure, omdat dit niet in hun belang zou zijn.

Toch zijn er in de afgelopen jaren wel verschillende uitzonderingen gecreëerd voor de minderjarige om zelfstandig (zowel op formele als informele wijze) te procederen; deze zijn in het Burgerlijk Wetboek echter gefragmenteerd terug te vinden en hebben soms twaalf jaar, en soms zestien jaar als ondergrens. De regering legt verschillende redenen ten grondslag aan het openstellen van deze rechtsingen. Soms heeft de minderjarige een zelfstandige rechtsingang gekregen, omdat de minderjarige op een bepaald onderwerp al handelingsbekwaam wordt geacht en de minderjarige dan ook logischerwijs zelfstandig kan procederen over deze zaken (bijv. wijziging van geslacht in de geboorteakte). In andere gevallen kan de minderjarige zelfstandig procederen vanwege zijn afhankelijke en kwetsbare positie ten opzichte van de verantwoordelijke kinderbeschermingsautoriteiten en kan zodoende de betrokkenheid van de minderjarige worden gegarandeerd (bijv. in het kader van kinderbeschermingsmaatregelen). Niet alleen is er zodoende in het wetboek een onduidelijk en onoverzichtelijk geheel ontstaan ten aanzien van de civiele procespositie van minderjarigen, maar tevens lijken de aangevoerde argumenten vanuit de regering om minderjarigen op bepaalde onderdelen wel een sterkere procespositie te geven en tegelijk minderjarigen geen zelfstandige rechtspositie toe te kennen, niet consistent. Evenmin is door de jaren heen een duidelijk beleid of uniforme zienswijze te ontwaren ten aanzien van de civiele procespositie van minderjarigen.

Naast deze verschillende uitzonderingsmogelijkheden voor de minderjarige om zelfstandig te procederen bestaat de figuur van de bijzondere curator. De bijzondere curator kan worden gezien als een belangenbehartiger voor het kind in de civiele procedure. De rechter kan een bijzondere curator benoemen voor een minderjarige als de belangen van de minderjarige strijdig zijn met die van zijn wettelijke vertegenwoordigers. In afstammingszaken wordt er standaard een bijzondere curator benoemd voor de minderjarige. De bijzondere curator heeft de afgelopen jaren een flinke ontwikkeling door-

gemaakt en lijkt steeds meer bekendheid te krijgen. Ondanks dat uit cijfers blijkt dat de bijzondere curator steeds vaker wordt ingezet, blijkt ook dat in de afgelopen vijf jaar een substantieel deel van de verzoeken tot de benoeming van een bijzondere curator wordt afgewezen en dat het nog steeds om een relatief klein deel van alle familie- en jeugdzaken gaat.

Afgezien van het feit dat de minderjarige in beginsel niet zelfstandig kan procederen in het civiele recht, wordt de minderjarige in verzoekschriftprocedures in het familie- en jeugdprocesrecht, waarin zijn positie rechtstreeks in het geding is, wél als belanghebbende aangemerkt. Dit ziet bijvoorbeeld op het recht op inzage en afschrift van de overlegde bescheiden in een procedure. Overigens heeft de minderjarige wel wettelijke vertegenwoordigers nodig om de aan hem toegekende procedurele bevoegdheden uit te oefenen, behoudens voor zover de wet daarin voorziet.

Kort samengevat kan worden geconcludeerd dat een wirwar aan verschillende regelingen ervoor zorgt dat de hoofdregel van procesonbekwaamheid van de minderjarige inmiddels is ondergesneeuwd door tal van uitzonderingen op de regel. Het lijkt te ontbreken aan een doordacht, toegankelijk en duidelijk systeem. Men kan met recht de vraag stellen of de minderjarige nog wel in staat is, zelfs met rechtsbijstand, om de (juiste) weg te vinden naar de rechter. Uit de rechtspraak van de afgelopen vijf jaar blijkt namelijk dat er weinig minderjarigen zijn geweest die gebruik hebben gemaakt van de zelfstandige rechtsingangen. Alleen in gesloten jeugdhulpprocedures, waarbij de minderjarige een eigen advocaat krijgt toegevoegd, starten minderjarigen vaker een procedure. Ook de informele rechtsingangen lijken nog vrij onbekend. Diverse auteurs hebben in de afgelopen decennia gepleit voor een versterking van de procedurele positie van minderjarigen in het civiele recht.

2.3 DE PROCESPOSITIE VAN DE MINDERJARIGE IN ANDERE RECHTSGEBIEDEN EN WETTEN

2.3.1 Inleiding

In dit deel zal de procespositie worden besproken van de minderjarige in andere rechtsgebieden en wetten. Er zal aandacht worden besteed aan het strafrecht, het bestuursrecht, inclusief de Jeugdwet, en overige civiele procedures zoals geregeld in de regeling inzake de geneeskundige behandelingsovereenkomst (boek 7 BW) en het arbeidsrecht. Uiteindelijk zal er in dit juridisch deelonderzoek worden gezocht naar de overeenkomsten en verschillen tussen (de toepassing van) wet- en regelgeving ten aanzien van de procespositie en het hoorrecht van de minderjarige in de verschillende deelgebieden van het civiele recht, het bestuursrecht en het jeugdstrafrecht, inclusief de achtergrond en de mogelijke relevantie ervan.

2.3.2 Het straf(proces)recht

In het strafrecht komt de minderjarige verdachte vanaf zestien jaar alle bevoegdheden toe die hem in het Wetboek van Strafrecht of Strafvordering zijn toegekend, kortom de minderjarige verdachte vanaf zestien jaar kan van alle bevoegdheden die een verdachte in een strafproces toekomen, gebruik maken.¹⁷³ Dit betekent onder andere dat de minderjarige de (kinder)rechter kan vragen een door hem opgegeven getuige alsnog op te roepen als de officier van justitie dit weigert of verzuimt (art. 287 lid 3 Sv), de minderjarige zelf vragen kan stellen aan de getuigen (art. 292 lid 3 Sv) en de minderjarige zelf zich kan verzetten tegen het beantwoorden van een bepaalde vraag door een getuige (art. 293 lid 1 Sv).¹⁷⁴ Zodra de minderjarige gedagvaard is, krijgt hij een advocaat toegevoegd (tenzij hem eerder een advocaat werd toegevoegd). Deze zal in de praktijk veelal actiever zijn dan de minderjarige verdachte zelf. Wel worden in praktisch alle gevallen de schriftelijke mededelingen aan de minderjarige verdachte tevens ter kennis gebracht van zijn ouders of voogd en zijn advocaat (art. 504 Sv).

Zolang de minderjarige nog geen zestien jaar is, komen de bevoegdheden in het strafproces eveneens toe aan zijn advocaat. Dat betekent dat zijn advocaat de bevoegdheden van de minderjarige eveneens zelfstandig kan uitoefenen indien hij dit in het belang van zijn cliënt acht (art. 503 lid 1 Sv). Zo kan zijn advocaat bijvoorbeeld zelfstandig hoger beroep c.q. cassatie instellen. De minderjarige en zijn wettelijke vertegenwoordigers kunnen tegen de handelswijze van de advocaat (instellen, intrekken of afstand doen van enig rechtsmiddel) een bezwaarschrift indienen bij de president van de gerechtelijke instantie waar de zaak het laatst is vervolgd (art. 503 lid 2 Sv).

2.3.3 Het bestuurs(proces)recht

2.3.3.1 *Het bestuursrecht in het algemeen*

De minderjarige is in het bestuursrecht in beginsel procesonbekwaam en wordt 'in het geding' vertegenwoordigd door zijn wettelijk vertegenwoordigers, dat wil zeggen de ouder(s) met gezag of voogd(en) (art. 8:21 lid 1 Awb). Er bestaat de mogelijkheid om een voorlopige vertegenwoordiger te benoemen, als de wettelijke vertegenwoordiger(s) niet aanwezig of beschikbaar zijn en de zaak spoedeisend is (art. 8:21 lid 3 Awb). De minderjarige heeft echter, zonder dat daar leeftijdsgrenzen aan worden gesteld, een zelfstandige rechtsingang als hij tot een redelijke waardering van zijn belangen in staat kan worden geacht (art. 8:21 lid 2 Awb). Als een minderjarige door

173 Zie bijvoorbeeld over de procespositie van de minderjarige in het strafprocesrecht Liefwaard, Rap & Weijers 2010, p. 283.

174 Zie ook Bruning, Liefwaard & Vlaardingerbroek 2016, p. 648 e.v.

de bestuursrechter bekwaam wordt geacht, zal hij ontvankelijk worden verklaard in zijn (hoger) beroep tegen het bestreden besluit. De bestuursrechter zal de bekwaamheid van de minderjarige beoordelen naar de omstandigheden van het geval.

Er zijn diverse voorbeelden te vinden in de jurisprudentie waarbij de minderjarige zelfstandig procedeert. Situaties waaraan men kan denken, zijn bijvoorbeeld zaken waarbij de minderjarige procedeert over de afwijzing van bepaalde voorzieningen in het sociale zekerheidsrecht¹⁷⁵ of in het vreemdelingenrecht.¹⁷⁶ Ook zijn er situaties waarin de minderjarige procedeert over de aanvraag van een vergunning in het omgevingsrecht¹⁷⁷ of waarbij de minderjarige in beroep komt tegen een verwijdering op school.¹⁷⁸ Criteria die in de jurisprudentie van belang lijken te zijn voor de ontvankelijkheid van de minderjarige zien onder andere op de leeftijd van de minderjarige, de aard van het besluit, de vraag of de minderjarige de zaak in voldoende mate overziet en of de minderjarige precies kan aangeven waarmee hij het niet mee eens is en de vraag of de minderjarige een aanvraag of zienswijze al dan niet zelfstandig heeft ingediend. Het is overigens opmerkelijk dat het meestal de oudere minderjarigen (ouder dan twaalf jaar) zijn die ontvankelijk worden verklaard, een enkele keer gaat het om een jongere minderjarige. De steeds casuïstische beoordeling van de rechter maakt het echter lastig om daadwer-

175 Zie bijvoorbeeld een zaak waarin de minderjarige ontvankelijk werd verklaard: Rb. Middelburg 20 september 2001, ECLI:NL:RBMID:2001:AD5479: in deze zaak procedeert een zeventienjarige minderjarige over een afgewezen aanvraag in het kader van de Algemene Bijstandswet. De minderjarige werd ontvankelijk verklaard vanwege haar zeventienjarige leeftijd. Zaken waarin minderjarigen niet konden worden geacht tot redelijke waardering van hun belangen zijn bijvoorbeeld: CRvB 22 mei 2012, ECLI:NL:CRVB:2012:BW6529 en CRvB 14 augustus 2012, ECLI:NL:CRVB:2012:BX4557. In deze zaken speelde volgens de Raad een rol dat de minderjarigen met hun leeftijd (15, 13 en 9 jaar) niet in staat konden worden geacht de rechten en verplichtingen op grond van de Wet werk en bijstand in voldoende mate te overzien.

176 Zie bijvoorbeeld: Rb. Den Haag 28 juni 2004, ECLI:NL:RBSGR:2004:AR2951: in deze zaak procedeert een tienjarige minderjarige over de afgewezen aanvraag om verlening van een machtiging tot voorlopig verblijf. De enkele leeftijd van de minderjarige eiseres is volgens de rechter niet zonder meer bepalend voor de vraag of zij geacht kan worden tot een redelijke waardering van haar belangen. In deze zaak werd voor ontvankelijkheid in aanmerking genomen dat de minderjarige al op tienjarige leeftijd een aanvraag zelfstandig heeft ingediend.

177 Zie bijvoorbeeld: Rb. Oost-Brabant 31 oktober 2013, ECLI:NL:RBOBR:2013:6015: de minderjarige van zestien jaar werd in deze zaak in staat geacht tot een redelijke waardering van haar belangen, de voorzieningenrechter overwoog dat zij zelfstandig haar zienswijze had ingediend en uit deze zienswijze bleek voldoende dat zij de mogelijke gevolgen van het bestreden besluit voor haar en haar omgeving kon benoemen en precies kon aangeven waarmee zij het niet eens was.

178 Zie ABRvS 13 december 2017, ECLI:NL:RVS:2017:3421 in deze zaak oordeelde de ABRvS dat de zestienjarige minderjarige, gelet op haar leeftijd, de aard van het besluit waartegen zij opkomt, en het ernstige verwijt dat haar wordt gemaakt door de school – een mishandeling –, zelf hoger beroep kon instellen. Hierbij is de ABRvS van oordeel dat het hebben van voldoende juridische kennis geen vereiste is om in rechte te kunnen staan.

kelijk een duidelijke lijn in de bestuursrechtelijke jurisprudentie te ontdekken als het gaat om de uitleg van het criterium dat minderjarigen tot een redelijke waardering van hun belangen in staat kunnen worden geacht.¹⁷⁹

2.3.3.2 *De Jeugdwet*

In de Jeugdwet heeft de minderjarige belanghebbende – net als in de Algemene wet bestuursrecht – de mogelijkheid om zelfstandig tegen een jeugdhulpbesluit op te komen ofwel ‘bezwaar aan te tekenen’ bij degene die het besluit heeft genomen, namelijk het college van burgemeesters en wethouders van de gemeente (hierna: college). De Jeugdwet noch de Awb stelt hieraan leeftijdsgrenzen. De minderjarige moet in de gelegenheid worden gesteld om te worden gehoord, voordat op bezwaar wordt beslist (art. 7:2 lid 1 Awb).¹⁸⁰ Als de minderjarige het niet eens is met de beslissing op bezwaar, dan kan hij hiertegen beroep instellen bij de kinderrechter en hoger beroep bij de Centrale Raad van Beroep als hij in staat wordt geacht tot een redelijke waardering van zijn belangen (art. 8:21 Awb). In tegenstelling tot jeugdhulp in het vrijwillige kader, kan er tegen kinderbeschermingsmaatregelen en jeugdhulp in het gedwongen kader geen bezwaar en beroep worden ingesteld zoals geregeld in het bestuursrecht, maar dient er gekeken te worden naar het civiele recht. Daar gelden andere uitgangspunten ten aanzien van de processuele bekwaamheid van de minderjarige (zie verder hierover in par. 2.2). Overigens geldt dit niet voor de machtiging gesloten jeugdhulp die in de Jeugdwet wordt geregeld. De minderjarige van twaalf jaar of ouder is in alle zaken betreffende de plaatsing in gesloten jeugdhulp bekwaam om in en buiten rechte op te treden. Dit geldt ook voor de minderjarige jonger dan twaalf jaar die in staat kan worden geacht tot een redelijke waardering van zijn belangen ter zake (art. 6.1.1 lid 2 Jeugdwet; zie verder hierover in par. 2.2.3.6).¹⁸¹

179 CRvB 22 mei 2012, ECLI:NL:CRVB:2012:BW6529, m.nt. T. Barkhuysen & M.L. van Emmerik onder punt 6.

180 Vergelijk ook de leeftijdsgrenzen in het vreemdelingenrecht (onderdeel van het bestuursrecht) in het kader van het horen t.b.v. de aanvraag van een verblijfsvergunning door de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND). Het gaat de reikwijdte van dit onderzoek te buiten om hier verder op in te gaan, desalniettemin is het opmerkelijk dat in dit verband specifieke leeftijdsgrenzen gelden. Zo worden alleenstaande minderjarige vreemdelingen (amv's) vanaf zes jaar gehoord in de vorm van een eerste gehoor door de IND. Bij het horen van amv's onder de twaalf jaar wordt er gebruik gemaakt van een aangepaste vragenlijst. Begeleide minderjarigen krijgen echter pas vanaf vijftien jaar - afzonderlijk van zijn wettelijke vertegenwoordigers – een eerste gehoor.

181 Zie bijvoorbeeld Hof Arnhem-Leeuwarden 26 oktober 2017, ECLI:NL:GHARL:2017:9275: in deze uitspraak zijn twee kinderen (10 en 8 jaar op het moment van instellen van hoger beroep) niet-ontvankelijk verklaard bij het instellen van hoger beroep tegen de machtiging gesloten jeugdhulp, het hof heeft onvoldoende informatie om vast te stellen of de kinderen in staat zijn tot een redelijke waardering van hun belangen.

Als de minderjarige een klacht heeft of het niet eens is met de toegang of de uitvoering van de jeugdhulp, dan kan hij ook op grond van de Jeugdwet gebruik maken van het klachtrecht. Jeugdhulpaanbieders en Gecertificeerde Instellingen hebben een klachtregeling (op grond van artt. 4.2.1 e.v. Jw).¹⁸² Er bestaat overigens ook een gemeentelijke klachtregeling (op grond van de Awb). De minderjarige heeft ter ondersteuning ook recht op een vertrouwenspersoon die de minderjarige bijvoorbeeld kan helpen om een klachtbrief op te stellen en de minderjarige kan bijstaan tijdens een klachtgesprek of hoorzitting van de klachtencommissie (art. 4.1.9 Jw).

2.3.4 Overige civiele procedures

Naast de hierboven genoemde rechtsgebieden zijn er voor het huidige onderzoek nog een aantal andere procedures in het civiele recht relevant om te bespreken, zoals procedures in het kader van het gezondheidsrecht (lees: de regeling inzake de geneeskundige behandelingsovereenkomst) en het arbeidsrecht.

2.3.4.1 Het gezondheidsrecht

Minderjarigen zijn in beginsel procesonbekwaam in het civiele recht. In het gezondheidsrecht wordt hier echter een uitzondering op gemaakt. In procedures die betrekking hebben op de medische behandelingsovereenkomst is de minderjarige van zestien jaar en ouder bekwaam in en buiten rechte op te treden (art. 7:447 lid 3 BW). Deze procesbekwaamheid geldt alleen voor procedures over de medische behandelingsovereenkomst die de minderjarige zelf heeft gesloten.¹⁸³ Dit gaat bijvoorbeeld over situaties waarbij de arts de medische behandelingsovereenkomst niet (of onvoldoende) nakomt. De eventuele proceskosten zijn ook voor rekening van de minderjarige (art. 7:477 lid 2 BW); hij kan indien nodig wel een beroep doen op gefinancierde rechtsbijstand. De keuze voor procesbekwaamheid vanaf de leeftijd van zestien jaar wordt in de memorie van toelichting van de regeling slechts summier toegelicht.¹⁸⁴ Dit wordt afgedaan met de zinsnede dat er in *'algemeen van kan worden uitgegaan dat minderjarigen bij de leeftijd van zestien jaar het noodzakelijke inzicht hebben bereikt'*.¹⁸⁵ Het kiezen van één leeftijd, in plaats van het achterwege laten van een leeftijdsgrens, zou daarnaast de rechtszekerheid bevorderen en bijdragen aan de hanteerbaarheid van de wet voor medische hulpverleners.¹⁸⁶

182 Zie over de verschillende (klacht)regelingen: Friele e.a. 2018 p. 79-80.

183 Vgl. Asser/Tjong Tjin Tai 7-IV 2018/405.

184 Kamerstukken II (MvT) 1989/90, 21561, 3.

185 Kamerstukken II (MvT) 1989/90, 21561, 3, p. 19.

186 Kamerstukken II (MvT) 1989/90, 21561, 3, p. 19.

2.3.4.2 *Het arbeidsrecht*

De minderjarige vanaf zestien jaar kan zelfstandig een arbeidsovereenkomst aangaan en zonder bijstand van zijn wettelijke vertegenwoordigers over deze arbeidsovereenkomst procederen (art. 7:612 lid 1 BW). Vertegenwoordiging door een advocaat is in de procedure bij arbeidszaken doorgaans niet verplicht.¹⁸⁷ De minderjarige van zestien jaar en ouder is in het arbeidsrecht dus zonder meer procesbekwaam.¹⁸⁸ De minderjarige jonger dan zestien jaar kan enkel met bijstand van zijn wettelijke vertegenwoordiger procederen, tenzij de wettelijke vertegenwoordiger niet bij machte is zich te verklaren (art. 7:612 lid 4 BW). Jonge ondernemers van zestien jaar en ouder kunnen handlichting vragen aan de rechter. De minderjarige kan ter zake van de handlichting zelf en van handelingen, waartoe hij krachtens de handlichting bekwaam is, als eisende of verwerende partij in rechte optreden (zie verder hierover par. 2.2.3.4).

2.3.5 *Samenvattend*

In tegenstelling tot het familie- en jeugdrecht waar de minderjarige in beginsel procesonbekwaam is, heeft de minderjarige in veel andere rechtsgebieden wel een mogelijkheid om zelfstandig te procederen. In het familie- en jeugdrecht speelt uiteraard de familiale context een rol. Toch zou kunnen worden gezegd dat in andere rechtsgebieden van een ander kindbeeld wordt uitgegaan, waarbij de minderjarige meer autonomie wordt toegekend. Zo zijn oudere minderjarigen vanaf zestien jaar in andere procedures in het civiele recht (zoals ten aanzien van het gezondheidsrecht of het arbeidsrecht) bekwaam om zelfstandig te procederen. In het bestuurs(proces)recht zijn alle minderjarigen procesbekwaam, mits de minderjarige tot een redelijke waardering van zijn belangen in staat kan worden geacht. De hieraan inherente casuïstische beoordeling van de rechter maakt het overigens wel lastig om daadwerkelijk een duidelijke lijn in de bestuursrechtelijke jurisprudentie te ontdekken als het gaat om de uitleg van het criterium dat minderjarigen tot een redelijke waardering van hun belangen in staat kunnen worden geacht. Dit criterium lijkt op gespannen voet te staan met de rechtszekerheid, omdat de minderjarige steeds afhankelijk is van de individuele beoordeling van de rechter. In het straf(proces)recht komen minderjarigen (vanaf twaalf jaar, wanneer ze strafrechtelijk aansprakelijk zijn) alle bevoegdheden toe die hem in het Wetboek van Strafrecht of Strafvordering zijn toegekend. Zodra de minderjarige gedagvaard is, krijgt hij altijd een advocaat toegevoegd. Zolang de minderjarige nog geen zestien jaar is, komen de bevoegdheden in het strafproces eveneens toe aan zijn advocaat.

¹⁸⁷ Zo hoeft de minderjarige bij de kantonrechter (de veelal bevoegde rechter in arbeidszaken) niet te worden vertegenwoordigd door een advocaat.

¹⁸⁸ Mellema-Kranenburg, in: *GS Vermogensrecht*, art. 3:32 BW, aant. 4.9 (online, bijgewerkt 25 juni 2018) en Jansen, in: *GS Arbeidsovereenkomst*, art. 7:612 BW, aant. 6 (online, bijgewerkt tot 1 augustus 2018).

2.4 HET HOORRECHT VAN DE MINDERJARIGE IN HET CIVIEL RECHT

2.4.1 Inleiding

In deze paragraaf zal nader worden ingegaan op het hoorrecht van de minderjarige. Hierbij zal achtereenvolgens aandacht worden besteed aan de wettelijke regeling van het hoorrecht en de uitvoeringspraktijk (door onder andere te kijken naar de verschillende procesreglementen). Tot slot zal er worden ingegaan op de discussie die er in de literatuur speelt over het huidige hoorrecht.

2.4.2 Het hoorrecht als een procedureel voorschrift

Ondanks dat de minderjarige in beginsel niet procesbekwaam is in de civiele procedure, moet de minderjarige wel worden betrokken in familie- en jeugdrechtsprocedures. De minderjarige heeft een zogenaamd hoorrecht. Dit houdt in dat in 'zaken betreffende de minderjarige' de minderjarige van twaalf jaar of ouder gehoord moet worden door de kinderrechter en dat de minderjarige jonger dan twaalf jaar gehoord kan worden door de kinderrechter. Het hoorrecht van de minderjarige in de civiele procedure komt tot uitdrukking in artikel 809 lid 1 Rv en luidt als volgt:

"In zaken betreffende minderjarigen, uitgezonderd die welke het levensonderhoud van een minderjarige betreffen die de leeftijd van zestien jaren nog niet heeft bereikt, beslist de rechter niet dan na de minderjarige van twaalf jaren of ouder in de gelegenheid te hebben gesteld hem zijn mening kenbaar te maken, tenzij het naar het oordeel van de rechter een zaak van kennelijk ondergeschikt belang betreft. De rechter kan minderjarigen die de leeftijd van twaalf jaren nog niet hebben bereikt, in de gelegenheid stellen hem hun mening kenbaar te maken op een door hem te bepalen wijze. Hetzelfde geldt in zaken betreffende het levensonderhoud van minderjarigen die de leeftijd van zestien jaren nog niet hebben bereikt."

2.4.2.1 Hoorrecht minderjarigen vanaf twaalf jaar

In zaken die de minderjarige aangaan geldt het procedurele voorschrift dat de rechter *eerst* de minderjarige van twaalf jaar of ouder in de gelegenheid stelt om zijn mening kenbaar te maken, alvorens hij beslist over de zaak. De leeftijdsgrens van twaalf jaar is in de wet opgenomen zoals destijds voorgesteld door de commissie-Wiarda (art. 902b lid 1 (oud) Rv).¹⁸⁹ De Minister van Justitie heeft tijdens de parlementaire behandeling van de 'Nadere regeling van het horen van minderjarigen in hen betreffende burgerrechtelijke zaken' aangegeven dat deze leeftijdsgrens is voorgesteld ter verbetering van de rechtsbescherming van de minderjarigen:

189 Wiarda 1971.

“Ter verbetering van de rechtsbescherming van minderjarigen die betrokken zijn bij dergelijke procedures, wordt voorgesteld de minderjarige vanaf twaalf jaar in de gelegenheid te stellen zijn mening aan de rechter kenbaar te maken in vrijwel alle voornamelijk het gezag betreffende kwesties, die het persoonlijk belang van de minderjarige raken.”¹⁹⁰

Over de reden waarom er voor de leeftijdsgrens van twaalf jaar is gekozen, herhaalt de Minister van Justitie het advies van de commissie Wiarda:

“Het overgrote deel der kinderen sluit op deze leeftijd de lagere schoolperiode af en begint een voortgezette opleiding, die in sterkere mate dan voordien een beroep doet op eigen zelfstandigheid en verantwoordelijkheid. Tevens wordt het kind vanaf de twaalfjarige leeftijd strafrechtelijk verantwoordelijk geacht.”¹⁹¹

De Minister van Justitie benadrukte tijdens de algemene beraadslagingen over het wetsvoorstel ‘Nadere regeling van het horen van minderjarigen in hen betreffende burgerrechtelijke zaken’ uitdrukkelijk dat de leeftijdsgrens van twaalf jaar geen vrijbrief is om onder deze grens helemaal niets te doen. In bepaalde gevallen kan een kind onder de twaalf jaar volgens de minister zelfs heel goed een bepaalde bijdrage leveren.¹⁹²

In kinderalimentatiezaken geldt overigens de leeftijdsgrens voor minderjarigen van zestien jaar en ouder voor het hoorrecht (art. 809 lid 1 Rv). Over de achterliggende gedachte van deze leeftijdsgrens zegt de wetgever in het kader van de Herziening van het procesrecht in zaken van personen- en familierecht het volgende:

“Twaalf- tot zestienjarigen zijn in het algemeen nog niet of niet volledig in staat hun financiële positie te overzien. Daarin komt pas wijziging als zij zelfstandig aanspraak kunnen maken op een vorm van inkomen, zoals de Studiefinanciering. Bovendien liggen mededelingen op het financiële vlak vaak zeer gevoelig, hetgeen de kans op verstoring van de relatie tussen het kind en de ouder vergroot. Voorts zou een te ver gaande hoorplicht een aanzienlijke verzwaring van de werklust van de rechter ten gevolge hebben. Het voorgaande neemt niet weg dat de rechter bevoegd is om hem moverende redenen de minderjarige te horen. Een verdergaande inperking van de hoorplicht lijkt mij niet wenselijk. Zodra van de minderjarige verwacht mag worden dat hij inzicht in zijn financiële positie heeft en hij belang bij de zaak kan hebben bij voorbeeld in verband met de studiefinanciering, is het redelijk hem te horen.”¹⁹³

Kortom, de minderjarige wordt pas vanaf zestien jaar gehoord, omdat de minderjarige jonger dan zestien jaar nog niet in staat kan worden geacht zijn financiële positie te overzien. Uit het procesreglement Alimentatie blijkt ove-

190 Kamerstukken II 1979/80, 16127, 3, p. 1 (MvT).

191 Kamerstukken II 1979/80, 16127, 3, p. 6 (MvT) en zie Wiarda 1971, p. 63.

192 Handelingen II 25 augustus 1981 p. 264 (bijbehorend kamerstuknummer 16127).

193 Kamerstukken II 1992/93 22487, 6 (MvA) p. 16. Zie ook: Kamerstukken II 1992/93 22487, (MvT) p. 13 en 14.

rigens dat de minderjarige van zestien of zeventien jaar in de gelegenheid wordt gesteld zijn mening in beginsel schriftelijk kenbaar te maken.¹⁹⁴

De hoorregeling is een recht van de minderjarige om zijn mening kenbaar te maken en dus een plicht van de rechter om hem of haar daartoe in de gelegenheid te stellen. Het betekent niet dat van de gelegenheid gebruik *moet* worden gemaakt.¹⁹⁵ Als de minderjarige overigens geen gebruik heeft gemaakt van zijn hoorrecht en de rechter toch een gesprek nodig acht, kan de rechter een nadere dag bepalen, waarop de minderjarige voor hem wordt gebracht (art. 809 lid 4 Rv). Het Openbaar Ministerie (en de ambtenaar van de politie) kan zo nodig medewerking verlenen tot deze zogenaamde voorgeleiding (art. 813 lid 1 sub a en lid 2 Rv). Slechts in zeer uitzonderlijke omstandigheden kan de rechter ervan afzien om de minderjarige in de gelegenheid te stellen om zijn mening kenbaar te maken (afgezien van alimentatiezaken). De Hoge Raad¹⁹⁶ verwijst naar vijf (wettelijke en buitenwettelijke) uitzonderingen op grond van art. 809 Rv, de wetsgeschiedenis, en de ontwikkeling in andere landen. Deze zullen hieronder worden benoemd en toegelicht.

1) *Een zaak van kennelijk ondergeschikt belang (art. 809 lid 1 BW)*

De rechter kan afzien van het horen van een minderjarige van twaalf jaar of ouder (dat wil zeggen oproeping achterwege laten) in een zaak van 'kennelijk ondergeschikt belang' (art. 809 lid 1 BW). In de wet is niet opgenomen om welke soort zaken dit gaat. In de parlementaire stukken wordt echter uitdrukkelijk terugverwezen naar de oude wetbepaling (art. 902b lid 1 onder a t/m e Rv oud), waarin deze zaken wel werden genoemd. Het is niet de bedoeling geweest van de wetgever om de uitzonderingsgrond met de komst van het nieuwe wetsartikel te verruimen.¹⁹⁷ Men kan bijvoorbeeld denken aan zaken die zien op het ontslag van de voogd(en) en het bewind van ouders en voogden.¹⁹⁸

2) *De gelegenheid waarop de minderjarige zijn mening kenbaar kan maken kan niet worden afgewacht zonder onmiddellijk en ernstig gevaar voor de minderjarige (art. 809 lid 3 BW)*

Ook kan de rechter ervan afzien de minderjarige van twaalf jaar of ouder in de gelegenheid te stellen om zijn mening kenbaar te maken in zaken

194 Aan de belanghebbenden wordt geen kopie verstrekt van de brief van de minderjarige. Tijdens de mondelinge behandeling deelt het hof kort en zakelijk mee wat de minderjarige heeft geschreven; zie: Procesreglement Alimentatie, 14^e druk (januari 2015), hoofdstuk 6.

195 Zie o.a. HR 1 november 2013, ECLI:NL:HR:2013:1084, NJ 2014/24 m.nt. S.F.M. Wortmann; Parket bij de Hoge Raad 4 mei 2018, ECLI:NL:PHR:2018:463 en Chin-A-Fat, in: GS *Burgerlijke Rechtsvordering*, art. 809, aant. 2.

196 HR 1 november 2013, NJ 2014/24, m.nt. S.F.M. Wortmann.

197 *Kamerstukken II* 1992/93, 22487, 3 p. 13 en 14 (MvT).

198 Art. 902b lid 1 onder a t/m e Rv oud; *Kamerstukken II* 1992/93, 22487, 3, p. 13 en 14 (MvT).

die zien op een voorlopige ondertoezichtstelling (art. 1:257 BW), een machtiging uithuisplaatsing (art. 1:265b), een voorlopige voogdij (art. 1:266 BW en art. 1:241 BW) of een wijziging tot verblijfplaats van de minderjarige in het kader van een ondertoezichtstelling en uithuisplaatsing (art. 1:265i lid 2 BW). Voorwaarde is steeds wel dat de mening van de minderjarige niet kan worden afgewacht zonder dat er een onmiddellijk en ernstig gevaar bestaat voor de minderjarige. De minderjarige moet overigens binnen verloop van twee weken in de gelegenheid worden gesteld om zijn mening kenbaar te maken, anders verliest de beschikking haar kracht (art. 800 lid 3 en 809 lid 3 BW).

- 3) *Het is naar het oordeel van de rechter aannemelijk dat de minderjarige niet gehoord wil worden*

De rechter is ook niet verplicht de minderjarige van twaalf jaar of ouder te horen, van wie duidelijk blijkt dat hij niet gehoord wenst te worden. Deze uitzondering staat niet in de wet opgenomen, maar blijkt uit de parlementaire geschiedenis.¹⁹⁹ Voor minderjarigen die uit huis zijn geplaatst met een machtiging gesloten jeugdhulp wordt dit expliciet bepaald in het procesreglement Civiel Jeugdrecht.²⁰⁰

- 4) *De minderjarige is wegens een lichamelijke of geestelijke stoornis niet in staat zich een mening te vormen*

Daarnaast is de rechter niet verplicht om de minderjarige van twaalf jaar of ouder in de gelegenheid te stellen om gehoord te worden die wegens een lichamelijke of geestelijke stoornis niet in staat is om zijn mening te vormen. Ook deze uitzondering is niet in de wet opgenomen, maar blijkt uit de wetsgeschiedenis.²⁰¹ Daarin wordt uitdrukkelijk vermeld dat de rechter zich niet naar de minderjarige hoeft te begeven als op voorhand duidelijk is dat de minderjarige niet zal begrijpen wat er tegen hem wordt gezegd.

- 5) *Naar het oordeel van de rechter valt te vrezen dat het bieden van de gelegenheid om te worden gehoord de gezondheid van de minderjarige zal schaden*

Ten slotte kan de rechter afzien om de minderjarige van twaalf jaar en ouder op te roepen voor een kindgesprek als het horen van de minderjarige de gezondheid van de minderjarige zal schaden. Ook deze uitzondering is niet in de wet opgenomen en is door de Hoge Raad toegevoegd onder verwijzing naar het recht van de ons omringende landen.²⁰²

199 *Kamerstukken II 1992/93, 22487, 6, p. 16 (MvA)* en vgl. ook HR 19 maart 1982, *NJ* 1982, 559.

200 Art. 7.1 Procesreglement Civiel Jeugdrecht, 17^e druk (april 2018).

201 *Kamerstukken II 1991/92, 22487, 3, p. 10 (MvT)*.

202 HR 1 november 2013, *NJ* 2014/24, m.nt. S.F.M. Wortmann.

Het hoorrecht in procedures in het kader van gesloten jeugdhulp

In gesloten jeugdhulpzaken bepaalt de Jeugdwet dat de kinderrechter, alvorens te beslissen op een verzoek tot een (voorwaardelijke) machtiging of een spoedmachtiging tot plaatsing in een accommodatie voor gesloten jeugdhulp, de jeugdige hoort (art. 6.1.10 lid 1 Jw). Het is opmerkelijk dat de Jeugdwet hier geen nadere leeftijdsgrenzen noemt. Dit betekent dat de jeugdige jonger dan twaalf jaar ook gehoord dient te worden.²⁰³ In het procesreglement Civiel Jeugdrecht staat expliciet vermeld dat in zaken, waarin een spoedmachtiging, een machtiging dan wel een voorwaardelijke machtiging in accommodatie voor gesloten jeugdhulp wordt verzocht, de minderjarige altijd door de kinderrechter wordt gehoord, tenzij deze vaststelt dat de minderjarige niet bereid is om gehoord te worden.²⁰⁴ Volgens dit procesreglement wordt de minderjarige van twaalf jaar en ouder en de minderjarige, die de leeftijd van twaalf jaar nog niet heeft bereikt maar in staat kan worden geacht tot een redelijke waardering van zijn belangen ter zake, in beginsel in aanwezigheid van andere belanghebbende gehoord.²⁰⁵ In spoedsituaties kan de rechter afzien om de minderjarige te horen. Voorwaarde is wel dat de mening van de minderjarige niet kan worden afgewacht zonder dat er een onmiddellijk en ernstig gevaar bestaat voor de minderjarige. De minderjarige moet overigens binnen verloop van twee weken in de gelegenheid worden gesteld om zijn mening kenbaar te maken (art. 6.1.8 lid 3 Jw jo. art. 800 lid 3 Rv).

2.4.2.2 Hoorrecht minderjarigen jonger dan twaalf jaar (c.q. zestien jaar in alimentatiezaken)

De rechter kan ook kinderen jonger dan twaalf jaar (c.q. zestien jaar in alimentatiezaken) uitnodigen om te worden gehoord, maar is daartoe niet verplicht, ook niet als de minderjarige uitdrukkelijk heeft aangegeven gehoord te willen worden.²⁰⁶ Als een minderjarige jonger dan twaalf jaar zijn mening aan de rechter kenbaar wil maken, zal dit aan de rechter moeten worden voorgelegd. De Hoge Raad heeft bepaald dat de rechter zijn beslissing om de minderjarige jonger dan twaalf jaar niet te horen, niet hoeft te motiveren, behoudens bijzondere omstandigheden.²⁰⁷ Het is onduidelijk om welke bijzondere omstandigheden het gaat.²⁰⁸

203 Bruning 2016, p. 80.

204 Art. 7.1 Procesreglement Civiel Jeugdrecht, 17^e druk (april 2018).

205 Art. 7.2 Procesreglement Civiel Jeugdrecht, 17^e druk (april 2018).

206 Vgl. Parket bij de Hoge Raad 4 mei 2018, ECLI:NL:PHR:2018:463 par. 2.44.

207 HR 24 januari 2003, ECLI:NL:HR:2003:AF0204, r.o. 3.3.

208 Zie HR 24 januari 2003, ECLI:NL:HR:2003:AF0204; in deze zaak ging het om een ingediend verzoek door moeder en stiefvader tot geslachtsnaamwijziging van twee kinderen van tien en bijna twaalf jaar in die van de stiefvader; een en ander was niet voldoende om bijzondere omstandigheden aan te nemen en de kinderen te horen. Zie ook: Chin-A-Fat, in: *GS Burgerlijke Rechtsvordering*, art. 809, aant. 6.

2.4.2.3 De praktische invulling van het horen van de minderjarige

Over de wijze hoe de minderjarige in de gelegenheid moet worden gesteld om zijn mening kenbaar te maken, is wettelijk niets geregeld. Minderjarigen worden thans door middel van een brief (de 'oproepbrief') uitgenodigd om hun mening kenbaar te maken. De minderjarige kan daarbij kiezen om zijn mening te geven in de vorm van een mondeling verhoor, een zogenaamd kindgesprek, of desgewenst schriftelijk te reageren. Een klein onderzoek naar de oproepbrieven van verschillende rechtbanken laat zien dat deze zeer verschillend zijn en doorgaans formeel zijn opgesteld.²⁰⁹

Daarnaast is er in de wet niet expliciet voorgeschreven op welke plaats en op welke wijze de uitvoering van het kindgesprek moet plaatsvinden.²¹⁰ De rechter kan de minderjarige bijvoorbeeld ook horen op de verblijfplaats van de minderjarige als deze niet in staat is om zich naar de rechter te begeven voor het kindgesprek (art. 802 Rv). De rechter heeft in elk geval een grote mate van vrijheid om de plaats en de wijze van het 'horen' van de minderjarige te bepalen. Dit heeft de wetgever in 1993 in het kader van 'de Herziening van het procesrecht in zaken van personen- en familierecht' uitdrukkelijk benadrukt:

“Om het voor de minderjarige gemakkelijker te maken informatie te verschaffen is de rechter vrij in het bepalen van de wijze waarop en de plaats waar het kind gehoord moet worden. Het komt regelmatig voor dat de jongere hetgeen hij «kwijt wil» in een brief neerlegt. Voorts kan de rechter op deze manier een omgeving kiezen, die past bij de omstandigheden van het geval en de behoeften van de jongere. Leidt dit niet tot resultaat en is de rechter van oordeel dat de jongere gehoord dient te worden, dan kan hij de voor geleiding van het kind door het openbaar ministerie gelasten. De rechter is echter niet verplicht de minderjarige, van wie duidelijk blijkt dat hij niet gehoord wenst te worden, te laten voorgeleiden (vgl. HR 19 maart 1982 NJ 1982, 559).”²¹¹

Kortom, waar het gesprek precies moet plaatsvinden, bijvoorbeeld in de rechtszaal of in een aparte ruimte, is niet duidelijk. Ook de wijze waarop het gesprek dient plaats te vinden is niet expliciet geregeld. Het moet de minderjarige in ieder geval gemakkelijk worden gemaakt om informatie te geven aan de rechter. Het is dan aan de rechter om de vorm van het gesprek te kiezen en om bijvoorbeeld zijn toga uit te doen. De wet voorziet niet in een rechtens afdwingbare aanwezigheid van een advocaat of iemand anders

209 Er zijn oproepbrieven vergeleken van verschillende rechtbanken (Haarlem, Amsterdam, Roermond, Den Haag, Breda, Zwolle en Rotterdam). Deze oproepbrieven dateren uit 2014, 2015 en 2018.

210 Dit was in het oude recht wel opgenomen; art. 902b lid 3, eerste zin, Rv oud. Zie ook beschouwing van Chin-A-Fat over de oude regel dat de rechter de wijze waarop en de plaats waar de minderjarige zijn mening kenbaar maakt bepaalt: Chin-A-Fat, in: *GS Burgerlijke Rechtsvordering*, art. 809, aant. 1.

211 *Kamerstukken II 1992/93, 22487, 6, p. 16 (MvA).*

die de minderjarige bijstaat bij het horen.²¹² De procesreglementen geven thans enkel aan dat de minderjarige buiten de mondelinge behandeling in beginsel afzonderlijk moet worden gehoord.²¹³ Van het verhoor wordt geen proces-verbaal opgemaakt; de rechter zal tijdens de mondelinge behandeling kort en zakelijk weergeven wat de minderjarige heeft verklaard.²¹⁴ In gesloten jeugdhulp zaken wordt de minderjarige echter in beginsel in aanwezigheid van andere belanghebbenden gehoord.²¹⁵

Vanuit de rechterlijke macht is in de afgelopen jaren veel aandacht geweest voor het horen van minderjarigen in civiele procedures. Zo is door de Gerechtshoven in 2015 een professionele standaard kindgesprekken ontwikkeld, waarmee een uniformering van de werkwijze bij de kindgesprekken in de Gerechtshoven wordt nagestreefd.²¹⁶ In de *preambule* van deze professionele standaard wordt aangegeven dat het doel van het kindgesprek is om uitvoering te geven aan het recht tot participatie en het recht om gehoord te worden. Informatievergaring lijkt niet het primaire doel van het gesprek. Bij de rechtbanken wordt er nog niet gewerkt met een dergelijke professionele standaard en het is de vraag in hoeverre er gebruik gemaakt wordt van de standaard van de Gerechtshoven.

Verder is er binnen de rechtspraak de laatste paar jaar steeds meer aandacht voor kindvriendelijke rechtspraak. Hier wordt door rechters op verschillende manieren invulling aan gegeven. Zo nemen sommige rechters een aparte overweging op in de beschikking die speciaal is gericht tot het kind²¹⁷, terwijl andere rechters de gehele beschikking in 'kindvriendelijke taal' schrijven²¹⁸ of juist in een aparte brief de uitspraak aan het kind uitleg-

212 Zie: Hof 's-Hertogenbosch 10 januari 2013, ECLI:NL:GHSHE:2013:BY8143 r.o.3.8.6 en 3.8.7 waarin het hof overweegt dat het niet gebruikelijk is dat de minderjarige bij het horen wordt bijgestaan door een advocaat of vertrouwenspersoon. In deze zaak oordeelt het hof dat het hoorrecht niet is geschonden ondanks dat er geen advocaat bij het verhoor aanwezig is geweest.

213 Procesreglement gezag en omgang, 14^e druk (januari 2015), art. 6.2; Procesreglement Adoptie, 14^e druk (januari 2015), art. 6.2; Procesreglement Civiel Jeugdrecht, 17^e druk (april 2018), art. 7.2 en in alimentatiezaken zal de minderjarigen van zestien jaar en ouder in beginsel schriftelijk zijn mening kenbaar maken, zie Procesreglement Alimentatie, 14^e druk (januari 2015), art. 6.1.

214 Procesreglement gezag en omgang, 14^e druk (januari 2015), art. 6.2 en 6.4; Procesreglement Adoptie, 14^e druk (januari 2015), art. 6.2 en 6.4; Procesreglement Alimentatie, 14^e druk (januari 2015), art. 6.4; Procesreglement Civiel Jeugdrecht, 17^e druk (april 2018), art. 7.2 en 7.4.

215 Procesreglement Civiel Jeugdrecht, 17^e druk (april 2018), art. 7.2.

216 Raad voor de Rechtspraak 2016.

217 Zie bijv. Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 21 maart 2017, ECLI:NL:GHARL:2017:2579 en Rechtbank Noord-Nederland 31 augustus 2018, ECLI:NL:RBNNE:2018:3537.

218 Zie bijv. Rechtbank Midden-Nederland 22 maart 2017, ECLI:NL:RBMNE:2017:1541 en Rechtbank Noord-Nederland 14 november 2018, ECLI:NL:RBNNE:2018:4835.

gen.²¹⁹ Ook komt het voor dat het kind door een rechter wordt uitgenodigd op een zogenaamd ‘nagesprek’, waarin de minderjarige uitleg kan krijgen over de beslissing en vragen kan stellen aan de rechter.²²⁰

2.4.2.4 *Het indirect horen van minderjarigen*

Daarnaast zij erop gewezen dat de mening van de minderjarige ook indirect aan de kinderrechter kenbaar kan worden gemaakt. Zo kunnen vertegenwoordigers of belangenbehartigers de mening van de minderjarige verwoorden. Deze mening wordt daarnaast – indien de Raad voor de Kinderbescherming (hierna: Raad) bemoeienis heeft met de zaak – veelal in het raadsrapport opgenomen.²²¹ Uit het kwaliteitskader van de Raad blijkt dat de Raad in principe met het kind spreekt tijdens het raadsonderzoek.²²² Daarnaast zal het verzoekschrift ook met het kind worden besproken, bijvoorbeeld door de Raad, maar in geval van een verlenging OTS kan dit ook door de gecertificeerde instelling. Het verzoekschrift tot de (verlenging van) ondertoezichtstelling dient te vermelden of, en zo ja, op welke wijze, de inhoud dan wel strekking van het verzoek met de minderjarige is besproken en welke reactie hij of zij hierop heeft gegeven (799a lid 2 Rv). Uit de Tussenevaluatie Wet Herziening Kinderbeschermingsmaatregelen komt naar voren dat in de meerderheid van de zaken het verzoekschrift of de bijgesloten rapportage door de raadsonderzoekers of de medewerkers van de gecertificeerde instelling wordt besproken met de minderjarige van twaalf jaar of ouder.²²³ Maar dit gebeurt nog steeds niet altijd, zeker medewerkers van de gecertificeerde instelling spreken het kind minder vaak over het verzoekschrift.²²⁴ Het is onbekend hoe vaak er met minderjarigen jonger dan twaalf jaar wordt gesproken over het verzoekschrift.

219 Rechtbank Limburg 29 januari 2019, ECLI:NL:RBLIM:2019:1253.

220 Hof Arnhem-Leeuwarden 19 juli 2019, ECLI:NL:GHARL:2018:6699.

221 Zie bijv. HR 29 maart 2002, ECLI:NL:HR:2002:AD8191, r.o. 3.6. jo. HR 26 maart 2010, ECLI:NL:HR:2010:BL2226, r.o. 2.11 jo. 2.13.

222 Raad voor de Kinderbescherming 2016, p. 7. Zie verder over het toesturen van de (concept)rapportage: Raad voor de Kinderbescherming 2016, p. 9: de conceptrapportage van de Raad wordt toegestuurd naar ouders en kinderen vanaf zestien jaar. Daarnaast krijgt het kind van twaalf tot zestien jaar minimaal zijn/haar gedeelte van het conceptrapport ter inzage toegestuurd, tenzij diens belang zich daartegen verzet. Kinderen onder de twaalf jaar worden in principe, om pedagogische redenen, in een gesprek geïnformeerd over de inhoud van de conceptrapportage. Dat neemt niet weg dat daar waar noodzakelijk of gewenst het kind ook haar/ zijn gedeelte van de conceptrapportage krijgt toegestuurd. De ouders en het kind (zestien+) krijgen het definitieve raadsrapport opgestuurd.

223 Lünemann e.a. 2018, p. 30. NB. Kinderen onder de twaalf jaar zijn buiten het dossieronderzoek gebleven.

224 Lünemann e.a. 2018, p. 30 en 31.

In dit verband is ook de pilot relevant die per 1 mei 2018 bij de rechtbank Overijssel is gestart.²²⁵ Tijdens deze pilot worden kinderen betrokken bij de totstandkoming van het ouderschapsplan door middel van een 'bruggesprek'. Tijdens dit bruggesprek spreken ouders met hun kind over het ouderschapsplan. De rechter bevraagt de ouders en de advocaten vervolgens actief naar de uitkomsten van dit bruggesprek tijdens de echtscheidingsprocedure. De effecten van het bruggesprek zijn tot nu toe erg positief, zo blijkt uit de tussenresultaten van (lopend) onderzoek.²²⁶ In ongeveer 75% van alle gevallen hebben de ouders daadwerkelijk met hun kinderen gesproken over het ouderschapsplan.

2.4.3 Discussie

Vanuit zowel de praktijk als de wetenschap klinkt onvrede over het hoorrecht van de minderjarige in het civiele recht. Deze kritiek richt zich op zowel de leeftijdsgrens van twaalf jaar als de uitvoeringspraktijk van het hoorrecht.

Ten aanzien van de leeftijdsgrens vraagt Chin-A-Fat zich af of de door de Hoge Raad geformuleerde regel aangaande twaalfminners niet te 'zuinig' is geformuleerd.²²⁷ Deze regel houdt in dat de rechter niet verplicht is om een minderjarige jonger dan twaalf jaar te horen en hij, behoudens bijzondere omstandigheden zijn beslissing om hem *niet* te horen niet hoeft te motiveren. Chin-A-Fat verwijst in dit kader ook naar uitspraken van het EHRM.²²⁸ "*Het oproepen en horen van minderjarigen van twaalf jaar en ouder behoort een automatisme te zijn op grond van art. 809 Rv, maar het afzien van een verhoor van een beneden 12-jarige kan niet in dezelfde mate een automatisme zijn*", aldus Chin-A-Fat. Dit geldt volgens haar met name als om dat horen gemotiveerd is gevraagd door de minderjarige. Volgens Chin-A-Fat zou de rechter dan in ieder geval moeten motiveren waarom hij afziet van het horen. Van Leeuwen stelt voor om de ambtshalve bevoegdheid van de rechter te vervangen door een hoorplicht voor de rechter in het geval dat de minderjarige die jonger is dan de twaalf jaar expliciet aangeeft zijn of haar mening aan de rechter kenbaar te willen maken. Op deze manier kan de leeftijdsgrens van twaalf jaar volgens haar worden gerechtvaardigd.²²⁹ Ze geeft aan dat de leeftijdsgrens niet mag worden onderschat omdat deze een objectieve norm zet en bijdraagt aan de rechtszekerheid.

225 Zie: <https://www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Rechtbanken/Rechtbank-Overijssel/Nieuws/Paginas/Rechtbank-Overijssel-start-pilot-Betrekken-van-kinderen-bij-het-ouderschapsplan.aspx> (laatst geraadpleegd op 8 oktober 2019).

226 Zie: <https://www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Rechtbanken/Rechtbank-Overijssel/Nieuws/Paginas/Proef-kinderen-betrekken-ouderschapsplan-succesvol-afgerond.aspx> (laatst geraadpleegd op 8 oktober 2019).

227 Chin-A-Fat, in: *GS Burgerlijke Rechtsvordering*, art. 809, aant. 6.

228 Zie o.a. EHRM 11 oktober 2001 (*Sahin/Duitsland*), NJ 2002, 417, m.nt. S.F.M. Wortmann.

229 Van Leeuwen, *FJR* 2017/56.

In de praktijk blijkt dat de mogelijkheden van minderjarigen jonger dan twaalf jaar om hun mening kenbaar te maken – met uitzondering van gesloten jeugdhulp zaken – uiterst beperkt zijn.²³⁰ Uit onderzoek blijkt dat bij het horen van minderjarigen vrij strikt wordt vastgehouden aan de twaalfjaarsgrens.²³¹ In 2014 en 2015 onderzochten De Jong en Van der Zon bij Gerechtshoven hoe vorm wordt gegeven aan het kindgesprek tijdens procedures over uithuisplaatsing van minderjarigen. Zij observeerden bij vier Gerechtshoven 59 uithuisplaatsingszaken, waarbij zij de zitting en – indien dat plaatsvond – het kindgesprek observeerden en het dossier en de eindbeschikking analyseerden. Uit hun bevindingen blijkt dat er door de Hoven en zelfs door raadsheren verschillend wordt omgegaan met het kindgesprek. Slechts twee van de 57 kinderen jonger dan twaalf jaar participeerden in de procedure en dat was op eigen verzoek of via de advocaat van een meisje dat gesloten geplaatst was. In verreweg de meeste zaken werden in de beschikking geen woorden gewijd aan het kindgesprek dat had plaatsgevonden. In gesloten jeugdhulp zaken, waar minderjarigen wel een zelfstandige procespositie hebben, werd de mening van de minderjarige wel duidelijk weergegeven en werd gemotiveerd waarom aan deze mening al dan niet – doorgaans niet – gehoor werd gegeven.

Uit het jurisprudentieonderzoek dat Aalders in 2016 en 2017 uitvoerde onder vier gerechtshoven naar het horen van minderjarigen bij gezagsbeëindigingszaken, lijkt eenzelfde uitkomst te komen.²³² Uit dit onderzoek blijkt namelijk dat de leeftijdsgrens van twaalf jaar strikt wordt gehanteerd onder de hoven en de minderjarige jonger dan twaalf jaar in geen enkele zaak is gehoord.

Smits pleit voor een herijking van het hoorrecht met het oog op internationale verplichtingen.²³³ Uit haar dissertatieonderzoek, waarin 313 echtscheidingsdossiers bij drie rechtbanken zijn geanalyseerd, blijkt dat het kind in 251 zaken is uitgenodigd voor een kindgesprek. In 174 zaken (ruim 85%) hebben kinderen schriftelijk gereageerd (invullen standaardformulier). In 46 zaken heeft het kind een gesprek gevoerd met een rechter. In slechts 4 zaken heeft dezelfde rechter zowel de beslissing genomen als het gesprek gevoerd (dat is ruim 10%). Dat betekent dat in de overige gevallen de rechter die de beslissing in de echtscheiding heeft genomen, dat mede heeft gedaan op basis van een gesprek dat een andere rechter heeft gevoerd met het kind. Van de mogelijkheid om jongere kinderen te horen, wordt slechts

230 Bruning 2016, p. 84.

231 Van der Zon, & De Jong-de Kruijf, *TREMA Tijdschrift voor de rechterlijke macht* 2015, p. 298-307.

232 Aalders, *FJR* 2018/11.

233 Smits 2015, p. 293 en 294. Zie ook: Wamelen, van 1987, p. 483-486: Van Wamelen pleitte reeds in 1987 al voor aanpassing van de leeftijdsgrens van het hoorrecht en stelt voor dat minderjarigen vanaf de leeftijd van tien jaar in staat zijn om hun mening kenbaar te maken.

zeer sporadisch gebruik gemaakt. In 67 zaken waren de kinderen te jong om te worden gehoord; slechts in 1 van deze zaken is toch een gesprek met het kind gevoerd. In de beschikking ontbreekt meestal de visie van het kind. Slechts in 3.8% van de zaken waarin een kindgesprek is afgenomen, werd in de beschikking aangegeven wat de visie van het kind was (in 2.4% in een hoofdzin en in 1.2% in een bijzin). In de huidige praktijk is volgens Smits derhalve niet zichtbaar in hoeverre de rechter rekening houdt met de visie van het kind. Uit haar dossieronderzoek blijkt verder dat in geen enkele zaak de afwijkende mening van het kind over de inhoud van het ouder-schapsplan aanleiding is geweest tot een zitting, terwijl in een aantal zaken is geconstateerd dat het kind een andere mening had over de regeling dan de ouders. Ook is geen enkele keer een bijzondere curator benoemd.

Zij stelt voor om de leeftijdsgrens zoals neergelegd in artikel 809 Rv af te schaffen en daarvoor in de plaats als criterium het ontwikkelingsniveau van de minderjarige te stellen waaraan zal worden getoetst. Daarbij zal de rechter moeten kijken in welke mate en op welke wijze het kind bij een procedure waarin zijn belangen aan de orde zijn, kan worden betrokken. Met betrekking tot de uitvoeringspraktijk van het hoorrecht, zou volgens Smits de rechter een veel actievere rol moeten innemen om met het kind in contact te komen. Zo is een schriftelijke uitnodiging (oproepbrief) in dit tijdperk van digitalisering mogelijk achterhaald en in ieder geval niet toereikend. Bij het sturen van een schriftelijke uitnodiging is het volgens haar maar de vraag of deze de minderjarige bereikt, zeker in zaken waarbij het gaat om complexe echtscheidingsproblematiek. De minderjarige zou in deze tijd ook via een email, de telefoon, sms- of appbericht of twitter kunnen worden gevraagd naar zijn visie. Ook de wijze waarop het kind gehoord wordt, verdient volgens Smits verbetering. Kindvriendelijke ruimtes, de rechter die zijn toga uitdoet en bijstand door een vertrouwd persoon, zoals een bijzondere curator, maar ook het achteraf informeren van de minderjarigen over de beslissing, zou meer recht doen aan het recht op participatie van de minderjarige.

Bruning signaleert eveneens dat er in de uitvoeringspraktijk nogal wat haken en ogen zitten aan de invulling van het hoorrecht.²³⁴ Met name de wijze waarop wordt gehoord en de bedoeling van het horen laten volgens haar te wensen over. De aandacht zou volgens Bruning veel meer gericht moeten zijn op wat het doel is van het horen en wat de invloed is van de mening van het kind op rechterlijke beslissingen. Lieber pleit ervoor dat de minderjarige niet alleen in de procedure wordt gehoord, maar ook dat er feedback wordt gegeven over de uitkomst van de procedure aan de minderjarige en uitgelegd wordt hoe zijn mening is meegewogen.²³⁵ Dat zou volgens hem schriftelijk in een uitspraak of een brief kunnen, maar ook mondeling in een voortgezet kindgesprek. De taal van de rechter moet volgens hem in ieder geval steeds afgestemd zijn op de taal die het kind spreekt.

234 Bruning 2016, p. 84.

235 Lieber, *FJR* 2018/40.

De discussie over de wettelijke regeling van het hoorrecht is niet nieuw. Zo was de Kinderombudsman in de afgelopen jaren ook steeds kritisch over de leeftijdsgrens van twaalf jaar in het hoorrecht.²³⁶ Volgens hem wordt er bij minderjarigen jonger dan twaalf jaar een soort 'bewijslast' opgelegd, omdat deze minderjarigen de rechter moeten overtuigen waarom zij toch gehoord moeten worden.²³⁷

2.4.4 Samenvattend

Ondanks dat de minderjarige in beginsel niet procesbekwaam is in de civiele procedure, moet de minderjarige wel worden betrokken in familie- en jeugdprocedures. Minderjarigen worden door de kinderrechter in familie- en jeugdprocedures vanaf twaalf jaar in de gelegenheid gesteld om te worden gehoord. Alleen in zeer uitzonderlijke omstandigheden kan de rechter hiervan af zien. Kinderen onder de twaalf jaar *kunnen* door de rechter in de gelegenheid worden gesteld om te worden gehoord. Het niet horen van een twaalfminner hoeft de rechter niet te motiveren, behoudens bijzondere omstandigheden. Een uitzondering hierop zijn minderjarigen in gesloten jeugdhulp zaken; zij worden, ongeacht hun leeftijd, in de gelegenheid gesteld om te worden gehoord. Uit de praktijk blijkt dat er strikt wordt vastgehouden aan de leeftijdsgrens van twaalf jaar en minderjarigen onder de twaalf jaar bijna niet worden gehoord. Er zijn geen specifieke aantallen bekend van minderjarigen van twaalf jaar die gehoord hadden (willen) worden. In de literatuur wordt door verschillende auteurs gepleit voor een verlaging van de leeftijdsgrens voor het horen van minderjarigen in civiele procedures dan wel voor een soepeler omgaan met de mogelijkheid om (al dan niet op verzoek van de minderjarige) hen ook jonger dan twaalf jaar te horen, waardoor meer minderjarigen jonger dan twaalf jaar worden gehoord.

Over de uitvoeringspraktijk van de hoorregeling is wettelijk niets geregeld; in de praktijk wordt hier heel verschillend mee omgegaan. Het is overigens in vele zaken zo dat de visie van het kind indirect aan de kinderrechter kenbaar wordt gemaakt, bijvoorbeeld via een raadsrapportage als de Raad voor de Kinderbescherming betrokken is bij de zaak.

2.5 DE PROCESPOSITIE VAN MINDERJARIGEN IN DE CONTEXT VAN INTERNATIONALE KINDERRECHTENSTANDAARDEN

2.5.1 Inleiding

Het recht van minderjarigen om gehoord te worden is één van de pijlers van het IVRK. Dit recht wordt ook erkend in verschillende andere internationale documenten en in de rechtspraak van het Europese Hof voor de Rechten van

²³⁶ Rap e.a. 2013, p. 165, Rap e.a. 2014, p. 39, Rap e.a. 2015, p. 45, Bolscher e.a. 2016, p. 45.

²³⁷ Rap. e.a. 2013, p. 165.

de Mens (EHRM). Deze erkenning markeert de verschuiving in het denken die het IVRK teweeg heeft gebracht voor kinderen: de benadering van het kind als object waarover wordt beslist naar rechtssubject dat een eigenstandige inbreng heeft in beslissingen die hem of haar aangaan.²³⁸ Met de bijna universele ratificatie van het IVRK stemde de internationale gemeenschap er mee in om het kind te accepteren als een drager van eigen rechten.

Het is echter vooral in de laatste jaren waarin de aandacht voor *Child Friendly Justice* en *Access to justice for children* lijkt te zijn toegenomen. Onder invloed van onder meer de rechtspraak van het EHRM is de afgelopen twee decennia het recht van kinderen op 'effectieve participatie' als onderdeel van het recht op een eerlijk proces erkend.²³⁹ Deze erkenning heeft onder meer geleid tot de *Guidelines on Child-friendly Justice* die in 2010 zijn aangenomen door de Raad van Europa²⁴⁰ en het opnemen van het doel 16.3 in de *Sustainable Development Goals* van de Verenigde Naties waarin is bepaald dat op nationaal en internationaal niveau een gelijke toegang tot het rechtssysteem voor iedereen – dus ook voor kinderen – moet worden gegarandeerd.²⁴¹

In verband met de toegenomen mondiale aandacht voor de positie van kinderen in (juridische) procedures is het van belang om in dit onderzoek de relevante internationale kinderrechtenstandaarden in kaart te brengen en te analyseren. In deze paragraaf staat daarom de procespositie van minderjarigen in de context van internationale kinderrechtenstandaarden centraal. Bekeken wordt in hoeverre uit het internationale recht verplichtingen, randvoorwaarden en aanbevelingen voortvloeien voor wat betreft het hoorrecht van kinderen en het recht van kinderen om te participeren in gerechtelijke procedures, ook in relatie tot hun recht op toegang tot de rechter en het recht op rechtsbijstand.

2.5.2 Access to Justice

Ondanks de toegenomen internationale aandacht voor het belang van *access to justice* van kinderen²⁴² is dit begrip niet helder gedefinieerd in het internationale recht. *Access to justice* is nauw verweven met het recht op een *effective remedy*.²⁴³ De High Commissioner voor de Mensenrechten van de Verenigde Naties heeft in december 2013 een rapport uitgebracht over *access to justice* voor kinderen. In dit rapport stelt de High Commissioner dat *access to justice* een fundamenteel recht is en een essentiële voorwaarde voor de bescher-

238 Zie o.m. Parkes 2013, p. 5.

239 Kilkelly 2015, p. 196; Bruning, EHRC 2015/234.

240 Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on Child-friendly Justice, 17 november 2010.

241 Doel 16.3 UN Sustainable Development Goals: "Promote the rule of law at the national and international levels and ensure equal access to justice for all".

242 Zie Liefwaard 2019, p. 195-227.

243 Zie o.m. art. 8 Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens; art. 2 lid 3 Internationaal Verdrag van Burgerlijke en Politieke rechten (IVBPR).

ming en bevordering van alle andere mensenrechten. Hij geeft de volgende omschrijving van het begrip *access to justice*:

“Access to justice refers to the ability to obtain a just and timely remedy for violations of rights as put forth in national and international norms and standards, including the Convention on the Rights of the Child.²⁴⁴ It applies to civil, administrative and criminal spheres of national jurisdictions, including customary and religious justice mechanisms, international jurisdictions, as well as alternative and restorative dispute resolution mechanisms, and covers all relevant judicial proceedings, affecting children without limitation, including children alleged as, accused of, or recognized as having infringed the penal law, victims and witnesses or children coming into contact with the justice system for other reasons, such as regarding their care, custody or protection.”²⁴⁵

De High Commissioner wijst er ook op dat *“the concept of access to justice requires the legal empowerment of all children”*. Kinderen moeten in staat worden gesteld om relevante informatie te krijgen en zij hebben recht op *‘effective remedies’* om voor hun rechten op te komen, mede via juridische en andere diensten, kinderrechteneducatie, advies en hulp en ondersteuning van volwassenen die daartoe in staat zijn.²⁴⁶ Het VN-Kinderrechtencomité gaat in General Comment nr. 5 eveneens in op het recht van kinderen op *‘effective remedies’*:

“For rights to have meaning, effective remedies must be available to redress violations. This requirement is implicit in the Convention and consistently referred to in the other six major international human rights treaties. Children’s special and dependent status creates real difficulties for them in pursuing remedies for breaches of their rights. So States need to give particular attention to ensuring that there are effective, child-sensitive procedures available to children and their representatives. These should include the provision of child-friendly information, advice, advocacy, including support for self-advocacy, and access to independent complaints procedures and to the courts with necessary legal and other assistance.”²⁴⁷

Ook vereist *access to justice* volgens de High Commissioner dat de zich ontwikkelende vermogens van kinderen en hun begrip bij het uitoefenen van hun rechten serieus wordt genomen.

Als belemmering van de toegang tot het recht voor kinderen benoemt de High Commissioner dat kinderen vaak niet procesbekwaam zijn en daarom geen procedurele bevoegdheid hebben zonder ouders of andere wettelijke vertegenwoordigers; dit is problematisch in geval van een conflict van belangen. *“In addition, children are sometimes not accepted or seen as rights holders, but rather as subject to the good will of adults, who may not act in the best interest*

244 UN Common Approach to Justice for Children, maart 2008, p. 4.

245 UN High Commissioner for Human Rights 2013, par. 4.

246 UN High Commissioner for Human Rights 2013, par. 5.

247 General Comment No. 5 (UNCRC), par. 24.

of the child".²⁴⁸ In het rapport wordt genoemd dat kinderen waar mogelijk direct gehoord moeten worden en dat procedures kindvriendelijk moeten worden ingericht om een effectieve toegang tot het recht voor kinderen te waarborgen, maar wordt geen standpunt ingenomen over de vraag of kinderen procesbekwaam zouden moeten zijn en zelf procedures zouden moeten kunnen starten. Wel benadrukt de High Commissioner het standpunt van het VN-Kinderrechtencomité dat kinderen van elke leeftijd, onafhankelijk van een leeftijdsgrens, in staat zijn om hun mening te vormen, ook als zij nog niet in staat zijn om deze mening verbaal weer te geven.

2.5.3 Het IVRK en participatierechten

Op 20 november 1989 is het VN-Kinderrechtenverdrag door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties aangenomen en dit heeft sindsdien een belangrijke omslag in het denken tot gevolg gehad.²⁴⁹ Het IVRK biedt een juridisch bindend kader voor Nederland en is van grote invloed op de juridische positie van kinderen, wat onder meer is terug te zien in rechterlijke uitspraken.²⁵⁰

Het IVRK heeft als belangrijk uitgangspunt dat kinderen zelfstandig rechtssubject zijn en moeten worden gezien als *'rights holders'* en dit uitgangspunt is, ook gezien de bijna universele ratificatie van het verdrag, breed omarmd.²⁵¹ Niet alleen artikel 12 IVRK, waarin het recht van elk kind om te worden gehoord is vastgelegd, onderstreept dit uitgangspunt. Ook artikel 5 IVRK benadrukt dat kinderen als zelfstandig rechtssubject hun eigen rechten uitoefenen en daarbij, met inachtneming van de zich ontwikkelende vermogens van het kind, door ouders, verzorgers of andere wettelijke vertegenwoordigers moeten worden geleid en begeleid. Artikel 3 IVRK, waarin is bepaald dat bij alle maatregelen die kinderen betreffen de belangen van het kind voorop moeten staan, benadrukt het belang van kinderen om hun stem te laten horen. Artikel 3 en 12 IVRK zijn complementair: de eerste bepaling doelt op het realiseren van de belangen van het kind, en de tweede bepaling biedt de methode om dit te verwezenlijken, namelijk door het horen van kinderen en het hechten van een passend belang aan deze mening. Als de vereisten uit artikel 12 IVRK niet worden nageleefd, kan artikel 3 IVRK niet voldoende worden geëffectueerd, zo geeft het VN-Kinderrechtencomité aan.²⁵²

248 UN High Commissioner for Human Rights 2013, par. 16. Zie voor een uitgebreid landenoverzicht het onderzoek van CRIN 2016.

249 Voor Nederland is het verdrag op 8 maart 1995 in werking getreden, zie: *Trb.* 1995, 92. Het verdrag is inmiddels, op de Verenigde Staten na, door alle landen ter wereld geratificeerd.

250 Limbeek & Bruning 2015, p. 89-105 (chapter 6).

251 Liefwaard & Bruning 2017, p. 177.

252 General Comment No. 14 (UNCRC), par 43.

In het IVRK worden procedurele rechten van het kind erkend. Zo is in artikel 12 lid 2 IVRK bepaald dat kinderen in de gelegenheid worden gesteld te worden gehoord in iedere gerechtelijke en bestuurlijke procedure die het kind betreft. Er is echter geen bepaling opgenomen waarin het fundamentele recht op een effectief rechtsmiddel wordt erkend. Het VN-Kinderrechtencomité onderstreept dat artikel 12 IVRK uitdraagt dat kinderen zelfstandige rechten hebben, zoals het recht om gehoord te worden, omdat zij in staat zijn om zelf invloed uit te oefenen op hun leven door middel van hun rechten, en niet omdat zij kwetsbaar zijn of afhankelijk van hun ouders.²⁵³ Artikel 12 IVRK omvat een van de belangrijke fundamentele waarden van het Verdrag en wordt door het VN-Kinderrechtencomité gezien als een van de vier pijlers van het IVRK, ook wel het 'participatie-artikel' van het IVRK genoemd.

2.5.3.1 Artikel 12 IVRK

Zoals reeds beschreven, wordt het kind in het IVRK erkend als een rechtssubject aan wie rechten toekomt en die in de gelegenheid moet worden gesteld om in alle aangelegenheden die hem betreffen, deze zelfstandig te kunnen uitoefenen. Deze erkenning is terug te vinden in artikel 12 IVRK. In het eerste lid van deze bepaling is opgenomen dat verdragsstaten dienen te verzekeren dat het kind dat in staat is zijn eigen mening te vormen, het recht heeft die mening vrijelijk te uiten in alle aangelegenheden die het kind betreffen, waarbij aan de mening van het kind een passend belang wordt gehecht in overeenstemming met zijn of haar leeftijd en rijpheid.

Het VN-Kinderrechtencomité vond deze bepaling dusdanig waardevol dat dit artikel wordt aangemerkt als één van de vier kernbeginselen (*general principles*) van het IVRK.²⁵⁴ Dit houdt in dat artikel 12 IVRK bij de implementatie van (andere) kinderrechten altijd in acht moet worden genomen. In 2006 heeft het VN-Kinderrechtencomité een 'algemene bespreking' georganiseerd over de betekenis en het belang van artikel 12 IVRK tijdens de jaarlijkse discussiedag.²⁵⁵ Tijdens deze bespreking is onder meer besloten om een algemeen commentaar (*General Comment*) te ontwikkelen, waarin het VN-Kinderrechtencomité haar interpretatie van artikel 12 IVRK nader uiteenzet.²⁵⁶ Dit commentaar is in 2009 gepubliceerd en geeft een juridische analyse en nadere richtlijnen voor de implementatie van artikel 12 IVRK, waarbij onder meer uitgebreid wordt ingegaan op de vraag hoe passend belang moet worden gehecht aan de mening van het kind.

Het VN-Kinderrechtencomité heeft in haar commentaar bepaald dat in artikel 12 IVRK het woord 'verzekeren' ("De Staten die partij zijn, verzekeren ...") een verplichting inhoudt voor verdragsstaten om te waarbor-

253 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 18.

254 General Comment No. 5 (UNCRC), par. 12.

255 Committee on the Rights of the Child 2006; General Comment No. 12 (UNCRC), par. 5.

256 Committee on the Rights of the Child 2006, par. 56. Zie ook de toelichting op General Comment No. 12 van Lansdown 2011.

gen dat dit recht ook daadwerkelijk wordt gerealiseerd.²⁵⁷ Deze verplichting bestaat volgens het Comité uit twee elementen: verdragsstaten moeten enerzijds verzekeren dat het kind in de gelegenheid wordt gesteld om zijn mening kenbaar te maken en anderzijds moeten zij waarborgen dat aan deze mening een passend belang wordt gehecht.²⁵⁸ Om aan deze verplichting te kunnen voldoen, dienen verdragsstaten passende maatregelen te nemen.²⁵⁹ Onder passende maatregelen zouden maatregelen kunnen worden verstaan die procedures toegankelijk voor kinderen maken. Dit kan bijvoorbeeld inhouden dat bijzondere aandacht moet uitgaan naar het verstrekken van kindvriendelijke informatie, het bieden van ondersteuning en de inzet van speciaal opgeleid personeel. Ook is het volgens het Comité van belang dat aandacht wordt besteed aan de inrichting van bijvoorbeeld zittingsruimte en de kleding van rechters en advocaten.²⁶⁰

Het eerste lid van artikel 12 IVRK luidt als volgt:

“De staten die partij zijn, verzekeren het kind dat in staat is zijn of haar eigen mening te vormen, het recht die mening vrijelijk te uiten in alle gelegenheden die het kind betreffen, waarbij aan de mening van het kind passend belang wordt gehecht in overeenstemming met zijn of haar leeftijd en rijpheid.”

Deze bepaling omvat een drietal onderdelen. Het is allereerst belangrijk dat zij goed worden geïnformeerd over dit recht, om zodoende vervolgens een keuze te kunnen maken tussen gehoord willen worden of niet. Kinderen moeten niet alleen geïnformeerd worden over dit recht, maar ook over de beslissing die genomen moet worden, de mogelijke uitkomsten van de beslissing en de context waarin en de wijze waarop het kind gehoord wordt.²⁶¹ Ook in het algemene commentaar van het VN-Kinderrechtencomité over artikel 3 IVRK (“bij alle maatregelen die kinderen betreffen vormen de belangen van het kind de eerste overweging”) wordt het recht op informatie van kinderen benadrukt; kinderen moeten op geschikte wijze worden geïnformeerd en er moeten noodzakelijke condities worden gecreëerd voor kinderen om hun visie en mening te delen en gegarandeerd moet worden dat hieraan passend belang wordt gehecht.²⁶²

Het tweede onderdeel van deze bepaling betreft het uitgangspunt dat kinderen in elke aangelegenheid die het kind betreft, moeten worden gehoord als ze in staat zijn hun eigen mening te vormen. Kinderen hebben het recht, en niet de plicht, om hun stem te laten horen. Zij hebben de keuze om al dan niet gehoord te worden en hebben het recht om hun mening vrijelijk te uiten.

257 Blaak e.a. 2012, p. 232.

258 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 19.

259 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 19.

260 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 34, 35.

261 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 25.

262 General Comment No. 14 (UNCRC), par. 15(g).

Dit houdt in dat zij zonder enige druk van anderen moeten kunnen kiezen of ze van dit recht gebruik willen maken en dat zij hun eigen mening, en niet die van anderen, kenbaar maken zonder enige manipulatie of onwenselijke invloed van anderen.²⁶³

In artikel 12 IVRK is geen leeftijdsgrens opgenomen. Het VN-Kinderrechtencomité is namelijk van mening dat alle verdragsstaten ervan uit moeten gaan dat een kind bekwaam is om zijn eigen mening te vormen en te erkennen en dat hij het recht heeft deze uit te dragen.²⁶⁴ Volgens het VN-Kinderrechtencomité is het hoorrecht niet afhankelijk van een leeftijdsgrens en zijn alle minderjarigen – ongeacht hun leeftijd – in staat om een mening te vormen en hebben alle minderjarigen het recht – om ongeacht hun leeftijd – gebruik te maken van het hoorrecht.²⁶⁵ De biologische leeftijd is volgens het Comité niet bepalend in de beoordeling van de capaciteiten van de minderjarige om gehoord te worden.²⁶⁶ Het Comité benoemt hierbij dat onderzoek uitwijst dat zelfs hele jonge kinderen die nog niet in staat zijn om zich verbaal uit te drukken, in staat zijn om een mening of opvatting te hebben. Daarom zijn ook niet-verbale communicatievormen nodig om de stem van jonge kinderen te horen. Het Comité wijst er op dat onderzoek heeft aangetoond dat veel andere factoren, zoals leefomgeving en ervaringen, bijdragen aan de ontwikkeling van de bekwaamheid van een kind om een mening te vormen.²⁶⁷ Benadrukt wordt dan ook dat leeftijd nooit als strikte grens gehanteerd mag worden om een minderjarige uit te sluiten van het hoorrecht.²⁶⁸ De ‘bekwaamheid van de minderjarige’ (het ‘*capability*’ criterium) impliceert volgens het VN-Kinderrechtencomité juist een verplichting voor de verdragsstaten om deze te beoordelen en om een zo autonoom mogelijk oordeel hierover te geven.²⁶⁹ Het IVRK vraagt om een individuele beoordeling van de capaciteiten van een kind, zo wordt benadrukt.²⁷⁰ Het is niet noodzakelijk dat het kind een duidelijk begrip heeft van een zaak waarover wordt beslist; het gaat er om dat het kind zijn of haar mening over de zaak kan vormen; in beginsel kan elk kind dit, ook hele jonge kinderen die hun mening nog niet verbaal kunnen uiten.²⁷¹

Het VN-Kinderrechtencomité benadrukt dat de frase ‘kinderen die in staat zijn om hun mening te vormen’ niet moet worden gezien als beperking, maar juist als een verplichting voor verdragsstaten om de oordeels-

263 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 22.

264 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 20. Zie ook General Comment No. 14 (UNCRC), par. 54.

265 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 20-21; zie ook Van Leeuwen, *FJR* 2017/56, p. 263.

266 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 29.

267 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 29.

268 Committee on the Rights of the Child 2006, par. 51 jo. General Comment No. 12 (UNCRC), par. 20.

269 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 20.

270 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 52.

271 Lansdown 2011, p. 20.

bekwaamheid van een kind te beoordelen waarbij een zo ruimhartig mogelijke benadering wordt voorgestaan. Het uitgangspunt moet zijn dat elk kind de capaciteit heeft om zijn of haar mening te vormen en de bewijslast ligt niet bij het kind, maar bij de verdragsstaat om aan te tonen dat dit niet zo is. Het Comité maakt echter niet duidelijk wat precies verstaan moet worden onder het ‘*capability*’ criterium om gehoord te worden en of het bij de beoordeling hiervan relevant is om wat voor soort zaak en beslissing het gaat.²⁷²

Het derde onderdeel van deze bepaling betreft de verplichting aan iedereen die het kind hoort, om aan de mening van dat kind passend belang te hechten in overeenstemming met zijn of haar leeftijd en rijpheid. Het is niet voldoende om naar het kind te luisteren; de stem van het kind moet vervolgens worden meegewogen in de beslissing. Bij het afwegen welk belang aan de mening van het kind moet worden gehecht, moet aldus worden beoordeeld wat de relevantie is van die mening. Daarbij mag de leeftijd van een kind niet enkel leidend zijn. Het Comité benadrukt dat de mate waarin kinderen de gevolgen van een beslissing kunnen overzien niet slechts gekoppeld is aan hun biologische leeftijd; onderzoek heeft uitgewezen dat veel andere aspecten, zoals informatie, ervaring, omgeving en mate van ondersteuning, ook bijdragen aan de oordeelsbekwaamheid van een kind.²⁷³ De rijpheid van een kind²⁷⁴ moet op individuele basis worden beoordeeld.

Of en hoe passend belang wordt gehecht aan de mening van het kind, met andere woorden of en zo ja in welke mate de stem van het kind invloed heeft gehad op de beslissing, moet transparant worden gemaakt. Dat betekent dat het kind over de uitkomst van het beslissingsproces en het gewicht van de stem van het kind moet worden geïnformeerd.²⁷⁵ Deze verplichting tot terugkoppeling is een garantie dat het horen van de stem van het kind niet louter als formaliteit wordt gezien, maar dat de stem van het kind ook serieus wordt genomen. Naar aanleiding van deze informatie kan een kind besluiten om op te komen tegen een beslissing, bijvoorbeeld door een klacht in te dienen of bezwaar aan te tekenen. Beslissers moeten derhalve niet alleen de mening van het kind horen, maar vervolgens ook motiveren of en zo ja, in hoeverre deze mening op de beslissing van invloed is geweest.

In het tweede lid van artikel 12 IVRK wordt het recht van elk kind om gehoord te worden, nader gespecificeerd:

272 Mol, *International Journal of Children's Rights* 2019, p. 85.

273 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 29.

274 “Maturity refers to the ability to understand and assess the implications of a particular matter (...) it is the capacity of the child to express her or his views on issues in a reasonable and independent manner”; General Comment No. 12 (UNCRC), par. 30.

275 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 45; zie ook General Comment No. 14 (UNCRC), par. 97.

“Hiertoe wordt het kind met name in de gelegenheid gesteld te worden gehoord in iedere gerechtelijke en bestuurlijke procedure die het kind betreft, hetzij rechtstreeks, hetzij door tussenkomst van een vertegenwoordiger of een daarvoor geschikte instelling op een wijze die verenigbaar is met de procedureregels van het nationale recht.”

Het VN-Kinderrechtencomité geeft aan dat een kind zelf moet kunnen kiezen hoe het gehoord wil worden, direct (horen door de rechter) of indirect (via bijvoorbeeld een gedragsdeskundige). Het Comité heeft wel een duidelijke voorkeur: in het algemeen commentaar benadrukt het dat indien mogelijk, het kind altijd in de gelegenheid moet worden gesteld om zijn mening direct (“hetzij rechtstreeks”) kenbaar te maken.²⁷⁶ Indien de minderjarige zijn mening indirect (“hetzij door tussenkomst (...)”) kenbaar wil maken, kan dit via een vertegenwoordiger of een daarvoor bevoegde instantie.²⁷⁷ Onder vertegenwoordiger kan bijvoorbeeld één van de ouders, een advocaat of een maatschappelijk werker worden verstaan.²⁷⁸ Daarbij benadrukt het Comité dat er in veel zaken een risico bestaat op een conflict van belangen tussen het kind en de meest voor de hand liggende vertegenwoordiger, de ouder(s). Artikel 12 IVRK noch het Comité gaat in op de vraag welke vormen van vertegenwoordiging in procedures voor kinderen beschikbaar zouden moeten zijn.²⁷⁹

Als een kind indirect via een vertegenwoordiger wordt gehoord, is het van het grootste belang dat de mening van het kind op juiste wijze wordt overgebracht aan de beslissers. Het Comité geeft aan dat de vertegenwoordiger van een kind slechts de belangen van het kind, en niet ook van anderen zoals ouders of betrokken organisaties, moet behartigen en dat professionele standaarden moeten worden ontwikkeld voor deze vertegenwoordigers.²⁸⁰

Parkes geeft aan dat het VN-Kinderrechtencomité dan wel duidelijk maakt dat kinderen zelf zouden moeten beslissen of zij direct of indirect gehoord willen worden, maar tegelijk weinig duidelijkheid biedt over de vraag wat de meest effectieve wijze is om kinderen in familierechtprocedures hun mening te laten horen.²⁸¹ Zij concludeert dat het Comité onduidelijk is over de vraag wie het kind het beste kan vertegenwoordigen als deze indirect gehoord wil worden en welke rol een vertegenwoordiger van het kind bij het uitvoeren van deze taak zou moeten hebben. Met andere woorden: wat wordt in artikel 12 IVRK nu precies bedoeld met een ‘geschikte instelling’?²⁸² Als kinderen indirect worden gehoord via een *guardian ad litem* of andere belangenbehartiger, dan zou het volgens haar een verplichting moeten zijn om niet alleen de belangen van het kind, maar ook de eigen mening van het kind te presenteren aan de rechter. Ook bespreekt zij het zogenaam-

276 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 35.

277 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 35.

278 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 36.

279 Mol, *International Journal of Children's Rights* 2019, p. 70, 74.

280 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 37.

281 Parkes 2013, p. 120.

282 Parkes 2013, p. 255.

de ‘tandem-model’, waarin een kind zowel een bijzondere curator (die zijn of haar belangen vertegenwoordigt) als een advocaat (die de instructies van het kind opvolgt) krijgt toegewezen. Volgens Leviner is juridische bijstand voor kinderen zowel volgens het VN-Kinderrechtencomité als de Raad van Europa een essentieel element van het recht van kinderen om gehoord te worden.²⁸³

Schuz is van mening dat kinderen beter direct door de rechter zelf gehoord kunnen worden en dat het voor het effectief kunnen participeren niet voldoende is dat de mening van het kind wordt ‘vertaald’ door de professional die het kind ter zitting vertegenwoordigt. Het kind moet het gevoel hebben dat het direct wordt betrokken in een procedure waarbij het kind toegang heeft tot de beslisser.²⁸⁴ Hierbij verwijst Schuz naar een onderzoek dat suggereert dat de ervaring van de minderjarige om gehoord te worden zeer belangrijk, zo niet belangrijker is dan de beslissing zelf. Minderjarigen zouden een “nadelige” uitspraak beter kunnen verwerken, wanneer zij het idee hebben dat hun stem is gehoord.²⁸⁵

Ook in het algemeen commentaar bij artikel 3 IVRK wordt ingegaan op de wijze waarop kinderen zouden moeten participeren in gerechtelijke procedures. Het VN-Kinderrechtencomité merkt daarbij op dat kinderen in civiele zaken direct of indirect via een vertegenwoordiger voor hun belangen zouden moeten opkomen, zoals bijvoorbeeld in zaken over afstamming, kindermishandeling, gezinshereniging en verblijfplaats. Daarbij noemt het Comité dat “*a child may be affected by the trial, for example in procedures concerning adoption or divorce, decisions regarding custody, residence, contact or other issues which have an important impact on the life and development of the child, as well as child abuse or neglect proceedings*”.²⁸⁶ Daarom moeten de belangen van het kind in dergelijke zaken altijd serieus worden genomen. In het algemeen commentaar wordt tevens een speciaal onderdeel gewijd aan procedurele waarborgen om de implementatie te garanderen van het recht van kinderen om hun belangen de eerste overweging te laten vormen.²⁸⁷ De belangen van het kind moeten in elke procedure die kinderen betreffen, als procedureel recht worden meegenomen, waarbij kindvriendelijke waarborgen moeten worden geïntroduceerd. Ten aanzien van juridische bijstand wordt genoemd dat “*the child will need appropriate legal representation when his or her best interests are to be formally assessed and determined by courts and equivalent bodies. In particular, in cases where a child is referred to an administrative or judicial procedure involving the determination of his or her best interests, he or she should be provided with a legal representative, in addition to a guardian or representative of his or her views,*

283 Leviner, *International Journal of Children's Rights* 2018, p. 140.

284 Schuz 2013, p. 381.

285 Schuz 2013, p. 383.

286 General Comment No. 14 (UNCRC), par. 29.

287 General Comment No. 14 (UNCRC), deel V onder B.

when there is a potential conflict between the parties in the decision".²⁸⁸ Het lijkt alsof het Kinderrechtencomité hier duidelijker stelling neemt ten aanzien van de vraag of kinderen recht hebben op juridische bijstand in procedures. Hoewel niet met zoveel woorden wordt genoemd dat kinderen recht hebben op juridische bijstand, wordt wel benadrukt dat kinderen passende juridische bijstand nodig hebben als hun belangen in procedures in kaart worden gebracht. Bij potentiële conflicten zou een kind zelfs zowel juridische ondersteuning als andere ondersteuning (via ouders of bijzondere curator) nodig hebben om de belangen van het kind voldoende voor het daglicht te brengen. In par. 90 van het algemeen commentaar noemt het Comité: *"Where the child wishes to express his or her views and where this right is fulfilled through a representative, the latter's obligation is to communicate accurately the views of the child. In situations where the child's views are in conflict with those of his or her representative, a procedure should be established to allow the child to approach an authority to establish a separate representation for the child (e.g. a guardian ad litem), if necessary"*.²⁸⁹ Dit onderstreept de noodzaak dat de eigen mening van kinderen wordt weergegeven door ondersteuners (doorgaans ouders, maar bij conflicten met ouders derden) van het kind in de procedure.

Het Kinderrechtencomité besteedt ook aandacht aan de verplichting voor verdragsstaten om een mogelijkheid tot bezwaar of beroep te bieden voor kinderen als een beslissing niet in lijn lijkt met de belangen van het kind. *"There should always be the possibility to request a review or to appeal such a decision at the national level. Mechanisms should be made known to the child and be accessible by him or her directly or by his or her legal representative (...)"*.²⁹⁰ Het Comité spreekt zich derhalve niet uit over een recht van elk kind om zelfstandig in hoger beroep te gaan of bezwaar aan te tekenen, maar onderstreept wel het belang van het opnieuw kunnen laten beoordelen van de belangen van het kind en de invloed daarvan op de beslissing.

De leeftijd en rijpheid van het kind ('capacity' criterium)

Volgens artikel 12 lid 1 IVRK dient aan de mening van het kind een passend belang te worden gehecht in overeenstemming met de leeftijd en rijpheid van het kind. Het Comité is duidelijk dat leeftijd alleen niet bepalend mag zijn, maar dat naar de individuele kenmerken van elk kind moet worden gekeken om te beslissen over de 'rijpheid' van het kind, wat volgens artikel 12 lid 1 IVRK bepalend is voor de vraag hoeveel belang er aan de mening van het kind moet worden gehecht.

In de kinderrechtenliteratuur bestaat er kritiek op wat wordt genoemd de vage terminologie van het VN-Kinderrechtencomité ten aanzien van het criterium dat er 'passend belang' moet worden gehecht aan de mening van het kind (*'due weight'*). Het Comité verwijst hierbij naar de *'capacity'* van het

288 General Comment No. 14 (UNCRC), par. 96.

289 General Comment No. 14 (UNCRC), par. 90.

290 General Comment No. 14 (UNCRC), par. 98.

kind; ook wordt verwezen naar de mate van 'rijpheid' en 'begrip'. Omdat artikel 12 IVRK bij het 'hechten van passend belang aan de mening van het kind' verwijst naar de leeftijd en rijpheid van het kind, is het volgens Daly niet onbegrijpelijk dat het Comité bij het nader invulling geven van 'passend belang' veel waarde hecht aan 'competentie' en 'capaciteit'. Daly bepleit dat het Comité echter met deze vage bewoordingen en terminologie geen houvast biedt en zodoende deze begrippen op verschillende manieren ingevuld kunnen worden door volwassenen.²⁹¹ Artikel 12 IVRK leidt volgens haar derhalve tot een *"timid, vague and limited status for children in proceedings"* en dat de positie van kinderen door de toepassing van de begrippen 'competentie' en 'capaciteit' juist wordt ontkracht.²⁹² Zij geeft aan dat verdragsstaten geen duidelijke juridische definities hebben geïntroduceerd van 'competentie' en 'capaciteit', begrippen die vaak zijn verbonden met 'rijpheid' en 'begrip'. In de rechtspraktijk blijkt volgens Daly dat aan deze begrippen op onduidelijke en wisselende wijze invulling wordt gegeven, waarbij vaak doorslaggevend is in hoeverre de mening van kinderen aansluit op die van de rechter. Is dat het geval, dat wordt aan deze mening passend belang gehecht, maar als de mening van het kind een andere is dan die van de rechter, dan kan deze mening eenvoudigweg aan de kant worden geschoven omdat het kind niet 'competent' zou zijn of de benodigde 'capaciteit' niet zou hebben en derhalve hun mening niet in hun belang zou zijn. Ook wordt daarbij door rechters vaak genoemd dat kinderen door ouders gebruikt en gemanipuleerd zouden worden en dat hun mening slechts die van (één van) de ouders is. Juist in procedures waarin wordt beslist over wat in het belang van het kind is, zoals familie- en kinderschermingszaken, is het recht van het kind om gehoord te worden volgens Daly onvoldoende geïmplementeerd; kinderen worden uitgesloten van dergelijke procedures en hun stem wordt niet gehoord met het argument dat dit niet 'in hun belang' zou zijn.²⁹³

Ook Tisdall spreekt haar zorgen uit over de impact van het gebruik van de begrippen 'competentie' en 'capaciteit' op de participatie van kinderen in procedures.²⁹⁴ Zij beschrijft hoe deze begrippen veelvuldig voorkomen in literatuur over minderjarigheid en kinderrechten, terwijl er op verschillende wijze invulling aan wordt gegeven en de begrippen ook regelmatig zonder nadere definitie worden gebruikt. 'Competentie' wordt volgens haar situationeel bepaald en wordt ontwikkeld en bepaald door context en relaties; het zou geen vaststaande eigenschap zijn, zoals dit vaak wel wordt gezien.²⁹⁵ Tisdall geeft aan dat door de bewoordingen van artikel 12 IVRK en de interpretatie daarvan door het VN-Kinderrechtencomité in het General Comment nr. 12 sommige kinderen die niet volwassen (*'mature'*) genoeg

291 Daly, *International Journal of Children's Rights* 2018, p. 69.

292 Daly 2018, p. 399, 412.

293 Daly 2018, p. 393.

294 Tisdall, *International Journal of Children's Rights* 2018, p. 159-182.

295 Tisdall, *International Journal of Children's Rights* 2018 p. 164-165.

zijn, worden uitgesloten om hun recht uit artikel 12 IVRK te realiseren.²⁹⁶ Zij toont ook aan dat er in de rechtspraak sprake is van een ‘*competence bias*’ omdat het uitgangspunt wordt gehanteerd dat de mening van kinderen rationeel, autonoom en stabiel moet zijn, waarbij ‘*the view is largely individualistic and essentialist, rather than situational and contextual*’.²⁹⁷ Er zijn aantoonbare onderzoeksresultaten waaruit blijkt dat competentie situationeel en relationeel is, maar deze bevinding wordt genegeerd in General Comment nr. 2 en in de nationale rechtspraak, aldus Tisdall.²⁹⁸ Zo blijkt bijvoorbeeld uit rechterlijke beslissingen in Schotland, waar de mening van kinderen volgens de Children Act 1995 bijvoorbeeld moet worden meegewogen in beslissingen over een (echt)scheiding van ouders, dat de mening van het kind pas serieus wordt genomen als die niet verandert, niet onnodig door anderen is beïnvloed en als het kind niet zeer emotioneel of zenuwachtig is.²⁹⁹ Dit betekent dat in plaats van het erkennen van een relationele dimensie en emoties juist de rationaliteit voorop wordt gesteld bij het serieus nemen van de mening van een kind.

De begrippen ‘competentie’ en ‘capaciteit’ houden volgens Daly een hoge standaard in, hoger dan bij volwassenen, en kinderen worden door rechters niet snel als ‘competent’ beschouwd, zo blijkt uit haar onderzoek.³⁰⁰ Daly vergelijkt dit met de rechten van volwassenen met beperkingen, voor wie – mede vanuit internationale documenten – de focus niet langer ligt op ‘competentie’ en ‘capaciteit’, maar op autonomie en gelijkheid. In plaats van het nemen van beslissingen voor deze kwetsbare volwassenen, is het doel nu om inspanningen te verrichten om hen zelf – met ondersteuning – beslissingen te laten nemen en hun wensen te respecteren. Ook geeft Daly aan dat de begrippen ‘competentie’ en ‘capaciteit’ inmiddels in het gezondheidsrecht worden bediscussieerd. Daly pleit voor het loslaten in juridische procedures van de begrippen ‘rijpheid’ en ‘competentie’ voor het bepalen van het belang dat aan de mening van een kind wordt gehecht. Zij wil een andere invulling van deze bepaling in juridische procedures, te weten een ‘*children’s autonomy*’ principe, dat inhoudt dat kinderen die dat wensen de wijze van hun participatie in procedures mogen kiezen en ook de uitkomst van een procedure mogen bepalen, tenzij het waarschijnlijk is dat dit voor hen ernstige schade oplevert.³⁰¹ Kinderen hebben hierbij ‘*autonomy support*’ nodig:

296 Tisdall, *International Journal of Children’s Rights* 2018, p. 165.

297 Tisdall, *International Journal of Children’s Rights* 2018, p. 174.

298 Tisdall, *International Journal of Children’s Rights* 2018, p. 176.

299 Tisdall 2015, p. 191.

300 Daly 2018, hfst. 6, p. 350 e.v.

301 Daly, *International Journal of Children’s Rights* 2018, p. 83-84. Zie ook Daly 2018, p. 379: zij stelt hierbij een leeftijdsgrens van zeven jaar waarbij het voor jongere kinderen ook mogelijk moet zijn om hier een beroep op te doen. Zij beargumenteert dat zeven jaar een belangrijke mijlpaal is in de ontwikkeling van kinderen; daarom zou hun stem vanaf dat moment altijd serieus moeten worden genomen. De leeftijdsgrens voor het horen van kinderen zou volgens haar lager dan zeven jaar moeten liggen, bijv. op vier jaar.

informatie en ondersteuning om hun meningen en beslissingen te vormen over zaken waarin hun belangen in het geding zijn.³⁰² Volgens Daly zou er een nieuw Optioneel Protocol bij het IVRK moeten worden geïntroduceerd waarin onder meer een hogere standaard van autonomie voor kinderen in procedures is uitgewerkt en ook bijvoorbeeld het recht op zelfstandig hoger beroep voor kinderen, omdat zij artikel 12 IVRK onvoldoende vindt.³⁰³ Tot die tijd zouden rechters artikel 12 IVRK volgens haar op deze wijze moeten interpreteren. Ook Tisdall pleit voor een paradigma-verschuiving waarbij kwetsbare personen worden ondersteund vanuit een perspectief van autonomie zonder dat capaciteit wordt beoordeeld en zonder dat er een ‘*competence bias*’ voor kinderen bij het realiseren van het recht om gehoord te worden, bestaat.³⁰⁴

Stalford en Hollingsworth wijzen bij het uitwerken van autonomie van kinderen op het verschil tussen de twee verschillende interne aspecten van autonomie: de capaciteit tot autonoom handelen van kinderen en de authenticiteit van de mening van het kind (dat wil zeggen: is de mening van het kind in overeenstemming met de diepere waarden van een kind en is het kind vrijwillig tot deze mening gekomen?).³⁰⁵ Een kind is doorgaans capabel om zijn mening te formuleren, maar kan daarbij soms zodanig beïnvloed zijn dat geen sprake is van authenticiteit. Ook wijzen zij er op dat het concept ‘autonomie’ op grond van theoretische ontwikkelingen zou moeten worden benaderd vanuit de relationele theorie: keuzes die worden gemaakt, houden rekening met de belangen van anderen en het feit dat kinderen ondersteuning van volwassenen nodig hebben bij het maken van keuzes en het nemen van beslissingen, betekent niet dat deze niet-autonoom zijn.³⁰⁶ Het feit dat een kind door anderen wordt beïnvloed door relaties, normen en structuren is dan ook geen reden om uit te gaan van het ontbreken van autonomie. Het IVRK is volgens hen wellicht te veel op de eigen mening van het kind gericht zonder rekening te houden met het feit dat die mening door anderen kan zijn beïnvloed.³⁰⁷

2.5.3.2 Andere relevante artikelen uit het IVRK

Het recht om gehoord te worden is sterk verbonden met de andere verdragsartikelen. Artikel 12 IVRK moet in samenhang worden gezien met de andere kernbeginselen van het IVRK, te weten het non-discriminatie beginsel (art. 2 IVRK), het principe dat het belang van het kind de eerste overweging vormt (art. 3 IVRK) en het recht op leven en ontwikkeling (art. 6 IVRK).³⁰⁸

302 Daly, *International Journal of Children's Rights* 2018, p. 85.

303 Daly 2018, p. 436-437.

304 Tisdall, *International Journal of Children's Rights* 2018, p. 177.

305 Hollingsworth & Stalford 2017, p. 72.

306 Hollingsworth & Stalford 2017, p. 73-75.

307 Hollingsworth & Stalford 2017, p. 75.

308 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 2 en 68.

In artikel 2 IVRK is bepaald dat verdragsstaten verplicht zijn kinderen te beschermen tegen elke vorm van discriminatie. Het Comité benadrukt dat verdragsstaten passende maatregelen moeten nemen ten einde te waarborgen dat kinderen hun mening kenbaar kunnen maken zonder dat zij gediscrimineerd worden op grond van onder meer ras, huidskleur, geslacht.³⁰⁹

In artikel 3 IVRK is bepaald dat het belang van het kind in alle aangelegenheden een eerste overweging dient te zijn. Dit basisprincipe van 'het belang van kind' kan niet worden gerealiseerd zonder dat de mening van de minderjarige bekend is.³¹⁰ Door het kind te horen, wordt het in staat gesteld om zijn belangen kenbaar te maken en wordt dus ook beter inzichtelijk gemaakt wat in zijn beste belang zou kunnen zijn. Het VN-Kinderrechtcomité heeft in het algemeen commentaar over artikel 3 IVRK onderstreept dat vertegenwoordigers van het kind de verplichting hebben om op juiste wijze de zienswijze van het kind over te brengen. Bij een conflict van belangen tussen het kind en de vertegenwoordiger moet een procedure beschikbaar zijn waarmee het kind kan verzoeken om onafhankelijke vertegenwoordiging, zoals door een bijzondere curator, als dat noodzakelijk is.³¹¹ Zoals eerder is genoemd, wordt in het algemeen commentaar tevens aangegeven dat een kind geschikte juridische vertegenwoordiging nodig heeft als zijn of haar belangen in een gerechtelijke procedure moeten worden vastgesteld en gewogen. *"In particular, in cases where a child is referred to an administrative or judicial procedure involving the determination of his or her best interests, he or she should be provided with a legal representative, in addition to a guardian or representative of his or her views, when there is a potential conflict between the parties in the decision."*³¹²

In de literatuur wordt ten aanzien van het horen van kinderen in familieprocedures gewezen op de neiging van professionals, zoals rechters, om vanuit de gedachte dat de belangen van het kind voorop moeten staan, kinderen juist te beschermen door hen niet te laten participeren in bepaalde juridische procedures. Het kindbeeld dat in het familierecht centraal staat, gaat nog steeds uit van de afhankelijkheid en kwetsbaarheid van kinderen die niet zouden moeten participeren in beslissingen over omgang, contact en verblijfplaats na scheiding van de ouders.³¹³ Vanuit 'het belang van het kind' wordt zo beargumenteerd dat kinderen niet zouden moeten participeren in dergelijke juridische procedures.³¹⁴ Resetar en Emery geven aan dat kinderen in verschillende Europese landen (Engeland, Duitsland, Italië, Zweden en Kroatië) volgens de wet wel het recht hebben om hun stem te laten horen in scheidings- en omgangsprocedures, maar dat dit recht in de praktijk

309 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 75.

310 Zie o.m. Krappmann, *International Journal of Children's Rights* 2010, p. 504.

311 General Comment No. 14 (UNCRC), par. 90.

312 General Comment No. 14 (UNCRC), par. 96.

313 Tisdall 2015, p. 189; Stalford & Hollingsworth 2017, p. 38-39.

314 Leviner, *International Journal of Children's Rights* 2018, p. 153.

niet wordt geëffectueerd.³¹⁵ Deze auteurs zien als verklaring dat kinderen zodoende buiten de strijd tussen ouders worden gehouden en zij omarmen dit; kinderen zou niet om hun mening ten aanzien van hun voorkeur voor gezag, omgang en verblijfplaats moeten worden gevraagd in dergelijke procedures op tegenspraak, omdat hen dan ten onrechte verantwoordelijkheid zou worden gegeven voor het nemen van beslissingen die door volwassenen genomen moeten worden. *“Such positions seem to reflect a growing emphasis on the importance of the quality of harmony in family relationships over championing the rights of the individual in families”*, zo geven zij aan.³¹⁶ Parkes ziet dit anders en waarschuwt juist voor het gevaar dat artikel 3 IVRK wordt gebruikt als legitimatie om kinderen niet te laten participeren in familieprocedures.³¹⁷ Het onderzoek van Parkes toont aan dat juist in familieprocedures vaak gebruik wordt gemaakt van leeftijdsgrenzen voor de participatie van kinderen, terwijl juist ook de ‘rijpheid’ van het kind bepalend zou moeten zijn voor het belang dat aan de mening van het kind wordt gehecht.³¹⁸

Ook in kinderbeschermingsprocedures is het gangbare uitgangspunt onder professionals dat kinderen beschermd moeten worden tegen participatie bij beslissingen in deze context omdat dit in hun belang zou zijn, zo toont Van Bijleveld aan.³¹⁹ Deze benadering past in een ‘welfare discourse’ als pijler van kinderbeschermingsstelsels, dat al decennialang wordt aangehangen.³²⁰

Volgens het laatste kernbeginsel, artikel 6 IVRK, zijn verdragsstaten verplicht de mogelijkheden tot overleven en de ontwikkeling van het kind in de ruimst mogelijke mate te waarborgen. Het Comité benadrukt dat het recht van het kind op participatie een instrument is om de volledige ontwikkeling van de persoonlijkheid en de ontwikkelende vermogens van het kind te stimuleren.³²¹ Daarom is ook de samenhang met artikel 12 IVRK van dusdanig groot belang.

Artikel 12 IVRK is daarnaast nauw verbonden met een aantal andere artikelen – niet zijnde kernbeginselen – uit het Verdrag. Zo wordt in artikel 9 IVRK genoemd dat alle betrokken partijen bij een mogelijke scheiding van het kind met zijn ouder(s) in de gelegenheid moeten worden gesteld om deel te nemen aan de procedure zodat zij hun standpunten naar voren kunnen

315 Resetar & Emery, *Family Court Review* 2008, p. 65-77.

316 Resetar & Emery, *Family Court Review* 2008, p. 74.

317 Parkes 2013, p. 268.

318 Parkes 2013, p. 264.

319 Van Bijleveld, Dedding & Bunders-Aelen, *Child and Family Social Work* 2015, p. 129-138. Zie ook Van Bijleveld 2019.

320 Leviner, *International Journal of Children's Rights* 2018, p. 141.

321 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 79.

brengen.³²² Ook de samenhang met artikel 5 IVRK is van groot belang.³²³ Deze bepaling, waarin is vastgelegd dat de Staat de rechten en verantwoordelijkheden van ouders of verzorgers moet eerbiedigen ten aanzien van de begeleiding van het kind bij de uitoefening door het kind van zijn rechten op een wijze die verenigbaar is met de zich ontwikkelende vermogens van het kind, is nauw verbonden met de 'rijpheid van het kind' zoals dit in artikel 12 IVRK wordt genoemd.³²⁴ In artikel 5 IVRK is dus bepaald dat verdragsstaten rekening moeten houden met de zich ontwikkelende vermogens van het kind. Naarmate de minderjarige zich ontwikkelt, wordt hij op grond van artikel 5 IVRK geacht zijn rechten zelfstandiger te kunnen uitoefenen. Volgens het VN-Kinderrechtencomité moet naarmate het kind ouder wordt, er meer gewicht worden toegekend aan zijn mening bij de beoordeling van het belang van het kind. Verdragsstaten zijn dus verplicht om rekening te houden met de ontwikkeling van het kind, zodat per geval beoordeeld kan worden welk gewicht wordt toegekend aan de mening van het kind.³²⁵

2.5.3.3 Derde Facultatieve Protocol

Het IVRK voorziet niet in een eigen klachtenprocedure voor minderjarigen en hun vertegenwoordigers. Het ontbreken van een onafhankelijke klachtenprocedure voor minderjarigen en hun vertegenwoordigers werd in de literatuur aangemerkt als een ernstige lacune in het verdrag.³²⁶ Op 14 april 2014 is het derde Facultatieve Protocol inzake een Communicatieprocedure in werking getreden. Met de komst van het derde Facultatieve Protocol kunnen minderjarigen en hun vertegenwoordigers, nadat alle nationale klachtenprocedures zijn doorlopen, zelf een klacht over kinderrechtenschendingen bij het VN-Kinderrechtencomité indienen. Hoewel Nederland dit

322 In art. 9 lid 2 IVRK is bepaald dat in procedures waarin beslist wordt over een mogelijke scheiding van kind en ouders tegen hun wil 'alle betrokken partijen de gelegenheid dienen te krijgen om aan de procedures deel te nemen en hun standpunten naar voren te brengen'. Hoewel velen hieruit een extra sterke procedurele positie van minderjarigen afleiden in zaken waar een uithuisplaatsing speelt, blijkt uit de totstandkomingsgeschiedenis van het IVRK echter niet dat hiermee extra procedurele rechten aan kinderen worden toegekend; zie Sandberg 2019, p. 200-201. Andere voorbeelden waarin wordt verwezen naar artikel 12 IVRK zijn de artikelen 21 (a), 37 (d) en 40 (b) IVRK (zie Krappmann, *International Journal of Children's Rights* 2010, p. 503-504).

323 Parkes 2013, p. 41.

324 Zie hierover uitgebreid Lansdown 2005; zie ook Krappmann, *International Journal of Children's Rights* 2010, p. 505.

325 General Comment No. 14 (UNCRC), par. 44.

326 Phillips, *FJR* 2012/35, par. 2 waarin onder meer wordt verwezen naar S. Meuwese, M. Blaak & M. Kaandorp (red.), *Handboek Internationaal Jeugdrecht. Een toelichting voor rechtspraktijk en jeugdbeleid op het Verdrag inzake de Rechten van het Kind en andere internationale regelgeving over de rechtspositie van minderjarigen*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2005, p. 19; Y. Lee, 'Introduction. Celebrating important milestones for children and their rights', *The International Journal of Children's Rights*, 2010/18, afl. 4, p. 480.

protocol nog niet heeft geratificeerd, kan het Protocol wel worden gezien als een erkenning van het recht van het kind op 'access to justice'.

Belangrijke artikelen uit het derde Facultatieve Protocol zijn de artikelen 13 en 14. In deze artikelen is de onderzoeksprocedure voor ernstige of systematische kinderrechtenschendingen opgenomen. Wanneer het Comité betrouwbare informatie ontvangt over ernstige of systematische kinderrechtenschendingen, zal het Comité een onderzoek verrichten naar deze schendingen, waarbij de betreffende verdragsstaat wordt verzocht medewerking te verlenen. De bevindingen van het onderzoek worden vervolgens gerapporteerd aan het Comité. Nadat de betreffende verdragsstaat op de hoogte is gebracht van de bevindingen, dient de verdragsstaat binnen zes maanden een reactie te geven aan het Comité. Hierbij kan de verdragsstaat verzocht worden om toelichting te geven over eventuele voorzieningen die naar aanleiding van het onderzoek naar de vermeende schendingen zijn getroffen. Het Comité besluit of de bevindingen worden gerapporteerd aan de Algemene Vergadering van de VN.³²⁷ Met betrekking tot deze onderzoeksbevoegdheid van het VN-Kinderrechtencomité is een *opt-out-clausule* opgenomen in het Protocol. Verdragsstaten kunnen ervoor kiezen de onderzoeksbevoegdheid van het Comité niet te erkennen. Wanneer verdragsstaten gebruikmaken van deze *opt-out-clausule* en ze zodoende bovenstaande bevoegdheden van het Comité niet erkennen, omvat het Protocol enkel het individueel klachtrecht.³²⁸

Veldman is van mening dat het Protocol een meerwaarde kan hebben ten opzichte van andere klachtenprocedures bij verdragen die ook voor kinderen zouden openstaan, omdat het Protocol een kindgerichte aanpak kent. Hij benadrukt echter wel dat de meerwaarde van het derde Facultatieve Protocol afhangt van de welwillendheid van staten.³²⁹ Spronk merkt op dat het Protocol er voor kan zorgen dat het VN-Kinderrechtencomité kan bemiddelen in het conflict, waarbij kinderen ondersteund kunnen worden in het opkomen voor hun rechten.³³⁰

Inmiddels hebben vierenzeventig landen het derde Facultatieve Protocol geratificeerd en zijn er negenenvijftig klachten ingediend. De meeste klachten zijn niet doorgezet of niet-ontvankelijk verklaard. De klachten die ontvankelijk zijn verklaard en waarover een uitspraak is gedaan, zijn onder meer ingediend door een moeder die namens haar kind klaagt dat de uitzetting van moeder en dochter naar Somalië, waar de dochter een risico zou lopen op vrouwelijke genitale verminking, in strijd zou zijn met het IVRK (onder

327 Phillips, *FJR* 2012/35, par. 3.2.

328 Phillips, *FJR* 2012/35, par. 3.3.

329 Veldman, *JIP* 2015, p. 24.

330 Spronk, *International Journal of Children's Rights* 2014, p. 199.

andere art. 3 en 19 IVRK).³³¹ Een alleenstaande minderjarige vreemdeling heeft een klacht ingediend dat bij het bepalen van zijn leeftijd zijn rechten uit het IVRK zijn geschonden, waaronder artikel 3 en 12 IVRK.³³² Een derde klacht betreft een koppel dat namens een minderjarige die aan hen was toevertrouwd in de context van *kafala* klaagt over de weigering om de minderjarige een humanitair visum te verlenen (onder meer art. 3, 10 en 12 IVRK).³³³

2.5.3.4 De monitoring van het VN-Kinderrechtenverdrag

Verdragsstaten die het VN-Kinderrechtenverdrag hebben geratificeerd, zijn verplicht iedere vijf jaar ten overstaan van het VN-Kinderrechtencomité verantwoording af te leggen over de door hen genomen maatregelen die uitvoering geven aan de in het Verdrag erkende rechten en over de vooruitgang die is geboekt ten aanzien van het genot van die rechten.³³⁴ In reactie hierop schrijft het Comité *Concluding Observations*. Deze aanbevelingen vormen een richtlijn voor verdragsstaten om in de daaropvolgende vijf jaren verder te werken aan een volledige implementatie van het IVRK in hun verdragsstaat.

Artikel 12 IVRK is altijd een centraal thema bij de rapportering van de verdragsstaten aan het VN-Kinderrechtencomité.³³⁵ Het VN-Kinderrechtencomité bespreekt met alle delegaties de wijze van implementatie van artikel 12 IVRK.³³⁶ Nederland heeft sinds de inwerkingtreding van het IVRK in 1995 inmiddels vier keer gerapporteerd aan het Comité. In alle vier de *Concluding Observations* doet het VN-Kinderrechtencomité aanbevelingen ter verbetering van de implementatie van artikel 12 IVRK in Nederland.³³⁷ In de meest recente *Concluding Observations* stelt het VN-Kinderrechtencomité zelfs – ondanks de mogelijkheid in Nederland tot het benoemen van een bijzondere curator in gerechtelijke procedures – zich zorgen te maken over de beperkte mogelijkheden voor kinderen om te participeren bij beslissingen en beleid dat hen aangaat.³³⁸ Het Comité geeft dan ook een aantal aanbevelingen aan Nederland ter verbetering van de implementatie van artikel

331 Committee on the Rights of the Child 25 januari 2018, communication 3/2016 (*I.A.M. namens K.Y.M./Denemarken*), UN Doc CRC/C/77/D/3/2016.

332 Committee on the Rights of the Child 27 september 2018, communication 11/2017 (*N.B.F./Spanje*), UN Doc CRC/C/79/D/11/2017.

333 Committee on the Rights of the Child 27 september 2018, communication 12/2017 (*Y.B. en N.S. namens C.E./België*), UN Doc CRC/C/79/D/12/2017. Zie voor meer over het derde Facultatieve Protocol en commentaren bij de ingediende klachten: Leiden Children's Rights Observatory (online publiek via universiteitleiden.nl/en/law/institute-of-private-law/child-law/leiden-childrens-rights-observatory)

334 Art. 44 lid 1 IVRK.

335 Krappmann, *International Journal of Children's Rights* 2010, p. 511.

336 Zie de richtlijnen van het VN-Kinderrechtencomité met betrekking tot de vorm en inhoud van de periodieke verslagen die worden ingediend door de verdragsstaten; Committee on the Rights of the Child 2015a.

337 Committee on the Rights of the Child 1999; Committee on the Rights of the Child 2004; Committee on the Rights of the Child 2009; Committee on the Rights of the Child 2015b.

338 Committee on the Rights of the Child 2015b, par. 30.

12 IVRK. Daarnaast heeft het VN-Kinderrechtencomité Nederland opgeroepen het derde Facultatieve Protocol te ratificeren. Volgens het Comité zou de erkenning van de juridische status van minderjarigen die de schending van hun rechten zelfstandig willen herstellen, een belangrijke stap zijn in een betere rechtsbescherming van kinderen.³³⁹

2.5.3.5 Tussenconclusie: IVRK en procedurele positie minderjarigen

Het IVRK is van grote betekenis voor de positie van kinderen in juridische procedures. Het recht van elk kind om gehoord te worden, waarbij aan zijn mening passend belang wordt gehecht in overeenstemming met zijn leeftijd en rijpheid, betekent als algemeen principe van het IVRK dat kinderen rechtssubjecten zijn en zelf, met ondersteuning van hun ouder(s) of verzorgers, hun rechten kunnen uitoefenen. Dit belangrijke uitgangspunt is als pijler van het IVRK in 1989 geïntroduceerd in artikel 12.

Het VN-Kinderrechtencomité heeft in 2009, dus zo'n twintig jaar later, met General Comment nr. 12 een nadere interpretatie gegeven aan artikel 12 IVRK. Hieruit blijkt onder meer dat het Comité voorstaat dat er geen leeftijdsgrenzen worden gebruikt voor het horen van kinderen in juridische procedures. Elk kind is in beginsel in staat om zijn mening te uiten; voor jonge kinderen is hierbij de hulp van deskundigen nodig om bijvoorbeeld niet-verbale signalen te duiden. Daarbij spreekt het Comité een voorkeur uit voor het direct (door de rechter) in plaats van indirect (via deskundigen) horen van kinderen. Als kinderen indirect gehoord worden via een verklaring van een deskundige, dan zou deze deskundige die de stem van het kind vertegenwoordigt enkel de belangen van het kind moeten behartigen, en niet ook de belangen van anderen moeten meenemen, zo geeft het Comité aan in General Comment nr. 14. Het Comité geeft in dit document ook aan dat kinderen doorgaans door hun ouders of verzorgers worden vertegenwoordigd in procedures; bij een mogelijk conflict van belangen zou de stem van het kind door een andere vertegenwoordiger naar voren moeten worden gebracht.

Volgens het Comité hebben kinderen recht op juridische ondersteuning in procedures bij een mogelijk conflict tussen de belangen van de ouder(s) of verzorger(s) en het kind. Voor vertegenwoordigers van kinderen in juridische procedures zijn professionele standaarden nodig. Elk kind zou volgens het Comité individueel beoordeeld moeten worden, waarbij niet alleen leeftijd, maar ook 'rijpheid' bepalend zou moeten zijn voor de vraag welke waarde aan hun mening zou moeten worden gehecht.

Artikel 12 IVRK en de interpretatie daarvan door het VN-Kinderrechtencomité zijn van belangrijke betekenis geweest om de procespositie van kinderen te verbeteren. Het uitgangspunt dat in beginsel elk kind, al dan niet

339 Committee on the Rights of the Child 2015b, par. 63.

ondersteund en al dan niet direct, recht heeft om gehoord te worden in procedures, heeft wereldwijd tot een verbetering van de positie van kinderen, onder meer in juridische procedures, geleid. Tegelijk blijven deze documenten algemeen en weinig gedetailleerd over de vraag hoe het horen van minderjarigen in de rechtspraktijk invulling moet krijgen, hoe bepaald moet worden welke waarde aan de mening van een kind moet worden gehecht en in hoeverre minderjarigen recht hebben op vertegenwoordiging in procedures door een deskundige in plaats van door ouders of verzorgers. Het IVRK zegt niets over toegang tot het recht voor minderjarigen en een mogelijke eigen rechtsingang om bijvoorbeeld zelfstandig civiele procedures te starten. Ook blijkt in de praktijk, zo wordt in de recente literatuur aangegeven, dat de verwijzing naar de 'rijpheid' van het kind, waarbij vaak wordt verwezen naar begrippen als 'competentie' en 'capaciteit', beperkend kan werken voor de daadwerkelijke participatie van kinderen in procedures omdat rechters geneigd zijn slechts capaciteit aan het kind toe te kennen bij een bepaalde leeftijd of als meningen overeenkomstig die van de rechter zijn. Sommigen bepleiten derhalve om deze begrippen los te laten en uit te gaan van de autonomie van kinderen in procedures, waarbij ondersteuning om deze autonomie te realiseren, noodzakelijk is. Daarbij blijkt uit onderzoek naar de rechtspraktijk dat veel rechters en andere professionals het in scheidings- en omgangsprocedures en kinderbeschermingsprocedures niet 'in het belang van het kind' achten (vgl. art. 3 IVRK) om kinderen in procedures te betrekken en dat zodoende hun recht om te participeren in juridische procedures wordt beperkt.

2.5.4 Het EVRM en participatierechten

Op 4 november 1950 is, in navolging van de in 1948 opgestelde Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, het Europees Verdrag van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (EVRM) tot stand gekomen.³⁴⁰ In tegenstelling tot het IVRK bevat het EVRM geen aparte bepaling waarin het hoorrecht of de zelfstandige procespositie van kinderen is opgenomen. Desalniettemin is het EVRM van waarde voor de procespositie van minderjarigen.

Met de ratificatie van het EVRM hebben verdragsstaten het individuele klachtrecht en de rechtsmacht van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) aanvaard.³⁴¹ Het toezichtstelsel van het EHRM vormt een belangrijk middel om kinderrechten in Europa te verwezenlijken.³⁴² Kinderen kunnen zelf een zaak voor het Hof brengen en zo vermeende kinderrechtenschendingen onder de aandacht brengen.³⁴³ Het EHRM heeft in de afge-

340 In Nederland is het verdrag op 31 augustus 1954 in werking getreden, zie: *Trb.* 1954, 151.

341 Art. 32 EVRM jo. art. 53 EVRM.

342 Kilkelly, *Human Rights Quarterly*, 2001, p. 311.

343 Art. 34 EVRM. Zie ook Graziani 2017, p. 130.

lopen decennia een belangrijke ontwikkeling laten zien waarin rechten van kinderen steeds centraler zijn komen te staan en kinderrechten uit het IVRK en andere internationale documenten worden gebruikt als interpretatiemiddel in EHRM-uitspraken. Zo heeft het EHRM in enkele uitspraken handvatten ontwikkeld voor de implementatie van het hoorrecht van kinderen zoals dat voortvloeit uit het IVRK.

2.5.4.1 Artikel 6 en 13 EVRM: toegang tot de rechter

In artikel 6 lid 1 EVRM is het recht op een eerlijk proces gewaarborgd. Al in 1979 boog het EHRM zich in de *Golder* zaak over de vraag of het recht op toegang tot de rechter onderdeel uitmaakt van artikel 6 EVRM. In deze zaak werd een gevangene belemmerd om een advocaat te benaderen en een procedure te starten over een incident in de gevangenis waar hij bij was betrokken. Het EHRM besliste dat het recht op toegang tot de rechter voortvloeit uit artikel 6 EVRM, maar dat dit geen absoluut recht is. De wetgever kan beperkende regels stellen aan het recht op toegang tot de rechter, onder meer voor minderjarigen, zo lang de kern van het recht op toegang tot de rechter niet wordt aangetast.³⁴⁴

Artikel 13 EVRM garandeert eenieder wiens rechten zijn geschonden het recht op een daadwerkelijk rechtsmiddel voor een nationale instantie (*‘effective remedy’*). Op 26 februari 1992 besliste het EHRM in een kinderbeschermingszaak tegen Zweden over een klacht die er op neerkwam dat het recht op een daadwerkelijk rechtsmiddel van een twaalfjarige jongen die in een pleeggezin was geplaatst, was geschonden.³⁴⁵ In Zweden waren minderjarigen belanghebbenden in een procedure, maar hadden zij pas vanaf de leeftijd van vijftien jaar een zelfstandige procespositie (procesbekwaamheid); minderjarigen jonger dan vijftien jaar werden vertegenwoordigd door hun wettelijke vertegenwoordiger(s).³⁴⁶ Het EHRM gaf aan dat artikel 13 EVRM niet vereist dat een twaalfjarige zelfstandig een gerechtelijke procedure kan starten en voeren; het is in het licht van deze bepaling voldoende dat een vertegenwoordiger dit namens het kind kan doen. Aangezien de moeder van de vijftienjarige namens hem een procedure kon voeren, was er dan ook geen sprake van een schending van artikel 13 EVRM, aldus het Hof.³⁴⁷

344 EHRM 21 februari 1975, ECLI:CE:ECHR:1975:0221JUD000445170 (*Golder/Verenigd Koninkrijk*), r.o. 38 en 39. In 1990 verwijst de Staatssecretaris van Justitie expliciet naar deze uitspraak bij zijn pleidooi om geen wijziging van de procespositie van de minderjarige voor te staan; zie par. 2.2.2.

345 EHRM 25 februari 1992, ECLI:CE:ECHR:1992:0225JUD001296387 (*Andersson/Zweden*).

346 EHRM 25 februari 1992, ECLI:CE:ECHR:1992:0225JUD001296387 (*Andersson/Zweden*), r.o. 63.

347 EHRM 25 februari 1992, ECLI:CE:ECHR:1992:0225JUD001296387 (*Andersson/Zweden*), r.o. 101-103.

Het EHRM heeft in jeugdstrafzaken het recht van minderjarige verdachten op effectieve participatie in het licht van artikel 6 EVRM (het recht op een eerlijk proces) erkend.³⁴⁸ Zo is het volgens het EHRM essentieel dat wanneer kinderen worden verdacht van het plegen van een misdrijf, zij worden behandeld op een manier die rekening houdt met hun leeftijd, rijpheid en intellectuele en emotionele capaciteit en dat stappen worden ondernomen om de bekwaamheid van de minderjarigen te begrijpen zodat zij kunnen deelnemen aan de procedure.³⁴⁹ Volgens het Hof zouden procedures moeten worden aangepast aan de intellectuele vermogens en het ontwikkelingsstadium van de jeugdige. Het Hof heeft benadrukt dat het recht op een eerlijk proces echter niet betekent dat de jeugdige elk detail van de zaak moet kennen, maar wel dat hij een breed begrip heeft van de aard van het proces, begrijpt wat er op het spel staat en snapt wat het belang van de mogelijk opgelegde straf kan zijn.³⁵⁰

2.5.4.2 Artikel 8 EVRM

Het recht van kinderen om gehoord te worden vloeit voort uit de rechtspraak van het EHRM ten aanzien van artikel 8 EVRM.³⁵¹ Hoewel artikel 8 EVRM, waarin het recht op respect voor gezins- en privéleven is gegarandeerd, met geen woord rept over de positie van minderjarigen, laat staan over procedurele aspecten van hun positie, heeft het EHRM bij de interpretatie van artikel 8 EVRM met behulp van andere internationale documenten zoals het IVRK, General Comments bij het IVRK en de *Guidelines on Child-friendly Justice*, benadrukt dat de stem van het kind in procedures serieus genomen moet worden.³⁵² Het EHRM beschouwt het recht om te worden gehoord als relevant voor de beoordeling van de belangen van het kind en heeft in zaken over omgang en gezag, internationale kinderontvoering en kinderbescherming benadrukt dat minderjarigen actief betrokken moeten worden in procedures, zodat zij effectief kunnen participeren.

348 Kil Kelly 2015, p. 197.

349 EHRM 16 december 1999, ECLI:CE:ECHR:1999:1216JUD002472494 (*T./Verenigd Koninkrijk, 'Bulger zaak'*), r.o. 84.

350 EHRM 15 juni 2004, ECLI:CE:ECHR:2004:0615JUD006095800 (*S.C./Verenigd Koninkrijk*), r.o. 29. Zie ook EHRM 20 april 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:0120JUD007033701 (*Güvec/Turkije*), waarin het belang van de rol van de advocaat in jeugdstrafzaken wordt benadrukt; de afwezigheid van een advocaat tijdens een groot deel van de procedure leidde er toe dat de jeugdige verdachte niet effectief heeft kunnen participeren en dat derhalve sprake was van een schending van art. 6 EVRM.

351 Kil Kelly 2015, p. 193-195; zie ook EHRM 3 september 2015, ECLI:CE:ECHR:2015:0903JUD001016113 (*M&M/Kroatië*).

352 Het recht om gehoord te worden vloeit ook voort uit de procedurele rechten van art. 8 EVRM zoals die zijn geformuleerd door het Europese Hof voor de Rechten van de Mens; zie Williams 2017, p. 165-172 en Bruning & Liefwaard 2019, p. 195-227.

Het EHRM heeft in de zaak M&M t. Kroatië in 2015 beslist dat het niet horen van het kind in strijd was met artikel 8 EVRM.³⁵³ In deze zaak was het kind, dat tijdens de vele procedures tussen haar ouders (civielrechtelijk over het verkrijgen van het gezag na echtscheiding en strafrechtelijk over de vermeende kindermishandeling door vader) tussen de negen en een half en dertien jaar oud was, niet gehoord door de rechter. Het kind woonde op grond van een eerdere gezagsbeslissing al jarenlang bij haar vader, maar had herhaaldelijk aangegeven dat zij bij haar moeder wilde wonen. Het Hof was, onder verwijzing naar het *jura novit curia* principe, dat inhoudt dat het Hof niet gebonden is aan de juridische middelen die klagers en staat aanvoeren, maar vrij is om de door partijen aangevoerde feiten juridisch in te bedden, van oordeel dat het kind betrokken had moeten worden in de beslissingen die de rechten onder artikel 8 EVRM raken. Het kind had, zoals hierboven genoemd, een aantal keren aangegeven dat zij bij haar moeder wilde wonen en had in haar schoolopstel in oktober 2014 onthuld dat zij zich stelselmatig sneed en zeer ongelukkig was omdat zij niet zelf mocht bepalen bij wie zij woonde. Het Hof legde in de beslissing een verband met het recht op persoonlijke autonomie dat voortvloeit uit artikel 8 EVRM. Het recht op persoonlijke autonomie werd door het Hof voor volwassenen uitgelegd als het recht om zelfstandig keuzes te maken over de invulling van hun eigen leven, maar wordt voor kinderen anders gezien. Kinderen ontberen volgens het Hof de volledige autonomie die volwassenen hebben, maar zijn wel rechtssubjecten. Dit betekent dat zij hun rechten niet zelfstandig kunnen uitoefenen. De autonomie van minderjarigen, die langzaam toeneemt met hun ontwikkelende rijpheid, wordt volgens het Hof ingevuld door hun recht om te worden geraadpleegd en betrokken, zoals artikel 12 IVRK en het algemeen commentaar bij artikel 12 van het VN-Kinderrechtencomité dat voorschrijft.³⁵⁴ Hieruit leidde het Hof af dat het feit dat de klacht van klagers dat M.'s wens om bij haar moeder te wonen door de bevoegde autoriteiten is genegeerd en dat zij niet gehoord is in de gezagsprocedure vragen oproept ten aanzien van het recht op respect voor privé- en gezinsleven (art. 8 EVRM). De gezagsprocedure duurde vier jaar en drie maanden en ondanks het feit dat een nationale rechter eerder had beslist dat het meisje, dat toen twaalf jaar oud was, in staat moest worden gesteld om haar stem in de gerechtelijke procedure te laten horen indien zij in staat was tot een redelijke waardering van belangen, was er een jaar en zeven maanden na deze rechterlijke instructie nog niets mee gedaan. Het Hof benadrukte met een verwijzing naar artikel 12 IVRK en het bijbehorende algemene commentaar (General Comment nr. 12) dat *"it cannot be said that children capable of forming their own views were sufficiently involved in the decision-making process if they were not provided with the opportunity to be heard and thus express their views"*.³⁵⁵

353 EHRM 3 september 2015, ECLI:CE:ECHR:2015:0903JUD001016113 (M&M/Kroatië).

354 EHRM 3 september 2015, ECLI:CE:ECHR:2015:0903JUD001016113 (M&M/Kroatië), r.o. 171-172.

355 EHRM 3 september 2015, ECLI:CE:ECHR:2015:0903JUD001016113 (M&M/Kroatië), r.o. 181.

Het meisje was negen en een half jaar bij de start van de gerechtelijke procedure en was inmiddels dertien en een half jaar oud en daaruit leidde het Hof af dat zij in staat was om haar eigen mening te vormen en deze uit te dragen. Het niet respecteren van haar mening over bij wie ze het liefst wilde wonen leverde volgens het Hof dan ook een schending van artikel 8 EVRM op.

In de beslissing van het EHRM blijft in het midden of de benoeming van de bijzondere curator voor het meisje betekende dat sprake was van een 'effectieve' manier voor M. om te participeren in de procedure. Uit de uitspraak valt impliciet af te leiden dat dit niet het geval is geweest en dat daarom sprake was van een schending van artikel 8 EVRM, nu M. niet heeft kunnen participeren in de procedure. Maar waarom de bijzondere curator niet heeft kunnen zorgen voor effectieve participatie van M. en of het Hof dit punt überhaupt heeft meegenomen bij haar weging, daarvan blijven we in het ongewisse.³⁵⁶

In de zaak N.TS. e.a. t. Georgië heeft het EHRM in 2016 opnieuw – onder verwijzing naar artikel 12 IVRK en het daarbij behorende General Comment nr. 12 – besloten dat er sprake was van een schending van artikel 8 EVRM omdat geen van de drie betrokken kinderen door de justitiële instanties waren gehoord of behoorlijk vertegenwoordigd.³⁵⁷ In deze zaak ging het om de beslissing waar de kinderen, die hun moeder hadden verloren en een aantal jaren bij hun tantes en grootmoeder opgroeiden omdat hun vader was gedetineerd, moesten opgroeien nu hun vader na detentie weer voor hen wilde zorgen. Op het moment dat de vader verzocht om terugplaatsing van de kinderen bij hem, was de oudste tien en was de tweeling zes jaar oud. Het Hof verwees in de uitspraak naar artikel 3 en 12 IVRK, de bijbehorende algemene commentaren nr. 12 en 14 en naar de Guidelines on Child-friendly Justice van de Raad van Europa. In de uitspraak staat de vraag centraal of de jongens voldoende waren betrokken in de procedure.

Het Hof overwoog dat de kinderen wel waren vertegenwoordigd door de Social Service Agency, maar dat deze vertegenwoordiging in de procedure niet kon worden aangemerkt als een voldoende en betekenisvolle vertegenwoordiging. Het is opmerkelijk dat het Hof hierbij inhoudelijk toetste hoe deze vertegenwoordiging is vormgegeven. Het Hof gaf aan dat er in de wet niet is voorgeschreven hoe deze vertegenwoordiging er inhoudelijk uit moet zien, maar dat duidelijk is dat de Social Service Agency gedurende meer dan twee jaar de jongens maar een paar keer had ontmoet om rapporten op te stellen en dat geen structureel en frequent contact was onderhouden.³⁵⁸ Het Hof verwees naar de *European Convention on the Exercise of Children's Rights* waarin is vastgelegd dat de rol van een vertegenwoordiger bestaat uit het op een passende manier optreden namens de minderjarige, en

356 Bruning, *EHRC* 2015/234.

357 EHRM 2 februari 2016, ECLI:CE:ECHR:2016:0202JUD007177612 (*N.TS. e.a./Georgië*).

358 EHRM 2 februari 2016, ECLI:CE:ECHR:2016:0202JUD007177612 (*N.TS. e.a./Georgië*), r.o. 75.

dat deze rol onvoldoende was vervuld. Vervolgens beoordeelde het Hof of de kinderen op andere wijze zijn betrokken in de procedure; dit bleek evenmin het geval, nu geen van de jongens in persoon gehoord was door de rechterlijke instanties. Hoewel de wetgeving van Georgië voorschreef dat kinderen van zeven tot achttien jaar moeten worden betrokken in gerechtelijke procedures, was dit niet gebeurd. Het Hof overwoog dat het niet te begrijpen was waarom de oudste jongen niet direct gehoord was in de procedure en dat evenmin gemotiveerd was aangegeven waarom dit niet was gebeurd. Het Hof concludeerde dat *“the combination of flawed representation, and as a consequence the failure to duly present and hear the views of the boys, undermined the procedural fairness of the decision-making process”* en – ook omdat een te eenzijdige afweging van belangen van de kinderen was gemaakt – derhalve sprake was van een schending van artikel 8 EVRM.³⁵⁹

In december 2018 sprak het EHRM zich opnieuw uit over het belang dat aan de mening van een dertienjarig kind moet worden gehecht in een procedure over het ouderlijk gezag en de verblijfplaats van een meisje dat bij haar grootouders woonde, terwijl de vader dit aanvocht.³⁶⁰ Het meisje is als tienjarige tijdelijk bij haar grootouders van moederszijde in Oezbekistan gaan wonen, aangezien haar moeder ernstig ziek werd nadat het gezin een half jaar eerder was geëmigreerd naar de Verenigde Staten. Nadat de moeder kort daarna overleed, kwamen haar vader en de grootouders overeen dat zodra de vader vanuit de Verenigde Staten naar Moskou zou verhuizen, zijn dochter bij hem in Moskou zou komen wonen. In maart 2009 is de vader naar Moskou verhuisd, maar grootouders weigerden hun kleindochter naar haar vader terug te brengen. Vader startte verschillende procedures, maar zonder succes. Rekening houdend met de uitdrukkelijke wens van het meisje om bij haar grootouders te blijven wonen en de mening van de kinderschermingsautoriteiten op dit punt, oordeelde de rechtbank dat het in haar belang was om bij haar grootouders te blijven.

Volgens het EHRM waren er geen redenen om eraan te twijfelen dat de beslissingen van de nationale autoriteiten om het meisje bij haar grootouders te laten wonen zijn gebaseerd op het belang van het kind. In het bijzonder hebben de nationale rechters volgens het Hof rekening gehouden met het feit dat zij de duidelijke wens heeft uitgesproken om bij haar grootouders te blijven. Het Hof merkte hierbij op dat zij op dat moment dertien jaar oud was en dus al in staat was om haar eigen mening over de zaak te vormen en de consequenties ervan te begrijpen. Het Hof gaf aan al eerder te hebben vastgesteld dat zodra kinderen rijper worden en zij in staat zijn om hun eigen mening te formuleren over de relatie met hun ouders, rechtbanken passend gewicht moeten geven aan hun opvattingen en gevoelens en aan

359 EHRM 2 februari 2016, ECLI:CE:ECHR:2016:0202JUD007177612 (*N.TS. e.a./Georgië*), r.o. 74-84.

360 EHRM 18 december 2018, ECLI:CE:ECHR:2018:1218JUD007659812 (*Khusnutdinov & X/Rusland*).

hun het recht op respect voor hun privéleven. Wat betreft de stelling van de vader dat, aangezien de grootmoeder aanwezig was toen het meisje naar haar mening werd gevraagd, zij door haar grootmoeder had kunnen worden beïnvloed en er daarom om een deskundig oordeel had moeten worden gevraagd om haar ware mening vast te stellen, overwoog het Hof dat het te ver gaat om nationale autoriteiten altijd te verplichten een psychologische expert te betrekken bij geschillen waarbij kinderen zijn betrokken. Gekeken moet worden naar de specifieke omstandigheden van elk geval, rekening houdend met de leeftijd en rijpheid van het betreffende kind. In deze zaak kon het ontbreken van een advies van een psychologisch deskundige naar het oordeel van het Hof niet worden gezien als een fout in de procedure. Het meisje was dertien jaar oud toen ze door de rechtbank werd gehoord over de terugkeer van haar vader en werd hierbij bijgestaan door een deskundige van de kinderbeschermingsautoriteiten. In dergelijke omstandigheden konden de nationale rechtbanken redelijkerwijs aannemen dat haar verklaring haar ware mening weerspiegelde. De klacht van vader op dit punt wordt verworpen. Deze uitspraak laat opnieuw zien dat het EHRM veel waarde hecht aan het serieus nemen van de mening van oudere kinderen.

In een zaak uit 2015 tegen Kroatië over eigendomsrecht (huizenruil bij eigendom van twee minderjarigen die op het moment waarop deze zaak op nationaal niveau speelde negen resp. veertien jaar oud waren) en die werd beslist onder artikel 1 Eerste Protocol EVRM, is het Hof ook ingegaan op de procedurele positie van minderjarigen. In deze zaak had het Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn, die toestemming had gegeven voor de woningruil die zeer nadelig uitpakte voor de kinderen, volgens het Hof de belangen van de twee minderjarigen onvoldoende behartigd. Het Centrum had ook niet onderzocht of het nodig was om een voogd of vertegenwoordiger te benoemen die de specifieke belangen van de kinderen, gelet op hun bijzondere omstandigheden (o.m. een vader die gedetineerd was en een moeder die drugsverslaafd was en grote financiële problemen had), zou kunnen verdedigen. Met name gelet op het feit dat de klaagsters ten tijde van de relevante feiten nog minderjarig waren, oordeelde het Hof dat het voor hen procedureel gezien onmogelijk was om de rechtsmiddelen te benutten waarvan de regering had aangegeven dat ze beschikbaar zouden zijn (een administratief beroep en een specifiek soort civiele actie). Het Hof overwoog dat de minderjarigen in de civiele procedure werden vertegenwoordigd door een advocaat die een conflict van belangen had. De minderjarigen konden geen zelfstandige procespositie innemen en konden de beslissing tot de huizenruil niet zelf aanvechten. Er was voor de minderjarigen geen bijzondere curator benoemd die hun belangen onafhankelijk kon behartigen.³⁶¹ Het Hof besliste dat het veertienjarige kind door de nationale autoriteiten (het Centrum) gehoord had moeten worden (zonder overigens

361 EHRM 7 mei 2015, ECLI:CE:ECHR:2015:0507JUD001371211 (S.L. & J.L./Kroatië), r.o. 84.

te verwijzen naar artikel 12 IVRK) en concludeerde dat de verdragsstaat niet de noodzakelijke maatregelen heeft getroffen om de eigendomsrechten van de kinderen te waarborgen en dat daarmee sprake is van een schending van artikel 1 Eerste Protocol EVRM.

Florescu wijst er in haar annotatie bij deze uitspraak op dat de verwijzing van het Hof naar het ontbreken van een zelfstandige procespositie van minderjarigen niet zo moet worden geïnterpreteerd, dat het Hof vereist dat kinderen zelfstandig moeten kunnen opkomen voor hun rechten in procedures. Het wordt aan de verdragsstaten overgelaten om invulling te geven aan de procespositie van minderjarigen, en zo lang deze invulling voor minderjarigen een effectieve realisatie van hun recht om gehoord te worden is, denk bijvoorbeeld aan de mogelijkheid om een bijzondere curator voor minderjarigen te benoemen, is dit toegestaan onder het EVRM.³⁶² Zo lang de wettelijke vertegenwoordiger van het kind zijn of haar belangen op effectieve wijze behartigt en weergeeft, zal er geen sprake zijn van een schending van een verdragsbepaling uit het EVRM. Een effectieve belangenbehartiging betekent onder meer dat er geen (dreigend) conflict van belangen is.

Ook ten aanzien van adoptie heeft het EHRM zich in 2004 uitgesproken over de procespositie van minderjarigen.³⁶³ In de zaak *Pini e.a. tegen Roemenië* ging het om twee Italiaanse adoptiestellen die een klacht indienden bij het Europese Hof omdat de Roemeense autoriteiten de eerdere Roemeense adoptiebeslissingen niet wilden uitvoeren en daarom hun adoptiekinderen uit Roemenië niet naar Italië werden overgebracht, aangezien de beide adoptiekinderen, die negen en een half jaar oud waren ten tijde van de adoptiebeslissing, duidelijk hadden aangegeven dat zij een voorkeur hadden om in hun eigen omgeving in de residentiële instelling te blijven wonen en niet naar de Italiaanse echtparen wilden gaan. De meisjes waren daarom ook met juridische bijstand een procedure gestart om de adoptie tegen te gaan. In het Roemeense recht hadden kinderen vanaf de leeftijd van tien jaar bij adoptie een vetorecht en konden zij vanaf die leeftijd een procedure starten om een adoptiebeslissing aan te vechten. Hoewel de meisjes, omdat ze ten tijde van de adoptiebeslissing jonger dan tien jaar oud waren, niet om toestemming voor de adoptie was gevraagd, oordeelde het Hof dat dit geen fout was van de verdragsstaat: *“such a threshold does not appear unreasonable, since the relevant international treaties leave the national authorities some discretion as to the age from which children are to be regarded as sufficiently mature for their wishes to be taken into account”*.³⁶⁴ Het Hof geeft met andere woorden aan dat het aan de verdragsstaten zelf wordt overgelaten hoe zij invulling geven aan het recht van kinderen om in procedures betrokken te worden. Hieruit lijkt te kunnen worden afgeleid dat het gebruik van leeftijdsgrenzen in het recht is toegestaan als invulling van een competentietest van kinderen (wanneer

362 Florescu, *EHRC* 2015/154, par. 11.

363 EHRM 22 juni 2004, ECLI:CE:ECHR:2004:0622JUD007802801 (*Pini e.a./Roemenië*).

364 EHRM 22 juni 2004, ECLI:CE:ECHR:2004:0622JUD007802801 (*Pini e.a./Roemenië*), r.o. 145.

zijn kinderen voldoende rijp en bekwaam om aan hun mening een zwaar of doorslaggevend belang te hechten?). Het EHRM besliste echter dat er in deze zaak geen sprake was van een schending van artikel 8 EVRM door de verdragsstaat door de adoptie niet ten uitvoer te leggen vanwege de uitdrukkelijke wens van de meisjes, die jonger waren dan de leeftijd van tien jaar ten tijde van de adoptie en daarom geen vetorecht hadden, om in Roemenië te blijven.

Het achterwege laten van een kinderverhoor levert volgens het EHRM niet altijd strijd op met het EVRM. In de zaak *Sahin t. Duitsland* heeft de Grote Kamer van het EHRM in 2003 besloten dat het niet horen van het kind EVRM-conform is, indien er een duidelijk advies is dat het horen schadelijk zal zijn voor het kind. Het wel of niet horen van het kind is volgens het Hof afhankelijk van de specifieke omstandigheden van elk geval, waarbij rekening wordt gehouden met de leeftijd en de volwassenheid van het kind.³⁶⁵ In deze omgangszaak voerde de vader als klager aan dat zijn jonge kind direct gehoord moest worden in de procedure; het kind was ongeveer drie jaar en tien maanden oud toen de procedure startte, en vijf jaar en twee maanden toen de vader het opnieuw wilde laten horen. De nationale autoriteiten hadden het advies van een deskundige gevolgd om het kind niet direct te horen omdat dit teveel schade zou opleveren. Volgens het Hof was er aan de procedurele vereisten voldaan en werd de klacht van vader derhalve afgewezen.

2.5.4.3 *Tussenconclusie EVRM*

Uit het bovenstaande blijkt dat het Europese Hof in Straatsburg in zaken waarbij artikel 8 EVRM een rol speelde, aandacht heeft voor de procespositie van het kind in civiele procedures en voor het belang dat de mening van kinderen serieus genomen moet worden. In de uitspraak *M. & M. tegen Kroatië* onderstreepte het Hof dat in juridische procedures waarbij een kind betrokken is, verdragsstaten de stem van het kind serieus moeten nemen omdat zij recht hebben op persoonlijke autonomie en daarbij ondersteund moeten worden. Dat betekent dat zij in juridische procedures gehoord moeten worden en dat aan hun mening passend belang wordt gehecht. Deze zienswijze waarbij de autonomie van minderjarigen centraal wordt gesteld, waarbij wordt aangegeven dat minderjarigen om hun persoonlijke autonomie te kunnen realiseren ondersteuning nodig hebben, sluit goed aan bij de eerdergenoemde auteurs die kritiek hebben op het belang dat wordt gehecht aan termen als 'competentie' en 'capaciteit' in plaats van dat de autonomie van kinderen centraal wordt gesteld bij het bepalen welke waarde aan de mening van een kind moet worden gehecht.

In de hierboven genoemde uitspraken is niet duidelijk geworden hoe het EHRM denkt over het gebruik van leeftijdsgrenzen voor het horen van

365 EHRM 8 juli 2003, ECLI:CE:ECHR:2003:0708JUD003094396 (*Sahin/Duitsland*), r.o. 73.

kinderen, al geeft bijvoorbeeld de zaak Pini tegen Roemenië aan dat ook als een kind jonger is dan de leeftijdsgrens, maar in staat is om zijn mening te uiten, hij serieus genomen moet worden. In verschillende hierboven besproken zaken waren kinderen tien jaar oud en gaf het Hof aan dat zij gehoord hadden moeten worden; dat geeft in elk geval aan dat ook kinderen jonger dan twaalf jaar serieus genomen moeten worden. Het Hof geeft tegelijk ook aan dat het aan de verdragsstaten zelf wordt overgelaten hoe zij invulling geven aan het recht van kinderen om in procedures betrokken te worden en of daarbij leeftijdsgrenzen worden gebruikt. Als niet direct naar de mening van het kind wordt gevraagd door de rechter die het kind hoort, maar die mening door een professional zoals een bijzondere curator wordt weergegeven tijdens de zitting, moet deze taak wel zodanig passend worden uitgevoerd, dat kinderen op effectieve wijze gebruik kunnen maken van het recht om gehoord te worden. Als bijvoorbeeld gedurende meer dan twee jaar kinderen maar een paar keer zijn ontmoet, terwijl geen structureel en frequent contact met hen is onderhouden, betekent dit volgens het Hof dat deze rol onvoldoende is vervuld.

Over het direct of indirect horen van kinderen heeft het EHRM zich aldus niet duidelijk uitgesproken. Evenmin zijn uitspraken gevonden die iets kunnen zeggen over een eigen rechtsingang en zelfstandige procespositie van minderjarigen.

2.5.5 Guidelines on Child-friendly Justice

Het EHRM maakt, zoals hierboven al is genoemd, ook gebruik van de *Guidelines on Child-friendly Justice* als bron voor interpretatie van het EVRM.³⁶⁶ In deze richtlijnen, die door het Comité van Ministers van de Raad van Europa op 17 november 2010 zijn aangenomen,³⁶⁷ staat het bredere recht om te participeren centraal en worden zeer concrete aanbevelingen gedaan voor wat betreft de inrichting van kindvriendelijke procedures die aansluiten bij de leeftijd en het ontwikkelingsniveau van het kind.³⁶⁸ Aan de lidstaten van de Raad van Europa wordt in deze richtlijnen op gedetailleerde wijze richting gegeven om juridische procedures kindvriendelijk te maken. De richtlijnen zijn niet bindend en de aandachtspunten voor kindvriendelijke procedures die genoemd worden, zullen dan ook vooral invulling moeten krijgen door rechters die in de praktijk te maken hebben met kinderen in procedures.³⁶⁹ De richtlijnen zijn bedoeld om ervoor te zorgen dat de rechten van kinderen in alle procedures zijn gewaarborgd. Om dit te bewerkstelligen, wordt in de richtlijnen onder meer het belang benadrukt van het recht van minderjari-

366 Zie onder meer EHRM 3 september 2015, ECLI:CE:ECHR:2015:0903JUD001016113 (*M&M/Kroatië*), r.o. 102.

367 Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on Child-friendly Justice, 17 november 2010 (in het vervolg: *Guidelines on Child-friendly Justice*).

368 Rap, *JIP* 2017, p. 19.

369 Hollingsworth & Stalford 2017, p. 76.

gen op informatie, bescherming van hun privacy, (juridische) ondersteuning in procedures door professionals die hiertoe opgeleid zijn, het voorkomen van onnodige vertraging en het waarborgen van een veilige en kindvriendelijke omgeving.³⁷⁰ In de toelichting bij de richtlijnen wordt benadrukt dat elk kind, onafhankelijk van zijn of haar leeftijd, het recht hebben om hun mening te geven in een veilige omgeving. Ze moeten zich op hun gemak voelen als ze met een rechter spreken; *“this may require the judge to omit certain formalities, such as wearing a wig and gown or hearing the child in the courtroom itself; by way of example, it can be helpful to hear a child in the judge’s chambers”*.³⁷¹ Ook wordt in de richtlijnen het belang van kindvriendelijke uitspraken benadrukt. Volgens de richtlijnen moeten rechterlijke uitspraken met betrekking tot kinderen naar behoren worden gemotiveerd en moeten deze worden uitgelegd in een taal die kinderen kunnen begrijpen.³⁷² Dit wordt vooral van belang geacht in uitspraken waarin de opvattingen en de meningen van het kind niet zijn gevolgd. In de toelichting wordt dit nader uitgelegd: het is niet altijd haalbaar om de beslissing uit te leggen in een rechterlijke uitspraak of de motivering daarbij, maar kinderen hebben wel recht op een uitleg van de beslissing door een advocaat of een andere geschikte persoon zoals een ouder of een gedragsdeskundige.³⁷³ Dit wordt vooral van belang geacht in uitspraken waarin de opvattingen en de meningen van het kind niet zijn gevolgd.

De richtlijnen benadrukken het recht op informatie van elk kind en zijn of haar ouders. Daarbij is in de richtlijnen een niet-limitatieve opsomming te vinden van onderdelen van dit recht op informatie van het kind, zoals informatie over de rol van het kind in de procedure en de verschillende stappen die tijdens de procedures genomen moeten worden, de waarschijnlijke duur van de procedure, de mogelijkheden tot ondersteuning van het kind in procedures en de datum en tijd van gerechtelijke procedures en kindgesprekken daarbij.³⁷⁴ In de toelichting bij de richtlijnen staat genoemd dat:

*“Children may experience a lack of objective and complete information. Parents may not always share all pertinent information, and what they give may be biased. In this context, the role of children’s lawyers, ombudspersons and legal services for children is very important.”*³⁷⁵

370 Guidelines on Child-friendly Justice.

371 Explanatory memorandum bij de Guidelines on Child-friendly Justice, par. 112.

372 Guidelines on Child-friendly Justice, IV, par. 49. Zie ook de FJR-special Child-Friendly Justice, FJR 2018, afl. 6 en Hollingsworth & Stalford 2017, die uitgebreid beschrijven aan welke vereisten kinderrechtenbeslissingen zouden moeten voldoen en daarbij tevens ingaan op het belang dat in rechterlijke beslissingen rekening moet worden gehouden met het feit dat kinderen (ook) adressant zijn.

373 Explanatory memorandum bij de Guidelines on Child-friendly Justice, par. 124.

374 Guidelines on Child-friendly Justice, IV.A.1, par. 1. Zie ook Liefwaard 2019, p. 195-227.

375 Explanatory memorandum bij de Guidelines on Child-friendly Justice, par. 52.

De richtlijnen hebben als uitgangspunt dat zowel minderjarigen als hun ouders recht op informatie hebben; zodoende zijn minderjarigen niet afhankelijk van de informatie die ouders al dan niet met hen delen. Informatie kan aan minderjarigen bijvoorbeeld worden gegeven in de oproepbrief van de rechterlijke instantie als het gaat om gerechtelijke procedures. De informatie moet op kindvriendelijke wijze worden verstrekt aan minderjarigen, waarbij rekening wordt gehouden met hun leeftijd en rijpheid, in een voor een kind eenvoudig te begrijpen taal.³⁷⁶

In de richtlijnen wordt aangegeven dat er drie varianten bestaan om de toegang van minderjarigen tot het recht te regelen.³⁷⁷ Dit kan door gebruik te maken van leeftijdsgrenzen, door de capaciteiten of competentie van een kind per geval te beoordelen, of door een mix van deze beide varianten (een minimum leeftijdsgrens en daarbij voor jongere kinderen de mogelijkheid van toegang tot het recht als zij voldoende competent zijn of hiervoor over voldoende capaciteiten beschikken). Voor wat betreft de individuele beoordeling van elk kind wordt in de richtlijnen gewaarschuwd dat dit een grote discretionaire bevoegdheid geeft aan rechters en dat dit voor kinderen nadelig zou kunnen uitpakken. Als risico van de derde variant (mix van beide eerste varianten) wordt genoemd dat de bewijslast ten aanzien van competentie en capaciteiten bij het jongere kind wordt gelegd, wat nadelig is. In de toelichting bij de richtlijnen wordt aangegeven dat:

*"No age limit is set in these guidelines, as it tends to be too rigid and arbitrary and can have truly unjust consequences. It also cannot fully take into account the diversity in capacities and levels of understanding between children. These can vary greatly depending on the individual child's development capacities, life experiences, cognitive and other skills (...) The capability, maturity and level of understanding are more representative of the child's real capacities than his or her age."*³⁷⁸

Over het beoordelen van competentie en capaciteiten van het kind wordt in de toelichting het volgende gesteld:

*"In these guidelines, reference is made to concepts such as "age and maturity" and "sufficient understanding", which implies a certain level of comprehension, but does not go as far as to demand from the child a full comprehensive knowledge of all aspects of the matter at hand. Children have the right to give their views freely, without any pressure and without manipulation."*³⁷⁹

In de toelichting wordt verder aangegeven dat, uitgaande van de wensen en belangen van het kind, ofwel een rechter ofwel een door de rechtbank benoemde kindexpert naar het kind zal luisteren. Sommige kinderen willen liever door bijvoorbeeld een gedragsdeskundige gehoord worden en zullen

376 Guidelines on Child-friendly Justice, IV.A.I, par. 2.

377 Explanatory memorandum bij de Guidelines on Child-friendly Justice, par. 95.

378 Explanatory memorandum bij de Guidelines on Child-friendly Justice, par. 96.

379 Explanatory memorandum bij de Guidelines on Child-friendly Justice, par. 108.

kiezen voor indirect horen, waarbij de gedragsdeskundige de mening van het kind vervolgens overbrengt aan de rechter. Andere kinderen zullen juist liever zelf met de rechter spreken omdat dat degene is die de beslissing zal nemen.³⁸⁰ Het risico dat kinderen door hun ouders gebruikt worden om de wens van de ouder te verwoorden, wordt ook genoemd:

*“While it is true that there is a risk of children being manipulated when they are heard and express their views (for example, by one parent against the other), all efforts should be made not to let this risk undermine this fundamental right.”*³⁸¹

Dit risico mag met andere woorden nooit een reden zijn om het recht van kinderen om gehoord te geven, geen inhoud te geven.

Over een zelfstandige procespositie van minderjarigen wordt in de richtlijnen genoemd dat *“the domestic law should facilitate where appropriate the possibility of access to court for children who have sufficient understanding of their rights and of the use of remedies to protect these rights, based on adequately given legal advice”*.³⁸² Hoewel derhalve wordt benadrukt dat kinderen die voldoende begrip hebben van hun rechten en de mogelijkheden om op te komen voor hun rechten, toegang tot de rechter moet worden geboden, wordt tegelijkertijd ruimte gelaten aan verdragsstaten om zelf invulling te geven aan de vraag wanneer het geschikt is om kinderen een zelfstandige mogelijkheid te geven om procedures te starten. Wel wordt benadrukt dat hindernissen ten aanzien van toegang tot de rechter, zoals proceskosten of het gebrek aan juridische bijstand, moeten worden weggenomen.³⁸³ Ook wordt in de richtlijnen genoemd dat kinderen recht hebben op zelfstandige juridische bijstand in elke procedure waarin sprake is of zou kunnen zijn van een conflict van belangen tussen het kind en de ouders of andere betrokken partijen.³⁸⁴ Dit komt overeen met wat hierover in General Comment nr. 12 van het VN-Kinderrechtencomité is genoemd. Indien sprake is van een conflict van belangen tussen ouders en kind moeten de bevoegde autoriteiten tevens een bijzondere curator of een andere onafhankelijke vertegenwoordiger benoemen om de belangen van het kind te vertegenwoordigen.³⁸⁵

In de toelichting bij de richtlijnen wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de rol van een *guardian ad litem* (bijzondere curator) en een advocaat die het kind bijstaat. Uit de richtlijnen blijkt dat elk kind recht heeft op bijstand van een advocaat, en dat daarnaast een vertegenwoordiger kan worden benoemd (een *guardian ad litem* of een ander) die bij (mogelijke) conflicten tussen de ouders of verzorgers en het kind de mening en belangen

380 Explanatory memorandum bij de Guidelines on Child-friendly Justice, par. 115.

381 Explanatory memorandum bij de Guidelines on Child-friendly Justice, par. 116.

382 Guidelines on Child-friendly Justice, IV, par. 34.

383 Guidelines on Child-friendly Justice, IV, par. 35.

384 Guidelines on Child-friendly Justice, IV, par. 37.

385 Guidelines on Child-friendly Justice, IV, par. 42.

van dit kind vertegenwoordigt. Over de rol van de advocaat wordt in de toelichting gezegd:

*“It is important to clarify the exact role of the child’s lawyer. The lawyer does not have to bring forward what he or she considers to be in the best interests of the child (as does a guardian or a public defender), but should determine and defend the child’s views and opinions, as in the case of an adult client. The lawyer should seek the child’s informed consent on the best strategy to use.”*³⁸⁶

Ook wordt in de toelichting aangegeven dat de rol van de advocaat verschilt van die van de *guardian ad litem* (de bijzondere curator), omdat deze wordt benoemd door de rechtbank en niet door een cliënt, en de rechtbank moet helpen te bepalen wat in het belang van het kind is. Het combineren van deze beide functies wordt afgeraden in de toelichting, dit gezien het potentiële belangenconflict dat dit met zich kan brengen.³⁸⁷

De richtlijnen zijn op zichzelf niet juridisch bindend, maar zijn wel van betekenis voor het Nederlandse rechtssysteem. Zoals hierboven is beschreven, maakt het EHRM in haar rechterlijke motivering bij de interpretatie van EVRM-bepalingen soms gebruik van de richtlijnen. De Raad van Europa heeft in haar Europese Strategieplan voor de rechten van het kind aangegeven dat in navolging van de *Guidelines on Child-friendly Justice* ook voor de komende jaren het uitdragen van participatierechten en kindvriendelijke procedures hoog op de agenda staan. Het uiteindelijke doel van de Raad voor Europa is dat kinderen gebruik kunnen maken van hun rechten in het rechtssysteem.³⁸⁸

2.5.6 Guidelines on Children in Contact with the Justice System

De internationale vereniging van familie- en jeugdrechters heeft in 2017 de *Guidelines on Children in Contact with the Justice System* vastgesteld en geratificeerd.³⁸⁹ In deze richtlijnen zijn veel van de bovenstaande uitgangspunten voor kindvriendelijke procedures terug te vinden. In sectie 2.3 wordt uitgebreid ingegaan op de participatie van kinderen in procedures:

“Children who are capable of forming their own views have the right to participate, intervene and express those views freely in all judicial or administrative proceedings that affect them. Their views must be given due weight in accordance with their age and maturity. They may decide to participate. If they participate, they may do so either directly, or through a representative or an appropriate body, in a manner consistent with the procedural rules of law.”

386 Explanatory memorandum bij de Guidelines on Child-friendly Justice, par. 104.

387 Explanatory memorandum bij de Guidelines on Child-friendly Justice, par. 105.

388 Council of Europe 2016, p. 18-19.

389 International Association of Youth and Family Judges and Magistrates, *Guidelines on Children in contact with the Justice System*, 2017 (aimjf.org) (in het vervolg Guidelines on Children in Contact with the Justice System).

Voor jonge kinderen die nog niet in staat zijn hun mening te verwoorden, zou een deskundige moeten worden benoemd om de belangen van het kind naar voren te brengen in de procedure.³⁹⁰ Het recht op informatie wordt als essentieel onderdeel gezien van een effectieve participatie van kinderen in procedures.³⁹¹ Kinderen moeten onder meer worden geïnformeerd over hun rechten en mogelijkheden om deze uit te oefenen, het rechtssysteem en de procedure en de plaats en rol die zij daarin hebben.³⁹² Slechts als informatie schadelijk voor het kind wordt geacht, mag hen informatie worden onthouden.³⁹³ Ook moeten kinderen geïnformeerd worden over de uitkomsten van de beslissingen in een voor hen begrijpelijke taal.³⁹⁴ Verder moet de context en de houding van professionals kindvriendelijk zijn, zodat kinderen worden aangemoedigd hun stem te laten horen en het gevoel hebben dat er serieus naar hen wordt geluisterd.³⁹⁵

Over het recht op juridische bijstand en ondersteuning in procedures noemen deze richtlijnen dat *“children must be provided with access to legal assistance and representation in their contacts with justice whenever their interests are at stake. In cases where there is, or could be, a conflict of interest between children and their parents or any other party, children must have their own counsel and representation, in their own name”*.³⁹⁶ Deze richtlijnen gaan vervolgens concreter in op de rol van de juridische of andere ondersteuner van het kind; zij hebben dezelfde taken als die zij hebben bij het bijstaan van volwassenen in procedures. Deze taken moeten op een voor het kind begrijpelijke wijze worden uitgevoerd. Zij moeten het kind alle noodzakelijke informatie geven, het kind adviseren en begeleiden tijdens de procedure, de mening van het kind weergeven en bij alle onderdelen van de procedure aanwezig zijn. Daarbij moeten zij oog hebben voor psychologische of andere ondersteuning van het kind.³⁹⁷ Er wordt in de richtlijnen niets genoemd over het weergeven van ‘de belangen van het kind’ en dit maakt duidelijk dat ondersteuners primair de mening van het kind naar voren moeten brengen (in plaats van enkel hun eigen opvatting over wat de belangen van het kind omvatten, uitdragen). Ook wordt in deze richtlijnen benadrukt dat kinderen recht hebben op gratis juridische bijstand. Dit is volgens de richtlijnen in het bijzonder noodzakelijk in situaties waar er een conflict van belangen tussen ouders en kind kan zijn of ontstaan; de juridische bijstand mag dan niet door ouders worden georganiseerd of betaald, maar moet voor het kind onafhankelijk zijn.³⁹⁸

390 Guidelines on Children in Contact with the Justice System, richtlijn 2.3.2.

391 Guidelines on Children in Contact with the Justice System, richtlijn 2.3.3 en sectie 3.1.

392 Guidelines on Children in Contact with the Justice System, richtlijn 3.1.3.

393 Guidelines on Children in Contact with the Justice System, richtlijn 3.1.5.

394 Guidelines on Children in Contact with the Justice System, richtlijn 2.3.3.

395 Guidelines on Children in Contact with the Justice System, richtlijn 2.3.4.

396 Guidelines on Children in Contact with the Justice System, richtlijn 3.3.1.

397 Guidelines on Children in Contact with the Justice System, richtlijn 3.3.2.

398 Guidelines on Children in Contact with the Justice System, richtlijn 3.3.5.

In de toelichting bij deze bepaling wordt aangegeven dat mogelijke belangenconflicten tussen ouders en kinderen moeten worden voorkomen, en wordt aandacht gevraagd voor het feit dat vaak sprake is van belangenconflicten in situaties van gescheiden ouders *“who are guided by their personal interests when fighting over the legal custody of their children, or parents who are brought before the justice system for abusing or neglecting their children (...)”*.³⁹⁹ Bij elk mogelijk belangenconflict moet het kind volgens deze toelichting worden bijgestaan door iemand die in de naam van het kind handelt, geen juridische ondersteuning aan een van de ouders van het kind biedt en niet door ouders is uitgekozen of wordt betaald. In afstammings- en adoptiezaken, scheiding- en omgangszaken en kindbeschermingszaken bestaat doorgaans een potentieel belangenconflict tussen kinderen en ouders; dat zou betekenen dat kinderen in deze procedures recht hebben op zelfstandige (juridische) bijstand.

De richtlijnen gaan verder uitgebreid in op de noodzaak tot het garanderen van kindvriendelijke procedures, waarbij allerlei onderdelen worden onderscheiden, en tot gespecialiseerde en continue opgeleide experts die voldoende zijn onderlegd om met kinderen te werken. De richtlijnen benoemen tevens het recht van kinderen tot het instellen van hoger beroep in elke zaak waarin zij belanghebbende zijn; dit recht op hoger beroep mag niet minder inhouden dan het recht op hoger beroep van volwassenen.⁴⁰⁰ Hieruit valt af te leiden dat minderjarigen in procedures recht hebben op een zelfstandig recht op hoger beroep, zonder dat zij daarvoor afhankelijk zijn van een wettelijke vertegenwoordiger die dit namens hen instelt.

2.5.7 Tussenconclusie Guidelines

Uit de richtlijnen voor kindvriendelijke rechtspraak van de Raad van Europa valt af te leiden dat kindvriendelijke rechtspraak betekent dat kinderen toegang moeten hebben tot het recht en dat juridische procedures kindvriendelijk moeten worden ingericht. Daarbij wordt veel aandacht besteed aan het zelfstandige recht van minderjarigen om over alle facetten van een procedure, inclusief hun eigen rol daarin en de betekenis daarvan, te worden geïnformeerd. Minderjarigen met een *‘sufficient understanding of their rights’* moeten zelfstandig toegang tot het recht hebben, gebaseerd op voor kinderen begrijpelijk juridisch advies. De richtlijnen geven hierbij ruimte voor keuzes over hoe dit op nationaal niveau wordt ingericht, met andere woorden: welke minderjarigen hier onder vallen en dus toegang tot het recht hebben. Er wordt bijvoorbeeld geen harde ondergrens genoemd (bijvoorbeeld: alle minderjarigen van twaalf jaar en ouder) en evenmin wordt aangegeven hoe beoordeeld moet worden welke minderjarigen voldoende begrip hebben van hun rechten en de mogelijkheden om op te komen voor hun rechten. Wel wordt een voorkeur aangegeven voor een individuele beoordeling

399 Guidelines on Children in Contact with the Justice System, p. 28.

400 Guidelines on Children in Contact with the Justice System, sectie 4.7.

van elk kind in plaats van het gebruik van een leeftijdsgrens, waarbij wordt benadrukt dat voldoende 'competentie' of 'capaciteiten' voor een kind niet betekent dat zij volledig kennis hebben van alle aspecten die in een procedure worden besproken.

In de richtlijnen wordt het recht van minderjarigen op juridische of andere bijstand benadrukt bij een mogelijk conflict van belangen. Daarbij wordt ook duidelijk gemaakt hoe deze bijstand er uit moet zien. Elke minderjarige heeft recht op bijstand van een advocaat, die de stem van het kind moet weergeven (vergelijk de rol van de advocaat die instructies krijgt van de minderjarige). Daarbij kan de rechtbank bij een (mogelijk) conflict van belangen een deskundige benoemen die de belangen van een minderjarige vertegenwoordigt (vergelijk de rol van de bijzondere curator) en de rechtbank ondersteunt bij het vaststellen van de belangen van het kind.

In de richtlijnen die zijn opgesteld door de internationale vereniging van familie- en jeugdrechters wordt specifieke aandacht gevraagd voor de positie van kinderen in familierechtprocedures. Aangegeven wordt dat in afstammings- en adoptiezaken, scheiding- en omgangszaken en kinderschermingszaken doorgaans sprake is van een potentieel belangenconflict tussen ouders en kind en kinderen daarom recht hebben op onafhankelijke (juridische) bijstand. Ook wordt genoemd dat kinderen die belanghebbende zijn in een procedure, recht hebben op zelfstandig hoger beroep. Dit betreft de zelfstandige rechtspositie van minderjarigen, waarover de Europese richtlijnen die hierboven zijn besproken, niet duidelijk zijn.

2.5.8 European Convention on the Exercise of Children's Rights

Voor de volledigheid moet ook kort worden stilgestaan bij de *European Convention on the Exercise of Children's Rights*, een document dat de Raad van Europa op 25 januari 1996 heeft vastgesteld.⁴⁰¹ Dit document heeft als doel om kinderen procedurele rechten te geven en om de uitoefening van deze rechten te faciliteren door hen te informeren over deze rechten en te laten participeren in juridische procedures (zie art. 1 sub 2). Dit verdrag is speciaal gericht op de participatie van minderjarigen in familieprocedures. Hoewel Nederland dit verdrag tot op heden niet heeft geratificeerd, hebben inmiddels 20 andere Europese landen het verdrag geratificeerd en daarmee is het wel degelijk een verdrag dat niet verwaarloosd mag worden.

Het Europese Verdrag van 1996 verplicht verdragsstaten om kinderen 'considered by internal law as having sufficient understanding', het recht te garanderen om alle relevante informatie te ontvangen over de procedure, om zijn of haar mening te geven en om te worden geïnformeerd over de wijze waarop deze mening is meegenomen in de beslissing en welke invloed deze mening heeft gehad (art. 3). Het verdrag blijft wel terughoudend en

401 Zie ook: M. Killerby, *International Journal of Children's Rights* 1995.

geeft verdragsstaten de ruimte om zelf te bepalen welke minderjarigen in staat zijn om hun mening te uiten in juridische procedures: "States are free to limit the right to children who are considered by internal law to have sufficient understanding". Minderjarigen met 'sufficient understanding' moeten door rechters gehoord worden, "if necessary privately, itself or through other persons or bodies, in a manner appropriate to his or her understanding, unless this would be manifestly contrary to the best interests of the child" (art. 6 sub b), en ook moet passend gewicht worden gehecht aan de mening van het kind (art. 6 sub c).⁴⁰²

Het Europees Verdrag onderstreept het belang van juridische ondersteuning voor kinderen in situaties waar de belangen van het kind niet overeenkomen met die van de ouders (art. 9 sub 1). Bij een belangenconflict moet er een speciale vertegenwoordiger voor de minderjarige worden benoemd; "in appropriate cases a lawyer" (art. 9 sub 2). Er blijft dan ook veel ruimte voor de verdragsstaten om te oordelen over welke minderjarigen in staat zijn om hun mening te uiten, wanneer sprake is van een belangenconflict en in welke zaken een advocaat de minderjarige zou moeten bijstaan. Desalniettemin wordt in het verdrag benadrukt dat kinderen recht hebben op een stem in familieprocedures en recht hebben op bijstand in geval van een belangenconflict.

Een laatste belangrijk onderdeel van het Europees Verdrag is te vinden in artikel 5: verdragsstaten moeten overwegen om kinderen extra procedurele rechten toe te kennen in procedures die hen aangaan, en daarbij wordt onder meer het recht om enkele of alle rechten van procespartijen zelfstandig uit te oefenen, met andere woorden, het toekennen van – al dan niet gedeeltelijke – procesbekwaamheid van minderjarigen.

2.5.9 Conclusie internationale kinderrechten

Uit de hierboven besproken relevante internationale bronnen en jurisprudentie over de procespositie van minderjarigen is gebleken dat kinderen het recht hebben om in procedures te participeren; zij moeten gehoord worden in procedures en hun stem of mening moet serieus genomen worden. Daarbij zouden leeftijdsgrenzen niet absoluut mogen zijn; er moet ruimte zijn om elk kind individueel te beoordelen op de mate waarin hij de procedure kan begrijpen en beslissingen kan overzien. Ook moeten jongere kinderen ondersteund worden om gehoord te worden in procedures en invloed te hebben op beslissingen die over hen worden genomen. Desalniettemin wordt in artikel 12 IVRK en de nadere interpretatie die het VN-Kinderrechtencomité hieraan heeft gegeven aan verdragsstaten ruimte gegeven om op basis van

402 Zie ook: Caroline Sawyer, *Child and Family Law Quarterly* 1999, p. 153, die van mening is dat het Europese Verdrag zeer restrictief is ten aanzien van de relevante bepalingen uit het IVRK: "the replacement of the UN Convention's test of the capacity to form and express a view with the ECECR test of 'sufficient understanding' is a retrograde step, entailing a much tougher test of mental or psychological capacity."

leeftijd en rijpheid onderscheid te maken tussen het verplicht uitnodigen om gehoord te worden van (slechts) een bepaalde categorie minderjarigen die met procedures te maken krijgen, bijvoorbeeld die van twaalf jaar en ouder, zo lang maar geen absolute grenzen worden gebruikt en elk kind individueel wordt beoordeeld.

Als we nader inzoomen op het recht van kinderen om gehoord te worden, dan blijken de internationale standaarden geen blauwdruk te geven voor de concrete implementatie van dit recht in een nationale rechtsorde. Kinderen zouden zelf mogen aangeven of zij direct (bij de rechter) of indirect (bijvoorbeeld bij een gedragsdeskundige) gehoord willen worden; in de praktijk zijn verschillende modellen mogelijk om dit invulling te geven en hebben verdragsstaten doorgaans een duidelijke voorkeur voor ofwel indirect horen, ofwel direct horen. Het IVRK schrijft voor dat aan de mening van het kind passend belang moet worden gehecht, in overeenstemming met zijn leeftijd en rijpheid. In de kinderrechtenliteratuur wordt erop gewezen dat deze bepaling in de praktijk beperkend werkt voor kinderen, omdat zij beoordeeld worden op hun 'competentie' en 'capaciteit' terwijl bijvoorbeeld voor volwassenen met beperkingen het uitgangspunt in internationale documenten juist is dat hun autonomie gerespecteerd moet worden en dat zij met ondersteuning mogen meebeslissen over alles wat hen aangaat. Artikel 12 IVRK zou derhalve ruimer geïnterpreteerd moeten worden en kinderen zouden voor het respecteren en realiseren van hun autonomie professionele ondersteuning moeten hebben bij het participeren in procedures, waarbij aan hun mening in beginsel gewicht moet worden toegekend. Ook het Europese Hof voor de Rechten van de Mens heeft het recht van kinderen op autonomie in procedures, waar het recht om gehoord te worden en serieus genomen te worden van kan worden afgeleid, uitdrukkelijk benoemd als essentieel voor kinderen die met familieprocedures te maken krijgen.

Over een mogelijke eigen rechtsingang wordt in de internationale documenten weinig genoemd. In de richtlijnen die zijn opgesteld door de internationale vereniging van familie- en jeugdrechters wordt specifiek genoemd dat kinderen recht hebben op zelfstandig hoger beroep; dit maakt onderdeel uit van een eigen rechtsingang. Maar over het zelfstandig starten van een procedure is niets concreets te vinden.

Hoewel de hierboven besproken internationale documenten derhalve geen concrete handvatten geven voor de vraag hoe op nationaal niveau de procespositie van kinderen in civiele procedures invulling moet worden gegeven, ademen alle documenten wel uit dat kinderen in beginsel mogen en moeten meedoen in civiele procedures door gehoord te worden en door serieus genomen te worden, waarbij zij voor het uitoefenen van hun autonomie ondersteuning nodig hebben. Het zou aan minderjarigen zelf moeten zijn om aan te geven hoe zij willen participeren in een procedure. Daarbij kunnen onder meer leeftijdsgrenzen in de wet worden gebruikt voor het hoorrecht, maar dit mag nooit betekenen dat kinderen onder deze leeftijdsgrenzen stelselmatig worden uitgesloten om gehoord te worden. Integendeel, juist bij het gebruik van leeftijdsgrenzen is het van belang dat er voor kinde-

ren onder deze grens mogelijkheden blijven bestaan om effectief te participeren in een procedure. Ook een discretionaire bevoegdheid van de rechter om kinderen onder een bepaalde leeftijdsgrens te horen, mag niet leiden tot een praktijk waar jongere kinderen in beginsel niet gehoord worden.⁴⁰³

2.6 SAMENVATTEND EN CONCLUSIES

Uit het bovenstaande blijkt dat minderjarigen in Nederland in het civiele recht in beginsel procesonbekwaam zijn en een afgeleide procespositie hebben van hun wettelijke vertegenwoordigers, waarbij de mogelijkheid bestaat tot benoeming van een bijzondere curator indien er een conflict is tussen de belangen van de minderjarige en de wettelijke vertegenwoordiger(s). In de afgelopen jaren zijn wel verschillende uitzonderingen gecreëerd voor de minderjarige om zelfstandig (zowel op formele als informele wijze) te procederen; deze zijn in het Burgerlijk Wetboek echter gefragmenteerd terug te vinden en hebben soms twaalf jaar, en soms zestien jaar als ondergrens. Inmiddels bestaat het civiel recht uit een wirwar aan verschillende regelingen, wat ervoor zorgt dat de hoofdregel van procesonbekwaamheid van de minderjarige inmiddels is ondergesneeuwd door tal van uitzonderingen op de regel. Het is de vraag of minderjarigen nog wel in staat zijn, zelfs met rechtsbijstand, om de (juiste) weg te vinden naar de rechter. Uit de rechtspraak van de afgelopen vijf jaar blijkt namelijk dat er weinig minderjarigen zijn geweest die gebruik hebben gemaakt van de zelfstandige rechtsingangen. Het lijkt ondertussen te ontbreken aan een doordacht, toegankelijk en duidelijk systeem met een uniforme benadering van de civiele procespositie van minderjarigen.

De minderjarige wordt in verzoekschriftprocedures in het familie- en jeugdrecht wel als belanghebbende aangemerkt. Dit ziet bijvoorbeeld op het recht op inzage en afschrift van de overlegde bescheiden in een procedure. Daarbij heeft de minderjarige wel wettelijke vertegenwoordigers nodig om de aan hem toegekende procedurele bevoegdheden uit te oefenen, tenzij de wet de minderjarige toestaat zelfstandig procedurele bevoegdheden uit te oefenen.

Ondanks dat er in de afgelopen jaren steeds gepleit is voor een zelfstandige rechtsingang van de minderjarige, is er door de regering aan het beginsel van processuele onbekwaamheid vastgehouden. De hiervoor aangevoerde argumenten om minderjarigen op bepaalde onderdelen wel een sterkere procespositie te geven en tegelijk minderjarigen geen zelfstandige rechtspositie toe te kennen, blijken niet consistent. Evenmin is door de jaren heen een duidelijk beleid of uniforme zienswijze te ontwaren ten aanzien van de civiele procespositie van minderjarigen.

403 Bruning & Liefwaard 2017 en Liefwaard & Bruning 2017.

Het argument dat steeds wordt gebruikt om de civiele procespositie in algemene zin niet te verbeteren, ziet op het feit dat men vindt dat de rechtspositie van de minderjarige op dit moment afdoende is geregeld. Zo kan de minderjarige worden vertegenwoordigd door zijn wettelijke vertegenwoordigers en is er de mogelijkheid om een bijzondere curator voor de minderjarige te benoemen bij conflicten tussen de minderjarige en de wettelijke vertegenwoordigers. De achterliggende reden van de terughoudendheid om minderjarigen een sterkere algemene rechtspositie in het civiele recht te geven, lijkt vooral gelegen te zijn in de angst dat dit de verhouding tussen minderjarigen en ouders zal verslechteren door een mogelijke juridisering van hun onderlinge relatie. Daarbij lijkt tevens de gedachte mee te spelen dat minderjarigen moeten worden beschermd tegen het voeren van een juridische procedure, omdat dit niet in hun belang zou zijn.

Uit de bestudering van de procespositie van de minderjarige in het bestuursrecht, waaronder de Jeugdwet, en het strafrecht blijkt dat de minderjarige in veel andere rechtsgebieden wel een mogelijkheid heeft om zelfstandig te procederen. Er lijkt in deze rechtsgebieden van een ander kindbeeld te worden uitgegaan, waarbij de minderjarige meer autonomie wordt toegekend. Zo zijn oudere minderjarigen vanaf zestien jaar in andere procedures in het civiele recht (zoals ten aanzien van het gezondheidsrecht of het arbeidsrecht) bekwaam om zelfstandig te procederen. In het bestuurs(proces)recht zijn alle minderjarigen procesbekwaam, mits de minderjarige tot een redelijke waardering van zijn belangen in staat kan worden geacht. In het straf(proces)recht komen minderjarigen vanaf twaalf jaar alle bevoegdheden toe die in het Wetboek van Strafrecht of Strafvordering aan een verdachte zijn toegekend. Minderjarigen krijgen in het strafrecht een advocaat toegevoegd en zolang de minderjarige nog geen zestien jaar is, komen de bevoegdheden in het strafproces eveneens toe aan zijn advocaat.

De figuur van de bijzondere curator wordt door de wetgever telkens genoemd als extra mogelijkheid voor de minderjarige om te participeren in civiele procedures indien de wettelijke vertegenwoordiger(s) hun kind niet kunnen of willen ondersteunen in de procedure. De bijzondere treedt als belangenbehartiger voor het kind in de civiele procedure op. De rechter kan een bijzondere curator benoemen voor een minderjarige als de belangen van de minderjarige in strijd zijn met die van zijn wettelijke vertegenwoordigers. In afstammingszaken is de benoeming van een bijzondere curator voor de minderjarige (ongeacht zijn leeftijd) bij de wet verplicht. De ondersteuning van de minderjarige in afstammingszaken lijkt zodoende goed geregeld. Wel kan men zich afvragen of in afstammingszaken de oudere minderjarige niet beter vertegenwoordigd kan worden door een advocaat die namens de minderjarige kan procederen in plaats van een bijzondere curator die uitdrukkelijk de taak heeft de belangen van de minderjarige te behartigen. De bijzondere curator heeft de afgelopen jaren een grote ontwikkeling doorgemaakt en heeft steeds meer bekendheid gekregen, waarbij ook sprake is van een

professionaliseringsslag van bijzondere curatoren. Ondanks dat uit cijfers blijkt dat de bijzondere curator steeds vaker wordt ingezet, blijkt ook dat in de afgelopen vijf jaar een substantieel deel van de verzoeken tot de benoeming van een bijzondere curator wordt afgewezen en dat het nog steeds om een relatief klein deel van alle familie- en jeugdzaken gaat.

Minderjarigen van twaalf jaar en ouder hebben in procedures wel het recht om te worden gehoord door de rechter. Alleen in zeer uitzonderlijke omstandigheden kan de rechter hiervan af zien. Kinderen onder de twaalf jaar *kunnen* door de rechter in de gelegenheid worden gesteld om te worden gehoord. Het niet horen van een twaalfminner hoeft de rechter niet te motiveren, behoudens bijzondere omstandigheden. Een uitzondering hierop zijn minderjarigen in gesloten jeugdhulp zaken; zij worden, ongeacht hun leeftijd, in de gelegenheid gesteld om te worden gehoord en hebben een zelfstandige rechtspositie.

Uit de praktijk blijkt de leeftijdsgrens van twaalf jaar strikt wordt toegepast en dat minderjarigen onder de twaalf jaar bijna niet worden gehoord. In de literatuur wordt door verschillende auteurs dan ook gepleit voor een verlaging van de leeftijdsgrens voor het horen van minderjarigen in civiele procedures, of voor een soepeler omgaan met de mogelijkheid om minderjarigen ook jonger dan twaalf jaar te horen, waardoor deze groep minderjarigen vaker gehoord wordt indien het kind dat zelf wil. Gebleken is verder dat de uitvoeringspraktijk van dit hoorrecht heel wisselend is; rechtbanken, hoven en rechters gaan verschillend om met de uitvoering van kindgesprekken, met het bepalen welke waarde er aan de stem van het kind wordt gehecht en met de terugkoppeling van de beslissing aan het kind. De visie van het kind wordt doorgaans wel (ook) indirect aan de kinderrechter kenbaar gemaakt, bijvoorbeeld via een raadsrapportage. Ook uit de invulling van het hoorrecht in civiele procedures en de toepassing daarvan blijkt een terughoudendheid te bestaan om kinderen te snel te laten participeren in civiele procedures. Daarbij is het doel van het horen van minderjarigen in procedures onduidelijk en is het de vraag of, en zo ja in hoeverre de stem van het kind meeweegt bij de te nemen beslissingen.

De analyse van relevante internationale bronnen en jurisprudentie over de procespositie van minderjarigen laat zien dat minderjarigen het recht hebben hun mening te geven en dat met die mening rekening moet worden gehouden; dit recht geeft hen de mogelijkheid aan procedures deel te nemen. Daarbij zouden leeftijdsgrenzen niet absoluut mogen zijn. Elk kind zou individueel moeten worden beoordeeld op de mate waarin hij de procedure kan begrijpen en beslissingen kan overzien. Ook moeten jongere kinderen ondersteund worden om gehoord te worden in procedures en invloed te hebben op beslissingen die over hen worden genomen. Op nationaal niveau bestaat echter ruimte om op basis van leeftijd en rijpheid onderscheid te maken tussen kinderen die met procedures te maken krijgen, zo lang maar geen absolute (leeftijds)grenzen worden gebruikt en elk kind individueel wordt

beoordeeld. In Nederland, waar een leeftijdsgrens voor het verplicht horen van kinderen van twaalf jaar wordt gebruikt, met daarbij een discretionaire bevoegdheid van de rechter om kinderen jonger dan twaalf jaar te horen, lijkt de wet niet direct te conflicteren met de uitgangspunten van internationale wet- en regelgeving, maar blijkt de uitvoeringspraktijk daar wel mee te knellen. Het is immers gebleken dat kinderen jonger dan twaalf jaar nauwelijks worden gehoord in procedures en dat strikt wordt vastgehouden aan de leeftijdsgrens van twaalf jaar. Dit bevestigt de zorgen die door verschillende auteurs vanuit de kinderrechtenliteratuur worden geuit, namelijk dat in de praktijk blijkt dat kinderen, die behalve op leeftijd beoordeeld worden op hun 'competentie' en 'capaciteit', worden belemmerd bij het participeren in procedures vanwege de strenge toets die wordt gehanteerd zonder dat voldoende aandacht is voor het bieden van ondersteuning bij het realiseren van hun autonomie. Deze praktijk is niet in overeenstemming met dat wat voortvloeit uit internationale wet- en regelgeving.

Ten aanzien van het recht van minderjarigen om gehoord te worden, blijkt dat kinderen zelf de mogelijkheid zouden moeten krijgen om aan te geven of zij direct (bij de rechter) of indirect (bijvoorbeeld bij een gedragsdeskundige) gehoord willen worden. Aan de mening van het kind moet passend belang worden gehecht, in overeenstemming met zijn leeftijd en rijpheid. Uit het bovenstaande blijkt dat in Nederland minderjarigen in civiele procedures geen keuze hebben tussen het direct of indirect horen. Zij worden regelmatig indirect gehoord, bijvoorbeeld door de Raad voor de Kinderbescherming of de Gecertificeerde Instelling, maar deze instanties hebben geen specifieke taak om de stem van het kind aan de rechter over te brengen, zij moeten immers de gehele gezinssituatie in kaart brengen waar de stem van het kind slechts een onderdeel van uitmaakt. Ook is gebleken dat rechters in Nederland niet, uitzonderingen daargelaten, in hun beslissing duidelijk maken welk belang ze hechten aan de mening van de minderjarige die is gehoord in een civiele procedure.

Over een mogelijke eigen rechtsingang blijkt in de internationale documenten weinig te worden genoemd. Slechts in de richtlijnen die zijn opgesteld door de internationale vereniging van familie- en jeugdrechters wordt specifiek genoemd dat kinderen recht hebben op zelfstandig hoger beroep; dit maakt onderdeel uit van een eigen rechtsingang. In Nederland verschilt de positie van minderjarigen in civiele procedures van hun positie in bestuursrechtelijke en strafrechtelijke procedures, terwijl geen uniform beleid of kindbeeld kan worden gedistilleerd uit de parlementaire geschiedenis. Dit leidt voor minderjarigen in Nederland tot onduidelijkheid en verschil van rechtspositie afhankelijk van de procedure waar ze mee te maken krijgen en lijkt niet in overeenstemming met de uitgangspunten die in het bovenstaande zijn geformuleerd op basis van internationale wet- en regelgeving over de participatie van minderjarigen in procedures.

3.1 INLEIDING

Een belangrijke dimensie van het verkennen van mogelijkheden tot een verbetering van de civiele procespositie van minderjarigen betreft pedagogische en neuropsychologische inzichten over het onderzoeksthema. Deze inzichten staan dan ook centraal in dit deelonderzoek.

Pedagogische inzichten ontbreken in beschikbare studies naar de procespositie van minderjarigen in het familierecht. In juridische tijdschriften is de afgelopen jaren wel aandacht geweest voor bepaalde aspecten binnen dit thema. Zo bestudeerden De Jong-de Kruijf en Van der Zon (2015) de procedures omtrent het kindgesprek waaronder de praktische gang van zaken en de gesprekstechnieken van rechters. Dit betrof echter vooral een praktische analyse en het pedagogische perspectief bleef onderbelicht. In een recente publicatie van Rap, Verkroost en Bruning (2018) krijgt dit perspectief meer aandacht wanneer de participatie van minderjarigen in de jeugdzorg wordt besproken. Zo noemen deze auteurs het belang om een kindgesprek te voeren in een kindvriendelijke omgeving en om kinderen (op kindvriendelijke wijze) te informeren. Hoewel er dus al stappen genomen zijn om pedagogische inzichten op te nemen in genoemde juridische vraagstukken, is meer diepgang nodig door pedagogische theorieën en wetenschappelijk onderzoek te verbinden aan de juridische praktijk.

Psychologische inzichten ontbreken ook grotendeels als het gaat om de procespositie van minderjarigen binnen het familierecht. Zo worden bijvoorbeeld de termen 'rijpheid', 'competentie' en 'capaciteit' veelvuldig gebruikt inzake de participatie van kinderen in (civiele) procedures, terwijl er op verschillende wijze invulling aan wordt gegeven en deze termen ook regelmatig zonder nadere definitie worden gebruikt (Daly, 2017; Tisdall, 2012).

Er wordt in toenemende mate onderzoek gedaan naar de (neuro)psychologische veranderingen in kinderen en adolescenten (Crone en Dahl, 2012; Casey et al, 2016; Smith et al., 2013; Tamnes et al., 2017). Deze nieuwe inzichten vanuit de (ontwikkelings) neuropsychologie kunnen mogelijk aanknopingspunten bieden bij het bepalen van de procespositie van minderjarigen. Zo heeft een recente publicatie van Grootens-Wiegers, Hein en collega's (2017) getracht om inzichten te verschaffen in de neurowetenschappelijke mechanismen die mogelijk van belang zijn bij de capaciteiten van minder-

jarigen met betrekking tot het nemen van medische beslissingen. Ook zijn neurowetenschappelijke inzichten recentelijk toegepast bij het adolescentenstrafrecht: de leeftijdsgrens bij het adolescentenstrafrecht kan – rekening houdend met individuele kenmerken – worden opgerekt tot 23 jaar, op basis van de inmiddels veel gerepliceerde bevinding dat de ontwikkeling van het brein nog niet voltooid is met 18 jaar, maar gemiddeld doorloopt tot circa 23 jaar (Tamnes et al., 2017; Mills et al., 2016; Lebel et al., 2008). Hoewel er wel wordt gereflecteerd op de leeftijdsgrens in het hoorrecht en de eigen rechtsingang (Van Leeuwen, 2017; Rap et al., 2018), worden huidige inzichten uit de pedagogiek, ontwikkelings- en neuropsychologie tot op heden nog onvoldoende meegenomen bij het bepalen van de procespositie van minderjarigen binnen het familierecht.

3.1.1 Onderzoeksvragen

In dit hoofdstuk zullen relevante pedagogische en psychologische inzichten in kaart worden gebracht en worden gekoppeld aan de civiele procespositie van minderjarigen, binnen drie clusters in het familierecht: afstamming en adoptie, echtscheidingszaken, en kindbeschermingsmaatregelen.

In deze literatuurstudie komen drie paragrafen aan bod. **In paragraaf 3.2** staan ervaringen van kinderen en professionals met de procespositie van minderjarigen centraal, waarmee we de pedagogische component van onderzoeksvraag 3 zullen beantwoorden: *wat is er uit de literatuur bekend over de ervaringen van kinderen en de rechtspraktijk met die procespositie?* Er zal worden toegelicht in welke mate kinderen en professionals content zijn met de wijze waarop hun mening wordt meegenomen in civiele procedures. Tevens wordt geëvalueerd of dit toereikend is gezien het belang van participatie van kinderen en hoe zich dit verhoudt tot mogelijke negatieve aspecten zoals stress/belasting.

Paragraaf 3.3 gaat dieper in op de ontwikkeling van kinderen. Daarmee zal antwoord worden gegeven op onderzoeksvraag 7: *wat weten we uit cognitief- (neuro-) wetenschappelijk onderzoek naar receptie, verwerking, speaking capacity én stress van hoorrecht regelingen (en dergelijke arrangementen) en de zelfstandige toegang tot de rechter (procesingang) door en voor kinderen?* In deze paragraaf wordt de ontwikkeling van verschillende psychologische concepten besproken die met name naar voren komen uit de juridische literatuurstudie (hfst. 2), waaronder de behoefte aan **autonomie** (het ervaren van zelfbeschikking), **weerbaarheid** (waaronder ook empathisch vermogen, de gevoeligheid voor stress en de gevoeligheid voor groepsdruk of beïnvloeding door derden) en **competenties en vaardigheden** (en daarmee samenhangende aspecten zoals wilsbekwaamheid, gedragsregulatie, maar ook taalontwikkeling). Door te schetsen welke vaardigheden zich over het algemeen in een bepaalde leeftijd fase ontwikkelen, kan ingegaan worden op de vraag of er gezien de (neuro)psychologische ontwikkeling van kinderen mogelijkheden bestaan om de procespositie van kinderen uit te breiden.

In paragraaf 3.4 worden vervolgens contextuele factoren besproken die nodig zijn om participatie van jongeren in civiele procedures mogelijk te maken. In combinatie met de informatie uit paragraaf 3 over de ontwikkeling van kinderen kan antwoord gegeven worden op onderzoeksvraag 8: *wat zijn de voor- en nadelen van het horen van kinderen in de civiele procedures en in hoeverre zijn deze voor- en nadelen anders voor kinderen jonger dan 12 jaar?*

Tot slot bevat paragraaf 3.5 conclusies op basis van de bevindingen uit voorgaande hoofdstukken en zijn aandachtspunten opgesteld voor de rechtspraak.

3.1.2 Methode en verantwoording

Om bovengenoemde onderzoeksvragen te beantwoorden is een literatuurstudie uitgevoerd binnen pedagogische en (neuro)psychologische literatuur. Wat betreft pedagogische inzichten binnen de praktijk van het hoorrecht en de procespositie van minderjarigen is ook juridische literatuur in beschouwing genomen. Hierbij is geen systematische review uitgevoerd, maar is een uitgebreide literatuurstudie verricht om elementen die relevant zijn voor de beantwoording van de onderzoeksvragen te bespreken.

Om te onderzoeken wat de ervaringen van kinderen en de rechtspraak met de procespositie (onderzoeksvraag 3) zijn, is onderzocht in welke mate jongeren participeren in civiele procedures. Participation was dan ook een belangrijke zoekterm voor deze opdracht. Om vaardigheden en competenties te bespreken, *die relevant zijn voor het hoorrecht en de eigen rechtsingang* (onderzoeksvraag 7), zijn juridische termen (zoals wilsbekwaamheid) omgebogen naar aanverwante psychologische kenmerken. Zoektermen hierbij waren: (development &) executive functions, decision-making, language comprehension/production, cognitive control, (sensitivity to) stress, empathy, reward processing, social in/exclusion en peer pressure. Om meer inzicht te krijgen in de voor- en nadelen van het horen van kinderen in civiele procedures (onderzoeksvraag 8) is de context van het horen nader onderzocht. Een essentieel uitgangspunt bij dit deel van de literatuurstudie was de gehechtheidstheorie, één van de belangrijkste theorieën binnen de pedagogiek wat betreft de veiligheid en ontwikkeling van jonge kinderen. Deze theorie wordt als uitgangspunt gebruikt om de context van het horen van kinderen te beoordelen.

De pedagogische en (neuro)psychologische literatuur is gezocht in de databases van PubMed en Web of Science. Relevante juridische literatuur over de praktijk van de procespositie en het participeren van minderjarigen in civiele procedures is verkregen via een zoektocht in Nederlandse juridische tijdschriften. Voor alle bestudeerde thema's geldt dat literatuur verder is verkregen via de sneeuwbalmethode waarbij relevante studies zijn gezocht in de literatuurlijst van geïnccludeerde artikelen.

3.2 PARTICIPATIE VAN KINDEREN

In de afgelopen jaren is het belang van participatie van kinderen bij beslissingen in het kader van civiele procedures uitvoerig onderzocht. In dit hoofdstuk wordt het belang van participatie besproken, waarbij ook ruimte is voor uitdagingen en nadelen. Hierbij worden ervaringen van zowel jongeren als professionals meegenomen. Via deze weg wordt ingegaan op onderzoeksvraag 3: *wat is er uit de literatuur bekend over de ervaringen van kinderen en de rechtspraktijk met de procespositie van minderjarigen?*

3.2.1 Het belang van participatie

In de literatuur bestaat consensus over de positieve effecten van participatie van kinderen bij beslissingen in het kader van juridische procedures. Ten eerste levert participatie informatie op waardoor dit een directe invloed uitoefent op de beslissing. Door de mening van het kind in beschouwing te nemen, kan een beslissing gemaakt worden die beter aansluit op de behoefte van een kind (Vis et al., 2011). Volgens de professionele standaard kindgesprekken die bij gerechtshoven in Nederland gehanteerd wordt, is informatievergaring niet het doel van het kindgesprek maar vloeit dit wel voort uit het gesprek (De Jong-de Kruijf en van der Zon, 2015). Het doel van het kindgesprek volgens deze standaard is “(...) om uitvoering te geven aan het recht tot participatie en het recht om gehoord te worden. De nadruk ligt op het bieden van ruimte aan het kind, zodat het zijn ‘stem’ kan laten horen.” In lijn met dit doel geven kinderen aan dat ze zich meer gewaardeerd voelen wanneer naar hun mening wordt geluisterd (Bessell, 2011; Leeson, 2007; Van Bijleveld et al., 2015). Omgekeerd komt uit onderzoek naar voren dat kinderen zich gefrustreerd en machteloos voelen als ze niet worden betrokken bij belangrijke beslissingen over hun leven (Barnes, 2012; Leeson, 2007; Munro, 2001; Winter, 2010). Leeson (2007) vertelt over een jongen die jarenlang niet is betrokken bij beslissingen over uithuisplaatsingen. Deze jongen uitte zijn frustratie in ongewenst gedrag: in zijn wanhoop om gehoord te worden ging hij bewust opstandig en rebels gedrag vertonen. Het leverde hem helaas alleen een label “probleemgedrag” op. Deze studie laat ook zien dat het niet kunnen participeren tot een daling in het zelfvertrouwen en een gebrek aan autonomie kan leiden. De literatuurstudie van Vis en collega’s (2011) bevestigde deze bevindingen en benadrukt hoe het zelfvertrouwen baat heeft bij participatie.

Participatie heeft niet alleen positieve effecten op het psychologisch welzijn van jongeren. Ook zullen jongeren een beslissing sneller respecteren als zij betrokken waren in het proces (Cashmore, 2002; Rap et al., 2018; Woolfson, 2010). Dat geldt ook voor beslissingen die niet in lijn zijn met wat het kind zelf zou wensen. Zoals Cashmore (2002) het verwoordt: “Children want to *have a say* rather than *their own way*” (p. 845). Ofwel, kinderen willen niet zelf beslissen en eisen ook niet dat de beslissing exact overeenkomt met hun

eigen wensen; het is vooral belangrijk dat naar hen geluisterd wordt en dat hun mening wordt meegewogen (Fitzgerald & Graham, 2011). Dit heeft vervolgens ook positieve gevolgen voor de uitkomst van beslissingen: het serieus meewegen van de mening van een kind in gevallen van uithuisplaatsing leidt tot stabielere plaatsingen (Cashmore, 2002) en kan bij scheiding van de ouders leiden tot een meer werkbare omgangsregeling (Cashmore, 2011).

Hoewel de voordelen van participatie herhaaldelijk zijn aangetoond, zijn er ook nadelen beschreven in de literatuur. Hierbij wordt vaak genoemd dat deelname als spannend wordt ervaren of zelfs stressvol of belastend kan zijn (e.g., Cashmore & Parkinson, 2009). Dit heeft deels te maken met onbekendheid met het systeem van jeugdhulpverlening of de rechtspraak (Nathansan & Saywitz, 2015), maar ook met de impact van de beslissing. Daarnaast speelt bij kinderen vaak een loyaliteitsconflict, waardoor angst kan ontstaan om een mening te geven die niet correspondeert met de mening van (één van) de ouders (Cashmore, 2011). In de studies van Cashmore (Cashmore, 2011; Cashmore & Parkinson, 2009) beamen jongeren dat deelname hen inderdaad in een moeilijke positie kan brengen. Onderzoek toont echter aan dat kinderen eerdere gemengde dan uitsluitend positieve of negatieve gevoelens hebben over participatie (Bell, 2002; Cashmore, 2002), waarbij de negatieve aspecten niet opwegen tegen het belang van participeren (Cashmore, 2011; Cashmore & Parkinson, 2009; Van Bijleveld et al., 2015; Weisz et al., 2011).

3.2.2 (On)tevredenheid over de mate van participatie

Onder jongeren bestaat een grote behoefte om een actieve rol in te nemen in beslissingen die hen aangaan (e.g., Cashmore, 2002; Cashmore & Parkinson, 2009). Uit verschillende literatuurstudies blijkt dat deze behoefte om te participeren nu niet bevredigd wordt: kinderen worden onvoldoende betrokken bij belangrijke beslissingen over hun leven (Arad-Davidzon & Benbenishty, 2008; Ten Brummelaar et al., 2018; Van Bijleveld et al., 2015). Kinderen vinden het belangrijk om hun stem te laten horen omdat de beslissing over hun eigen leven gaat en omdat deze directe en vaak grote gevolgen voor hen zelf heeft (Cashmore & Parkinson, 2009); denk aan minder contact met een van de ouders, gescheiden worden van beide ouders bij een uithuisplaatsing, plaatsing in een nieuw – vaak onbekend – pleeggezin, etc.

Ontevredenheid over de mate waarin kinderen betrokken worden bij beslissingen over hun leven komt naar voren uit onderzoek wereldwijd (zie ook Rap et al., 2018) waaronder de Verenigde Staten (Block, Oran, Oran, Baumrind, & Goodman, 2010), Zweden (Leviner, 2018; Pölkki, Vomanen, Pursiainen, & Riikonen, 2012), Engeland (Cossar, Brandon, & Jordan, 2011; Muench et al., 2017), en Australië (Cashmore, 2002; Fitzgerald & Graham, 2011). Nederlands onderzoek over dit thema is nog zeer beperkt. De Jong-de Kruijf en van der Zon (2015) onderzochten via observaties bij vier gerechtshoven

hoe vorm wordt gegeven aan het kindgesprek. In dit onderzoek maakten de meeste kinderen gebruik van hun hoorrecht, wat bevestigt dat kinderen het belangrijk vinden om hun mening te geven. Zoals reeds besproken in de juridische literatuurstudie (hfst. 2) toonde deze studie aan dat kinderen jonger dan 12 jaar niet vanuit het gerechtshof uitgenodigd werden voor een kindgesprek. Deze bevinding wordt bevestigd in ander onderzoek (Van Triest, 2004; Smits, 2015), wat aantoont dat er vanuit de rechtspraktijk nauwelijks overwogen wordt om kinderen jonger dan 12 jaar in de gelegenheid te stellen om hun mening te geven. Onderzoek toont echter aan dat ontevredenheid en machteloosheid door niet te worden betrokken bij beslissingen niet alleen geldt voor kinderen vanaf 12 jaar; ook jongere kinderen willen hun stem laten horen (Leeson, 2007; Southwell & Fraser, 2010).

3.2.3 Factoren die participatie belemmeren

In diverse studies is aangetoond dat er verschillende factoren zijn die de mogelijkheden voor kinderen om te participeren faciliteren of juist beperken (e.g., Ten Brummelaar et al., 2018; Van Bijleveld, Dedding, & Bunders-Aelen, 2015). Leeftijd van kinderen speelt hierbij een rol, waarbij jongere kinderen minder tevreden zijn over hun participatie dan oudere kinderen (Southwell & Fraser, 2010). Dit kan deels verklaard worden doordat leeftijdsgrenzen strikt gehanteerd worden (De Jong-de Kruijf & van der Zon, 2015; Smits, 2015; Van Triest, 2004). Ook het idee dat jonge kinderen kwetsbaar zijn en/of niet goed in staat om hun mening op een heldere manier te formuleren vormt een grote belemmering voor de participatie van kinderen (Van Bijleveld et al., 2015). Gebrek aan inzicht in de competenties en vaardigheden van kinderen kan een rol spelen in deze beeldvorming over kinderen (Collins, 2017). Daarnaast worden jonge kinderen vaak niet betrokken bij beslissingen onder de aanname dat dit te belastend voor de kinderen zou zijn of omdat zij niet hun eigen authentieke mening rapporteren vanwege gevoeligheid voor beïnvloeding door ouders (Vis et al., 2012). Voor professionals die direct met kinderen werken zoals jeugdbeschermers is het in dit opzicht van belang te investeren in de relatie met het kind: een betere relatie faciliteert de participatie van kinderen (Cossar et al., 2014; Van Bijleveld et al., 2015) en volgens professionals verhoogt dit de kans dat het kind een betrouwbare verklaring aflegt (Vis et al., 2010). Dit punt is ook relevant voor de rechtspraktijk aangezien dit aanduidt dat het bijzonder belangrijk is om een kind op zijn/haar gemak te stellen tijdens een kindgesprek. In de Nederlandse rechtspraktijk lijkt dit voor de ene rechter hoger op de agenda te staan dan voor de andere (De Jong-de Kruijf & van der Zon, 2015).

Andere factoren die participatie mogelijk belemmeren zijn niet noodzakelijkerwijs gerelateerd aan leeftijd. Een belangrijk punt betreft procedurele en praktische beperkingen zoals onvoldoende capaciteiten van de rechtspraktijk (De Jong-de Kruijf en van der Zon, 2015; Smits, 2015; Van Triest, 2004). De literatuurstudie van Van Bijleveld en collega's (2015) beschrijft verder

dat de ernst of inhoud van een procedure vaak wordt genoemd als beperking voor de participatie van kinderen. In het geval van een uithuisplaatsing zijn professionals bijvoorbeeld minder geneigd om het kind bij de beslissing te betrekken als er sprake is van mishandeling of huiselijk geweld (Arad-Davidzon & Benbenishty, 2008; Archard & Skivenes 2009). Een mogelijke verklaring hiervoor is dat in eerste instantie de fysieke veiligheid van een kind wordt beoordeeld en dat de mening van het kind hierbij van ondergeschikt belang wordt geacht (Arad-Davidzon & Benbenishty, 2008). Ook de lengte van een traject lijkt een rol te spelen: kinderen lijken minder betrokken te worden bij beslissingen naarmate ze meer plaatsingen hebben meemaakt (Southwell & Fraser, 2010). Deze bevindingen passen helaas niet bij de gevoelens van kinderen; juist deze groepen, waaronder slachtoffers van mishandeling, voelen een sterke drang om hun mening te geven (Cashmore, 2011; Fitzgerald & Graham, 2011).

3.2.4 Participatie op verschillende niveaus

Het gevoel van kinderen dat ze onvoldoende worden betrokken bij belangrijke beslissingen over hun leven heeft niet alleen betrekking op de mate waarin en manier waarop ze hun mening mogen geven. Een belangrijk aandachtspunt is informatievoorziening over hun betrokkenheid (Rap et al., 2018). Hieronder valt ten eerste algemene informatievoorziening over de mogelijkheden die kinderen hebben om te participeren in civiele procedures. Uit onderzoek van de Kinderombudsman blijkt dat kinderen niet goed op de hoogte zijn wat betreft hun mogelijkheden en toegang tot de jeugdhulpverlening en de rechtspraak (Van der Bijl, Van den Dongen, Vreeburg-Van der Laan, 2012; De Jong, Van der Kooi, & Baracs, 2016). Ook het beperkte aantal kinderen dat gebruikt maakt van de informele rechtsingang bevestigt dit beeld (Van den Hoogen & Montanus, 2017). Een tweede aandachtspunt betreft specifieke informatievoorziening over betrokkenheid bij een lopende procedure. Of het nu gaat over beslissingen die genomen worden door een gezinsvoogd of door een rechter, uit diverse studies komt naar voren dat kinderen beperkt worden geïnformeerd over wat ze kunnen verwachten en over mogelijke veranderingen in hun leven (e.g., Bessell, 2011; Cashmore, 2002; Van Bijleveld e.a., 2015). Onderzoek van het Verweij-Jonker Instituut in opdracht van het WODC (Stekettee, Overgaag & Lünemann, 2003) liet zien dat jongeren informatievoorziening heel belangrijk vinden als zij participeren als procespartij. Hierbij valt te denken aan uitleg van procedures en consequenties van de actie om naar de rechter te stappen. Het recentere onderzoek van De Jong-de Kruijf en van der Zon (2015) was gericht op het hoorrecht en toonde aan dat kinderen niet goed weten wat ze kunnen verwachten van een kindgesprek. Ook aan het einde van het gesprek volgt er nauwelijks informatie over de verdere procedure. Als kinderen wel geïnformeerd werden over bepaalde procedures, bleek dit niet altijd aan te sluiten op het ontwikkelingsniveau van het kind. Zo observeerden de onderzoekers dat raadsheren kinderen informeerden dat zij geen geheimhoudingsplicht

hebben, maar was de indruk dat veel kinderen dit niet helemaal begrepen. Ook Ten Brummelaar en collega's (2018) merken op dat jargon een intimiderende werking kan hebben en de participatie van kinderen kan belemmeren. Ook al kan kindvriendelijk taalgebruik een uitdaging zijn voor de rechtbank (Lieber, 2018), kinderen hebben grote behoefte aan begrijpelijke taal (ConsultingKids). Kortom, problemen in de informatievoorziening hebben niet alleen een kwantitatieve oorzaak waarbij kinderen onvoldoende informatie ontvangen, maar ook het taalgebruik lijkt niet altijd aan te sluiten bij het ontwikkelingsniveau van kinderen.

Ontevredenheid onder kinderen bestaat ook over de mate waarin hun mening serieus wordt genomen (Bell, 2002; Bessel, 2011; Cashmore, 2002; Roesch-March, 2014; Van Bijleveld e.a., 2015). Volgens Hart (1992) moeten we oppassen dat de participatie van kinderen niet slechts een vorm van tokenisme is waarbij kinderen slechts gelegenheid hebben om hun stem te laten horen maar er verder niets mee gebeurt. De vraag is echter in hoeverre het ontevreden gevoel van kinderen de rechtspraak reflecteert. In de studie van De Jong en Van der Zon (2015) kwam naar voren dat dossiers nauwelijks informatie verschaffen over hoe de mening van het kind wordt meegenomen in een beslissing. Zoals de auteurs al aangeven wil dit niet zeggen dat de mening geen rol heeft gespeeld in de beslissing; mogelijk is de informatie – bewust of onbewust – niet opgenomen in de beschikking. In dit licht is het ook mogelijk dat beperkingen in de informatievoorziening naar kinderen toe verklaren waarom zij het gevoel hebben dat hun mening onvoldoende in beschouwing wordt genomen. Kortom, ook aan het eind van een traject is behoefte aan informatie (e.g., Muench, Diaz, & Wright, 2017).

3.2.5 Conclusie

In dit hoofdstuk is besproken dat participatie van kinderen positieve effecten met zich meebrengt, zoals een gevoel van waardering en toename van het zelfvertrouwen. Uit de literatuur blijkt echter dat kinderen ontevreden zijn over de mate waarin ze worden betrokken bij belangrijke beslissingen over hun leven. Ook professionals bevestigen dat kinderen niet altijd worden geconsulteerd. Zoals blijkt uit de ontevredenheid over verschillende niveaus van participatie zijn er allerlei mogelijkheden om de participatie van kinderen meer invulling te geven. Hierbij kan gedacht worden aan de laagdrempeligheid van de toegang tot de rechter, het uitnodigen van kinderen voor een kindgesprek, maar ook aan informatievoorziening richting kinderen (inclusief toegankelijk taalgebruik).

In lijn met het beeld van ontevredenheid over participatie zijn verschillende uitdagingen genoemd die participatie kunnen belemmeren. Een van de punten betrof het beeld van professionals dat jonge kinderen nog niet "rijp" genoeg zijn om hun mening zelfstandig te vormen en te verbaliseren. In hoofdstuk 3 staat de ontwikkeling van kinderen centraal om te onderzoeken

of een uitbreiding van de participatie van kinderen wenselijk en mogelijk is gezien hun ontwikkeling.

3.3 DE ONTWIKKELING VAN (NEURO)PSYCHOLOGISCHE ASPECTEN IN KINDEREN

Uit paragraaf 3.2 is gebleken dat de participatie van kinderen zeer belangrijk is voor het ervaren van respect en autonomie en voor het ontwikkelen van zelfvertrouwen. Tegelijkertijd is er een behoefte aan inzicht in de competenties en vaardigheden van kinderen, en of zij ook daadwerkelijk kunnen participeren bij beslissingen in het kader van civiele procedures. Uit de juridische analyse in hoofdstuk 2 komt ook naar voren dat professionals zorgen hebben omtrent de belasting van minderjarigen die te maken hebben met een civiele procedure, vanwege de stress die dit met zich meebrengt. Daarnaast is er onduidelijkheid omtrent het kunnen vormen en verwoorden van een (eigen) mening (bijvoorbeeld in het geval van een loyaliteitsconflict) en het belang dat vervolgens aan een dergelijke mening moet worden toegekend.

Gecentreerd rondom bovenstaande thema's, zal in dit hoofdstuk de globale ontwikkeling van verschillende psychologische concepten worden besproken, waaronder **autonomie** (het ervaren van zelfbeschikking), **weerbaarheid** (waaronder ook de gevoeligheid voor stress, empathisch vermogen en de gevoeligheid voor groepsdruk of beïnvloeding door derden) en **competenties en vaardigheden** (en daarmee samenhangende aspecten zoals spreekvaardigheid, wilsbekwaamheid, gedragsregulatie en executieve functies). Deze constructen zullen worden gekoppeld aan biologische maten zoals hersenontwikkeling en hormoonproductie in de puberteit en adolescentie.

3.3.1 De puberteit en adolescentie: wat en wanneer

Wanneer we willen begrijpen wat kinderen wanneer kunnen – met betrekking tot het horen en een eigen rechtsingang – is het belangrijk meer inzicht te krijgen in mijlpalen en biologische transitiefases die van invloed zijn op cognitieve, maar zeker ook sociaal-emotionele vaardigheden. Wat betreft laatstgenoemde aspect komt naar voren dat de start en ontwikkeling van de puberteit, die niet altijd evenredig met leeftijd verloopt, van belang is voor het omgaan met groepsdruk en het ervaren van autonomie. Dit zal in deze paragraaf nader worden toegelicht.

De puberteit is een hormonaal proces dat gerelateerd is aan lichamelijke ontwikkeling. Hormonale veranderingen in de puberteit starten gemiddeld bij meisjes rond een jaar of 8, terwijl dit proces bij jongens 1 tot 1,5 jaar later optreedt (Peper et al., 2009). Het startpunt van de puberteit kan aanzienlijk verschillen tussen kinderen, en wordt beïnvloed door zowel genetische als

omgevingsfactoren (Chisholm et al., 2005; Alvergne et al., 2008; Hoekstra et al., 2012). Hoewel sociaal-emotionele en cognitieve vaardigheden met leeftijd toenemen, **spelen puberteit gerelateerde processen ook een rol** – mogelijk door het beïnvloeden van de hersenontwikkeling door hormonen (Peper en Dahl, 2013; Goddings et al., 2019). Voor het huidige onderzoek is het dan ook van belang om te benadrukken dat sommige puberteitshormonen met **8 jaar** al aangemaakt worden (Barendse et al., 2018; 2019).

Met de start van de **lichamelijke volwassenwording** rond de 8 a 9 jaar, start ook de adolescentie, een langgerekt proces van gedragsveranderingen die leiden tot **geestelijke volwassenheid**. Onder de adolescentie wordt binnen de psychologie de leeftijdsperiode verstaan van circa 9 tot 23 jaar. Hoe snel het proces van geestelijke volwassenwording echter verloopt, kan substantieel verschillen van individu tot individu, omdat het afhankelijk is van diverse biologische en omgevingsfactoren (zoals opvoeding, scholing, genetica, de bouw van de hersenen, et cetera.). Daarnaast is het ‘eindpunt’ van de adolescentie lastig te bepalen: de harde leeftijdsgrens van 18 jaar (meerderjarig) betekent binnen de gedragswetenschappen niet hetzelfde als volwassen zijn.

Ten tijde van de adolescentie maken de hersenen ook een ‘groeispurt’ door. Hersennetwerken die – onder andere – met cognitief en sociaal-emotioneel functioneren in verband zijn gebracht, zijn het zogenaamde ‘sociale hersennetwerk’ en het ‘cognitieve controle hersennetwerk’ die tijdens de ontwikkeling substantiële veranderingen ondergaan (Casey et al., 2016; Crone en Dahl, 2012, Steinbeis en Crone, 2017). Daarnaast hangen weerbaarheid en autonomie beiden samen met verschillen in hormoonwaarden (met name testosteron en cortisol), die in de puberteit sterk veranderen en gevoelig zijn voor contextuele factoren (Mehta et al, 2017; Peper en Dahl, 2013).

Er zal nu worden ingegaan op de vraag of er **gezien de (neuro)psychologische ontwikkeling van kinderen mogelijkheden bestaan om de procespositie van kinderen te versterken**.

3.3.2 Autonomie

In paragraaf 3.2 werd beschreven dat kinderen zich gefrustreerd en machteloos voelen als ze niet worden betrokken bij belangrijke beslissingen over hun leven (Barnes, 2012; Leeson, 2007; Munro, 2001; Winter, 2010). Daarbij komt ook dat deze ‘aantasting’ in het ervaren van autonomie/zelfbeschikking – door niet te mogen participeren – tot een daling in het zelfvertrouwen leidt (Vis et al., 2011). Het is voor kinderen uitermate belangrijk om serieus te worden genomen: ze geven aan dat ze zich meer *gerespecteerd* voelen wanneer er naar hun mening wordt geluisterd (Bessell, 2011; Leeson, 2007; Van Bijleveld e.a., 2015). In haar proefschrift ‘Children, Autonomy and Courts’ bepleit Daly (2017): *‘Urging a movement towards respect for autonomy will likely*

improve the situation of children. Autonomy is a useful and important concept not because it is about always getting what one wants. It is instead about insisting that we respect others – their lived experiences, their values, their beliefs; none of which a separate individual can ever truly understand. Autonomy should be as much about the obligations of adults to respect children as individuals, and to treat their choices as important, as it is about children's rights claims' (Daly, 2017, p.435).

Ervaringen die gerelateerd zijn aan het verkrijgen van respect kunnen zeer belonend werken in jonge tieners (Sherman et al., 2016). Beloningen leiden in het tienerbrein (in vergelijking tot het brein van jonge kinderen en volwassenen) tot een versterkt patroon aan activiteit in het striatum – een hersengebied dat belonende prikkels verwerkt (Schreuders et al, 2018; Braams et al, 2015). Specifieker blijkt uit onderzoek dat wanneer geld wordt gewonnen tijdens een gokspelletje in de MRI scanner, het striatum meer hersenactiviteit liet zien dan als er geld wordt verloren. Deze verhoogde belonings-gerelateerde hersenactiviteit was extra sterk bij tieners in vergelijking met jongere kinderen en volwassenen. Er kan daarom gesteld worden dat beloningen een sterke motivationele prikkel zijn voor (jonge) tieners.

Naast geld zijn er diverse andere vormen van beloningen die inwerken op het tienerbrein, zoals het krijgen van een compliment (Achterberg et al., 2017), maar mogelijk ook het ervaren van autonomie (Reeve en Lee, 2019). Onderzoek in de Verenigde Staten heeft laten zien dat bepaalde interventies op middelbare scholen (gericht op een gezondere leefstijl of gericht op het verminderen van pesten) bij tieners met name goed werken wanneer wordt geluisterd naar hun mening en wanneer het gevoel van autonomie wordt vergroot (Yeager et al., 2018). Zo wordt tieners gevraagd om zelf oplossingen aan te dragen voor diverse problemen die spelen op school (zoals agressie, ongezonder eten, pestgedrag).

Het gevoel zelf een eigen keuze te hebben lijkt ook 'beschermend' te werken op het brein. Zo werd in een MRI studie gevonden dat deelnemers die *geen* vrije keuze hadden bij het uitvoeren van een bepaalde taak, die negatieve feedback kregen na falen, sterke activatie lieten zien in de ventromediale prefrontale cortex (vmPFC) – een hersengebied betrokken bij emotie regulatie en beslisdgedrag. Deze activiteit na negatieve feedback op falen verdween in deelnemers die *wel* een vrije keuze hadden bij het uitvoeren van de taak. Daarnaast voorspelde een hogere mate van vmPFC-gerelateerde 'weerbaarheid' na falen een betere prestatie op de taak (Murayama et al., 2015). Deze studie laat zien dat het hebben van een *vrije keuze of het gevoel controle te kunnen uitoefenen over beslissingen* het brein weerbaar(der) maakt in negatieve settingen en mogelijk ook prestaties verhoogt.

Daarentegen is gevonden dat indien volwassenen het gevoel van respect en autonomie bij jonge adolescenten (herhaaldelijk) schenden **door hen niet serieus te nemen/ hen niet te horen**, dit kan leiden tot een verlaagd zelf-

vertrouwen en zelfbeeld (Allen et al., 1994) en gedragsproblemen. Bij meisjes komen deze gedragsproblemen vaker voor in de vorm van internaliserend gedrag, zoals depressie en/of angstproblematiek. Terwijl bij jongens gedragsproblemen wat vaker tot uiting worden gebracht in de vorm van externaliserend gedrag zoals agressie en problemen met impulsbeheersing (Laird et al., 2001).

Daarnaast ondervinden kinderen en adolescenten die herhaaldelijk zijn afgewezen, door bijvoorbeeld leeftijdsgenoten, problemen met de mentale gezondheid – ook op de langere termijn (Ladd 2006; Prinstein en Aikins 2004). Een mogelijk mechanisme dat ten grondslag ligt aan de mentale problemen en afwijzing door leeftijdsgenoten is een verhoogde emotionele en neurale reactiviteit in reactie op een negatieve behandeling, zoals genegeerd worden en/of afgewezen worden (Will et al., 2016a). Zo heeft een studie laten zien dat gevoelens van sociale afwijzing en buitensluiting tot een patroon van hersenactiviteit leiden in gebieden die ook betrokken zijn bij fysieke pijn (Will et al., 2016a; 2016b). Dergelijke effecten zijn reeds meetbaar bij kinderen onder de 10 jaar (Peters et al., 2011).

Al met al reageert het brein van kinderen zeer sterk op gevoelens van buitensluiting, waaronder mogelijk ook het gevoel van niet mee mogen of kunnen praten/beslissen bij rechtszaken die het kind direct aangaan, en deze effecten kunnen ook op de langere termijn blijven bestaan.

Zoals eerder aangegeven komt er steeds meer wetenschappelijk bewijs dat de hormoonproductie tijdens de puberteit effect heeft op emotie en motivatie tijdens de adolescentie (Peper en Dahl, 2013). Met betrekking tot het ervaren van autonomie wijst onderzoek uit dat volwassenen met relatief hoge testosteronspiegels extra gevoelig zijn voor een respectvolle behandeling (Yeager et al., 2018), en eerder geneigd zijn zich coöperatief op te stellen. Andersom zorgt het gebruik van respectvol taalgebruik (en het vergroten van autonomie) door volwassenen voor een verhoging van testosteronniveaus (Yeager et al., 2018), wat weer gerelateerd is aan meer zelfvertrouwen en minder angst en depressie (Maner et al., 2008; Mehta et al., 2017; Radke et al., 2015). Wetenschappelijke literatuur duidt er dus op dat het serieus worden genomen van jonge tieners (bijvoorbeeld door gehoord worden of een mening mogen geven, en ook terugkoppeling krijgen over de beslissing van de rechter) sterk belonend werkt en essentieel is voor hun welbevinden. Het hormoon testosteron speelt hier mogelijk een rol bij en duidt mogelijk op een sensitieve periode in de ontwikkeling gezien het feit dat testosteronspiegels in jongens vertwintigvoudigt en in meisjes vervijfvoudigt tijdens de puberteit (Buttler et al., 2016).

Concluderend komt op basis van bovenstaande studies naar voren dat het brein van kinderen zeer sterk reageert op gevoelens van buitensluiting, waaronder mogelijk ook het gevoel van niet mee mogen of kunnen praten/

beslissen bij rechtszaken die het kind direct aangaan. Deze effecten konden al gemeten worden in kinderen onder de 10 jaar en werken door tot in de volwassenheid. Bovendien is het tienerbrein sterk gevoelig voor beloningen; niet alleen in de vorm van geld, maar ook in de vorm van het krijgen van respect, ervaren van autonomie, en hoge testosteronwaardes versterken dit effect. Deze bevindingen zijn direct relevant voor de rechtspraktijk, waarin op dit moment (jonge) tieners vaak nog niet gehoord worden of geen mogelijkheid krijgen tot een eigen rechtsingang. Ondanks dat kinderen vaak aangeven dat zij gehoord willen worden of hun mening willen geven, wordt dit niet altijd gedaan vanwege de veronderstelling dat bijvoorbeeld het kindgesprek als belastend/stressvol wordt ervaren en dat jonge kinderen onvoldoende weerbaar zijn. Er zal nu worden ingegaan op individuele verschillen in stressgevoeligheid en de ontwikkeling van het stresssysteem bij kinderen.

3.3.3 Stressgevoeligheid en weerbaarheid

Uit paragraaf 3.2 kwam naar voren dat het zelfstandig starten van een procedure of een kindgesprek als spannend wordt ervaren of zelfs stressvol of belastend kan zijn (e.g., Cashmore & Parkinson, 2009). Dit heeft deels te maken met onbekendheid met het systeem van jeugdhulpverlening of de rechtspraktijk, maar ook met de impact van de beslissing (Nathansan & Saywitz, 2015). Er zal nu worden ingegaan op de ontwikkeling van en individuele verschillen in het stresssysteem van kinderen en welke omstandigheden mogelijk een versterkende of beschermende rol spelen.

Weerbaarheid of veerkracht kunnen worden beschreven als het vermogen van een individu om met tegenslagen of stress te kunnen omgaan tijdens/na een stressvolle gebeurtenis. Adrenaline en cortisol zijn de twee hormonen die de lichamelijke reactie op stress aansturen. Adrenaline wordt in seconden afgegeven door het bijniermerg, cortisol werkt langzamer en reguleert de initiële stressreactie (Pruessner et al., 2010). Indien iemand bijvoorbeeld wordt blootgesteld aan een psychosociale stressor, zoals spreken in het openbaar, is een verhoogde productie van cortisol herhaaldelijk aangetoond (Koolhaas et al., 2011).

Als er echter sprake is van voortdurende stress produceert het lichaam het stresshormoon cortisol dat via de hypothalamus-hypofyse-bijnier-as wordt gereguleerd. Een adequate lichamelijke stressreactie, gekenmerkt door een snelle stijging en vervolgens daling van cortisol, is essentieel voor het hantieren van stress (i.e. veerkracht). Omgekeerd vormen afwijkende stressreacties een risico voor het ontstaan van psychische stoornissen zoals depressie. Zo laat onderzoek bijvoorbeeld zien dat **de tijd die het kost om terug te keren naar baseline-niveau van het cortisol** (de herstelperiode) na een stressvolle gebeurtenis, een belangrijke voorspeller is voor psychopathologie, zoals depressie en angstproblematiek (Fiksdal et al., 2019). Dierexperimenteel onderzoek lijkt erop te wijzen dat **stress op jonge leeftijd ertoe kan leiden**

dat de HPA-as gevoeliger ingesteld raakt voor stress, dus bij lichte stress al een sterke stressrespons afgeeft. In tegenstelling tot de korte termijn blootstelling aan stress, leidt een langdurige blootstelling aan stress juist tot een afgezwakte cortisol response (Kuras et al., 2017), wat mogelijk een verminderde veerkracht aangeeft. Hoewel voor een deel erfelijk bepaald (i.e. individuele verschillen in stressgevoeligheid dan wel veerkracht die afhangen van genetische verschillen tussen personen, Pruessner 2011) is de omgeving ook van invloed op de stressgevoeligheid. Blootstelling aan vroege tegenslagen in het leven (zoals geestelijke en lichamelijke mishandeling) zorgt voor een afgezwakte cortisol respons welke doorwerkt tot in de volwassenheid (Kuras et al., 2017). Met betrekking tot hersenontwikkeling heeft onderzoek aangetoond dat (chronische) blootstelling aan stress in de vroege kindertijd nadelige effecten heeft op de ontwikkeling van diverse hersengebieden, waaronder de amygdala en hippocampus (Pervanidou en Chrousos, 2018). Deze gebieden bleven kleiner qua volume, en werden in verband gebracht met een slechter geheugen en meer internaliserend gedrag (Hanson et al., 2015).

Zoals eerder gezegd zijn kinderen in de puberteit gevoelig voor acceptatie en afwijzing. Zo heeft onderzoek laten zien dat beoordeling en buitensluiting door leeftijdgenoten een negatief effect heeft op de cortisol respons (van den Bos et al., 2017) en deze effecten zijn al vastgesteld bij kinderen onder de 10 jaar (Gunnar et al., 2003; Peters et al., 2011). Er zijn bepaalde kind-eigenschappen en 'bufferende/beschermende' omstandigheden waaronder deze afwijkende stress respons deels kan worden hersteld of worden ondervangen. Zo beschikken kinderen die een hoger niveau hebben van zelfcontrole en betere cognitieve reappraisal vaardigheden (het kunnen herinterpreteren en onder controle houden van gedachten en gedrag) over een veerkrachtiger cortisol reactie (Johnson et al., 2019). In het licht van juridische procedures kan geopperd worden dat indien een kind mag participeren in een familie-gerelateerde rechtszaak, dit het **gevoel van zelfcontrole verhoogt, wat de stressreactie mogelijk kan reduceren**.

Ook **goede vriendschappen** in de tienertijd zorgen bijvoorbeeld voor meer veerkracht en een sterkere mentale gezondheid in het latere leven (van Harmelen et al., 2017). Daarnaast is recent aangetoond dat het terugdenken aan positieve levenservaringen beschermend werkt tegen de ontwikkeling van depressie in tieners met een geschiedenis van blootstelling aan stress in de vroege levensjaren (Askelund et al., 2019). Onderzoek naar de lichamelijke lange termijn effecten van een (v)echtscheiding of uithuisplaatsing is zeer beperkt uitgevoerd. Een warmere band tussen moeder en kind na een scheiding voorspelde een minder sterke cortisol respons 15 jaar na de scheiding (Luecken et al., 2016). Alleen de mate van warmte zoals gerapporteerd door het kind zelf, en niet zoals gerapporteerd door de moeder, was gerelateerd aan de stressreactie op de lange termijn. Deze bevinding is direct relevant voor de juridische procedures, omdat het pleit voor zelfrapportage bij het

kind – die gaf immers de meest accurate omschrijving van de relatie met de moeder.

Concluderend zijn kinderen kwetsbaar als het gaat om de blootstelling aan stressoren (zoals mogelijk het voeren van een kindgesprek of een eigen rechtsingang). Echter, bepaalde omgevingsfactoren en kind eigenschappen kunnen ertoe leiden dat kinderen beter met stress om kunnen gaan, zoals het gevoel controle te kunnen uitoefenen, hechte vriendschappen onderhouden met leeftijdgenoten, en het kunnen herinterpreteren en onder controle houden van gedachten en gedrag. Daarbij komt dat in paragraaf 3.2 reeds werd beschreven dat kinderen eerder gemengde dan uitsluitend positieve of negatieve gevoelens hebben over participatie in een rechtszaak (Bell, 2002; Cashmore, 2002), waarbij de negatieve aspecten (i.e. stress en/of loyaliteitsconflict) niet opwegen tegen het belang van participeren (controle hebben, serieus genomen worden) (Cashmore, 2011; Cashmore & Parkinson, 2009; Van Bijleveld et al., 2015; Weisz et al., 2011).

3.3.4 Competenties en vaardigheden

Uit paragraaf 3.2 kwam naar voren dat (jonge) kinderen vaak niet worden uitgenodigd voor een kindgesprek omdat er een beeld heerst dat jonge kinderen – naast kwetsbaar – ook niet goed in staat zijn om de consequenties van hun beslissingen/handelen te overzien. Daarnaast zouden ze nog niet goed in staat zijn hun mening op een heldere wijze te formuleren (Van Bijleveld et al., 2015). **Er is dus behoefte aan inzicht in de competenties en vaardigheden van kinderen, welke kan bijdragen aan een betere beeldvorming over kinderen** (Collins, 2017). In deze paragraaf wordt de ontwikkeling van vaardigheden besproken die relevant zijn voor de discussie over het verlagen van de leeftijdsgrens van het hoorrecht van kinderen en de uitbreiding van de procespositie van minderjarigen.

3.3.4.1 Vaardigheden die relevant zijn voor het hoorrecht

Op het niveau van taalontwikkeling (dat wil zeggen begrip van zinnen en daaropvolgende spraakproductie) is aangetoond dat de ontwikkeling van het begrijpen en produceren van complexe zinnen meestal enige tijd vóór de tweede verjaardag van het kind begint en grotendeels is voltooid rond de leeftijd van 4 jaar (Hall, 2009). Daarbij is gevonden dat in het algemeen taalbegrip voorafgaat aan productie van taal (Hall, 2009). De ontwikkeling van deze vaardigheden is bijzonder relevant voor de vraag of ook kinderen jonger dan 12 jaar oud in staat zijn om hun mening te verbaliseren. Taalbegrip en -productie van kinderen is hierbij dus geen belemmering voor het verlagen van de leeftijdsgrens van het hoorrecht; het voeren van een kindgesprek zou al mogelijk kunnen zijn vanaf de kleuterleeftijd. Een *mening* verwoorden, inclusief het labelen van emoties of gevoelens, is veel moeilijker en blijft zich ontwikkelen tot de leeftijd van 10 tot 12 jaar (Diamond, 2011). Hierbij zijn er *grote individuele verschillen*: sommige kinderen een mening kunnen

uiten op de leeftijd van 4, terwijl anderen hier nog steeds moeite mee kunnen hebben op de leeftijd van 12 jaar.

Naast het formuleren van een mening, moet deze eerst worden gevormd. Dit is een complex proces van het begrijpen van informatie, het integreren van verschillende perspectieven, argumenten en het organiseren van gedachten en gevoelens. Het begrijpen en innemen van verschillende perspectieven (zoals van zichzelf, ouders, broers/zussen) is voor veel kinderen van 4 jaar oud nog een uitdaging (Gallese en Goldman, 1998). Studies hebben aangetoond dat deze 'theorie of mind' vaardigheden zich ontwikkelen rond de leeftijd van vijf jaar. In een uitgebreide meta-analyse van meer dan 170 onafhankelijke studies werd duidelijk dat het **basisbegrip van de bedoelingen en emoties van andere mensen op zesjarige leeftijd aanzienlijk is ontwikkeld** (Wellman et al., 2001). Deze vaardigheden worden echter steeds verder verfijnd in de tienerjaren (Choudhury et al., 2008), een proces dat parallel loopt aan de rijping van het 'sociale hersennetwerk' (d.w.z. temporo-pariëtale junctie, superieure temporale gyrus en intrapariëtale kwab) (Crone en Fuligni, 2019).

Bij kinderen die te maken hebben met kinderbeschermingsmaatregelen of gezag-/omgangsproblematiek spelen ook andere factoren die het voor een kind lastig maken om zijn/haar eigen mening te uiten. Zoals bleek uit paragraaf 3.2 vormt het idee dat kinderen niet hun *eigen* maar een *gestuurde* mening rapporteren een belemmering voor de participatie van minderjarigen in civiele procedures. Onderzoek bevestigt dat kinderen op de leeftijd van vier jaar hun mening op basis van argumenten kunnen uiten, maar dat ze conformeren onder invloed van groepsdruk (Haun en Tomasello, 2011). Ook loyaliteitsconflicten vormen een probleem bij het voeren van een kindgesprek, omdat dit het moeilijker maakt om de authentieke mening van een kind te achterhalen. Bij kinderen in echtscheidingssituaties, maar ook bij pleegkinderen, komen loyaliteitsconflicten voor waarbij het kind bang is om een mening te geven die niet overeenkomt met die van (een van de) ouders (Cashmore, 2011). Om een kind te stimuleren om zijn/haar eigen mening en gevoelens te bespreken, dienen duidelijke instructies en gespreksregels genoemd te worden. Begrip van instructies is uitgebreid onderzocht in de forensische setting van het verhoren van kinderen die vermoedelijk slachtoffer zijn van seksueel misbruik. Voor de betrouwbaarheid van een verklaring is het in dat geval essentieel dat kinderen begrijpen dat ze "weet ik niet" mogen antwoorden. Goed begrip van deze regels voorkomt dat kinderen een antwoord geven waarvan ze *denken* dat de verhoorder het wil horen (Dekens & Van der Sleen, 2013). Onderzoek heeft aangetoond dat kinderen van 7 jaar oud dit soort instructies over het algemeen begrijpen, terwijl dit voor kinderen van 4-5 jaar nog erg lastig is (Brown et al., 2019; Dickinson, Brubacher, & Poole, 2015). Ook in de context van een kindgesprek tijdens een civiele procedure is dit relevant; kinderen moeten bijvoorbeeld begrijpen dat het uiten van positieve gevoelens over één van de ouders niet meteen

betekent dat het kind voor deze ouder 'kiest'. In dit kader is ook belangrijk dat kinderen begrijpen dat het mogelijk is om niet uitsluitend positieve of negatieve gevoelens over een bepaald thema of persoon te ervaren. Onderzoek toont aan dat kinderen van 8 jaar dit over het algemeen kunnen (Gnepp & Klayman, 1992; Friend & Davis, 1993). Rond deze leeftijd heeft ook de cognitieve ontwikkeling van kinderen een grote sprong doorgemaakt, met vooral een groei wat betreft logisch redeneren (Diamond, 2011). Gezien alle genoemde resultaten is het aannemelijk dat kinderen vanaf 8 jaar oud in staat zijn om hun mening te vormen en vervolgens verbaliseren tijdens een kindgesprek.

3.3.4.2 Vaardigheden die relevant zijn voor de procespositie

Welke vaardigheden zijn noodzakelijk voor het kunnen en mogen initiëren van een eigen rechtsingang? Het zelfstandig starten van een procedure houdt niet alleen in dat een kind een mening heeft en kan verbaliseren, maar ook dat een kind de eventuele gevolgen van een mogelijke beslissing van de rechter kan overzien. Voor de vraag naar een mogelijke herbepaling van de procespositie van minderjarigen binnen het civiele recht zal gekeken worden naar het concept wilsbekwaamheid. Onder wilsbekwaamheid vallen vier domeinen: begrip, redeneren, op waarde schatten en een keuze uiten. Psychologische constructen die hiermee samenhangen zijn zogenoemde 'executieve functies', zoals het vermogen tot plannen en vooruitdenken, het **overzien van consequenties van beslissingen, het afwegen van verschillende argumenten** en het onderdrukken van ongewenst gedrag (impuls controle).

In de klinische praktijk is uitgebreid onderzoek verricht naar wilsbekwaamheid door Irma Hein. Voor haar proefschrift ontwikkelde ze onder andere een meetinstrument – de MacCat-T – om binnen medisch wetenschappelijk onderzoek de wilsbekwaamheid bij minderjarigen objectief te meten. Uit het onderzoek van Hein kwam naar voren dat – met betrekking tot deelname aan onderzoek – **kinderen onder 9.6 jaar over het algemeen niet wilsbekwaam waren, kinderen boven de 11.2 jaar wel, en dat zich daar tussenin een overgangsgebied bevindt** (Hein, 2015). Hierbij werd opgemerkt dat: 'Het hanteren van een vastgestelde leeftijdsgrens voor wilsbekwaamheid bij kinderen heeft zowel voor- als nadelen. Leeftijd is een efficiënte en praktisch goed toepasbare maat. Echter, door het gebruik van een vaste leeftijdsgrens zullen relevante individuele verschillen in wilsbekwaamheid tussen kinderen niet tot hun recht komen' (Hein, 2015, p.142). Er zal nu in worden gegaan op individuele verschillen in en ontwikkeling van competenties en vaardigheden die relevant zijn voor het herbepalen van de procespositie van minderjarigen, zoals de bouw en de werking van de hersenen.

In het Brain and Development Research Center werden ongeveer 300 gezond opgroeiende jongeren tussen de 8 en 25 jaar onderzocht op hersenveranderingen en gedrag (Peper et al., 2015; 2018; Braams et al., 2016; Wierenga et al., 2018) en gedurende 4 jaar gevolgd. Het is belangrijk om te benadrukken dat dergelijk onderzoek naar de **veranderingen binnen kinderen** op het gebied van hersenen en gedrag nog nooit op zulke grote schaal is uitgevoerd. Binnen dit onderzoek werd onder andere gekeken naar de ontwikkeling van sociaal-emotionele en cognitieve functies, zoals het vermogen tot het reguleren van gedrag (impulscontrole en agressie-regulatie), sensatie zoeken en risicogedrag, gevoeligheid voor beloning en straf en het vermogen tot verplaatsing in andermans emoties (empathie). Deze gedragsmaten zijn gekoppeld aan hersenontwikkeling (functie en de bouw van de hersenen) en geslachtshormonen (testosteron en oestradiol). Dit onderzoek liet recent zien dat executieve functies (die sterk samenhangen met het vermogen zelfstandig beslissingen nemen en consequenties van handelen overzien) een spectaculaire toename laten zien tussen 10 en 15 jaar (Wierenga et al., 2019). Executieve functies waren gemeten aan de hand van door ouders ingevulde vragenlijsten en omvatten werkgeheugen, emotionele controle, plannen en organiseren en doelgericht bezig zijn. Deze bevindingen sluiten aan bij het onderzoek naar wilsbekwaamheid bij medische beslissingen waarbij een overgangsbereik werd gevonden tussen de 9 en 11 jaar (Hein, 2015).

Tegelijkertijd werd gevonden dat de *gemiddelde capaciteit* om impulsen te beheersen nog niet optimaal ontwikkeld is bij kinderen onder de 10 jaar (Peper et al., 2018). Er kwam naar voren dat de gevoeligheid voor een snelle (kleine) beloning vrij sterk is in de tienerjaren: jonge tieners zijn gemiddeld gezien minder goed in staat om te wachten op een grote beloning die relatief ver weg is in de tijd en kiezen vaker een kleinere beloning die meteen beschikbaar is. Dit zogenoemde vermogen tot 'delay of gratification' ontwikkelt nog door tot in de late adolescentie (Peper et al., 2018). De capaciteit om het eigen gedrag te reguleren door middel van impulscontrole is een belangrijke eigenschap: het hangt samen met minder psychologische problematiek op latere leeftijd (Casey et al., 2015). Bij bovenstaand onderzoek moet wederom worden opgemerkt dat er vrij veel **variatie** tussen kinderen aanwezig is: er zijn kinderen van 8 jaar oud die reeds als een volwassene hun gedrag kunnen reguleren, terwijl er ook volwassenen zijn die deze eigenschappen (nog) niet optimaal ontwikkeld hebben.

Naast algemene ontwikkelingspatronen (i.e. de gemiddelde groeicurve vaststellen), is van belang om te meten waardoor individuele verschillen in executieve functies worden verklaard. Onderzoek laat zien dat individuele verschillen in executieve functies samenhangen met individuele verschillen in hersenbouw. Zo werd gevonden dat deze vorm van gedragsregulatie verband houdt met de kwaliteit van hersenverbindingen tussen de prefrontale cortex (voornamelijk in het brein gelegen, fungeert als 'rem' op het gedrag) en het striatum (een evolutionair oud breinsysteem, betrokken bij het verwerken van

beloningen) (Achterberg et al., 2016). Bovendien voorspellen beter aangelegde hersenverbindingen betere impuls controle twee jaar later (Achterberg et al., 2016). De ontwikkeling van deze hersenverbindingen loopt nog door tot een jaar of 25 (Tamnes et al., 2018).

3.3.5 Conclusie

Uit bovenstaande studies kan worden geconcludeerd dat, met betrekking tot competenties en vaardigheden die relevant zijn voor de procespositie van minderjarigen (zoals een mening geven, een zelfstandige rechtsingang of gehoord worden), een kind van gemiddeld 4 jaar in staat zou moeten zijn om een mening te geven (Hall, 2009), vanaf 6 jaar voldoende theory-of-mind skills heeft (het perspectief van anderen kan aannemen), en vanaf 8 jaar voldoende begrip heeft van gespreksregels. Deze vaardigheden zijn relevant voor de vraag over verlaging van de leeftijdsgrens van het hoorrecht en impliceren dat het voeren van een kindgesprek goed mogelijk is met kinderen vanaf 8 jaar oud. Wat betreft het uitbreiden van de procespositie van minderjarigen is de ontwikkeling van executieve functies relevant. Er bestaat binnen de neurowetenschappen echter nog geen consensus over wanneer het brein precies is 'uitgerijpt' (i.e. naar welke parameter er moet worden gekeken: grijze stof, hersenverbindingen, activiteit, etc). Hersengebieden die betrokken zijn bij executieve functies zijn tijdens de adolescentie nog volop in ontwikkeling en dit langgerekte proces kan doorlopen tot 25 jaar of verder (Tamnes et al., 2017; Cohen et al., 2016). Wel is aangetoond dat kinderen vanaf circa 10 a 12 jaar *gemiddeld* in staat zijn om zelfstandig een beslissing te nemen (Hein, 2017). Op gedragsniveau kan worden gezegd dat gemiddeld genomen kinderen onder de 10 jaar impulsievere keuzes maken dan oudere tieners. Dit hangt ook samen met de cognitieve ontwikkeling van kinderen die dan een sprong heeft doorgemaakt; kinderen zijn dan in staat om na te denken en redeneren over abstracte hypothetische situaties, wat essentieel is bij het zelfstandig starten van een gerechtelijke procedure.

Afsluitend is het belangrijk om op te merken dat de genoemde leeftijden gemiddelden betreffen, waarbij er veel individuele verschillen zijn. Ook de motivationele processen onderliggend aan een beslissing (het zoeken van waardering, of het vermijden van straf) veranderen met leeftijd en zijn context-afhankelijk. De context een effect kan hebben op het begrip, het vermogen tot redeneren, het op waarde schatten en het keuzegedrag van kinderen. Daar wordt in paragraaf 4 dieper op ingegaan.

3.4 CONTEXTUELE FACTOREN

Uit voorgaande paragrafen blijkt dat het belangrijk is dat kinderen hun mening kunnen geven over beslissingen die er over hen genomen worden. Het besproken onderzoek toont aan dat jonge kinderen niet alleen hun

mening *willen* geven, maar hiertoe vaak ook *in staat* zijn. De vraag is nu, wat zijn de benodigde en gewenste omstandigheden om dit te faciliteren?

3.4.1 Procedurele factoren: Toegang en informatievoorziening

Randvoorwaarden voor participatie van kinderen in een civiele procedure zijn de mogelijkheden om te kunnen participeren en toegang te krijgen tot relevante informatie (e.g., Cashmore, 2002; Lundy, 2007). Zoals reeds besproken in hoofdstuk 2 zijn de mogelijkheden voor kinderen om te participeren in civiele procedures in Nederland beperkt, onder andere vanwege de procesonbekwaamheid van minderjarigen. Ook de leeftijdsgrens van 12 jaar bij het hoorrecht, die in de rechtspraktijk zeer strikt gehanteerd wordt (e.g., De Jong-de Kruijf & Van der Zon, 2015; Smits, 2015), speelt hierbij een rol. Hoewel de participatiemogelijkheden voor kinderen kunnen verschillen afhankelijk van de soort procedure, lijkt de wettelijke vastlegging van participatie leidend voor wat betreft toegang tot de rechtspraktijk. Zo zijn er in het gedwongen kader meer mogelijkheden tot participatie, aangezien dit wettelijk gezien ook beter geregeld is (Bruning, Rap & Verkroost, 2016).

Om de mogelijkheden tot participatie te kunnen benutten, is het belangrijk dat kinderen deze mogelijkheden kennen en begrijpen. Internationaal onderzoek laat zien dat deze kennis van kinderen vaak laag is (Block et al., 2010). Onderzoek van Bouma en collega's (2018) laat zien dat er ook in Nederland nog veel winst te behalen is op dit gebied. Vooral de voorlichting op het gebied van algemene rechten van kinderen en mogelijkheden tot participatie verdient aandacht. In lijn met de ontevredenheid van kinderen over de mate waarop ze geïnformeerd worden tijdens hun participatie (e.g., van Hoorde et al., 2017; Bessell, 2011; Cashmore, 2002; Van Bijleveld et al., 2015) is ook uitleg nodig over wat er van kinderen verwacht wordt tijdens het proces. Dit is van belang voor gebruik van het hoorrecht, maar ook bij de eigen rechtsingang van kinderen (Steketee et al., 2003). Het is bijzonder belangrijk om kinderen goed voor te lichten over wat participatie inhoudt, omdat onvoldoende informatie kan leiden tot spanning, onjuiste verwachtingen (Delfos, 2009; Dillon et al., 2016; Nathansan & Saywitz, 2015) en minder motivatie om te participeren (Arbeiter, 2017). Goede uitleg kan een positieve houding ten aanzien van de rechtbank faciliteren, wat stress kan reduceren (Block et al., 2010). Aan het einde van een traject helpt informatievoorziening kinderen te begrijpen waarom een bepaalde beslissing is genomen, waardoor deze makkelijker geaccepteerd kan worden (Cashmore & Parkinson, 2009; Leeson 2007; Muench et al., 2017; Munro 2001). Verder kan informatievoorziening samenhangen met het gevoel van veiligheid tijdens een gesprek. Uit onderzoek naar internationale kinderontvoering bleek dat een algemeen gebrek aan informatievoorziening samenhangt met een wantrouwend gevoel richting rechters (Van Hoorde et al., 2017). Kortom, het informeren van kinderen is een belangrijk aandachtspunt voor de participatie van kinderen in civiele procedures (Rap et al., 2018).

Een uitdaging bij de communicatie naar en met kinderen is het taalgebruik. Het gebruik van jargon kan een intimiderende werking hebben en de participatie van kinderen belemmeren (Ten Brummelaar, Harder, Kalverboer, Post, & Knorth, 2018). In een recente publicatie beschrijft Lieber (2018) dat de vaktaal die rechters gebruiken efficiënt is voor vakgenoten in de juridische praktijk, maar voor buitenstaanders onbegrijpelijk kan zijn; voor kinderen al helemaal. De observaties van De Jong-de Kruijff en Van der Zon (2015) bevestigen dat het taalgebruik van rechters niet altijd helder is voor kinderen, maar laten ook zien dat sommige rechters de mate van begrip bij kinderen niet goed kunnen inschatten. De behoefte van kinderen aan begrijpelijke taal (Charles & Haines, 2014; ConsultingKids) krijgt in de rechtspraak steeds vaker een plek, bijvoorbeeld door kindvriendelijke oproepbrieven en uitspraken (Van den Hoogen & Montanus, 2017). Toch kan afwijken van de vaktaal volgens Lieber (2018) mogelijk ook nadelig zijn doordat het kan “afdoen aan een deugdelijke en overtuigende motivering en dat de precisie van zijn uitspraak en daarmee van zijn beslissing daaronder zou kunnen lijden. Daarmee zou de kwaliteit van de uitspraak in het geding kunnen komen.” (p.14). Lieber suggereert daarom als alternatief om het kind via een andere weg extra toelichting te geven, bijvoorbeeld in een gesprek met een derde persoon. Ook kinderen geven aan dit een prettige oplossing te vinden (Fitzgerald & Graham, 2011). Reeds in 2004 beschreef Van Triest dat enkele rechtbanken kinderen opnieuw binnenroepen om de uitspraak toe te lichten, of de terugkoppeling via de gezinsvoogd laten verlopen. Van den Hoogen en Montanus (2017) beschrijven dat kinderen ook wel eens telefonisch of middels een brief terugkoppeling ontvangen. Het informeren van kinderen krijgt dus al geruime tijd aandacht, maar richtlijnen of uniformiteit op dit gebied ontbreken nog. Gezien het vraagstuk om ook jongere kinderen toegang te geven tot civiele procedures, is het raadzaam om de genoemde suggesties in overweging te nemen. Onderzoek uit de gezondheidszorg laat zien dat goede informatievoorziening toegespitst op het ontwikkelingsniveau van kinderen essentieel is om kinderen tussen de 8 en 12 jaar oud te ondersteunen in hun besluitvorming (Cox et al., 2016).

3.4.2 Veilige omgeving

In haar conceptualisering van artikel 12 IVRK beschrijft Lundy (2007) dat kinderen niet alleen de mogelijkheid moeten krijgen om te participeren en om hun mening te geven, maar dat dit ook in een veilige omgeving dient te gebeuren. Een veilige omgeving is een primaire voorwaarde voor participatie voor alle kinderen (e.g., Horwath et al., 2012; Ten Brummelaar et al., 2018), maar bijzonder belangrijk voor kinderen die betrokken zijn in rechtszaken omtrent gezag, omgang en kindbeschermingsmaatregelen. Deze kinderen hebben door de ervaringen in hun thuissituatie namelijk vaak een achterstand voor wat betreft hun ‘basisveiligheid’. In deze sectie wordt eerst ingegaan op deze achterstand, waarna factoren worden besproken die het gevoel van veiligheid kunnen reduceren dan wel faciliteren.

3.4.2.1 Veiligheid

De gehechtheidstheorie van Bowlby (1969) beschrijft dat alle kinderen van nature de neiging hebben om zich te hechten aan hun primaire opvoeders. Dat houdt in dat ze deze persoon (of personen) opzoeken in tijden van stress, verdriet of nood. Bij positieve, adequate reacties van de verzorger zoals het bieden van troost, hulp of bescherming (in de pedagogiek ook wel 'sensitiviteit' genoemd; Ainsworth et al., 1978), zullen kinderen er op gaan vertrouwen dat deze persoon er voor het kind is: deze persoon is een *veilige basis* waar je op terug kan vallen. Juridische procedures omtrent scheiding van ouders of een mogelijke uithuisplaatsing vormen voor kinderen een bedreiging van deze veilige basis, er is immers een reële kans dat je als kind gescheiden wordt van je ouders/verzorgers (Byrne et al., 2005; Juffer, 2010). Voor kinderen die te maken krijgen met scheiding van ouders of met kinderbeschermingsmaatregelen wordt de veilige basis vaak al eerder bedreigd. Deze kwetsbare groep kinderen ziet de ouders minder vaak als veilige basis dan hun leeftijdsgenoten, wat verklaard kan worden door hun achtergrond. Kinderen die mishandeling of verwaarlozing hebben meegemaakt, hebben niet de ervaring dat de ouders een veilige basis vormen – in tegendeel (Cyr et al., 2010; Van den Dries et al., 2009). Een dergelijk risico bestaat ook voor kinderen van gescheiden ouders (e.g., Clarke-Stewart et al., 2000), met name als er sprake is van een hoge mate van ouderlijke conflicten (Tan et al., 2018). In de gehechtheidstheorie spreekt men van onveilige gehechtheid als het gevoel van een veilige basis ontbreekt (Bowlby, 1988).

Veiligheid heeft niet alleen gevolgen voor de relatie met de ouder/verzorger, maar is een fundamentele bouwsteen voor de ontwikkeling van kinderen. Hieruit wordt namelijk ook vertrouwen in zichzelf en in anderen ontleend (Juffer, 2010). Als kinderen de ouders niet als veilige basis ervaren (onveilige gehechtheid), wordt een mentaal beeld gevormd van onbeschikbaarheid en onbetrouwbaarheid van anderen (Bovenschen, 2016), wat zich kan vertalen in een gevoel van wantrouwen naar andere personen. Dit gevoel wordt bevestigd als kinderen niet de kans geven om hun mening te geven over een beslissing die hen aangaat. In een interview met Juffer, Popma en Steenstra voor het boek '18 x 18 Pleegkinderen op de drempel' (2016) zegt een oud-pleegkind: "Ik vertrouw volwassenen niet. Dat komt door de beslissingen die ze over kinderen nemen zonder hen erbij te betrekken." (p. 59). Het gebrek aan vertrouwen heeft niet alleen gevolgen voor het opbouwen van sociale relaties (e.g., Cassidy Kirsh, Scolton, & Parke, 1996), maar heeft ook implicaties voor de rechtspraktijk. Met name voor het hoorrecht moet hiermee rekening worden gehouden omdat de verwachting van kinderen dat volwassenen niet betrouwbaar zijn een open gesprek kan belemmeren. Hieronder zal worden besproken op welke manier hiermee rekening kan worden gehouden tijdens een kindgesprek.

3.4.2.2 Locatie van het kindgesprek

Het eerste punt van aandacht betreft de locatie van het kindgesprek. Volgens het VN-Comité voor de Rechten van het Kind (2009) is een veilige omgeving een randvoorwaarde voor effectieve participatie van minderjarigen (General comment no. 12). Het comité stelt dat kinderen gehoord dienen te worden in een omgeving die niet intimiderend of vijandig is en waarin rekening wordt gehouden met de leeftijd van het kind (ook beschreven in Liefwaard & Rap, 2018). Welke locaties worden er dan gebruikt voor het voeren van een kindgesprek en in hoeverre waarborgen deze de veiligheid van kinderen?

In Nederland lijkt er geen uniformiteit te zijn wat betreft de locatie van het kindgesprek. De Jong-de Kruijf en Van der Zon (2015) rapporteren dat de locatie verschilt per hof: “Bij het ene hof is het gebruikelijk dat het gesprek plaatsvindt in de raadkamer, het andere hof houdt de kindgesprekken in de zittingszaal” (p. 302). Ook Van Triest (2004) beschrijft dit soort verschillen en observeert hierbij een samenhang met het inplannen van de gesprekken. Bij sommige rechtbanken wordt het kindgesprek als zitting aangemerkt, waardoor de zittingszaal gebruikt wordt. Ook worden kinderen vaak voorafgaand aan of zelfs tijdens een zitting gehoord, waardoor de keuze voor de locatie kan voortvloeien uit het logistieke probleem dat er geen tijd is om steeds van ruimte te wisselen. Smits (2015) observeert eveneens dat niet inhoudelijke maar efficiëntie overwegingen ten grondslag liggen aan het plannen van kindgesprekken.

In een recent artikel van Van Teijlingen-Pover (2019) komt naar voren hoeveel waarde kinderen zelf aan de ruimte hechten. Een meisje van 11 jaar, dat na het kindgesprek in een kindersprekkamer ook de zittingszaal mag zien, zegt: “Hier zou ik het gesprek niet hebben willen voeren”. Vooral het formele karakter van de zittingszaal lijkt een intimiderende werking te hebben. Observaties die Van Teijlingen-Pover (2019) deed tijdens haar werk als bijzondere curator laten zien dat kinderen moeite hebben met een (te) formele uitstraling. Niet alleen de zaal zelf, maar ook het dragen van een toga draagt hieraan bij. Onderzoek laat zien dat er ook wat betreft het dragen van een toga tijdens een kindgesprek veel verschillen in Nederland zijn (Rap et al., 2018). Volgens Van Triest (2004) denken sommige rechters dat kinderen misschien wel meer vertellen aan een rechter in toga omdat de kleding de functie van de rechter verduidelijkt (de rechter is “niet zo maar een mevrouw/meneer in nette kleren”, p. 20). Bij de meeste rechtbanken overheerst echter het beeld dat een toga de informele sfeer niet ten goede komt, wat bevestigd wordt door gesprekken met minderjarigen zelf (Van Teijlingen-Pover, 2019). Kinderen geven aan het prettig te vinden als een rechter er “als mens” uitziet, ofwel zonder toga.

Vooraf in gesprekken met kinderen moet een autoritaire uitstraling vermeden worden (Dekens en Van der Sleen, 2013). Niet alleen een toga, maar ook eigenschappen van de ruimte dragen hieraan bij. In de zittingszaal moeten kinderen bijvoorbeeld letterlijk opkijken naar de rechter(s), waardoor een gevoel van ondergeschiktheid kan ontstaan (Van Teijlingen-Pover; 2019). In gesprekken met jonge kinderen wordt aangeraden om op dezelfde ooghoogte als het kind te zitten (Delfos, 2009). Van Teijlingen-Pover (2019) rapporteert ook dat kinderen de ruimte graag wat gezelliger/vrolijker zouden willen zien. Enkele kinderen waarderen bijvoorbeeld gekleurde stoelen, maar missen kleur op de muur of in het verdere meubilair. Een meisje van 10 liet weten: *“Ik vond het zo spannend dat ik een droge mond had. Ik had graag wat te drinken gewild tijdens het gesprek.”* (p. 6). Door een ruimte wat huiselijker in te richten via meubilair, kleur, schilderijen en een drankje, kan een setting gecreëerd worden waarin een kind zich veilig voelt, wat het gesprek met het kind ten goede komt (Delfos, 2009).

Hoewel spanningen die kinderen ervaren tijdens een kindgesprek samenhangen met de ruimte waarin het gesprek plaatsvindt, speelt ook de bredere context een rol. Ook hier is informatievoorziening een sleutelcomponent: spanningen die er vaak al zijn gezien de procedure zelf en het participeren daarin, kunnen toenemen doordat er geen duidelijke verwachtingen zijn (Block et al., 2010). Het onderzoek van Nathansan en Saywitz (2015) illustreert dit ook heel mooi. Hoewel deze studie niet over civiele procedures gaat, maar over getuigenverklaringen van kinderen, is het interessant om te zien hoe de kinderen reageren als zij goed voorbereid worden op hun bezoek aan de rechtbank. Het resultaat is een reductie in angst en een betere verklaring. Van Teijlingen-Pover (2019) bespreekt dat de huidige voorlichting aan kinderen tekortschiet en juist spanning opwekt. Als voorbeeld wordt het voorlichtingsfilmpje op www.rechtvoorjou.nl besproken, waarin een rechter en griffier in toga te zien zijn. Dit is een intimiderend beeld voor kinderen, en komt niet altijd overeen met de werkelijkheid (Rap et al., 2018). Kinderen worden in het filmpje ook onjuist voorgelicht over de planning van het gesprek, waardoor kinderen niet weten dat het gesprek vaak plaatsvindt direct voor een zitting (Van Teijlingen-Pover, 2019). Het kind wordt er dus niet op voorbereid om bijvoorbeeld een andere ouder tegen te komen. Deze angst kan voor kinderen een drempel zijn om aan het gesprek deel te nemen (De Jong-de Kruijf en Van der Zon, 2015). Ook kan een dergelijke confrontatie de angst opleveren om een mening te geven die niet correspondeert met die van (een van) de ouders (Cashmore, 2011). In dit kader is het ook belangrijk om rekening te houden met de wachtruimte voor kinderen; het kan belastend zijn om hier een andere ouder tegen te komen, en ook de confrontatie met een advocaat, rechter of griffier in toga kan spanning in de hand werken (Van Teijlingen-Pover, 2019).

3.4.2.3 *Duur van het kindgesprek*

Naast verschillen voor wat betreft locatie, toont het eerder besproken onderzoek van De Jong-de Kruijff en van der Zon (2015) aan dat ook de tijd die in Nederland wordt genomen voor een kindgesprek varieert per hof: “de gemiddelde duur van het kindgesprek varieerde tussen de 7,5 minuut bij het ene hof tot 19 minuten bij het andere hof.” (p. 302). Voor het gevoel van veiligheid dat kinderen ervaren tijdens een gesprek bij de rechtbank zal de absolute duur van het gesprek minder doorslaggevend zijn dan andere factoren zoals de locatie of de mogelijkheid om een vertrouwenspersoon mee te nemen (zie verderop in de tekst). Toch is het belangrijk om stil te staan te staan bij de duur van een gesprek omdat deze factor samenhangt met de mate waarin kinderen zich op hun gemak voelen en zich serieus genomen voelen.

Een kind heeft tijd nodig om een vertrouwd gevoel te krijgen en zich op zijn gemak te voelen. Het inplannen van deze tijd verdient zich terug doordat een gesprek dan prettiger zal verlopen (Delfos, 2009) en de kans dus groter is dat het kind zijn eigen mening openlijk durft uit te spreken. Hierbij zijn er natuurlijk ook verschillen tussen kinderen. Hoewel de meeste kinderen het op prijs stellen dat een rechter tijd neemt voor een introductie, zijn er ook kinderen die de tijd juist zo efficiënt mogelijk willen benutten. Van Teijlingen-Pover (2019) citeert bijvoorbeeld een meisje van 17 jaar: “Ik vond het lastig dat mij kleine dingen werden gevraagd, op welke school ik zat en zo. Daarmee werd voor mijn gevoel het gesprek met mij kleiner gemaakt. Maar ik vond het heel groot, want ik had veel last van de situatie en ik hoopte dat de rechter daar echt bij zou gaan helpen. Het gesprek was best kort en dat er dan ook nog allemaal tijd naar kleine dingen gaat, vond ik teleurstellend.” Uit dit voorbeeld blijkt dat het belangrijk is dat rechters kunnen inschatten hoe spannend een kind de setting ervaart en in welke mate er behoefte is aan introducerende vragen om het kind op zijn gemak te stellen. Ook laat het zien dat de duur van een gesprek kan samenhangen met de mate waarin kinderen zich serieus voelen genomen. In dit voorbeeld is ook de leeftijd van een kind belang. Een jonger kind kan meer tijd nodig hebben om zich op zijn gemak te voelen dan een ouder kind. Bij kinderen jonger dan 12 jaar oud wordt aangeraden om praten en spelen met elkaar af te wisselen (Delfos, 2009); bij het inplannen van een kindgesprek met jonge kinderen dient hier dan ook rekening mee te worden gehouden. Verder zal ook de ruimte hierop ingericht moeten zijn – zoals reeds besproken lijkt dit op het moment niet het geval te zijn.

3.4.2.4 *Gespreksvaardigheden van rechter*

Hoewel het belangrijk is om voldoende tijd in te plannen voor een kindgesprek, gaat het vooral om wat er binnen de beschikbare tijd gebeurt. Gespreksvaardigheden van de rechter zijn dan ook bijzonder belangrijk.

Het is dus ook aan de rechter om de omstandigheden te creëren waarin een kind zich op zijn/haar gemak voelt. In onderzoeken waarbij kinderen spreken met een maatschappelijk werker blijkt de relatie tot deze persoon bijzonder belangrijk om succesvolle participatie te faciliteren (Rap et al., 2018). Hoe positiever deze relatie wordt ervaren, hoe groter de kans op een open gesprek waarbij een kind zijn mening durft te geven (Vis et al., 2012; van Bijleveld et al., 2015). Een rechter ontmoet een kind pas op het moment van het kindgesprek. Er is dus nog geen band opgebouwd met een kind, maar ook in deze situatie kan er een vertrouwd gevoel ontstaan of juist niet. Voor een deel gebeurt dit intuïtief, maar gespreksvaardigheden zoals luisteren en begrip tonen stimuleren een vertrouwd gevoel (Ten Brummelaar, 2018). De studie van De Jong-de Kruijf en Van der Zon (2015) laat zien dat er redelijk wat verschillen zijn voor wat betreft de gespreksvaardigheden van raadsheeren in Nederland. Sommigen hadden geen enkele moeite met doorvragen en concrete vragen stellen over de betreffende casus, maar voor anderen verliep het gesprek moeizamer.

Het trainen van rechters in gespreksvaardigheden bij het interviewen van kinderen is niet alleen belangrijk voor rechters met weinig ervaring of die hier moeite mee hebben. Cursussen of trainingen zouden standaard en herhaaldelijk ingezet moeten worden omdat veel gebruikte intuïtieve technieken een averechts effect kunnen hebben. Een voorbeeld hiervan is het herhalen van vragen (Dekens en Van der Sleen, 2013). Hoewel het herhalen of herformuleren van vragen vaak met goede bedoelingen wordt gedaan, impliceert het dat er een antwoord *moet* volgen, of dat een gegeven antwoord niet juist was. Dit oefent druk uit op een kind en verhoogt daarmee de kans dat een kind een antwoord geeft waarvan hij/zij *denkt* dat het juist is, in plaats van de authentieke mening van het kind reflecteert. Zoals reeds besproken in paragraaf 3.3.4 (dit hoofdstuk) is het in dit kader ook bijzonder belangrijk dat kinderen gespreksregels en instructies begrijpen; kinderen moeten bijvoorbeeld begrijpen dat ze ook “weet ik niet” mogen zeggen en dat het uiten van positieve gevoelens over één van de ouders niet meteen betekent dat het kind voor deze ouder ‘kiest’. Verder zijn sommige vragen minder geschikt voor kinderen van bepaalde leeftijden en/of ontwikkelingsniveaus. Om op zoek te gaan naar beweegredenen en motieven van kinderen worden door volwassenen vaak waarom-vragen gesteld. Hoewel open vragen gefaciliteerd dienen te worden (Brown & Lamb, 2015), is het vragen naar causale relaties erg moeilijk voor jonge kinderen (Dekens en Van der Sleen, 2013; Delfos, 2009). Dit geldt ook voor kinderen met een licht verstandelijke beperking (Dekens en Van der Sleen, 2013). Verder is het belangrijk rekening te houden met het feit dat kinderen erg gevoelig zijn voor suggestie (e.g., Bruck & Ceci, 1999). Dit is vooral in forensische settings heel belangrijk (Dekens en Van der Sleen, 2013), maar ook rechters dienen hiermee rekening te houden omdat vragen vaker suggestief zijn dan men denkt. Onderzoek van Klemfuss (2014) toont aan dat advocaten vaak declaratieve vragen gebruiken waarin een bevestiging wordt gevraagd (hij heeft

jou toen pijn gedaan?) en daarmee ook suggestief zijn. Zeker in het licht van de onderzoeksvraag of de leeftijdsgrens van het hoorrecht verlaagd moet worden, is het belangrijk om stil te staan bij de 'meegaandheid' (compliance) en gevoeligheid voor suggestie van kinderen (Dekens en Van der Sleen, 2013). Jongere kinderen zijn hiervoor bijzonder vatbaar, wat het trainen van gespreksvaardigheden bij het horen van kinderen jonger dan 12 jaar oud nog belangrijker maakt.

3.4.2.5 Aanwezigen tijdens kindgesprek

Effectieve participatie van kinderen vereist dat de stem van kinderen gehoord wordt door de juiste persoon of instantie (Lundy, 2007). In civiele procedures gebeurt dat door te spreken met de rechter, wat betekent dat een kindgesprek een formeel karakter heeft. Het dragen van een toga en de gesprekshouding zijn al genoemd als factoren die druk kunnen uitoefenen op een kind, maar ook het aantal aanwezige personen kan van invloed zijn. Hierbij gaat het ten eerste om het aantal aanwezige rechters, wat volgens de Jong-de Kruijff van der Zon (2015) nogal kan variëren in Nederland. De illustratie uit dit onderzoek dat een jongen van 12 jaar zich "een boef" voelde door de aanwezigheid van drie raadsheren is sprekend.

Hoewel het gesprek tussen rechter en kind bedoeld is als een dialoog, kan het kind toch het gevoel hebben dat de rechter aan de ene kant van de tafel zit en het kind aan de andere kant. 'Fysieke' versterking in de vorm van een vertrouwenspersoon zou een kind kunnen helpen om zich meer op zijn gemak te voelen. In de praktijk blijkt dit echter nauwelijks voor te komen. In 2004 rapporteerde Van Triest dat derden zelden worden meegenomen naar een gesprek. Het is niet duidelijk of kinderen niet op de hoogte zijn van de mogelijkheden, of dat het niet wordt toegestaan vanuit de rechtspraak. De observatie dat er *wel eens* iemand van de kinderrechtswinkel wordt meegenomen, duidt er echter op dat hiervoor geen strikte regels zijn. Recentelijk beschreven Van den Hoogen en Montanus (2017) dat een advocaat *soms* aanwezig is bij het kindgesprek, wat ook impliceert dat er mogelijkheden zijn voor het kind om een vertrouwenspersoon mee te nemen. Aangezien onderzoek aantoonde dat een vertegenwoordiger effectieve participatie bevordert (Kennan et al., 2018), is het waardevol om deze optie nader te onderzoeken. Een voor de hand liggende keuze voor de invulling van een dergelijke vertrouwenspersoon of vertegenwoordiger zou de bijzondere curator zijn. Uit het rapport 'Bijzondere curator: een lot uit de loterij' van de Kinderombudsman (Van der Bijl et al., 2012) blijkt dat dit weinig gebeurt. Dit kan komen doordat kinderen het concept 'bijzondere curator' niet kennen en er (dus) niet om vragen. Behoeftte aan een persoon die naar de kinderen luistert is er volgens het rapport in elk geval wel. Er zou ook overwogen kunnen worden dat een kind een vriend of vriendin mee kan nemen naar het gesprek (of op die mogelijkheid gewezen kan worden), aangezien uit de literatuur naar voren komt dat leeftijdgenoten/vrienden stress reduceren (van Harmelen et al. 2017).

Het is de vraag of een vertrouwenspersoon met name relevant is voor gebruik van het hoorrecht, of ook voor de eigen rechtsingang van kinderen. Van den Hoogen en Montanus (2017) rapporteren dat kinderen die een informeel verzoek bij de rechtbank indienen geen behoefte hebben aan een bijzondere curator. De auteurs geven echter aan dat er sprake is van een selectieve groep jongeren die mondig genoeg zijn om hun stem goed te laten horen. Indien overwogen wordt om de eigen rechtsingang van jongeren uit te breiden, is het raadzaam om dit aspect nogmaals te evalueren. Hierbij wordt aangeraden om ook de rol van leeftijdsgenoten verder te exploreren. Recent onderzoek heeft laten zien dat de aanwezigheid van een leeftijdsgenoot tijdens weloverwogen beslissingen (ook wel 'cold' decisions) de cognitieve controle vergroot (King et al., 2018), mogelijk doordat zij zich beter in de leefwereld van de leeftijdsgenoot kunnen verplaatsen in tegenstelling tot bijvoorbeeld een (volwassen) vertrouwenspersoon.

3.4.2.6 *Direct vs. indirect horen*

Voor wat betreft de kenmerken van een kindgesprek moet ook stilgestaan worden bij het aantal interviews (per kind). Zeker in het geval van kinderschermingsmaatregelen is het gesprek met de rechter voor kinderen niet de eerste keer dat ze hun mening mogen geven. Kinderen krijgen namelijk ook te maken met een (gezins)voogd die beslissingen over hem/haar neemt, zoals het verlengen van een ondertoezichtstelling of de beslissing of een uithuisplaatsing nodig is. Wanneer kinderen hun mening al aan een (gezins)voogd (of andere professional) hebben gegeven, is het denkbaar dat de rechter deze mening uit het eerdere gesprek 'overneemt' bij wijze van indirect horen. Met name bijzondere curatoren prefereren deze methode; volgens het rapport van de Kinderombudsman (Van der Bijl et al., 2012) zijn zij van mening "dat rechters niet de pedagogische en ontwikkelingspsychologische kennis, vaardigheden en ervaring hebben en evenmin de tijd ter zitting" (p. 34). Rechters zelf geven echter aan dat ze wel verbeterpunten zien, maar prima in staat zijn om een kind te horen. Vanuit literatuur en praktijk zijn er voor- en nadelen te noemen voor zowel direct als indirect horen.

Als het gaat om expertise die nodig is om een kindgesprek te voeren, zal de voorkeur voor een gesprekspartner uitgaan naar een gedragsdeskundige. Deze expertise betreft niet alleen gespreksvaardigheden, maar ook kennis van de ontwikkeling van kinderen. Gezien de achtergrond van de kinderen in kwestie is dit vaak specifieke kennis over bijvoorbeeld loyaliteitsconflicten, mishandeling, verwaarlozing of seksueel misbruik. Sommige kinderen hebben traumatische ervaringen meegemaakt, wat een grote uitdaging vormt tijdens een gesprek (Delfos, 2009). In andere procedures is hiervoor overigens al aandacht; zo worden gesprekken met minderjarigen in het kader van een asielaanvraag altijd gevoerd door medewerkers met een specifieke opleiding op het gebied van trauma (Kinderombudsman, 2016). Het inzetten van deskundige derden zou voor civiele procedures ook een

mogelijkheid kunnen zijn, maar naast expertise spelen ook behoeftes een rol. Kinderen geven bijvoorbeeld aan dat ze zelf willen spreken met de persoon die de beslissingen neemt (Cashmore 2011). Ze willen er zeker van zijn dat hun boodschap op de juiste manier wordt overgebracht, en dat er geen interpretatiefouten gemaakt worden door een tussenpersoon (Parkinson & Cashmore, 2008). In dit kader is het overigens opmerkelijk dat de rechter die het kindgesprek voert niet noodzakelijkerwijs de rechter is die de zaak op zitting behandelt. Uit onderzoek van Smits (2015) blijkt dat dit vaak een andere rechter is en dat de informatie dus moet worden overgedragen. Ook hieraan liggen geen inhoudelijke maar praktische overwegingen ten grondslag. Smits noemt als grootste nadeel dat de aantekeningen van het kindgesprek alleen het zakelijke gedeelte betreffen en de emotionele lading missen. Dit kan vervolgens het gewicht dat aan de mening van het kind wordt toegekend beïnvloeden. Juist een beeld van een kind, zijn non-verbale communicatie en de emotionaliteit tijdens een gesprek zijn bijzonder relevant (Delfos, 2009; Smits, 2015), en pleiten in het voordeel van direct horen.

3.4.3 Thuissituatie

Naast factoren *in* de rechtszaal zijn er ook contextuele factoren *daarbuiten* waar rekening mee moet worden gehouden. De thuissituatie speelt dan ook een belangrijke rol. Gedacht kan worden aan de druk die het kind thuis ervaart en een mogelijk loyaliteitsconflict dat het kind belemmert om zijn mening kenbaar te maken. Hoewel rechters hier geen invloed op hebben, is het van belang dat zij hiervan op de hoogte zijn en hiermee rekening kunnen houden.

Loyaliteitsconflicten zijn vooral beschreven voor kinderen van gescheiden ouders (e.g., Baker & Ben-Ami, 2011; Smits, 2015) maar spelen ook bij pleegkinderen (Baker, Mehta, & Chong, 2013; Maaskant, van Rooij, Bos, & Hermanns, 2016). Alle kinderen ervaren loyaliteit aan hun ouders/verzorgers (Boszormenyi-Nagy, 1984), die mede ontstaat vanuit afhankelijkheid. Die loyaliteit is er ook als kinderen door ouders verwaarloosd of mishandeld worden. Er ontstaat een conflict wanneer een kind loyaliteit voelt naar meerdere ouders/verzorgers, en tegelijkertijd voelt dat deze gevoelens naar de ene ouder niet geaccepteerd worden door de andere. Een kind is dan bang om een mening te geven die niet correspondeert met de mening van (één van) de ouders (Cashmore, 2011). In het geval van echtscheiding kan een kind bang zijn om gevoelens voor de omgangsouder te uiten in het bijzijn van de verzorgende ouder; voor pleegkinderen kan het bijvoorbeeld moeilijk zijn om gevoelens voor de pleegouders kenbaar te maken in het bijzijn van de biologische ouders. Tijdens een kindgesprek vormt een loyaliteitsconflict een extra probleem (Delfos, 2009). Ten eerste is het een uitdaging om de authentieke mening van het kind boven tafel te krijgen. Kinderen zijn namelijk bang om iets 'verkeerds' te zeggen – iets wat nadelig kan uitwerken voor een van de ouders (Cashmore, 2011; van Teijlingen-Pover, 2019).

Een tweede uitdaging voor de gesprekspartner is het erkennen van de loyaliteit aan alle betrokkenen. Dit kan zeker in gevallen van mishandeling of verwaarlozing lastig zijn, maar het is bijzonder belangrijk. Begrip voor de positie van het kind betreffende loyaliteit vergroot de kans dat een kind de eigen mening durft te geven (Delfos, 2009). Ook duidelijkheid over hoe de rechter zal omgaan met de informatie die het kind geeft en welk gewicht hieraan wordt gehangen is van belang in deze situatie. Kortom ook hier is informatievoorziening essentieel.

In scheidingszaken waarbij veel conflicten zijn tussen ouders en contact met de omgangsouder niet mogelijk gemaakt wordt, is het mogelijk dat kinderen in de thuissituatie nauwelijks tot geen positieve geluiden meer horen over de omgangsouder. Met name in zeer conflictueuze scheidingszaken (vechtscheidingen) wordt gezien dat de verzorgende ouder zich in het bijzijn van of zelfs naar een kind toe negatief uitlaat over de omgangsouder (Anderson, Anderson, Palmer, Mutchler, & Baker, 2010; Moné & Biringen, 2006; Spruijt et al., 2004). Via bewust of onbewust ingezette technieken wordt deze beeldvorming op het kind overgebracht, waardoor kinderen in de knel komen (Schoemaker, Visser, Lawick, & Finkenauer, 2017) en mogelijk bang zijn om positieve geluiden over de omgangsouder te uiten. Om de authentieke mening van het kind boven tafel te krijgen is het heel belangrijk dat een kind zich veilig voelt tijdens een kindgesprek (Delfos, 2009). Voor rechters kan dit een uitdaging zijn, met name omdat er slechts een beperkte tijd is gereserveerd voor kindgesprekken. In dit soort situaties kan het bijzonder raadzaam zijn om de blik van een expert te vragen, zoals een bijzondere curator.

In het kader van de discussie over het verlagen van de leeftijdsgrens kan de vraag opgeworpen worden of deze angst om de eigen mening te geven vooral speelt bij jongere kinderen. Eerder is besproken dat kinderen vanaf een jaar of 8 goed in staat zijn hun mening te kunnen uiten (zie ook par. 3.3.4.1), maar in welke mate belemmert een loyaliteitsconflict deze groep om de eigen mening te uiten? Onderzoek naar slachtoffers van mishandeling of misbruik laat zien dat de angst voor negatieve gevolgen voor gezinsleden een grote drempel voor kinderen is om te vertellen dat ze mishandeld/misbruikt worden (Goodman-Brown, Edelstein, Goodman, Jones, & Gordon, 2003; Summit, 1983). Hierbij is aangetoond dat jonge kinderen vaak sneller een verklaring afleggen omdat zij de gevolgen hiervan nog niet kunnen overzien. Naarmate kinderen beter abstract kunnen redeneren over hypothetische situaties is er echter een grotere drempel om te vertellen, aangezien er meer angsten zijn voor de gevolgen van een verklaring (het gezin valt uit elkaar; je ouder niet meer kunnen zien, etc.) (Goodman-Brown et al., 2003). Zoals reeds besproken (par. 3.3.4.1) is deze mate van abstract redeneren nog lastig voor veel kinderen onder de 12 jaar oud, waardoor de drempel om de eigen mening te geven lager kan zijn voor deze groep.

Een ander aspect dat met name binnen conflictueuze scheidingszaken aandacht krijgt, is de beïnvloeding van kinderen door een van de ouders. Gezien de gevoeligheid voor suggestie van jonge kinderen bestaat het gevaar dat kinderen negatieve uitlatingen over de andere ouder niet alleen overnemen, maar hier ook in gaan geloven. Veelvuldig onderzoek toont aan dat het geheugen beïnvloedbaar is en dat suggesties kunnen worden overgenomen alsof wij het zelf zo voelen of meegemaakt hebben (Bruck & Ceci, 1999). Onderzoek naar de beïnvloedbaarheid van jonge kinderen toont aan dat zij zowel plausibele als niet-plausibele informatie kunnen opnemen in hun verklaring en hier ook daadwerkelijk in gaan geloven. In de bekende 'Sam Stone Study' (Leichtman & Ceci, 1995) beweerden kleuters na beïnvloeding dat een bezoeker aan hun klas (genaamd Sam Stone) spullen kapot gemaakt had, terwijl dit niet gebeurd was. In een veelbesproken studie van Otgaar, Candel, Merckelbach, en Wade (2009) 'herinnerden' kinderen zich na beïnvloeding zelfs te zijn ontvoerd door buitenaardse wezens. Wat betekent dit voor conflictueuze scheidingszaken? Dit soort bevindingen tonen aan dat het mogelijk is dat een kind negatieve uitingen over de omgangsouder opneemt in zijn eigen mening en gevoelens over die ouder. In extreme gevallen zou dit ertoe kunnen leiden dat het kind geen contact meer met deze ouder wenst en dat kind en ouder van elkaar verveemden. De Amerikaanse psychiater Gardner (1985) introduceerde de term *parental alienation syndrome* ofwel *ouderverstotingssyndroom* om hieraan te refereren. Volgens Gardner kan gedrag van de verzorgende ouder leiden tot verstoting van de andere ouder door het kind. Het kind wil dan geen contact meer met die ouder en laat zich negatief over hem uit, terwijl de andere ouder opgehemeld wordt. In de wetenschappelijke literatuur is hier veel discussie over, met name over de adequaatheid van het woord 'syndroom' dat Gardner gebruikt. Migchels en De Wachter (2017) beschrijven dat dit onterecht impliceert dat er sprake is van een probleem dan wel stoornis bij het kind. Ook wordt opgemerkt dat vervreemding van een ouder meerdere oorzaken heeft en dat het zeer gecompliceerde situaties betreft (e.g., Johnston, 2003). Met name gezien deze complexe aard is het voor de rechtspraak relevant om alert te zijn op situaties waarbij een kind mogelijk beïnvloed is door een van de ouders. Indien het moeilijk is om de mening van een kind boven tafel te krijgen en op adequate wijze mee te wegen in de beslissing, is het raadzaam om een expert zoals een bijzondere curator in te schakelen die in dit soort situaties toegevoegde waarde kan hebben. Het is daarom belangrijk dat er vanuit de rechtspraak voldoende mogelijkheden zijn om een bijzondere curator te benoemen, en dat kinderen en ouders beter geïnformeerd worden hierover (Van der Bijl et al., 2012).

3.4.4 Conclusie

In dit hoofdstuk is besproken welke omstandigheden nodig en wenselijk zijn om kinderen te laten participeren in civiele procedures. Een eerste aandachtspunt was de randvoorwaarde om te kunnen participeren, die vooral

bij kinderen jonger dan 12 jaar nog niet voldoende aanwezig is. Oudere kinderen worden wel in staat gesteld om te participeren, maar met name op het gebied van informatievoorziening is hier nog winst te behalen. Effectieve participatie vereist verder dat er een veilige omgeving gecreëerd wordt voor kinderen. Hierbij valt te denken aan een prettige ruimte en adequate duur van het kindgesprek, goede communicatieve vaardigheden van de rechter, en de mogelijkheid om een vertrouwenspersoon in te schakelen. Deze factoren worden nog belangrijker als de procespositie van minderjarigen wordt uitgebreid door ook jongere kinderen toegang te geven tot de rechtspraktijk. Daarnaast is het goed om te anticiperen op factoren die vanuit de thuissituatie mogelijk een rol kunnen spelen, zoals loyaliteitsconflicten.

Het bieden van een veilige omgeving voor kinderen kan dus op verschillende manieren bevorderd worden. Het is belangrijk om te beseffen dat de genoemde factoren geen losstaande elementen zijn, maar met elkaar samenhangen. De sleutelcomponent lijkt informatievoorziening te zijn. In alle fases van het proces hebben kinderen behoefte aan begrijpelijk informatie over wat ze kunnen verwachten, hoe het traject zal verlopen, en wat er gebeurt met de informatie die zij verschaffen. Adequate voorlichting kan effect hebben op verschillende onderdelen binnen het proces, zoals kennis over de toegang tot de rechtspraktijk, de hoeveelheid spanning die wordt ervaren door kinderen, het algehele gevoel van participeren of begrip voor een bepaalde uitkomst.

Ten slotte is het belangrijk te benoemen hoe heterogeen de invulling van de participatie van minderjarigen in Nederland lijkt. Diverse studies laten zien dat de rechtspraktijk steeds meer aandacht heeft voor de rol van kinderen, maar dat er geen algemene richtlijnen of uniformiteit bestaat. Het streven naar uniformiteit is dan ook een belangrijke aanbeveling.

3.5 CONCLUSIES EN AANDACHTSPUNTEN

In dit literatuuronderzoek is gepoogd een antwoord te verkrijgen op de volgende onderzoeksvragen:

- Wat is er uit de literatuur bekend over de ervaringen van kinderen en de rechtspraktijk met de procespositie van minderjarigen? (onderzoeksvraag 3)
- Wat weten we uit cognitief-(neuro-) wetenschappelijk onderzoek naar receptie, verwerking, speaking capacity én stress van hoorrecht regelingen (en dergelijke arrangementen) en de zelfstandige toegang tot de rechter (procesingang) door en voor kinderen? (onderzoeksvraag 7)
- Wat zijn de voor- en nadelen van het horen van kinderen in civiele procedures en in hoeverre zijn deze voor- en nadelen anders voor kinderen jonger dan 12 jaar? (onderzoeksvraag 8)

De kern van artikel 12 van het IVRK komt erop neer dat **ieder kind het recht heeft zijn/haar mening te geven over zaken die hem/haar aangaan. Die mening moet serieus genomen worden.** Echter, op basis van paragraaf 3.2 kan worden geconcludeerd dat kinderen die onderdeel zijn van een civiele procedure, ontevreden zijn over de mate waarin ze worden betrokken bij belangrijke beslissingen over hun leven. Dat betreft 'kleinere' beslissingen over school of gezondheid, maar ook 'grote' beslissingen binnen civiele procedures. Er is geen onderzoek bekend naar (on)tevredenheid naar adoptie- en afstammingsprocedures, maar voor de andere soorten procedures (i.e. adoptie, gezag/omgang, kindbescherming) is ontevredenheid herhaaldelijk aangetoond. Ook professionals bevestigen dat kinderen niet altijd worden geraadpleegd. Uit het huidige literatuuronderzoek, maar ook uit onderzoek van Daly (2017) wordt duidelijk dat het geven van een mening en het worden gehoord sterke positieve effecten heeft, zoals een gevoel van waardering en toename van het zelfvertrouwen. Deze effecten zijn uitermate belangrijk voor het psychologisch welbevinden van kinderen. Indien volwassenen het gevoel van respect en autonomie bij kinderen herhaaldelijk schenden (**door hen niet serieus te nemen/ hen niet te horen in hen direct aangaande zaken**), kan dit leiden tot een verlaagd zelfbeeld, frustratie en gedragsproblemen zoals angst en depressie die mogelijk aanhouden tot in de volwassenheid. Daarnaast hebben gevoelens van buitensluiting in kinderen impact op de ontwikkeling van het brein. Het is daarom van groot belang om *ieder kind* – die die dat wil – te laten participeren in civiele zaken in het kader van het psychologisch welbevinden op de korte en lange termijn. Om die reden kunnen er vraagtekens worden geplaatst bij de nu geldende leeftijd ondergrens van 12 jaar bij het horen van kinderen. Er zijn allerlei mogelijkheden om de participatie van kinderen meer invulling te geven en het gevoel van autonomie te vergroten. Hierbij kan gedacht worden aan de laagdrempeligheid van de toegang tot de rechter, het actief uitnodigen van kinderen voor een kindgesprek, maar ook aan informatievoorziening richting kinderen en de terugkoppeling naar het kind van de beslissing van de rechter.

3.5.1 Vraagtekens bij de leeftijdsgrens

Een veelgenoemd argument om jonge kinderen niet te betrekken bij beslissingen is dat dit te **stressvol** voor de kinderen zou zijn. De angst om kinderen te belasten is groot, waardoor de leeftijdsgrens van 12 jaar vaak strikt gehanteerd wordt. Deze angst is niet geheel ongegrond: kinderen zijn zeker kwetsbaar als het gaat om de blootstelling aan stressoren (zoals mogelijk het voeren van een kindgesprek of een eigen rechtsingang). Anderzijds is het belangrijk te beseffen dat er veel individuele verschillen zijn in de gevoeligheid van het stress-systeem in kinderen. Zo kunnen bepaalde kind eigenschappen ertoe leiden dat kinderen beter met stress om kunnen gaan, zoals hechte vriendschappen onderhouden met leeftijdgenoten, en het gevoel controle te kunnen uitoefenen. Juist dit laatste aspect kan gestimuleerd worden

door kinderen te betrekken bij belangrijke beslissingen over hun leven. Ook is het van belang om te benadrukken dat de mogelijkheid om gehoord te worden of een procedure te starten (de eigen rechtsingang) een **recht is en geen plicht**, en dat kinderen altijd zelf kunnen kiezen of ze er wel of geen gebruik van maken.

Een tweede veel voorkomend argument tegen de participatie van jonge kinderen is dat zij niet hun eigen authentieke mening rapporteren vanwege gevoeligheid voor **beïnvloeding** door ouders. Uit het besproken onderzoek komt naar voren dat jonge kinderen, ook onder de 12 jaar, in staat zijn om hun mening te geven. Het begrijpen en produceren van complexe zinnen is gemiddeld voltooid met 4 jaar. Zij hebben dus de 'speaking capacity'. Of de mening van het kind ook de *eigen* mening is, is niet voor ieder kind hard te maken. Daarbij kan worden opgeworpen dat er, ook bij meerderjarigen, altijd een bepaalde mate van beïnvloeding zal plaatsvinden. Er kan daarom over gediscussieerd worden in hoeverre individuen überhaupt een authentieke mening hebben. Uit de (neuro)psychologische ontwikkelingsstudies blijkt daarnaast dat *naast* de rol van de ouders, leeftijdsgenoten een grotere rol gaan spelen in de puberteit. Bij jonge tieners zijn het **met name leeftijdsgenoten (en in mindere mate volwassenen) die een grote rol opeisen in het beïnvloeden van keuzes en gevoelens**. Voornamelijk jonge kinderen zijn gevoelig zijn voor beïnvloeding door volwassenen, en zijn bovendien 'mee-gaand' (compliance). Dat betekent niet dat we jongere kinderen beter niet moeten betrekken bij civiele procedures; maar het heeft wel implicaties voor de mate van ondersteuning die deze kinderen (zouden moeten) krijgen. Het is aan te bevelen dat zeer jonge kinderen extra ondersteund worden door bijvoorbeeld een bijzondere curator. Op deze manier kunnen ook zij profiteren van de voordelen van participatie, maar is er een bescherming tegen druk, loyaliteitsconflicten en het geven van een gestuurde mening.

Herhaaldelijk komt ook naar voren dat bij professionals het beeld heerst dat jonge kinderen nog niet "rijp" genoeg zijn om hun mening zelfstandig te vormen en te verbaliseren. Er ontbreekt echter een eenduidige definitie van wat precies onder "rijp" verstaan wordt. Deze ambigue situatie wordt onderstreept door het feit dat kinderen van dezelfde leeftijd in andere procedures wel als "rijp genoeg" worden geacht. Bijvoorbeeld, in een procedure waarin vrijheidsbeneming op het spel staat, zoals gesloten jeugdhulp in het kader van de Jeugdwet of een maatregel in het kader van het jeugdstrafrecht, is de minderjarige namelijk wel bekwaam om in rechte op te treden. Ook in het bestuursrecht geldt een ruimere regeling waarin de minderjarige in beginsel bekwaam wordt geacht. Zoals gezegd, op basis van gedrags- en hersenonderzoek met betrekking tot competenties en vaardigheden die relevant zijn voor de procespositie van minderjarigen (zoals een mening geven, een zelfstandige rechtsingang of gehoord worden), kan geconcludeerd worden dat een kind onder de 12 jaar in staat is om zijn mening onder woorden te brengen en zelfstandig een beslissing kan nemen. Echter, de hersengebieden

die betrokken zijn bij executieve functies tijdens de adolescentie, zijn nog in ontwikkeling en dit langgerekte proces kan doorlopen tot 25 jaar of verder (Tamnes et al., 2017; Cohen et al., 2016). Daarnaast zijn er **veel individuele verschillen** in de ontwikkeling van de hersengebieden onderliggend aan deze processen. Deze individuele verschillen kunnen een argument vormen om de huidige leeftijdsgrens van het hoorrecht niet te verlagen. Het is immers moeilijk in te schatten welke kinderen ‘competent’ genoeg zijn en welke niet; bovendien is er in de rechtspraak over het algemeen geen tijd beschikbaar voor een inschatting hiervan op individuele basis.

Het is echter belangrijk te beseffen dat *elke* leeftijdsgrens zal inhouden dat een deel van de kinderen wordt uitgenodigd terwijl ze niet “rijp” genoeg zijn. Denk bijvoorbeeld aan 12-plussers met een licht verstandelijke beperking die ook gebruik mogen maken van het hoorrecht en een eigen rechtsingang hebben, maar mentaal gezien veel jonger zijn dan hun fysieke leeftijd (Teeuwen, 2012).

Het is een uitdaging om een leeftijdsgrens te kiezen waarbij zoveel mogelijk kinderen die hiertoe in staat zijn hun mening kunnen geven en tegelijkertijd zo min mogelijk kinderen te zeer belast worden. De vraag is of deze balans er op dit moment is, want met de huidige leeftijdsgrens krijgen veel kinderen onder de 12 jaar geen kans hun mening te geven terwijl zij hiertoe wel in staat zijn. Het excluderen van deze kinderen in het participatieproces kan voor hen bijzonder nadelig zijn, wat niet alleen hun psychisch welbevinden maar ook het beslissingsproces ten nadele kan komen. Met andere woorden, het gaat er niet alleen om of het hoorrecht en de eigen rechtsingang mogelijk schadelijk kan zijn voor kinderen onder de 12, maar ook wat het schadelijke effect is als kinderen deze rechten *niet* mogen gebruiken. Dit literatuuronderzoek duidt erop dat dit laatste op lange termijn zeer nadelig kan zijn voor de ontwikkeling van het individu en het vertrouwen in zijn omgeving. Zoals Lansdown voor haar onderzoek voor UNICEF Innocenti reeds in 2005 beschreef: *‘Where the exercise of the right impacts only on the child, but has both immediate and long term implications, the child’s right to exercise choices would be determined based on competence, without fixed age-limits. This would apply, for example, with respect to adoption, placement in care, decisions following parental divorce, consent to treatment, choice of religion, choice of friends and choice of school. Alternatively, the law could operate with a presumption of competence, in which the onus would be on concerned adults to demonstrate that a child was incompetent if the child’s right to take responsibility for a decision was to be overruled.’* (Lansdown, 2005; p.52).

Al met al kan wat betreft een **ondergrens** van de leeftijd waarop het **direct horen** zou kunnen plaatsvinden, uit de huidige literatuur de minimale leeftijd van 8 jaar worden onderbouwd. Met het begin van de puberteit – een hormonaal proces dat verband houdt met hersenontwikkeling en emotionele verwerking (Peper en Dahl, 2013) – komt ook de geestelijke ontwikkeling in een stroomversnelling. De puberteit begint al – gemiddeld – op de leeftijd

van 8 bij meisjes en 9 bij jongens (Barendse et al., 2018). Aangezien hormonale veranderingen tijdens de puberteit invloed hebben op hersengebieden die betrokken zijn bij affectieve verwerking (inclusief emotieregulatie, stress-respons en besluitvorming onder risico en onzekerheid), is het belangrijk te realiseren dat deze ontwikkelingseffecten al rond de 8 jaar worden geïnitieerd. Daarnaast maken kinderen van die leeftijd een snelle cognitieve ontwikkeling door; zijn ze in staat complexere teksten te lezen en te begrijpen en kunnen het perspectief van anderen goed innemen. Deze laatste vaardigheid is ook in 6-jarigen vaak goed ontwikkeld en kunnen 4-jarigen over het algemeen hun mening verwoorden. Daarom zou voor de leeftijdsgroep 4 tot 8 jaar het horen ook moeten kunnen plaatsvinden, echter bij voorkeur (met steun/indirect/) moeten worden uitgevoerd.

Wat betreft een eigen rechtsingang, kan mogelijk het best worden aangesloten bij de bevindingen met betrekking tot wilsbekwaamheid, gebaseerd op het onderzoek van Hein (2015). In dat onderzoek werd gerapporteerd dat kinderen onder 9.6 jaar over het algemeen niet wilsbekwaam waren, kinderen boven de 11.2 jaar wel, en dat zich daar tussenin een overgangsgebied bevindt.

3.5.2 Overige aandachtspunten

Een implicatie van het eventueel verlagen van de leeftijdsgrens van het hoorrecht is dat er grondig onderzocht moet worden of de setting waarin jonge kinderen gehoord worden past bij de (nieuwe) doelgroep. Uit de hoofdstukken kwam al naar voren dat bepaalde contextuele factoren grote invloed kunnen uitoefenen op het stressniveau bij een kind, wat weer zijn weerslag heeft op de mate waarin het kind vrijelijk kan en durft te spreken. Doorslaggevende factoren zijn bijvoorbeeld het ervaren van geborgenheid en veiligheid tijdens het kindgesprek, de aankleding/uitstraling van de ruimte waarin het kindgesprek wordt gevoerd, de kleding en gesprekstechnieken van de rechter, en de mogelijkheid om een vertrouwenspersoon mee te nemen. Met name het gevoel van veiligheid dat kinderen ervaren wordt direct beïnvloed door deze contextuele factoren en daarmee kunnen deze aspecten voor een belangrijke mate bijdragen aan het welbevinden van het kind tijdens/na het horen. Door het bevorderen van de veiligheid die kinderen ervaren zullen deze factoren ook invloed hebben op de mate waarin een kind zich vrij voelt om zijn/haar mening te (durven) geven in een bepaalde setting. De zorg dat kinderen mogelijk een mening geven die niet authentiek is, kan ook aangepakt worden door te investeren in de relatie tussen het kind en professionals uit de jeugdhulpverlening dan wel rechtspraktijk. Voor professionals die direct met kinderen werken zoals jeugdbeschermers is het van belang te investeren in de relatie met het kind: een betere relatie verhoogt de kans dat het kind een betrouwbare verklaring aflegt (Vis et al., 2010). Dit punt is ook relevant voor de rechtspraktijk aangezien dit aanduidt dat het bijzonder belangrijk is om een kind op zijn/haar gemak te stellen tijdens een kindgesprek.

Zoals reeds besproken ervaren de meeste kinderen een bepaalde mate van spanning als zij betrokken zijn bij een civiele procedure. De spanning kan aanwezig zijn in allerlei niveaus en in verschillende situaties, zoals het voeren van een kindgesprek bij de rechter, het schrijven van een brief aan de rechter, druk die er thuis wordt uitgeoefend, of simpelweg het feit dat er een beslissing zal worden genomen die grote gevolgen voor een kind kan hebben. Uit de literatuur kwam veelvuldig naar voren dat informatievoorziening richting kinderen een belangrijk aspect kan zijn om spanning te verlagen, maar dat er op dit moment nog te weinig aandacht hiervoor is. Een belangrijk aandachtspunt is dan ook om kinderen goed voor te lichten over hun mogelijkheden en rechten en te voorzien van informatie als zij betrokken zijn bij een civiele procedure. Ook de terugkoppeling van wat er met de mening van het kind is gedaan, is essentieel.

3.5.3 Conclusie

Samengenomen kan gezegd worden dat in kinderen onder de 12 jaar over het algemeen goed in staat zijn om hun mening te vormen en te uiten. De hersengebieden die betrokken zijn bij zelfregulatie en de weerstand tegen druk rijpen echter – gemiddeld – nog door tot circa 23 tot 25 jaar. Binnen de rechtspraak wordt gesproken over ‘competenties’, waar vaak cognitieve vaardigheden mee worden bedoeld. Het is van belang om te benadrukken dat competenties ook emotionele vaardigheden omvatten die essentieel zijn voor het vormen en geven van een mening, zoals empathische vermogens (het kunnen begrijpen van emoties van anderen en het perspectief kunnen aannemen van een ander). Onderzoek heeft uitgewezen dat deze vaardigheden tussen de 6 en 8 jaar al goed ontwikkeld zijn.

Los van deze algemene ontwikkelingspatronen bestaan er desalniettemin substantiële individuele verschillen in de ontwikkeling van verschillende vaardigheden en biologische mechanismen die daaraan ten grondslag liggen, waaraan geen recht wordt gedaan indien men een strikte leeftijds-grens van 12 jaar blijft hanteren.

Uit het onderzoek blijkt ook dat naast deze ontwikkelings- en kindfactoren, de context van doorslaggevende betekenis kan zijn in de uiting van gedrag en vaardigheden van kinderen. In dit onderzoek wordt gepleit om zo gunstig mogelijke omstandigheden te creëren waaronder het kind moet worden gehoord, waardoor het stressniveau van kinderen wordt verlaagd, een betrouwbaarder mening kan worden verkregen en waardoor het kind het gevoel heeft controle te kunnen uitoefenen over een levensingrijpende beslissing.

4.1 INLEIDING EN ONDERZOEKSVRAGEN

Naast een juridische en literatuurstudie (Hfst. 2 en 3, resp.) zijn er binnen dit onderzoek ook ervaringen uit de praktijk verzameld. Doel van dit onderzoek was om ervaringen van zowel deskundigen (professionals uit de rechtspraak en jeugdhulpverlening) als ervaringsdeskundigen (jongeren en ouders) te verzamelen betreffende I) het hoorrecht van minderjarigen in civiele procedures en II) hun procespositie. Deze ervaringen uit de praktijk zijn van belang om de volgende onderzoeksvragen te beantwoorden:

Onderzoeksvraag 1 Hoe is de praktijk ten aanzien van de formele procespositie van minderjarigen waaronder in het bijzonder het horen van kinderen in civiele procedures? Wie spreken er in het kader van deze procedures allemaal met het kind?

Onderzoeksvraag 2 Wat zijn de huidige ervaringen van kinderen en de rechtspraak (rechters, advocaten indien van toepassing) m.b.t. de formele procespositie en het hoorrecht in het civiele recht?

1. Welke betekenis kennen rechters en wettelijk vertegenwoordigers toe aan de stem van het kind in de civiele procedures? In hoeverre verwerken rechters de mening van een kind in hun beschikking/motivering?
2. Hoe ver strekt de rol van de kinderrechter in het duiden van de antwoorden van de (jonge) kinderen? Hoe ervaren zij het om binnen een paar minuten over vaak zulke heftige onderwerpen met het kind te spreken?
3. In hoeverre voelen kinderen in de civiele procedures zich gehoord? Wat vinden kinderen van hun hoorrecht?

Onderzoeksvraag 3 In hoeverre is er vanuit kinderen en de rechtspraak behoefte aan een uitbreiding van de formele procespositie in het civiele recht en/of de aanpassing van de leeftijdsgrens in het hoorrecht, en zo ja, hoe zou deze uitbreiding er uit kunnen zien?

4.1.1 Opzet van dit hoofdstuk

Om bovengenoemde centrale vragen te beantwoorden is een onderzoek opgezet waarbij aandacht is voor de huidige praktijk van zowel hoorrecht als procespositie. Omdat de werkwijze van de rechtbanken Amsterdam en Den Haag met betrekking tot het horen van kinderen afwijkt van de werkwijze van andere rechtbanken (er wordt een lagere leeftijdsgrens gehanteerd dan de gebruikelijke grens van twaalf jaar), volgt in paragraaf 4.2 eerst een beschrijving van deze werkwijzen. Vervolgens wordt het praktijkonderzoek beschreven, waarin middels vragenlijsten en interviews de praktijk van alle rechtbanken in Nederland is onderzocht. De opzet van de studie wordt toegelicht in paragraaf 4.3, waarbij aandacht is voor de verschillende onderzoeksmethoden (vragenlijsten en interviews) en de steekproef van dit onderzoek. Om een volledig beeld te schetsen zijn ervaringen verzameld van deskundigen uit de rechtspraktijk en jeugdhulpverlening, jongeren en ouders. In paragraaf 4.4 en 4.5 worden de resultaten van het onderzoek weergegeven. Daarbij is eerst aandacht voor het hoorrecht (par. 4.4) en daarna voor de procespositie van minderjarigen (par. 4.5). In paragraaf 4.6 volgt afsluitend een overzicht van en reflectie op de belangrijkste bevindingen, gevolgd door een conclusie.

4.2 INITIATIEVEN IN DE PRAKTIJK OM KINDEREN JONGER DAN TWAALF JAAR TE HOREN

Uit het juridische kader (hfst. 2) is duidelijk geworden dat minderjarigen door de kinderrechter in familie- en jeugdprocedures vanaf twaalf jaar in de gelegenheid worden gesteld om te worden gehoord. Daarnaast kunnen kinderen onder de twaalf jaar door de rechter in de gelegenheid worden gesteld om te worden gehoord. Dit neemt niet weg dat er in de huidige praktijk initiatieven zijn genomen waarbij er is gekozen voor een lagere leeftijdsgrens om kinderen te horen. Twee belangrijke voorbeelden zijn de werkwijze van de rechtbanken Amsterdam (horen van kinderen vanaf acht jaar) en Den Haag (Internationale kinderonstvoeringszaken met horen kinderen vanaf zes jaar oud en een bijzondere curator voor elke minderjarige vanaf drie jaar oud). In deze paragraaf worden de werkwijzen van deze rechtbanken nader toegelicht. De informatie die hier gepresenteerd wordt, is o.a. verzameld door oriënterende gesprekken te voeren met de rechtbank Amsterdam en de rechtbank Den Haag.

4.2.1 Rechtbank Amsterdam: horen van kinderen vanaf acht jaar

In juni 2016 is in de rechtbank Amsterdam een pilot gestart waarin minderjarigen in een viertal soorten zaken **vanaf acht jaar worden uitgenodigd** om hun mening kenbaar te maken: kinderschermingszaken, omgangszaken, verhuizingszaken en hoofdverblijfplaatszaken. Deze pilot is door de rechtbank

Amsterdam in december 2016 positief geëvalueerd en is per 1 januari 2017 omgezet in vast beleid (zie ook Van Leeuwen, 2017). Kinderen vanaf 8 jaar worden sindsdien standaard uitgenodigd voor het kindgesprek bij de Rechtbank Amsterdam. Uit een oriënterend gesprek dat voor dit onderzoek werd gevoerd met de griffie van de rechtbank Amsterdam blijkt dat er speciale kindvriendelijke oproepbrieven, in samenwerking met gedragswetenschappers, zijn opgesteld voor zowel minderjarigen onder de twaalf jaar als minderjarigen boven de twaalf jaar. Uit het oriënterende gesprek blijkt ook dat er voor een kindgesprek met minderjarigen vanaf twaalf jaar doorgaans vijftien à twintig minuten wordt ingepland en voor kinderen jonger dan twaalf jaar dertig minuten. Het verdient bij de rechtbank Amsterdam de voorkeur om de kindgesprekken niet voor de zitting in te plannen, maar op een andere dag. Het inplannen van de kindgesprekken met de twaalfminners wordt veelal afgestemd op de schooltijden van de minderjarige, zo worden gesprekken bijvoorbeeld vaak op woensdagmiddag ingepland. De rechtbank Amsterdam heeft geen aparte wachtruimte voor minderjarigen, wel liggen er bijvoorbeeld tijdschriften voor de minderjarigen. De kindgesprekken vinden plaats in een daarvoor ingerichte kindvriendelijke ruimte. De gesprekken worden gevoerd aan een ronde tafel. In de ruimte zijn knuffels en spelletjes aanwezig; sommige spelletjes zijn speciaal ontworpen door gedragswetenschappers om kinderen gemakkelijker te laten praten. Het kindgesprek wordt bij de rechtbank Amsterdam gevoerd door één rechter (zonder toga) en griffier. Uit het oriënterende gesprek komt tevens naar voren dat er geen vaste richtlijnen zijn voor de rechters om met de minderjarige te spreken. De minderjarigen ontvangen ten slotte een evaluatieformulier waarop ze kunnen aangeven hoe ze het kindgesprek met de rechter hebben ervaren door middel van het omcirkelen van (boze/blij) smileys.

4.2.2 Rechtbank Den Haag: horen jonge kinderen in kinderontvoeringszaken

De rechtbank Den Haag kent verschillende werkwijzen met betrekking tot het horen van minderjarigen. In familie- en jeugdprocedures worden kinderen 'zoals gebruikelijk' vanaf twaalf jaar in de gelegenheid gesteld om te worden gehoord. In kinderontvoeringszaken worden minderjarigen echter vanaf zes jaar al in de gelegenheid gesteld om te worden gehoord door de rechter. Daarnaast worden bij crossborder mediation, mediation in het kader van internationale kinderontvoeringszaken, kinderen vanaf drie jaar gehoord door een gedragswetenschapper. Ook wordt standaard een bijzondere curator toegewezen in deze zaken voor kinderen vanaf drie jaar. Deze werkwijzen worden hieronder besproken.

4.2.2.1 Horen door de rechter

In Nederland worden sinds de concentratie van de rechtspraak in kinderontvoeringszaken bij de rechtbank en het gerechtshof in Den Haag kinderen

vanaf zes jaar in de gelegenheid gesteld om te worden gehoord, tenzij een beroep wordt gedaan op de weigeringsgrond “verzet” in de zin van artikel 13 lid 2 HKOV. In laatstgenoemde gevallen worden kinderen jonger dan zes jaar gehoord (Mosk, 2018). Voor een geslaagd beroep op de weigeringsgrond verzet, moet het kind duidelijk kunnen aangeven waarom het kind niet terug wenst te keren. Om vast te kunnen stellen of de wens daadwerkelijk van het kind zelf afkomstig is, praat de rechter met het kind. Wanneer de rechter niet goed kan inschatten of het kind rijp genoeg is om de ideeën te hebben die het kind zegt te hebben, schakelt de rechtbank de Raad voor de Kinderbescherming in voor een procedure. De Raad voor de Kinderbescherming wordt niet heel vaak ingeschakeld in de procedure tot teruggeleiding. De vraag aan de Raad voor de Kinderbescherming is in zo’n situatie of het kind in de ontwikkelingsfase zit dat het uitslatingen die hij doet op waarde kan schatten.

De keuze voor deze leeftijdsgrenzen om kinderen te horen, is in verband met de aansluiting bij andere Europese landen gemaakt. Wanneer een uitspraak uit Nederland in een kinderontvoeringszaak ten uitvoer gelegd moet worden in een ander land, kan de executie van de beschikking worden geweigerd wanneer het kind niet is gehoord dat in dat betreffende land wel gehoord zou worden. De mening van het kind wordt verkregen door middel van een gesprek. Er wordt weleens getekend of een spelletje gedaan met het kind, maar dit is meer om het kind op zijn of haar gemak te stellen. Bijna alle kinderen die worden uitgenodigd, verschijnen ook daadwerkelijk op het gesprek. Het gesprek vindt plaats aan een ronde tafel met drie rechters die plaatsnemen in de meervoudige kamer en de griffier. In sommige gevallen is de bijzondere curator hierbij ook aanwezig. De kern van het direct horen van kinderen door de rechter in kinderontvoeringszaken gaat om het krijgen van een beeld van het kind en duidelijkheid te verkrijgen met betrekking tot hoe het kind zich in die situatie voelt, wat zij meemaken en waar de accenten liggen die voor het kind belangrijk zijn.

Na het kindgesprek wordt door de rechter aan het kind uitgelegd hoe het verder gaat, wat de rechters gaan doen en wanneer de beschikking komt. Kinderen krijgen geen inzage in de processtukken en de inhoud van de processtukken wordt ook niet aan het kind medegedeeld, aangezien het kind geen belanghebbende in de procedure is. Aan het kind wordt niet teruggekoppeld wat er met zijn mening is gedaan, alleen aan de ouders. Aan de ouders wordt verteld wat het kind heeft gezegd en in de beschikking wordt het soms weergegeven. Dit gebeurt echter niet altijd.

4.2.2.2 Horen door een gedragswetenschapper bij Crossborder Mediation

Gedurende de gehele procedure wordt overigens in eerste instantie door de Centrale autoriteit Internationale Kinderaangelegenheden van het Ministerie van Justitie en Veiligheid, het Centrum Internationale Kinderontvoe-

ring en door advocaten en rechters aangestuurd op crossborder mediation. De crossborder mediation wordt uitgevoerd door het Mediation Bureau. Het Mediation Bureau is een zelfstandig onderdeel van het Centrum Internationale Kinderontvoering en is in samenspraak met het Ministerie van Justitie en Veiligheid en de Raad voor de Rechtspraak in 2009 opgericht. Het Mediation Bureau werkt met een vaste groep van zeventien crossborder mediators, waarvan acht mediators een gedragswetenschappelijke achtergrond hebben en de overige negen mediators advocaat dan wel jurist zijn. In beginsel hanteren de mediators eenzelfde werkwijze, namelijk het pressure cooker model. Dit betekent dat er binnen drie sessies van drie uur naar een oplossing wordt toegewerkt. De mediators werken altijd met zijn tweeën. De precieze werkzaamheden hangen uiteraard wel af van de omstandigheden van het individuele geval.

Tijdens de crossborder mediation worden kinderen vanaf drie jaar gehoord door een gedragsdeskundige, mits beide ouders hiervoor toestemming hebben verleend en de omstandigheden van het geval het kindgesprek toelaten (Mosk, 2018). De gedragsdeskundige die met het kind praat is een andere persoon dan die met de ouders spreekt. De gedragsdeskundige die het kind hoort, wordt ook wel de kinddeskundige genoemd. Deze kinddeskundige heeft vanuit zijn eigen praktijk veel ervaring in het spreken met kinderen. De stem van het kind wordt enkel ingebracht door middel van het kindgesprek. Het gebeurt niet vaak dat ouders weigeren toestemming te geven voor een kindgesprek. Bij jonge kinderen van drie of vier jaar komt het af en toe voor dat ouders hun kind te jong vinden voor het kindgesprek. In enkele gevallen twijfelen ouders of zij toestemming willen geven voor het kindgesprek, omdat zij bang zijn dat het kind is beïnvloed door de andere ouder.

In beginsel is tijdens het kindgesprek niemand anders aanwezig dan het kind zelf en de kinddeskundige. In overleg met de mediator kunnen ouders bij uitzondering aanwezig zijn. Het gesprek vindt plaats op het kantoor van de kinddeskundige waarbij er op een speelse manier aan de kinderen wordt gevraagd hoe zij tegen de situatie aankijken. Het kindgesprek streeft twee doelen na. Enerzijds is het een manier om het kind een stem te geven in de procedure en anderzijds is het bedoeld om ouders inzicht te geven in hoe het kind de situatie ervaart. Het kindgesprek heeft niet als doel om het kind te laten kiezen tussen ouders of de betreffende landen. Alle kinddeskundigen zijn gespecialiseerd in internationale kinderontvoeringen en zijn getraind in het herkennen van de authentieke mening van het kind. Aan de kinddeskundige wordt in iedere zaak dan ook overgelaten om te beoordelen of de mening van het kind zelf afkomstig is of van de ouders.

Van het kindgesprek wordt een verslag opgemaakt dat tijdens de mediation aan de ouders wordt voorgelezen met het doel om ouders te helpen bij het vinden van een oplossing. Vooraf wordt dit verslag met het kind besproken waarbij het kind de mogelijkheid krijgt om aan te geven of hetgeen gezegd

is, gedeeld mag worden met de ouders. Het verslag wordt binnen de mediation gehouden en is vertrouwelijk, dit geldt ook voor alles dat wordt besproken. Hetgeen is besproken en in het verslag is opgenomen, mag dus niet worden ingebracht in een gerechtelijke procedure. Alleen hetgeen in een overeenkomst wordt neergelegd, mag naar buiten worden gebracht. Buiten het kindgesprek om is er verder geen contact met het kind. Welke gevolgen de stem van het kind heeft gehad tijdens het kindgesprek voor de uitkomst van de crossborder mediation, wordt daarom niet teruggekoppeld aan het kind door de kinddeskundige. Het Mediation Bureau wordt niet gezien als belangenbehartiger en is daarom ook niet bevoegd om zelf met het kind contact op te nemen om bijvoorbeeld de uitspraak te bespreken. Het Ministerie van Justitie en Veiligheid vergoedt één derde van de kosten van de crossborder mediator. De betalende ouders dienen maximaal € 1390,- per ouder te betalen (inclusief BTW, locatiekosten en reiskosten van de mediators) uitgaande van volledige mediationssessies van maximaal negen uur, voorbereiding en afronding van drie uur en het opstellen van de vaststellingsovereenkomst. Ouders die in aanmerking komen voor gefinancierde rechtsbijstand (toevoeging mediation), dienen een eigen bijdrage van € 53,- of € 105,- te betalen.

4.2.2.3 Een bijzonder curator voor kinderen vanaf 3 jaar

In het voorjaar van 2017 is het team familie van de Rechtbank Den Haag gestart met de pilot: 'Bijzondere curator in IKO-zaken'. Het doel van deze pilot is om te onderzoeken of en zo ja welke toegevoegde waarde de bijzondere curator in internationale kinderontvoeringszaken in Nederland heeft. De ervaringen van de betrokken professionals zijn positief en daarom is begin 2018 besloten dat deze werkwijze standaard wordt toegepast. De bijzondere curator lijkt enerzijds de rol van vertrouwenspersoon voor het kind te vervullen en anderzijds een tolk te zijn richting de rechters die moeten beslissen over het al dan niet terugkeren van het kind (zie ook Olland, 2018). Deze werkwijze leidt ertoe dat in iedere kinderontvoeringszaak aan het betrokken kind vanaf drie jaar een bijzondere curator wordt toegevoegd wanneer ouders na de regiezitting niet kiezen voor crossborder mediation of wanneer de mediation niet is geslaagd. De bijzondere curator is een andere persoon dan de kinddeskundige van het eventuele kindgesprek tijdens de crossborder mediation. Het is de bedoeling dat de bijzondere curator voorafgaand aan de behandeling door de meervoudige kamer twee keer met ieder kind een gesprek heeft gehad en hier een verslag over schrijft. Het verslag wordt aan zowel de rechtbank toegezonden, als aan de ouders van het kind en de advocaten van beide ouders. Wanneer er meerdere kinderen betrokken zijn in dezelfde procedure, zal de bijzondere curator afzonderlijk met ieder kind spreken en van ieder kind afzonderlijk een verslag maken.

Wanneer kinderen het op prijs stellen, is de bijzondere curator ook aanwezig bij het kindgesprek door de meervoudige kamer bij de rechtbank. Verder bespreekt de bijzondere curator de uitspraak van de rechtbank met het

kind en geeft de bijzondere curator informatie aan het kind over de mogelijkheid en betekenis van hoger beroep. Mocht er hoger beroep worden ingesteld, blijft de bijzondere curator hierbij betrokken.

4.3 OPZET VAN HET PRAKTIJKONDERZOEK

Het praktijkonderzoek bestond uit vragenlijsten en interviews, waarvoor toestemming is verkregen van de Ethiek Commissie van het Instituut Pedagogische Wetenschappen van de Universiteit Leiden (dossiernummer ECPW-2018/215). In dit hoofdstuk wordt het doel en de procedure van elke gebruikte methode kort besproken. Er zal vooral aandacht zijn voor de werving, procedure en het aantal deelnemers. De resultaten worden besproken in paragraaf 4.3 en 4.

4.3.1 Vragenlijsten

Binnen dit onderzoek zijn aparte vragenlijsten ontwikkeld voor de verschillende doelgroepen in dit onderzoek: deskundigen uit de rechtspraktijk en jeugdhulpverlening, jongeren en ouders. De vragenlijsten voor elke doelgroep zijn te vinden in bijlagen 1 t/m 3.

4.3.1.1 Deskundigen

Deskundigen zijn professionals die beroepsmatig te maken hebben gehad met de procespositie van kinderen. Daarbij richtten wij ons op 6 beroepsgroepen: 1) rechters en raadsheren; 2) advocaten; 3) bijzondere curatoren; 4) medewerkers van de Raad voor de Kinderbescherming (in het vervolg RvdK); 5) medewerkers van gecertificeerde instellingen die jeugdbescherming en jeugdreclassering uitvoeren (in het vervolg GI); en 6) medewerkers van kinder- en jongerenrechtswinkels (in het vervolg KJRW).

4.3.1.1.1 Werving

Voor het werven van rechters en raadsheren is toestemming verkregen van de Raad voor de Rechtspraak. Via het landelijk overleg van vakinhoud familie- en jeugdrecht (LOVF) zijn informatiebrieven over het onderzoek aan kinderrechters in Nederland gestuurd. Advocaten zijn geworven via de beroepsgroepen van familierechtadvocaten (VFAS) en jeugdadvocaten (VNJA). Stichting Bijzondere Curator is benaderd om de oproep te verspreiden onder bijzondere curatoren, en ook LinkedIn is hiervoor ingezet.

Voor de werving van medewerkers van de RvdK is het landelijk bureau van de Raad voor de Kinderbescherming benaderd. Via deze weg zijn alle vestigingen in Nederland en hun medewerkers op de hoogte gesteld van het onderzoek. Om jeugdbeschermers werkzaam bij GI's uit te nodigen heeft branchevereniging Jeugdzorg Nederland de oproep gedeeld met afzonderlijke organisaties. Verder zijn deze professionals uit de jeugdhulpverlening

geworven via LinkedIn. In het bijzonder bij deze doelgroep was er sprake van een sneeuwbal effect waarbij de oproep voor het onderzoek via delen en taggen van personen op LinkedIn snel verspreidde.

Als laatste zijn ook medewerkers van KJRW's benaderd. Van de 11 KJRW's in Nederland hebben er vier de oproep voor deelname aan het onderzoek verspreid onder de medewerkers.

4.3.1.1.2 Deelnemers

In totaal vulden 285 deskundigen de vragenlijst in; 13 deelnemers bleken echter een ander beroep te hebben dan de doelgroep van dit onderzoek (bijv. leerkracht), daarom zijn de resultaten van deze 13 personen niet meegenomen in de analyses. Een overzicht van de overige 272 deelnemers en het aantal deelnemers per beroepsgroep is te vinden in Tabel 1. In deze Tabel is ook weergegeven dat 68 deelnemers (25%) de vragenlijst niet helemaal afronden (missende data). Gegevens van deze deelnemers zijn voor zover mogelijk geïncorporeerd in de analyses.

Tabel 1. Aantal deelnemers deskundigen-vragenlijst per beroepsgroep

Beroepsgroep	N totaal	N missende data
raadsheren	10 (4%)	1 (10%)
rechters	30 (11%)	4 (13%)
advocaten	41 (14%)	3 (20%)
BC	26 (9%)	8 (31%)
RvdK	76 (27%)	20 (26%)
GI	73 (26%)	26 (35%)
KJRW	16 (6%)	1 (6%)
Totaal	272 (100%)	68 (25%)

Noot. BC = Bijzondere Curatoren; RvdK = medewerkers Raad voor de Kinderbescherming; GI = medewerkers gecertificeerde instelling; KJRW = medewerkers kinder- en jongerenrechtswinkels.

Deelnemende rechters en raadsheren hadden vooral ervaring met civiele procedures binnen de clusters gezag & omgang en kinderschermingsmaatregelen. De 10 deelnemende raadsheren hadden allen ervaring met beide soorten rechtszaken; van de 30 rechters hadden er 28 ervaring met gezag en omgang, en 27 met kinderschermingsmaatregelen. Ervaring met adoptie en afstamming kwam minder vaak voor: 3 van de 10 raadsheren hadden hier ervaring mee, en 11 van de 30 rechters. Op de rechtbank Noord-Holland na, is elke rechtbank in Nederland in meer of mindere mate vertegenwoordigd in de steekproef: Amsterdam ($n=7$), Den Haag ($n=5$), Midden-Nederland ($n=5$), Rotterdam ($n=4$), Oost-Brabant ($n=3$), Limburg ($n=2$), Noord-Nederland ($n=1$), Gelderland ($n=1$), Overijssel ($n=1$) en Zeeland-West-Brabant ($n=1$). Om de anonimiteit van raadsheren te waarborgen is hen niet gevraagd bij welke van de vier gerechtshoven in Nederland zij werkzaam zijn.

Van de medewerkers van RvdK was de meerderheid raadsonderzoeker/kernfunctionaris of zittingsvertegenwoordiger van beroep ($n=61$). Ook

enkele gedragsdeskundigen ($n=8$) en juristen ($n=4$) vulden de vragenlijst in vanuit hun werk voor de RvdK. De medewerkers van GI's waren voornamelijk jeugdbeschermers ($n=61$). Een belangrijke opmerking wat betreft de bijzondere curatoren is dat er geen onderscheid is gemaakt wat betreft hun achtergrond zijnde juridisch dan wel gedragsdeskundig.

Enkele bijzondere curatoren ($n=3$) hebben aangegeven dat zij tevens advocaat zijn; dit geldt mogelijk voor meer bijzondere curatoren die dit niet hebben gerapporteerd. Belangrijk is in elk geval dat indien het beroep bijzondere curator is geselecteerd, de antwoorden alleen zijn meegenomen in de categorie 'bijzondere curator' en niet in de categorie 'advocaten'.

4.3.1.1.3 Vragenlijsten

De vragenlijsten die verspreid zijn onder deskundigen zijn te vinden in Bijlage 1. Alle deskundigen hebben vragen beantwoord over het hoorrecht en de formele procespositie van minderjarigen. Hierbij is de huidige praktijk bevraagd en vervolgens geëvalueerd. Ook zijn vragen gesteld over mogelijke toekomstscenario's. Gezien de verschillen in expertise en ervaring van de verschillende groepen deskundigen, zijn niet alle deskundigen in gelijke mate ondervraagd over elk thema. In Bijlage 1 is weergegeven welke vragen zijn voorgelegd aan welke groepen deskundigen.

4.3.1.2 Jongeren

Een tweede doelgroep voor de vragenlijst betrof jongeren van 16 tot 24 jaar oud. Een deel van hen had vóór het 18e levensjaar ervaring met een civiele procedure en rapporteerde dus retrospectief over zijn/haar ervaringen, de rest had geen ervaring met een procedure en beantwoordde daarom alleen de vragen waarin wordt gereflecteerd op het hoorrecht en de procespositie van jongeren.

4.3.1.2.1 Werving

De primaire doelgroep voor de jongerenvragenlijst betrof jongeren van 16 tot 24 jaar oud met ervaring met een civiele procedure. Er is in deze studie bewust gekozen voor het includeren van jongeren die *in het verleden* een civiele procedure hebben meegemaakt. Redenen hiervoor zijn o.a. om jongeren die nu nog in de situatie verkeren niet extra te belasten; en omdat jongeren die terugkijken op de situatie gezien hun emotionele staat en cognitieve ontwikkeling beter in staat zullen zijn om op de situatie te reflecteren.

De werving vond plaats via relevante jongerengroeperingen, -raden en -organisaties, die een oproep voor deelname aan het onderzoek gedeeld hebben op hun website, nieuwsbrief en/of op sociale media. Zo hebben Augeo, Defence for Children, Villa Pinedo, de Kinderombudsman, Jongwijs, en Jeugdwelzijnsberaad de oproep gedeeld. Via nieuwsbrieven van een aantal pleegzorgorganisaties zijn pleegouders over het onderzoek geïnformeerd, waarop zij vervolgens hun (pleeg)kinderen erop konden attenderen. De oproep is daarnaast via verschillende facebookgroepen gedeeld.

Om de werving uit te breiden is gedurende het onderzoek besloten om ook groepen jongeren aan te spreken waarvan niet bekend is of ze ervaring hebben met een civiele procedure. In dit kader is de uitnodiging verspreid via het netwerk van de onderzoekers en via sociale media. Daarnaast zijn eerste- en tweedejaars studenten Pedagogische Wetenschappen aan de Universiteit Leiden en eerste- en tweedejaars studenten Social Work aan de Hogeschool Leiden benaderd. Deze wervingsmethode heeft als gevolg dat de steekproef bestaat uit grotendeels hoger opgeleide jongeren. Daarnaast zal in een normatieve groep het aantal jongeren dat ervaring heeft met een civiele procedure kleiner zijn dan het aantal jongeren binnen een organisatie zoals Villa Pinedo of Augéo. Deze secundaire wervingsmethode heeft er daarom ook toe geleid dat vooral veel jongeren zonder ervaring de vragenlijst hebben ingevuld. Hoewel deze groep niet de primaire doelgroep was, is de mening van deze groep ook bijzonder waardevol wat betreft de algemene evaluatie van het hoorrecht en de procespositie van minderjarigen.

4.3.1.2.2 Deelnemers

In totaal vulden 136 jongeren de vragenlijst in, waarvan er 29 de vragenlijst niet helemaal afrondde. Van 107 jongeren waren alle data beschikbaar, gegevens van de overige 29 jongeren zijn voor zover mogelijk meegenomen in de analyses.

Van de 136 deelnemende jongeren hadden er 43 ervaring met een of meerdere civiele procedures. In Tabel 2 is weergegeven met welke procedures deze jongeren ervaring hadden en hoe oud ze toen waren. Hieruit blijkt dat de meeste kinderen ervaring hadden met een gezag en/of omgangszaak.

Tabel 2. Aantal jongeren ervaring met civiele procedure ($N_{\text{totaal}} = 43$)

	Kinderbescherming	Gezag en omgang	Adoptie/afstamming
Niet meegemaakt	25	10	40
Wel meegemaakt	18	33	3
< 12 jaar tijdens procedure	6	16	0
≥ 12 jaar tijdens procedure	12	17	3

4.3.1.2.3 Vragenlijsten

De vragenlijsten die verspreid zijn onder jongeren zijn te vinden in Bijlage 2. Vragen over de praktische gang van zaken omtrent het kindgesprek en de formele procespositie zijn alleen voorgelegd aan jongeren die ervaring hiermee hadden. Algemene evaluatieve vragen zijn aan alle jongeren voorgelegd, ook degenen die geen ervaring hadden met een civiele procedure.

4.3.1.3 Ouders en verzorgers/opvoeders

Een derde doelgroep binnen dit onderzoek betrof ouders van kinderen die voor hun achttiende te maken hadden met een civiele procedure. De term

ouders wordt in dit onderzoek breed gebruikt en refereert niet alleen naar biologische ouders maar ook naar stief-, pleeg-, en grootouders.

4.3.1.3.1 Werving

De werving van ouders heeft op twee manieren plaats gevonden. Ten eerste op indirecte wijze via jongeren. Aan jongeren die de vragenlijst hebben ingevuld is gevraagd om de verzorgende ouder ten tijde van de civiele procedure ook uit te nodigen voor de huidige studie. Dit kon door een standaard uitnodiging aan de ouder door te sturen via een eigen gekozen medium (bijv. email, whatsapp). Hierbij is benadrukt dat de antwoorden van jongeren en ouders op geen enkele wijze aan elkaar gekoppeld konden en zouden worden. Omdat via deze weg geen ouders aan het onderzoek hebben deelgenomen, zijn ouders ook direct geworden. Deze directe werving is ten eerste ingezet via Facebook; de oproep is gedeeld door de onderzoekers binnen het team en via diverse Facebook-groepen waaronder de Nederlandse Vereniging voor Pleeggezinnen. Ook beheerders van Facebook-pagina's voor gescheiden ouders zijn benaderd om de oproep te delen. Daarnaast is de oproep via verschillende pleegzorgorganisaties verspreid onder pleegouders.

3.1.3.2 Deelnemers

In totaal vulden 131 ouders de vragenlijst in, waarvan 34 mannen en 97 vrouwen. Hiervan waren 82 biologische ouders, 27 pleegouders, 13 stiefouders en 9 grootouders. Al deze ouders en verzorgers hebben via directe werving deelgenomen aan de studie en hebben dus voor zover bekend geen familiale banden met de jongeren die de vragenlijst hebben ingevuld.

Zoals te zien is in Tabel 3 gaven de meeste ouders aan dat hun kind ervaring had met een procedure omtrent kindbescherming en/of gezag en omgang. De steekproef bevatte relatief veel ouders die aangaven dat hun kind ten tijde van de civiele procedure jonger dan 12 jaar oud was.

Tabel 3. Ouderrapportage over het type procedure(s) waar hun kind(eren) ervaring mee had(den) ($N_{\text{totaal}} = 131$)

	Kinderbescherming	Gezag en omgang	Adoptie/afstamming
Niet meegemaakt	17	24	123
Wel meegemaakt	114	107	8
< 12 jaar tijdens procedure	75	66	6
≥ 12 jaar tijdens procedure	39	41	2

3.1.3.3 Vragenlijsten

De vragenlijsten die verspreid zijn onder ouders zijn te vinden in Bijlage 3. De doelgroep 'ouders' bestond uit ouders van kinderen die voor hun achttiende te maken hadden met een civiele procedure, kortom alle vragen waren relevant voor alle ouders.

4.3.2 Interviews met deskundigen

Via interviews met deskundigen zijn de hoofdbevindingen uit de vragenlijststudie verder uitgediept. Doel van de interviews was niet om verder te spreken over antwoorden die individuele deelnemers in de vragenlijst hadden gegeven, maar om te reflecteren op algemene trends in de resultaten en vooruit te blikken op mogelijke toekomstscenario's.

4.3.2.1 *Werving*

De werving is verlopen via de vragenlijststudie: aan alle deskundigen die deelnamen aan de vragenlijst is (aan het eind van deze enquête) gevraagd of zij mogen zouden willen deelnemen aan een verdiepend interview. In totaal reageerden 66 deskundigen positief op deze vraag (15 rechters, 10 advocaten, 10 bijzondere curatoren, 18 medewerkers van RvdK, en 13 medewerkers van GI's). Bij het uitnodigen van de deelnemers is rekening gehouden met de plaats waar de deelnemers werkzaam waren, zodat de antwoorden niet slechts uit één bepaalde regio afkomstig zijn.

4.3.2.2 *Deelnemers*

Via bovenstaande procedure zijn deskundigen geselecteerd voor een interview. In totaal hebben 21 deskundigen hieraan deelgenomen: 5 rechters, 3 advocaten, 3 bijzondere curatoren (die niet tevens werkzaam zijn als advocaat), 5 medewerkers van de RvdK en 5 medewerkers van een GI.

4.4 RESULTATEN: HET HOORRECHT

Het hoorrecht krijgt in civiele procedures vorm via een kindgesprek met de rechter. Om een beeld te krijgen van de huidige praktijk van het hoorrecht zijn via de vragenlijsten en interviews die besproken zijn in paragraaf 4.3 diverse aspecten voor, tijdens, en na het kindgesprek met de rechter bevraagd. Niet alleen is onderzocht hoe het er in de praktijk aan toe gaat, maar ook hoe deze praktijk geëvalueerd wordt.

De resultaten van de vragenlijsten en interviews worden thematisch besproken. Omdat de interviews een verdiepende functie hebben, fungeren deze als aanvulling op de bevindingen uit de vragenlijsten. Per thema is aandacht voor het perspectief van zowel deskundigen, jongeren als ouders. Hierbij moet opgemerkt worden dat niet alle doelgroepen in gelijke mate zijn ondervraagd over alle thema's, maar dat hierbij rekening is gehouden met de expertise en/of ervaring van de verschillende doelgroepen. Een voorbeeld betreft de opzet van het kindgesprek, waar rechters uitgebreider over bevraagd zijn dan andere deskundigen.

4.4.1 Gesprekken met professionals in het voortraject

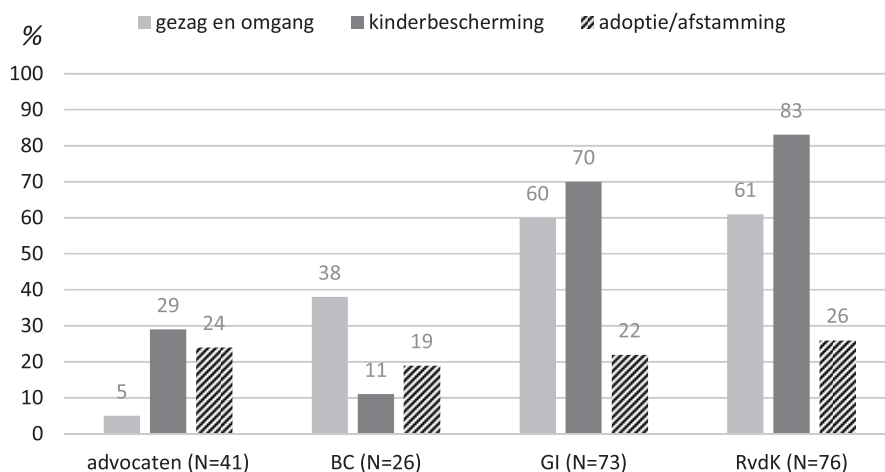
Het eerste thema in dit hoofdstuk betreft de fase vóór het kindgesprek bij de rechtbank. Het kan voorkomen dat kinderen in dit voortraject met een

andere professional spreken zoals een medewerker van de Raad voor de Kinderbescherming (RvdK) of een gecertificeerde instelling (GI). In deze paragraaf wordt onderzocht hoe vaak dit voorkomt en of jongeren na zo'n gesprek met een andere professional behoefte hebben aan een gesprek met de rechter. Ook overwegingen van rechters om een kind zelf te willen spreken komen aan de orde.

4.4.1.1 Frequentie gesprekken in het voortraject

Allereerst is onderzocht **hoe vaak het voorkomt dat jongeren vóór het kind-gesprek bij de rechtbank met een andere professional hebben gesproken**. Aan de deelnemende advocaten, bijzondere curatoren, en medewerkers van de RvdK en GI is gevraagd in welke mate zij in het voortraject van een civiele procedure met minderjarigen spreken. Het percentage deskundigen dat hierop 'vaak' en 'altijd' antwoordde is samengevoegd en weergegeven in Figuur 1. Zoals te zien is in deze grafiek zijn vooral medewerkers van de RvdK en GI vaak met kinderen in gesprek voordat het kindgesprek met de rechter plaatsvindt. Dit geldt vooral voor procedures omtrent kinderbescherming en gezag/omgang. Van de bijzondere curatoren rapporteerde iets minder dan de helft in het voortraject van een gezag- en/of omgangszaak vaak met een kind te spreken. In andere procedures spreken ze slechts beperkt met minderjarigen.

Van de 22 jongeren die tijdens een civiele procedure met de rechter hadden gesproken, gaven er 13 (59%) aan dat ze voorafgaand aan dit gesprek al met een andere professional hadden gesproken. Dit kwam vaker voor bij gezag/omgang ($n=8$) en kinderbescherming ($n=8$) dan bij adoptie/afstamming ($n=2$), wat ook al bleek uit de vragenlijst onder deskundigen.

Figuur 1. Percentage deskundigen dat, naar eigen zeggen, in het voortraject van een civiele procedure **vaak/altijd** met de minderjarige spreekt.

[BC = Bijzondere Curatoren; RvdK = medewerkers Raad voor de Kinderbescherming; GI = medewerkers gecertificeerde instelling]

Vervolgens is aan rechters en raadsheren gevraagd of er een **verslag van de gesprekken in het voortraject** voor hen beschikbaar is. Een meerderheid van 33 rechters en raadsheren (83%) gaf aan dat dit wordt opgenomen in het dossier. Een groot deel van de rechters ($n=8$) voegde hieraan toe dat dit specifiek geldt voor een rapport van de RvdK. De informatie van de GI is volgens deze deelnemers wat indirecter (geen exacte weergave van gesprek met kind) en ook summier. Tevens is aan rechters gevraagd of de vragen die rechters zelf stellen tijdens een kindgesprek overlappen met vragen van professionals in het voortraject. Bijna een derde van de rechters (31%) rapporteerde veel overlap en gaf aan dat de meeste vragen die zij zouden willen stellen al beantwoord zijn. De helft (50%) bevestigde de overlap maar gaf aan dat een rechter desondanks ook nieuwe vraagstukken ziet. Slechts een enkeling rapporteerde dat er geen overlap is en dat de vragen heel erg afwijken.

4.4.1.2 Behoeftte aan kindgesprek met de rechter

Uit voorgaande paragraaf bleek dat het regelmatig voorkomt dat kinderen vóór het kindgesprek met de rechter al met een professional hebben gesproken. Er is onderzocht of er in die gevallen wel behoefte is onder jongeren en rechters om met elkaar te spreken.

Allereerst is aan rechters gevraagd wat hun **overwegingen zijn om een kind zelf te horen** als er al een of meerdere gesprekken met professionals hebben plaats gevonden in het voortraject. De antwoorden op deze open vraag zijn te vinden in Tabel 4, samen met de **overwegingen om een kind niet nogmaals te horen**. De meest genoemde overweging om een kind ook zelf te horen is om het kind de kans te geven om zijn/haar mening te geven. Verder geeft dit de rechter ook de gelegenheid om een beeld te vormen van het kind en zijn/haar motieven. Enkele rechters geven aan dat het soms noodzakelijk is vanwege gewijzigde omstandigheden.

Tabel 4. Overwegingen van rechters om een kind wel/niet te horen als er al een gesprek met een professional (zoals medewerker RvdK/GI) heeft plaats gevonden in het voortraject.

	N
<i>Overwegingen kind zelf te willen spreken (bovenop gesprek voortraject)</i>	37
kind gelegenheid geven mening te uiten	17 (46%)
rechter krijgt gelegenheid beeld te vormen van kind	14 (38%)
tijdverloop: vragen wegens gewijzigde omstandigheden	6 (16%)
refereren aan wet-/regelgeving (het hoort zo)	6 (16%)
anders	6 (16%)
<i>Overwegingen kind niet nogmaals te horen</i>	24
belastend voor kind	14 (64%)
geen nieuwe informatie nodig	9 (38%)
kind heeft zelf geen behoefte	8 (33%)
anders	5 (21%)

Noot. Percentages tellen niet op tot 100, omdat meerdere antwoorden mogelijk waren.

De belangrijkste overweging voor rechters om een kind *niet* nogmaals te horen is dat het belastend kan zijn voor een kind. Sommige rechters geven aan dat het niet nodig is om een kind zelf te spreken als omstandigheden ongewijzigd zijn. Een andere overweging is dat kinderen zelf geen behoefte hebben aan een gesprek.

Vervolgens is een vraag hierover voorgelegd aan jongeren die in het voortraject van een civiele procedure een gesprek hadden met een professional ($N=10$). Aan deze subgroep is gevraagd in welke mate zij het **belangrijk vonden om met de rechter spreken na het gesprek met een professional** in het voortraject. Zoals te zien is in Tabel 5 vond de meerderheid van de jongeren dit belangrijk. Zes van de jongeren lichtten dit toe (zie ook Tabel 5), waarvan de helft aangaf dat ze het belangrijk vonden dat ook hun mening gehoord werd. Twee jongeren vonden het bijzonder belangrijk om *zelf* met de rechter te spreken om interpretatiefouten te voorkomen. Zo antwoordde één van hen: *“Omdat ik wou dat het vanuit mij gehoord zou worden en niet via iemand anders. De kans dat het anders over komt is ook groot.”* Verder werd het luisterende oor van de rechter benoemd. Één deelnemer noemde dat de rechter goed naar de jongere luisterde, een ander gaf aan te hopen *“dat die wel zou luisteren”*. Dit laatste kan impliceren dat deze jongeren het gevoel hadden dat dit nog onvoldoende gebeurde, maar gezien de kleine steekproef kunnen hierover geen conclusies worden getrokken. In elk geval wordt duidelijk dat bijna elke jongere die in het voortraject met een hulpverlener heeft gesproken ook zelf met de rechter zelf wilde spreken. Hierbij is ook onderzocht of deze behoefte van kinderen bekend is binnen de rechtspraktijk. Aan rechters en raadsheren is gevraagd hoeveel behoefte kinderen, naar hun idee, hebben aan een gesprek met de rechter als ze in het voortraject al met een andere professional hebben gesproken. Bij de helft van de 36 rechters en raadsheren die deze vraag beantwoordden, was deze behoefte bekend: zij ($n=18$, 50%) rapporteerden dat kinderen hier veel behoefte aan hebben. Bijna een derde ($n=10$, 28%) dacht dat kinderen hier weinig behoefte aan hebben, en ruim 20% ($n=8$, 22%) kon dit niet inschatten en antwoordde ‘weet ik niet’.

Tabel 5. Behoeft van jongeren aan een kindgesprek met de rechter als een gesprek met professionals heeft plaats gevonden in het voortraject.

	N	
Belang om ook met rechter te spreken	10	
Wel belangrijk		8 (80%)
Niet belangrijk		1 (10%)
Weet niet		1 (10%)
Overwegingen om ook met rechter te spreken	6	
Belangrijk om eigen mening/verhaal/perspectief te vertellen		3 (50%)
Zelf spreken met de persoon die de beslissing neemt		2 (33%)
Belangrijk dat er iemand naar het kind luistert		2 (33%)

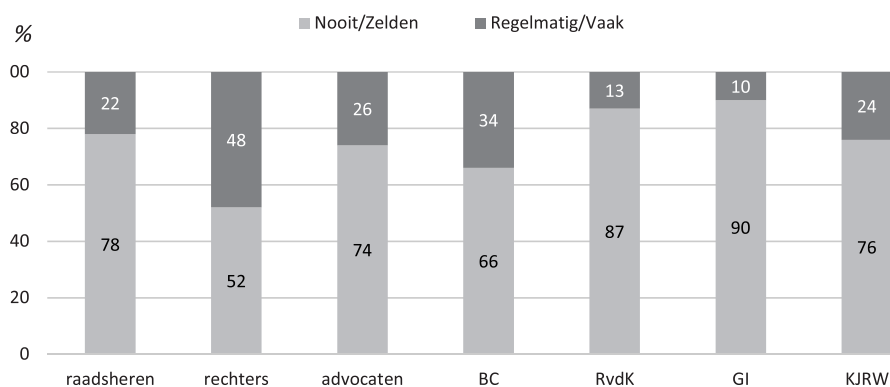
Noot. Bij de overwegingen tellen de percentages niet op tot 100, omdat meerdere antwoorden mogelijk waren.

4.4.2 Het oproepen van kinderen voor een kindgesprek

Uitnodigingen voor een kindgesprek worden gestuurd via een oproepbrief. Volgens de standaardprocedure worden alle kinderen vanaf 12 jaar (twaalfplussers) opgeroepen, maar jongere kinderen (twaalfminners) alleen wanneer de rechter dit wenst of nodig acht. In deze paragraaf wordt besproken hoe vaak twaalfminners worden opgeroepen tijdens een civiele procedure en of het oproepen van kinderen ook gebeurt in niet-standaard situaties (zoals kort geding zaken). Ook is onderzocht in welke mate kinderen op de oproepbrief reageren.

4.4.2.1 Oproepen van twaalfminners

Allereerst wordt besproken **in welke mate twaalfminners worden opgeroepen** tijdens een civiele procedure. Aan alle deskundigen is gevraagd hoe vaak zij deze situatie meemaken in de praktijk. In Figuur 2 is weergegeven hoeveel procent van de deskundigen dit nooit/zelden *vs.* vaak/regelmatig meemaakt. Bijna 80% van de raadsheren geeft aan dat het horen van twaalfminners praktisch niet gebeurt, van de rechters geeft de helft aan dat dit toch wel regelmatig voorkomt. De andere deskundigen zien dit vanuit hun beroep vaker niet dan wel gebeuren. Aan rechters en raadsheren is vervolgens gevraagd wat de aanleiding is voor het horen van een kind jonger dan 12 jaar oud. Hiervoor zijn enkele opties voorgelegd; bij elke optie kon aangegeven worden of dit een aanleiding is die vaak voorkomt. Het meest voorkomende lijkt hierbij te zijn dat het kind zelf een verzoek indient; deze optie werd genoemd door 30 rechters en raadsheren (75%). Een minderheid van 30% gaf aan dat kinderen vaak uitgenodigd worden na overweging van de rechter zelf.

Figuur 2. Deskundigen rapporteren hoe vaak zij zien dat twaalfminners worden uitgenodigd voor een kindgesprek (in percentages).

[BC = Bijzondere Curatoren; RvdK = medewerkers Raad voor de Kinderbescherming; GI = medewerkers gecertificeerde instelling; KJRW = medewerkers kinder- en jongerenrechtswinkels]

Ongeveer eenzelfde deel (33%) rapporteerde dat de ouders van het kind dit vaak verzoeken. Een verzoek door de bijzondere curator of via de RvdK/GI wordt door slechts een klein kwart (23%) van de rechters en raadsheren genoemd. Kortom, in de meeste gevallen dat een kind jonger dan 12 jaar gehoord wordt, lijkt dit op verzoek van het kind zelf te zijn. Van de 30 rechters en raadsheren die aangaven dat dit in de praktijk wel eens voorkomt, gaf bijna iedereen ($n=28$, 93%) aan dat het verzoek van een twaalfminner doorgaans gehonoreerd wordt.

Samengevat kan gesteld worden dat er bij het oproepen van minderjarigen vrij strikt met de leeftijdsgrens van 12 jaar wordt omgegaan. Minderjarigen die nog geen 12 jaar oud zijn, worden niet vaak door de rechter *zelf* uitgenodigd voor een kindgesprek.

Via open vragen hebben we overwegingen bevraagd onder alle deskundigen, waarna de antwoorden gecategoriseerd zijn. Deze categorieën zijn weergegeven in Tabel 6. De meest genoemde **overweging om een kind jonger dan 12 te horen** is omdat het kind dit zelf wil. Ongeveer een derde van de deelnemers geeft daarnaast aan dat kinderen onder de 12 jaar ook in staat zijn om hun mening te verwoorden. Dit sluit aan bij het antwoord dat sommige van deze kinderen al verder in de ontwikkeling zijn. Ook het vergaren van informatie kan een overweging zijn, evenals de situatie dat een oudere broer/zus (ouder dan 12) wel gehoord wordt. De belangrijkste overweging om een kind onder de 12 *niet* te horen is dat dit mogelijk te belastend is voor de kinderen – dit antwoord wordt door de helft van de deskundigen gegeven. Ook de beïnvloedbaarheid, loyaliteit en cognitieve vaardigheden van jonge kinderen zouden een belemmering kunnen zijn. Aangezien het oproepen van twaalfminners in de praktijk weinig voorkomt, is het aannemelijk dat deze laatstgenoemde overwegingen en risico's voor rechters het zwaarst wegen.

Tabel 6. Overwegingen van deskundigen om twaalfminners wel of niet te horen.

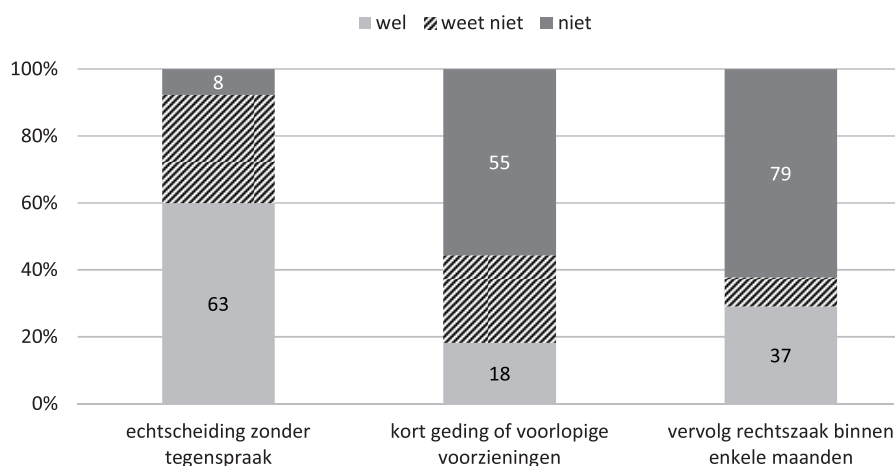
	N	%
<i>Overwegingen kind <12 jaar wel horen</i>	198	
Kind wil het zelf	86	43%
Jongere kinderen kunnen ook mening verwoorden	67	34%
Informatie vergaren	32	16%
Kinderen <12 jaar verder in ontwikkeling	31	16%
Kinderen < 12 jaar hebben recht	20	10%
Broertje/zusje van kind wel >12	17	9%
Uitspraak ingrijpende gevolgen voor kind	17	9%
Kind gevoel geven dat hij/zij serieus wordt genomen	17	9%
Kind bijna 12	16	8%
Specifieke aanleiding (bijv rapport RvdK)	14	7%
Rechter voldoende vaardigheden en kennis	8	4%
Anders	5	2%

Vervolg tabel 6.

	N	%
Overwegingen kind <12 jaar niet horen	194	
Te belastend	102	53%
Kinderen zijn beïnvloedbaar	36	19%
Loyaliteit	34	18%
Kinderen kunnen gevolgen niet overzien	27	14%
Specifiek kind is mentaal te jong	20	10%
Kind wil niet	16	8%
Vanwege huidige leeftijdsgrens	15	8%
Kinderen niet in staat mening goed te verwoorden	12	6%
Beperking van het kind	11	5%
Kinderen <12 zijn veel te jong	8	4%
Anders	12	6%

4.4.2.2 Oproepen in niet-standaard situaties

De hoofdregel is dat kinderen van 12 jaar of ouder die betrokken zijn bij een civiele procedure een oproepbrief ontvangen als uitnodiging voor het kindgesprek. Het is echter minder duidelijk of kinderen ook opgeroepen worden in de volgende niet-standaard situaties: **echtscheidingen zonder tegenspraak, in kort geding zaken of voorlopige voorzieningen, en als een rechtszaak een vervolg krijgt** binnen enkele maanden. Om te onderzoeken hoe hier in de praktijk mee omgegaan wordt, is aan rechters en raadsheren gevraagd of kinderen in deze situaties ook opgeroepen worden. Resultaten zijn weergegeven in Figuur 3 en geven aan dat kinderen over het algemeen wel worden uitgenodigd bij een echtscheiding zonder tegenspraak, maar in mindere mate in de andere situaties.

Figuur 3. Percentage rechters/raadsheren dat aangeeft dat kinderen worden opgeroepen in echtscheidingen zonder tegenspraak, kort geding zaken of voorlopige voorzieningen, en vervolg van een rechtszaak binnen enkele maanden.

4.4.2.3 In welke mate reageren kinderen op de oproepbrief?

Aan rechters en raadsheren is gevraagd **hoe vaak kinderen reageren op de oproepbrief**. In totaal gaven 16 van hen (42%) aan dat de meeste kinderen *niet* op de oproepbrief reageren, wat erop wijst dat jongeren niet altijd gebruik maken van hun hoorrecht. In de interviews is dieper ingegaan op **mogelijke verklaringen hiervoor**. Ten eerste zijn praktische problemen genoemd. Drie rechters wijzen op de drempel om naar de rechtbank toe te gaan gezien de afstand. Eén van hen beschreef: *“Kinderen zijn vaak afhankelijk van volwassenen om hiernaartoe te komen. Niet alle ouders hebben de financiële middelen om dat ook nog even te doen”*. Een verklaring die door alle geïnterviewde rechters gegeven werd, was dat kinderen het waarschijnlijk spannend vinden om naar de rechter te gaan: *“Er is denk ik ook nog wel een grote categorie kinderen die het gewoon een beetje te spannend vindt”*. Enkele rechters vermoeden dat dit mogelijk ook te maken heeft met de strijd tussen ouders waarbij gedacht wordt *“laat mij er maar buiten”*. Kinderen kunnen dan mogelijk bang zijn om *“partij te kiezen”* of *“stelling in te nemen”*.

Het aantal jongeren dat op uitnodiging een kindgesprek bij de rechter heeft gehad, is een eerste indicatie van de mate waarin jongeren op de oproepbrief reageren. Van de 43 jongeren die ervaring hadden met een civiele procedure gaven er 24 (56%) aan dat ze op dat moment 12 jaar of ouder waren. Van deze groep die volgens procedure standaard een oproepbrief zou moeten ontvangen, zijn 13 jongeren (55%) naar de rechter geweest voor een kindgesprek. In Tabel 7 is te zien hoeveel twaalfplussers en twaalfminners in verschillende civiele procedures met de rechter spraken. Met name bij gezag- en omgangszaken sprak ongeveer de helft van de jongeren *niet* met de rechter. Dit wil niet zeggen dat deze jongeren helemaal niet op de oproepbrief reageerden, want ook een schriftelijke reactie is mogelijk. In totaal 21 jongeren spraken niet met de rechter, van wie 11 (52%) er ten tijde van de procedure 12 of ouder waren. Slechts 2 van hen (18%) gaf aan middels een schriftelijke reactie gebruik te hebben gemaakt van hun hoorrecht. Dit verklaart dus nog niet waarom veel jongeren geen kindgesprek met de rechter hebben gehad (zoals weergegeven in Tabel 7).

Tabel 7. Aantal jongeren dat met de rechter gesproken heeft per type zaak (absolute aantallen).

		N totaal	Met de rechter gesproken?
Gezag en omgang	12+	17	9 (53%)
	12-	16	8 (50%)
Kinderbescherming	12+	12	9 (75%)
	12-	6	2 (33%)
Adoptie/ Afstamming	12+	3	2 (67%)
	12-	0	0

Terugkijkend naar het totaal aantal jongeren dat op basis van leeftijd ten tijde van de civiele procedure een oproepbrief moet hebben ontvangen ($N=24$), zijn er 9 jongeren (38%) die niet op de brief gereageerd hebben, wat overeenkomt met het beeld van de deskundigen. Waarom hebben deze jongeren niet gereageerd? Vier van hen gaven expliciet aan geen behoefte te hebben gehad aan een gesprek met de rechter. Vier andere jongeren gaven aan niet uitgenodigd te zijn, terwijl dit op basis van hun leeftijd wel te verwachten zou zijn. Uit de interviews met deskundigen kwam naar voren dat dit wel eens kan voorkomen. Een rechter beschreef: *“Er wordt altijd een check gedaan (...) of het naar het goede adres gaat, soms gaat het daar wel eens mis, dat een kind al uithuisgeplaatst is.”* Ook wordt genoemd dat ouders de oproepbrief mogelijk hebben achtergehouden: *“Ik sluit niet uit dat ze soms ook daadwerkelijk die brief niet krijgen, want we sturen die brief natuurlijk naar een woonadres en (...) een ouder kan denken (...) ik vind het zelf niet zo nodig dat het kind gaat.”*

Tijdens de interviews met deskundigen is verder gediscussieerd over het oproepen van kinderen via een brief. Zo kwam ter sprake dat een schriftelijke brief mogelijk te ouderwets is voor het oproepen van kinderen die opgroeien in een digitale wereld. Zoals een medewerker van de RvdK illustreert: *“ik denk wel dat het goed is dat dat [het oproepen] op een formele manier gebeurt, doormiddel van een brief. Maar ja wie ontvangt er tegenwoordig nog brieven, dus dat is natuurlijk ook wel een dingetje.”* Diverse deskundigen zouden kinderen graag via een digitaal medium willen uitnodigen, zoals een email of whatsappje, maar de problemen hiervan worden ook gezien. Zo wordt er getwijfeld over de haalbaarheid: hebben alle kinderen een emailadres of telefoonnummer, zijn alle gegevens van kinderen wel bekend, en hoe ga je ermee om als kinderen van telefoonnummer wisselen? Een rechter beschrijft: *“Hoe weet ik dat ik de goede bereik, ik weet het niet. Zoals we het nu doen, is op dit moment nog het meest veilige.”* Toch vindt men dat er meer gedaan kan worden om de respons van kinderen op de oproepbrief te verhogen. Zo wordt er voorgesteld om kinderen in het algemeen te informeren over het hoorrecht en de oproepbrief die hieraan voorafgaat, bijvoorbeeld via een SIRE-spotje. Kinderen die het betreft zullen dan mogelijk alerter zijn op een brief, of hiernaar vragen. Ook wordt voorgesteld om een link naar digitale informatie toe te voegen aan de inhoud van de oproepbrief, bijvoorbeeld door het vermelden van een website. Daarnaast wordt geadviseerd om de mogelijkheden om te reageren uit te breiden. Een medewerker van de RvdK stelt voor kinderen ook per mail te laten reageren *“zodat kinderen ook zonder dat hun ouders daar zo heel nadrukkelijk weet van hebben kunnen reageren”*. Als laatste wordt voorgesteld om telefonisch contact op te nemen met ouders om te vragen of hun kind de oproepbrief heeft ontvangen en of hier al over gesproken is. Een medewerker van een GI voegt toe: *“Daarmee vergroot je ook de kans, dan heb je het kind natuurlijk zelf ook nog niet gesproken. Je zou je kunnen bedenken dat je met ouders afsprekt van: Goh wanneer is uw kind thuis? Kan ik even telefonisch alvast iets vertellen wat er gaat gebeuren”*.

4.4.3 Informatievoorziening over het kindgesprek

Op verschillende manieren is onderzocht in welke mate en op welke wijze kinderen geïnformeerd worden over een kindgesprek. In deze paragraaf komt ten eerste aan de orde of kinderen voldoende geïnformeerd worden over de opzet en het doel van een kindgesprek bij de rechtbank. Hierbij is ook aandacht voor het taalgebruik en de kindvriendelijkheid van de gebooden informatie.

4.4.3.1 Informatie over opzet en doel van het kindgesprek

Allereerst is aan rechters en raadsheren gevraagd **of de oproepbrief uitleg bevat** over wat een gesprek met de rechter inhoudt en wat het doel hiervan is. Van de 38 rechters en raadsheren die deze vraag beantwoordden, gaven er 6 aan dat dit niet gebruikelijk was bij de rechtbank waar zij werkten (3 rechters en 3 raadsheren). Ongeveer 16% geeft dus aan dat deze uitleg ontbreekt. Op 1 deelnemer na die het antwoord niet wist, lieten de overige 31 (82%) weten dat dit wel gebeurt. Het is mogelijk dat dit een subjectieve inschatting is, maar dit kan ook duiden op verschillen zijn wat betreft informatie in de oproepbrief. In totaal 27 (71%) rechters en raadsheren gaven aan dat er gebruik gemaakt wordt van een standaard oproepbrief; 4 (11%) ontkenen dit en 7 (18%) wisten dit niet. Het is dus mogelijk dat verschillende rechtbanken ook verschillende oproepbrieven hanteren.

Alle deskundigen hebben vervolgens ingeschat **of kinderen op de hoogte zijn van het doel van het kindgesprek**. Op een schaal van 1 (kinderen zijn helemaal niet op de hoogte) tot 5 (kinderen zijn heel goed op de hoogte) zijn rechters en raadsheren vrij positief (met scores van 3,5 en 4, resp.). De scores van de andere deskundigen schommelen rond de 3 (met een range van 2,9 tot 3,3), wat overeenkomt met de antwoordoptie “neutraal / weet ik niet”. Deze deskundigen zijn dus niet erg overtuigd dat kinderen goed op de hoogte zijn van het doel van een kindgesprek. Tijdens de interviews kwam dit punt van onvoldoende informatievoorziening dan ook vaak naar voren, met name als oorzaak van spanningen (zal verder besproken worden onder par. 4.4.5.2, belasting voor het kind). In lijn hiermee geven rechters tijdens de interviews aan dat er qua informatievoorziening *“heel veel winst te behalen is, vooral in het voortraject over wat gaan we dan doen.”*

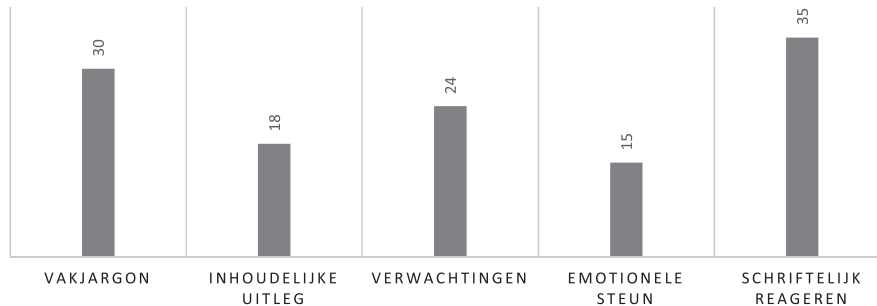
Om verder te onderzoeken of jongeren voldoende op de hoogte zijn van het doel van het kindgesprek, wordt gekeken naar de antwoorden van jongeren zelf. Twaalf (van de 19) jongeren gaven aan dat ze wisten wat ze konden verwachten toen ze naar de rechter gingen. Hoewel dit de meerderheid betreft, waren er toch 7 jongeren (37%) die onvoldoende geïnformeerd waren. Zij gaven aan dat ze niet wisten wat ze konden verwachten van het kindgesprek. Uit een open vraag over aspecten waar jongeren tevreden dan wel ontevreden over waren (par. 4.4.7.1, tevredenheid over het kindgesprek), blijkt tevens dat informatievoorziening verbeterd zou kunnen worden. Zo beschrijft een jongere: *“Ik had van tevoren beter geïnformeerd willen worden over*

wat ik precies kon verwachten.” Ook bij de vraag “wat vond je spannend toen je naar de rechter ging” (par. 4.4.5.2, belasting voor het kind’) kwam informatievoorziening enkele keren naar voren. In hun reflectie associeerden jongeren onvoldoende informatievoorziening duidelijk aan ervaren spanning. Deze bevindingen tonen aan dat de informatievoorziening aan jongeren tekortschiet en dat meer voorlichting adequaat zou zijn.

4.4.3.2 Kindvriendelijkheid van de oproepbrief

Een belangrijk aandachtspunt wat betreft informatievoorziening richting kinderen is het taalgebruik. Aan rechters en raadsheren is gevraagd of de **oproepbrief geschreven is in kindvriendelijke taal**. Acht van hen (21%) gaven aan dat dit niet zo was ($n=5$) of dat ze het niet wisten ($n=3$), de overige 30 (bijna 80%) noemden het taalgebruik in de oproepbrief wel kindvriendelijk. Het is belangrijk om op te merken dat het hier gaat om een subjectief oordeel van de kindvriendelijkheid; de normen voor kindvriendelijke taal kunnen nogal verschillen, wat de resultaten kan beïnvloeden. Om de kindvriendelijkheid van de oproepbrief verder te onderzoeken, is aan jongeren gevraagd of zij hulp nodig hadden om de oproepbrief te begrijpen. Van de 18 jongeren die deze vraag beantwoordden, gaven er 4 (28%) aan dat de brief duidelijk was en dat ze geen hulp nodig hadden. Twee jongeren (11%) konden het zich niet meer herinneren, maar de meerderheid van 12 jongeren (63%) had in meer of mindere mate hulp nodig (4 jongeren vonden de brief moeilijk te begrijpen). Een van de jongeren illustreerde in een open vraag dat hij/zij hier ontevreden over was: *“Dat er af en toe nog vaktaal gebruikt werd. Wat je als kind niet begrijpt dus dat moest dan uitgelegd worden”*.

Dit beeld dat jongeren **hulp nodig hebben om de oproepbrief te begrijpen** werd bevestigd door ouders. Van de 61 ouders wiens kind een oproepbrief had gekregen van de rechtbank antwoordden er slechts 10 (16%) dat het kind geen hulp nodig had om de brief te begrijpen. De meerderheid van 48 ouders (79%) gaf aan dat het kind wel hulp nodig had (de overige ouders konden zich dit niet meer herinneren). Via een open vraag hebben 34 ouders aangegeven waar kinderen precies hulp bij nodig hadden. In Figuur 4 zijn de antwoorden van ouders weergegeven. Bijna een derde van de ouders geeft aan dat de oproepbrief ‘vertaald’ moest worden omdat deze geschreven is in formele taal met vakjargon. Daaraan gerelateerd gaf bijna 20% van de ouders aan dat er inhoudelijke uitleg gegeven moest worden over bijvoorbeeld kinderbeschermingsmaatregelen en mogelijke gevolgen voor een kind. Ongeveer een kwart van de ouders gaf aan dat kinderen niet wisten wat ze moesten verwachten en dat o.a. procedures uitgelegd moesten worden. Daarnaast gaf 15% van de ouders aan dat kinderen emotionele steun nodig hadden gezien de stressvolle en verdrietige situatie. Verder gaf ruim een derde van de ouders aan dat kinderen schriftelijk wilden reageren en hierbij hulp nodig hadden voor wat betreft het ordenen van gedachten en structureren van argumenten.

Figuur 4. Soort hulp die kinderen nodig hebben n.a.v. oproepbrief (percentage ouders dat aangeeft bij dit aspect hulp te geven)

4.4.3.3 Rol van professionals bij voorbereiding op het kindgesprek

Samengevat kan gesteld worden dat kinderen niet altijd weten wat ze kunnen verwachten als ze met de rechter gaan spreken, wat voor een deel verklaard zou kunnen worden doordat het taalgebruik van de informatievoorziening onvoldoende kindvriendelijk is. Een volgende vraag is in welke mate kinderen van professionals ondersteuning krijgen en voorbereid worden op het kindgesprek. Aan alle deskundigen is gevraagd of zij **betrokken zijn bij de voorbereiding van kinderen op het kindgesprek**. Vrijwel alle rechters ($n=25$, 93%) en raadsheren ($n=8$, 89%) gaven aan *niet* betrokken te zijn bij deze voorbereiding. Hier blijken vooral de andere professionals een rol te spelen. Tabel 8 geeft een overzicht van de professionals die betrokken zijn bij de voorbereiding en welke taken zij in dat geval op zich nemen.

Medewerkers van GI's gaven het vaakst aan dat zij betrokken zijn bij de voorbereiding van kinderen op het kindgesprek. Bijna elke medewerker die de toelichting invulde gaf aan dat hij/zij het kind uitleg geeft over wat het kindgesprek inhoudt en wat je kunt verwachten. Daarbij is aandacht voor procedurele aspecten (locatie, ingang, etc) maar ook inhoudelijke zaken (type vragen dat gesteld wordt). Met name in het geval van een ondertoezichtstelling noemen deze deelnemers ook dat ze deze maatregel aan het kind toelichten. Er is dus aandacht voor de reden van de rechtszaak en de mogelijke gevolgen van de beslissing van de rechter. Verder noemden enkele deelnemers dat ze uitleg geven over welke rechten je als kind hebt en wordt er vertrouwen gegeven aan het kind om zijn/haar eigen mening bij de rechter te mogen vertellen. Ook het merendeel van de medewerkers van KJRW gaf aan kinderen te ondersteunen. Deze deelnemers noemen ook dat ze kinderen uitleggen wat ze kunnen verwachten, waarbij wordt aangegeven dat zij kinderen regelmatig additionele materialen toesturen met toelichting (zoals een folder of videofilmje). Verder geven zij aan dat ze het kind helpen om zijn/haar mening uit te drukken. De KJRW kan ingeschakeld worden bij ondersteuning om schriftelijk te reageren op een oproepbrief; enkele medewerkers gaven aan dat ze kinderen de ruimte geven om dit op een neutrale plek te doen en daarbij ondersteuning geven bij het verwoorden

van de mening. Tevens wordt genoemd dat juridische begrippen vertaald worden op een manier die voor kinderen begrijpelijk is. Van de bijzondere curatoren geeft ongeveer de helft aan kinderen voor te bereiden op het kindgesprek. Wederom wordt het geven van uitleg vaak genoemd. Verder wordt door deze groep ook veel genoemd dat ze kinderen helpen om hun mening te verbaliseren en het kind vertrouwen geven om die mening ook aan de rechter te vertellen. Ook medewerkers van de RvdK geven aan dat zij kinderen uitleg geven over wat zij kunnen verwachten. De raadsonderzoeker legt namelijk uit wat er na het onderzoek van de Raad zal gebeuren, en licht hierbij het kindgesprek bij de rechtbank toe. Één deelnemer gaf zelfs aan kinderen – indien mogelijk – vóór het kindgesprek mee te nemen naar de rechtbank om spanning te reduceren. Als laatste geeft ook een deel van de advocaten aan kinderen uitleg te geven over het kindgesprek. Een taak die nog niet eerder is genoemd is dat advocaten ook ouders informeren over de rechten van het kind en het kindgesprek bij de rechter. In sommige gevallen stimuleert de advocaat de ouders om het kind te vragen of hij/zij gebruik wil maken van zijn hoorrecht.

Tabel 8. Betrokkenheid van professionals bij voorbereiden van kinderen op het kindgesprek bij de rechter. Een X geeft aan dat professionals dit aspect noemen als taak bij de voorbereiding van kinderen op het kindgesprek.

	Betrokkenheid N(%)	Vormgeving van betrokkenheid (taken)						
		Uitleg geven	Ouders informeren	Mening uitdrukken	Uitleg maatregel rechter	Uitleg over rechten	Vertrouwen geven aan kind	Vertaling juridische begrippen
Rechtshouders & Raadshouders (N=36)	3 (10%)	-	-	-	-	-	-	-
Advocaten (N=39)	13 (33%)	X	X	-	-	-	-	-
BC (N=25)	12 (48%)	X	-	X	-	-	X	-
RvdK (N=67)	27 (41%)	X	-	-	-	-	-	-
GI (N=62)	51 (82%)	X	-	-	X	X	X	-
KJRW (N=16)	11 (69%)	X	-	X	-	-	-	X

Noot. BC = Bijzondere Curatoren; RvdK = medewerkers Raad voor de Kinderbescherming; GI = medewerkers gecertificeerde instelling; KJRW = medewerkers kinder- en jongerenrechtswinkels.

Voor wat betreft de voorbereiding op het kindgesprek kan samengevat worden dat dit geen taak is voor rechters, maar wel voor andere professionals. Het geven van uitleg over de procedure staat hierbij centraal. Afhankelijk van het beroep van deskundigen staan soms ook andere aspecten centraal. Medewerkers van GI's leggen bijvoorbeeld ook de kindbeschermingsmaatregel uit aan het kind, en bijzondere curatoren ondersteunen kinderen in het verwoorden van hun *eigen* mening. Advocaten noemen als taak dat ze ook ouders informeren. De uitleg over het gesprek kan dus door verschil-

lende kanalen aangeboden worden en dit zal ook mede afhankelijk zijn van het type rechtszaak.

4.4.4 Opzet van het kindgesprek

In deze paragraaf wordt de opzet van het kindgesprek besproken. Er is allereerst aandacht voor het doel van het kindgesprek en de mate waarin gebruik gemaakt wordt van richtlijnen. Verder is er aandacht voor de praktische werkwijze; zo is de duur en locatie van het kindgesprek onderzocht en ook wie hierbij aanwezig zijn.

4.4.4.1 Doel van het kindgesprek

Aan rechters en raadsheren is gevraagd wat volgens hen het doel is van het kindgesprek. In totaal beantwoordden 35 van hen deze vraag; bijna iedereen ($n=30$, 86%) noemde dat het kindgesprek kinderen in staat stelt om hun mening te geven. Rechters verwoordden dit bijvoorbeeld als: *“ruimte geven aan het kind om zijn of haar verhaal te doen/mening te geven”* en *“het kind de mogelijkheid geven zijn visie naar voren te brengen”*. Ook het vergaren van informatie werd vaak ($n=21$, 70%) genoemd als doel van het kindgesprek. Rechters zien het kindgesprek als een mogelijkheid om *“een indruk te krijgen van het kind”*; niet alleen van motieven en wensen maar ook van de ontwikkeling van het kind. Ook noemen rechters dat ze via het kindgesprek informatie kunnen krijgen over hoe het kind tegenover de (wensen van de) ouders staat, en dat ze kunnen toetsen of de processtukken de juiste informatie over de wens van het kind bevatten. Een van de rechters geeft verder aan dat het kindgesprek als doel kan hebben *“eventuele vragen die voor de beslissing nodig zijn beantwoord te zien”*. In 57% van de gevallen (17 van de 30 antwoorden) werden beide genoemde doelen van het kindgesprek als antwoord gegeven. Zo beschreef een rechter: *“het kind de ruimte te geven zijn stem te laten horen. Vaak levert dat ook bruikbare informatie op”*. Tegelijkertijd voegt deze rechter over het vergaren van informatie toe: *“maar dat is niet het doel”*, waarmee gesuggereerd wordt dat dit vooral een bijkomend voordeel maar geen hoofddoel is van het kindgesprek.

Kortom, rechters zien het kindgesprek vooral als gelegenheid voor een kind om zijn/haar mening (en toelichting hierop) te geven. Zij benadrukken het doel van het kindgesprek dus vanuit het perspectief van het kind dat *gehoord* wordt. Als tweede doel wordt ook het vergaren van informatie benoemd, maar dit lijkt niet het hoofddoel van het kindgesprek.

4.4.4.2 Gebruik van richtlijnen

Gebleken is dat er met name bij de rechtbanken **geen uniformiteit** is wat betreft de werkwijze en procedure. Van de 9 raadsheren gaf de meerderheid ($n=6$) aan **richtlijnen** te gebruiken bij de vormgeving van het kindgesprek, maar bij de rechters was er een ander patroon waarbij de meerderheid van

de 28 rechters ($n=25$, 89%) liet weten géén gebruik te maken van richtlijnen. Slechts 2 rechters antwoordden dat wél richtlijnen hanteerden. Dit duidt erop dat de opzet van het kindgesprek bij de gerechtshoven meer gestandaardiseerd is dan bij rechtbanken. Dit beeld werd bevestigd tijdens de interviews met rechters. Zo gaf een rechter aan: *“De Hoven hebben een professionele standaard Kindgesprek”* en een ander zegt: *“ik weet dat er van het Hof wel een protocol is en daar heb ik wel een keer kennis van genomen”*. De rechters gaven verder aan geen standaard richtlijnen te gebruiken: *“Richtlijnen doen wij heel weinig aan”* en *“ik heb niet een vast stramien, behalve dat ik altijd over iets anders begin dan waarvoor ze komen.”* Uit deze laatste toevoeging blijkt dat elke rechter wel zijn eigen aanpak heeft ontwikkeld, maar dit is meer een persoonlijke stijl dan een algemene richtlijn. Zowel uit de open vraag in de vragenlijst als uit de interviews blijkt dat er wel cursussen zijn voor het voeren van een kindgesprek, maar veel individuele verschillen in de wijze waarop dit wordt ingevuld: *“nu is het denk ik toch zo dat iedereen dat op zijn eigen manier doet”* en *“er is niet een hele standaard richtlijn, maar er wordt wel continu overleg gevoerd over hoe we dat nou met z’n allen voor ons zien”*.

In de rest van deze paragraaf zal verder ingegaan worden op de opzet van het kindgesprek. Daarbij komen de duur en locatie van het kindgesprek aan de orde, maar ook het aantal aanwezigen tijdens dit gesprek.

4.4.4.3 Duur van het kindgesprek

Dit onderzoek laat zien dat **de duur van een kindgesprek** erg kan variëren; 10 rechters en raadsheren hebben dan ook geen specifieke duur vermeld maar een brede range (zoals “10 minuten tot een half uur”) of noemen dat dit afhangt van het type zaak en/of de mondigheid van een kind. De overige 27 rechters en raadsheren hebben allen een tijd genoemd tussen de 5 en 30 minuten, waarbij een meerderheid van 18 rechters (67%) een duur van 10-20 minuten noemde. Een kortere duur kwam ook voor volgens 6 rechters (22%). Slechts 3 deelnemers (11%) noemden een duur van langer dan 20 minuten; dit bleken allen rechters van de rechtbank Amsterdam. De rechters die na de vragenlijststudie zijn geïnterviewd hebben hier verder aan toegevoegd dat de duur van een gesprek kan variëren tussen rechtszaken. Één van de rechters benoemt een verschil tussen familie- en jeugdzaken. *“Voor de familiezaken heb je dan ongeveer 15 minuten en voor de jeugdzaken dus 5 minuten tijd.”* Een ander bevestigt dit: *“De echte jeugdrechtszaken dus ondertoezichtstellingen, machtigingen uithuisplaatsing, die vinden allemaal plaats vlak voor de zitting zelf (...) Voor die zittingen wordt vijf minuten uitgetrokken voor een kindgesprek.”*

Vervolgens is de duur van het kindgesprek geëvalueerd onder alle deskundigen. Op schaal van 1 (helemaal oneens) tot 5 (helemaal eens) kon aangegeven worden **in welke mate men het gesprek te kort vond duren**. Het gemiddelde van de totale groep was gelijk aan de optie “neutraal / weet ik niet” (3), maar de scores van verschillende deskundigen liepen erg uiteen. Medewerkers van de RvdK en GI's zijn met een score rond de 3 redelijk neutraal, maar het gemiddelde van de raadsheren en rechters lag onder de 2.5.

Het gemiddelde van de bijzondere curatoren daarentegen was bijna 4. Dit houdt in dat vooral de laatstgenoemde doelgroep het gesprek te kort vindt duren, terwijl rechters en raadsheren dit zelf niet zo ervaren. In de interviews is onderzocht hoe we dit verschil kunnen verklaren. Ten eerste bevestigden rechters dat ze niet persé ontevreden zijn over de huidige duur van een kindgesprek, maar vulden aan dat ze toch de voorkeur zouden geven aan een langere duur. Zo geeft een rechter aan meestal genoeg te hebben aan 20 minuten, maar *“het liever anders zou willen: dan moet je in een kort gesprekje iets naar voren weten te halen waar je wat mee kunt (...), dat vind ik wel eens lastig ja.”* Ook geven rechters aan dat ze de vrijheid nemen om een gesprek wat langer te laten duren indien nodig, maar dat de tijdsdruk wel gevolgen heeft voor de diepgang van het gesprek. Zo zegt een rechter: *“Ik merk dat ik soms iets meer gehaast ben”*. Een andere rechter antwoordt: *“Ik ga in zulke gesprekjes ook veel minder de diepte in omdat we daar de tijd niet voor hebben”*. In lijn met de bevindingen van de vragenlijst bleek tijdens de interviews dat vooral advocaten en bijzondere curatoren de duur van een kindgesprek nu veel te kort vinden. Wij stelden een bijzondere curator de vraag hoe lang volgens deze deskundige nodig was om de echte stem van het kind boven tafel te krijgen. *“Zeker een half uur. Tien tot vijftien minuten is veel te kort. (...) Je moet een beetje er om heen spelen en dan langzaam de ui afpellen en tot de kern komen denk ik.”*

Een belangrijke vraag is hoe jongeren de duur van een kindgesprek bij de rechter ervaren. Van de 22 jongeren die ervaring hadden met een kindgesprek bij de rechtbank gaf de meerderheid van 12 jongeren aan dat het gesprek maar kort duurde (de exacte tijdsduur is niet bevraagd). Slechts 2 hadden de ervaring dat het gesprek lang duurde. Er is niet expliciet bevraagd of jongeren tevreden waren over de duur van een gesprek, maar dit element kwam wel meerdere malen terug in een open vraag over aspecten waar jongeren ontevreden over waren (zie par. 4.4.7.1, tevredenheid over het kindgesprek). Van de 13 jongeren die een aspect noemden waar zij ontevreden over waren, noemden 4 de korte duur van het kindgesprek. Een van de jongeren gaf aan: *“Het gesprek ging heel snel, hierdoor ben ik dingen vergeten te melden en was niet alles duidelijk”*. Een andere jongere benadrukte dat er weinig tijd was voor uitgebreide toelichting: *“ik heb wel duidelijk gemaakt wat ik wilde, alleen mijn gronden heb ik niet helemaal kunnen vertellen”*.

4.4.4.4 Locatie van het kindgesprek

Niet alleen qua duur van een kindgesprek zijn er veel verschillen, ook de **locatie van een kindgesprek** varieert enorm. In totaal 25 rechters en raadsheren gaven eenduidig aan dat het gesprek relatief vaak plaats vindt in de zittingszaal ($n=10$) of een aparte ruimte gereserveerd voor kindgesprekken ($n=10$). Ook wordt het gesprek wel eens gevoerd in de raadkamer ($n=5$). Een enkele rechter noemde dat de enquêtekamer hiervoor gereserveerd wordt. Met name de rechters ($n=11$) gaven aan dat de locatie van het kindgesprek kan variëren afhankelijk van de leeftijd van het kind, het type zaak of beide. Via een open vraag lichtten zij toe dat er voor kinderen tot 12 jaar oud altijd

gebruik gemaakt wordt van een aparte ruimte voor kindgesprekken, maar dat kinderen van 12 jaar of ouder ook wel eens in de zittingszaal zitten. Hierbij komt naar voren dat de zittingszaal gekozen kan worden in overleg met het kind, of als het kindgesprek tijdens een zitting wordt gevoerd. Een van de deelnemers beschrijft dat, indien een gesprek los van een zitting plaats vindt in de zittingszaal, er maatregelen worden genomen zoals het uittrekken van de toga. De zittingszaal wordt verder meer genoemd bij zaken omtrent kindbescherming dan gezag/omgang. Kortom met name bij de rechtbanken lijkt er nog veel variatie te zijn voor wat betreft de locatie van het kindgesprek. Bij de rechtbanken Amsterdam en Den Haag is een wat consistentere beeld zichtbaar waarbij conform de werkwijzen besproken in paragraaf 4.2 veel rechters beschrijven dat er een aparte ruimte gebruikt wordt voor de kindgesprekken.

Om te onderzoeken of de ruimte waarin het kindgesprek plaats vond **ingericht is voor gespreksvoering met minderjarigen**, hebben we rechters gevraagd welke attributen aanwezig zijn in de betreffende ruimte. Deze vraag is vooral interessant voor de gevallen waarin het kindgesprek in een aparte ruimte plaats vindt. In totaal 10 rechters hadden zonder twijfel of additionele toelichting geantwoord dat er een aparte ruimte is voor het kindgesprek. Uit de resultaten blijkt dat deze ruimte enigszins huiselijk ingericht lijkt te zijn, met de aanwezigheid van kleurrijke muren ($n=7$) en posters of afbeeldingen ($n=7$). Deze afbeeldingen zijn niet persé gericht op kinderen maar in sommige gevallen wel (denk aan dieren, bloemen of een landkaart). Andere huiselijke attributen zoals een klok ($n=1$) of planten/bloemen ($n=2$) zijn nauwelijks aanwezig. Opvallend is dat de ruimte vaak niet specifiek ingericht lijkt te zijn voor kinderen: er is een beperkte aanwezigheid van potloden/pennen ($n=3$), knuffels ($n=3$), spelletjes ($n=3$), en tijdschriften of boeken voor kinderen ($n=3$). Met name rechters uit Amsterdam noemen de aanwezigheid van deze op het kind gerichte attributen, bij andere rechtbanken ontbreekt dit. Tijdens de interviews werd het beeld dat de ruimte niet erg kindvriendelijk is, bevestigd door rechters. Zo beschrijft een rechter: *“En we hebben ook kleinere kamertjes. Kijk, die kamertjes zijn niet super kindvriendelijk, maar ze zijn te vergelijken met een spreekuurruimte bij wijze van spreken. Een beetje kaal met een schilderijtje aan de muur en een bureau. Niet spannend, maar ook niet kindonvriendelijk zou ik willen zeggen.”* Ook de keuze om kinderen niet in een aparte ruimte te spreken maar in zittingszaal zelf is toegelicht tijdens de interviews. Zo werd als reden genoemd *“omdat ik de indruk heb (...) dat als kinderen naar de rechtbank gaan ze het leuk vinden om de zittingszaal te zien. Ze mogen altijd op mijn plek zitten, de plek van de rechter, en dan vraag ik wat ze er van vinden. Vaak zeggen ze dan ‘op tv lijkt het groter’. Daarmee creëer je denk ik ook een hele prettige sfeer, ondanks dat het misschien niet een hele kindvriendelijke ruimte is.”* Enkele rechters benadrukten de praktische overwegingen om voor de zittingszaal te kiezen omdat het horen direct voor de zitting gebeurt. Het is dan logistiek gezien inefficiënt om telkens van ruimte te wisselen. Dit bleek ook voor het dragen een toga: *“Tenminste ik houd hem in ieder geval altijd aan en ik geloof dat een aantal collega's van mij dat ook doen, want anders ben je je*

continu aan het verkleeden.” Samenvattend kan wel gesteld worden alle geïnterviewde rechters het ermee eens waren dat de ruimte niet bijzonder kindvriendelijk is. Hierbij werd tevens benadrukt dat kindvriendelijkheid ook door andere factoren wordt bepaald: “wat is kindvriendelijk; dat heeft met veel meer te maken dan alleen de ruimte.” “Het kindonvriendelijke aan het geheel vind ik dat kinderen bijvoorbeeld buiten op de gang zitten te wachten. Er kan van alles rondlopen. Soms ook ruziënde mensen. Soms ook hun ouders er nog bij. Ja, dat vind ik dan wel wat belastender.” Ook vindt men het een taak van de rechter om een informele sfeer te scheppen: “Het hangt misschien ook wel weer af van hoe je het gesprek ingaat. Als je dat heel formeel ingaat, dan is een zittingszaal denk ik ook heel intimiderend. Maar ik denk dat ik zelf vrij laagdrempelig ben in zo’n gesprek en dat het dan wel kan.”

Geconcludeerd kan worden dat het kindgesprek niet altijd in een optimaal kindvriendelijke ruimte plaats vindt, maar dat hier vaak praktische argumenten voor zijn (zoals gebrek aan tijd om vaak te wisselen van ruimte). Jongeren beaamden dat de locatie van het kindgesprek niet erg gericht is op kinderen. Dat bleek ten eerste uit opmerkingen over de kleding van de rechter: 7 van de 17 jongeren gaven aan dat hij/zij een toga droeg. Ook hebben jongeren de ruimte waarin het gesprek plaats vond ervaren als saai, zo liet de meerderheid van 14 jongeren weten. Slechts één deelnemer gaf aan dat er spullen voor kinderen in de ruimte te vinden waren, zoals stiften, tijdschriften, knuffels of spelletjes. Dit betekende niet direct dat kinderen zich in de ruimte niet op hun gemak voelden; voor 9 jongeren was dit geen probleem. Er waren echter ook 6 kinderen die zich in deze ruimte niet op hun gemak voelden. Volgens alle deskundigen is dit een belangrijk punt. Op een schaal van 1 (helemaal oneens) tot 5 (helemaal eens) gaven 222 deskundigen aan of zij het belangrijk vinden dat een kind zich prettig voelt in de ruimte van het kindgesprek. De scores van alle beroepsgroepen waren alle boven de 4, soms zelfs neigend naar de 5, met een gemiddelde van 4,4 voor de totale groep. Het antwoord van een rechter tijdens de interviews illustreert dit: *“het is fijn als ze zich door de setting al op hun gemak voelen want dan hoef ik niet zo hard te werken.”*

4.4.4.5 Aanwezig tijdens het kindgesprek

Vervolgens is ook het **aantal aanwezigen tijdens het kindgesprek** onderzocht. Hierbij gaat het om hoeveel en welke personen – buiten de rechter en het kind om – bij dat gesprek aanwezig zijn. In totaal geven 14 rechters en raadsheren aan dat er soms meerdere rechters aanwezig zijn. Dit lijkt vooral bij de gerechtshoven voor te komen: van de 9 raadsheren gaven er slechts 2 (22%) aan dat de aanwezigheid van meerdere rechters nooit voorkomt. Van de 26 rechters gaven er 18 (70%) aan dat dit nooit voorkomt. Mogelijk hangt dit ook af van de type zaak, maar dat is in dit onderzoek niet gevraagd. Een eenduidig beeld wordt geschetst over de aanwezigheid van de bode en de advocaat van de ouders: deze personen zijn nooit aanwezig volgens rechters en raadsheren. De griffier daarentegen is altijd aanwezig. Voor wat betreft

ondersteuning van het kind tijdens het gesprek zou de bijzondere curator of een vertrouwenspersoon aanwezig kunnen zijn tijdens het gesprek. Volgens 4 rechters en raadsheren (12%) is de bijzondere curator, indien toegewezen, altijd aanwezig. De overige deelnemers gaven echter aan dat het soms ($n=15$, 44%) of nooit ($n=11$, 32%) gebeurt. De meerderheid van 26 rechters en raadsheren (76%) gaf aan dat een vertrouwenspersoon soms aanwezig is. In een open vraag antwoordden enkele raadsheren dat ook een broertje of zusje wel eens aanwezig is tijdens het kindgesprek. Dit antwoord werd door een aantal rechters ook genoemd, waarbij één van de deelnemers toevoegde dat dit het geval was als beide kinderen van dat gezin gehoord werden. Een andere rechter gaf aan dit alleen te doen als het expliciet verzocht werd door de kinderen. Over het algemeen lijkt het echter zo te zijn dat kinderen zonder ondersteuning naar het kindgesprek komen, wat bevestigd werd in de interviews: *“Soms hebben we een bijzonder curator benoemd, dus die zit er dan ook bij. Maar meestal komen de kinderen gewoon alleen”*. Tijdens de interviews werd toegevoegd dat het meenemen van een vertrouwenspersoon in elk geval is toegestaan, maar dat de voorkeur van rechters uitgaat naar een gesprek met het kind zelf: *“Ik vind het wel fijn als ik het kind alleen spreek, maar als ze graag dat steuntje erbij willen en ik dat ook wel begrijp dan zou ik dat ook wel doen”*. *“Vertrouwenspersonen worden wel toegelaten, als een kind zegt dat heel graag te willen. Dan kan dat, maar dat is echt als vertrouwenspersoon aanwezig zijn, dus niet het woord voeren.”*

Vervolgens hebben deskundigen die de vragenlijst hebben ingevuld ook aangegeven of ze vinden dat een kind altijd een **vertrouwenspersoon** mee zou mogen nemen naar een kindgesprek bij de rechtbank. Het totaalgemiddelde van alle deskundigen was 3.5, wat niet veel hoger is dan de neutrale score (3). Vooral medewerkers van KJRW's vonden het een goed idee als kinderen altijd een vertrouwenspersoon mee zouden mogen nemen naar een gesprek. Dit past bij hun rol als vertegenwoordiger van kinderen en bij de praktijk. In lijn hiermee worden deze medewerkers volgens rechters ook wel eens door kinderen meegenomen als vertrouwenspersoon. Opvallend is dat rechters, raadsheren en advocaten meer neutraal dan positief zijn over het meenemen van een vertrouwenspersoon. Tijdens de interviews bleek dat rechters kinderen liever alleen spreken. Als belangrijkste probleem wordt beïnvloeding genoemd. Zo beschrijft een rechter de situatie als er broertjes en zusjes tegelijk gehoord worden: *“Je merkt dan (...) dat er één is die het woord voert en de ander die weinig zegt, alleen horen is fijn omdat je dan toch – maar dat is ons idee – wat minder beïnvloeding hebt”*. Ook als er een vertrouwenspersoon mee komt die niet door de rechter gehoord hoeft te worden, bestaat de angst dat deze andere persoon mee gaat praten of voor het kind gaat spreken. Tegelijkertijd erkennen rechters dat het voor kinderen prettig zou kunnen zijn om een vertrouwenspersoon aan hun zijde te hebben, en zullen dit daarom niet weigeren: *“Als een kind zich daardoor prettiger voelt, dan heb ik er alleen maar baat bij, dan gaat het waarschijnlijk ook beter.”* Het komt echter niet vaak voor dat kinderen iemand meenemen en rechters zetten dan ook

vraagtekens bij de behoefte van kinderen hieraan: *“ik heb zelf niet het idee dat kinderen dat nou heel erg missen”*.

Ook de antwoorden van jongeren gaven aan dat het niet vaak voorkomt dat kinderen zelf iemand meenemen naar het kindgesprek. Slechts 2 van de 16 jongeren gaf aan niet alleen naar het gesprek te zijn gegaan, waarbij de voogd en ouders genoemd werden als extra aanwezigen. De overwegingen om deze personen mee te nemen waren omdat het van de ouders moest ($n=1$) en “omdat dit zo was vastgesteld” ($n=1$). Dat slechts een kleine minderheid van de jongeren iemand meenam naar het gesprek wil echter niet zeggen dat jongeren dit niet zouden willen. Aan de jongeren die alleen naar het kindgesprek bij de rechtbank zijn gegaan is gevraagd of ze het fijn zouden hebben gevonden om iemand mee te nemen. De 9 jongeren die deze vraag beantwoordden waren hier verdeeld over: 3 zouden dit niet fijn vinden, 4 wel, en 2 twijfelden (weet ik niet). De vraag wie jongeren dan mee zouden willen nemen werd slechts door 1 deelnemer beantwoord met ‘mijn moeder’. Er is dus verdeeldheid onder jongeren over het meenemen van een vertrouwenspersoon; ondanks de kleine steekproef lijkt het wel alsof er meer behoefte aan is dan nu in de praktijk gebeurt.

Ouders waren daarentegen bijzonder positief over de optie om iemand mee te nemen naar het kindgesprek. In totaal 59 ouders (95%) vonden dit een goed idee. Via een open vraag is onderzocht wie ouders hiervoor het meest geschikt vinden. Deze vraag is voorgelegd aan alle ouders, dus ook ouders wiens kind niet met de rechter heeft gesproken. Alle antwoorden zijn weergegeven in Tabel 9. De antwoorden die het meest gegeven zijn waren *“een onafhankelijk persoon”*, *“iemand die het kind vertrouwt”*, en *“iemand die het kind zelf kiest”*. Deze antwoorden zijn vaak in één adem genoemd, zo antwoordde een ouder: *“Door het kind gekozen persoon. (...) Essentieel is dat het kind de persoon vertrouwt”*. Een andere ouder noemde: *“Degene die het kind geschikt vindt. Maar liever niet de ouders, want bij discussie over omgang kunnen die het kind beïnvloeden en het kind moet zich vrij voelen een eigen mening te geven”*. Duidelijk is dat ouders het belangrijk vinden dat kinderen de persoon die zij – eventueel – meenemen naar het kindgesprek vertrouwen. De kans is dan groter *“dat het kind zich vertrouwd voelt om te praten en die kans is groter als een kind zelf de vertrouwenspersoon mag uitzoeken”*. In deze lijn is het antwoord *“een persoon bij wie ze zich veilig voelen”* ook herhaaldelijk genoemd. Een persoon die volgens ouders ook geschikt zou zijn als vertrouwenspersoon, is een gedragsdeskundige. Hierbij werd toegevoegd dat het belangrijk is dat deze expert kinderen vaker spreekt: *“Niet een persoon die het kind 1 a 2 maal ziet/sprekt”*. Een ouder lichtte toe: *“Een vertrouwenspersoon die ook de omstandigheden thuis in kaart heeft gebracht. Hier is veel tijd voor nodig in complexe situaties en dan heb ik het niet over vechtscheidingen, maar scheidingen waarvan 1 van de ouders de kinderen in zijn of haar macht heeft.”* Waar een deel van de ouders vooral de expertise van een gedragsdeskundige belangrijk vond, waren er ook ouders die het belangrijk vonden dat een vertrouwenspersoon kennis had van de rechtspraktijk. Een persoon met juridische achtergrond zoals een advocaat werd dan ook enkele keren genoemd.

Tabel 9. Ouders geven aan wie zij het meest geschikt vinden om het kind te begeleiden tijdens het kindgesprek.

	N (94)	%
Een onafhankelijke persoon, géén betrokkene	24	26
Iemand die het vertrouwt	23	25
Iemand die het kind zelf kiest	18	19
Gedragsdeskundige	14	15
Iemand waar kinderen zich veilig bij voelen	13	14
Familie zoals ouders of grootouders	13	14
Andere professional (zoals leerkracht)	11	12
Iemand met juridische achtergrond, zoals advocaat	11	12
Persoon waar kind woont cq. meeste tijd mee doorbrengt	4	4
Voogd of pleegzorgwerker	3	3
Vriendje	2	2
Iemand waar de ouders het mee eens zijn	1	1

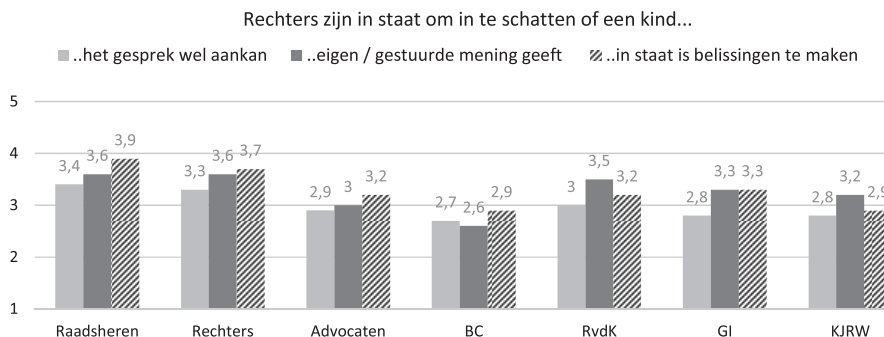
NB. Percentages tellen niet op tot 100, omdat meerdere antwoorden mogelijk waren.

4.4.5 De ervaring van het kindgesprek

Na het bespreken van de praktische opzet van het kindgesprek wordt in deze paragraaf ingegaan op hoe dit gesprek wordt ervaren. Een eerste aandachtspunt betreft de gespreksvaardigheden van de rechter: zijn rechters in staat om duidelijke vragen te stellen die kinderen begrijpen? Voelen kinderen zich op hun gemak tijdens een kindgesprek? En daarmee komt ook de (mogelijke) belasting voor kinderen aan de orde: vinden kinderen het spannend om een gesprek met de rechter te voeren? Daarnaast is aandacht voor de mate waarin het rechters lukt om de mening van het kind boven tafel te krijgen en op welke wijze dit wordt meegenomen in de uiteindelijke beslissing.

4.4.5.1 De rechter als gesprekspartner

Met verschillende stellingen is in de vragenlijst onderzocht hoe de rechter als gesprekspartner geëvalueerd wordt. In Figuur 5 zijn de stellingen weergegeven die aan deskundigen zijn voorgelegd, die alle beantwoord konden worden op een schaal van 1 (helemaal oneens) tot 5 (helemaal eens). Zoals te zien is in Figuur 5 worden de **gespreksvaardigheden van rechters** beoordeeld met scores boven de 3 en daarmee is de evaluatie overwegend positief. De raadsheren en rechters zelf zijn iets positiever dan andere deskundigen. Een wat lagere score is gegeven door bijzondere curatoren over de mate waarin rechters in staat zijn om kinderen een vertrouwd gevoel te geven. In de interviews is hierover doorgevraagd om te onderzoeken of en waarom bijzondere curatoren iets kritischer dan andere deskundigen. Hieruit kwam naar voren dat deze groep niet zo zeer bezwaren had bij de vaardigheden van de rechters maar bij de setting van het horen. Als er wat meer tijd is voor een gesprek is er meer ruimte om het kind op zijn/haar gemak te stellen.

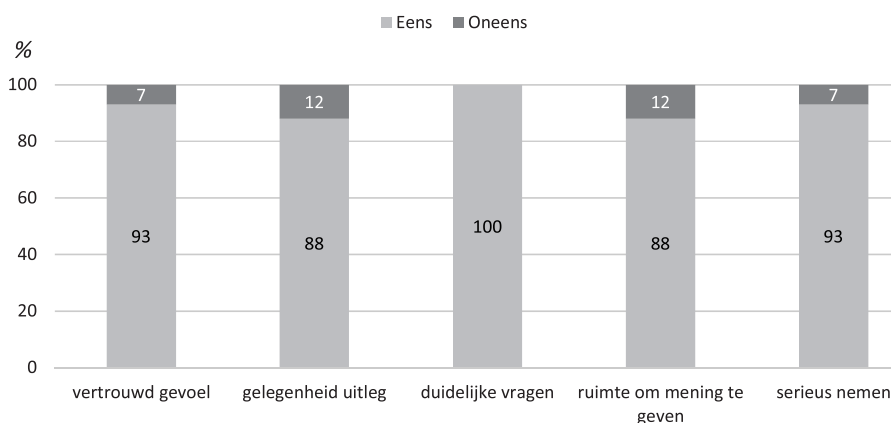

Figuur 5. Gespreksvaardigheden van rechters volgens deskundigen (gemiddelde scores).

[BC = Bijzondere Curatoren; RvdK = medewerkers Raad voor de Kinderbescherming; GI = medewerkers gecertificeerde instelling; KJRW = medewerkers kinder- en jongerenrechtswinkels]

Verder is tijdens de interviews ook met rechters wat dieper ingegaan op hun gespreksvaardigheden. Alle rechters geven aan dat ze aandacht besteden aan het wegnemen van eventuele spanning bij kinderen. *“Ik probeer ze altijd wat te kalmeren met: Ben je al een keer hier geweest? hoe ben je hier gekomen? Wat vind je ervan? Ben je heel erg zenuwachtig?”*. De start van een gesprek is dus vooral bedoeld om het kind op zijn gemak te stellen. *“Je probeert toch een beetje een ontspannen setting, misschien een grapje.”* Rechters geven aan dat ze de spanning erkennen en hier begrip voor tonen. Als er elementen zijn die de spanning verhogen, worden deze uitgelegd. Zo wordt er bijvoorbeeld uitleg gegeven over de zittingszaal indien een gesprek hier plaats vindt, en kan er worden uitgelegd waarom een rechter een toga aanheeft. Verder gaan rechters in geval van spanning niet direct over tot het onderwerp van gesprek: *“Als ik merk dat de spanning het kind een beetje dwars zit dan vraag ik bijvoorbeeld eerst naar de hobby’s”*. Daarnaast geven rechters aan dat er via dit soort indirecte vragen zoals ‘wat vind je leuk om te doen?’ ook *“vaak redelijk veel informatie naar boven komt.”* Omdat kinderen niet alleen gespannen zijn voor het gesprek, maar ook met een rechter in gesprek te gaan, maakt men ook wel eens gebruik van de geruststellende vaardigheden van de griffier: *“Wat ik ook nog wel doe; we zitten altijd met een griffier dus die stel ik dan voor en sommige griffiers kunnen heel goed kinderen op hun gemak stellen. Die laat ik dan ook wel eens het kind halen. Als het kind heel zenuwachtig is. Ik kan het ook zelf doen, maar ik heb ook griffiers die enorm geruststellend kunnen zijn.”* De start van een kind-gesprek is niet alleen bedoeld om kinderen op hun gemak te stellen, maar ook om het doel van dit gesprek toe te lichten. Zo kan aan kinderen worden gevraagd *“Weet je waarvoor je hier bent?”*. Via deze vraag kan de rechter het gesprek ook sturen naar de aanleiding en ingaan op de specifieke vraagstelling. Soms blijkt dat kinderen geen zicht hebben op de situatie en de reden van het gesprek met de rechter. *“Als ze dat niet hebben dan vind ik dat al vaak wel een beetje lastig, want dan denk ik ben ik nu de eerste die de boodschap gaat brengen?”*

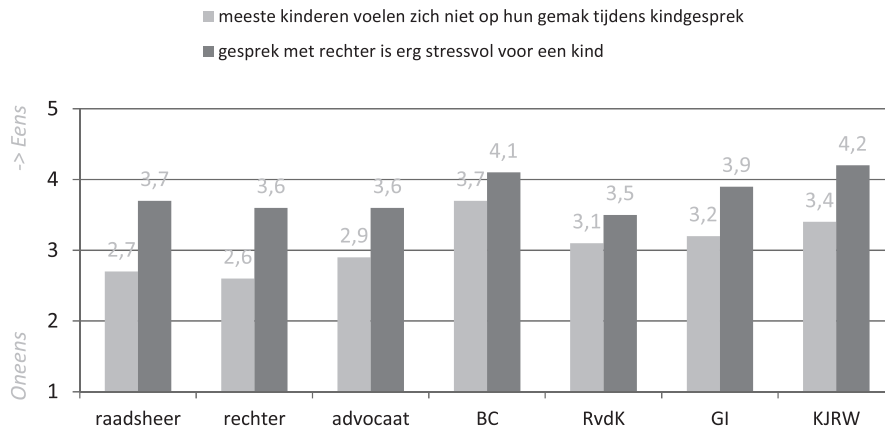
Ook aan jongeren zelf is gevraagd hoe zij de rechter als gesprekspartner hebben ervaren (N=16). In Figuur 6 is te zien dat bijna alle jongeren die met de rechter spraken positief zijn over de gespreksvaardigheden van de rechter. De rechter is volgens jongeren in staat om kinderen een vertrouwd gevoel te geven, geeft kinderen de gelegenheid om veel uit te leggen door voldoende en duidelijke vragen te stellen, en geeft ruimte aan het kind om zijn/haar mening te geven. Ook hadden jongeren sterk het gevoel dat ze serieus werden genomen tijdens het gesprek.

Figuur 6. Gespreksvaardigheden van de rechter volgens jongeren (% jongeren dat het met stellingen eens is).

4.4.5.2 Belasting voor het kind

Hoe belastend is een kindgesprek voor een minderjarige? Aan alle deskundigen is de stelling voorgelegd dat een **kindgesprek stressvol is voor kinderen**. Op een 5-puntsschaal antwoordden zij of ze het hiermee eens waren. Een hogere score correspondeert met een sterker gevoel dat het kindgesprek stressvol is voor kinderen. Ook is er een stelling voorgelegd dat **kinderen zich niet op hun gemak voelen tijdens een kindgesprek** welke op dezelfde schaal beantwoord kon worden. Een hoge score voor beide items reflecteert dus een negatief gevoel. In Figuur 7 zijn deze gevoelens weergegeven zoals gerapporteerd door de verschillende deskundigen. De Figuur laat zien dat alle deskundigen van mening zijn dat het kindgesprek stressvol is voor kinderen, waarbij de bijzondere curatoren en medewerkers van KJRW's dit gevoel het sterkst hebben. Men blijft relatief neutraal over de vraag of kinderen zich op hun gemak voelen, maar ook hier zijn de bijzondere curatoren en medewerkers van KJRW's wat negatiever dan de andere deskundigen.

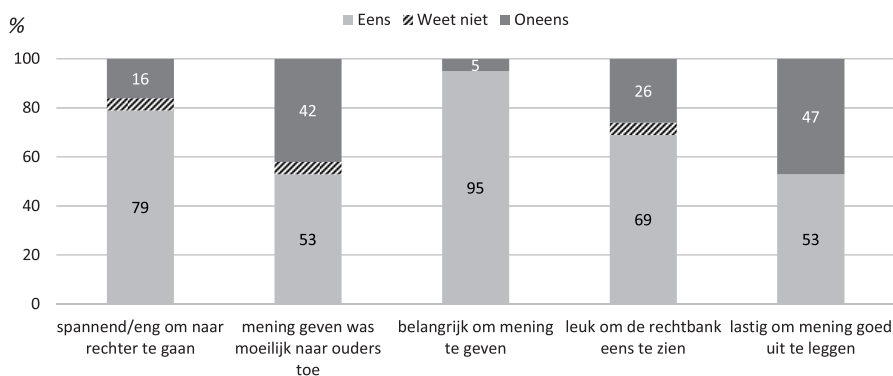
Figuur 7. Deskundigen beoordelen of a) een kindgesprek stressvol is voor kinderen, en b) of kinderen zich niet op hun gemak voelen (gemiddelden).

[BC = Bijzondere Curatoren; RvdK = medewerkers Raad voor de Kinderbescherming; GI = medewerkers gecertificeerde instelling; KJRW = medewerkers kinder- en jongerenrechtswinkels]

Tijdens de interviews is doorgevraagd over de spanning die kinderen kunnen ervaren. Bijna alle deskundigen beaamen in het interview dat de meeste kinderen spanning ervaren, dit wordt veel gezien door deskundigen die in het voortraject van een procedure met kinderen spreken. Een medewerker van een GI geeft aan: *“die kinderen zijn gespannen, allemaal, stuk voor stuk”*. Deze expliciete bewoording wordt ondersteund door collega's bij GI's, de RvdK en door bijzondere curatoren. Ook rechters zelf zien dat kinderen gespannen zijn: *“Ze vinden het allemaal spannend”, “sommige kinderen zeggen gewoon: ‘ik vind het spannend’. En soms zie je het aan ze omdat ze dan om zich heen gaan kijken of een nerveuze indruk maken.”* Spanning kan volgens rechters hoog oplopen: *“er zijn ook wel kinderen inderdaad die gewoon helemaal verstarren”*. Aan de andere kant is enige vorm van spanning ook 'normaal' te noemen. Zo beschrijft een medewerker van de RvdK: *“Het is eigenlijk schokkend als het voor een kind niet spannend is.”*

Een belangrijke vraag betreft hoe jongeren dit zelf ervaren. Om te onderzoeken of jongeren een kindgesprek stressvol vinden, is allereerst aandacht voor jongeren die niet bij de rechter zijn geweest om hun mening te geven. Opvallend is dat *geen* van deze 21 jongeren als reden hiervoor noemt dat het te spannend zou zijn om naar de rechter te gaan. Wel wordt in een open vraag (beantwoord door 5 jongeren) de spanning en hevigheid in de thuissituatie genoemd. Twee jongeren noemden dat het in die tijd moeilijk was om over de scheiding te praten: *“Scheiding was op zichzelf al heftig genoeg”*. Één van hen had geen uitnodiging ontvangen gezien de leeftijd (<12 jaar) maar gaf aan dat hij/zij bij een oproep waarschijnlijk wel besloten zou hebben om te gaan. Een derde jongere gaf aan dat de situatie na lange tijd stabiel was en *“dat liever niet helemaal om wilde gaan gooien”*. Ook praktische problemen zoals vrij vragen op school en vervoer regelen werden genoemd.

De bevinding dat **spanning voor de meeste jongeren geen drempel is** om een gesprek met de rechter te voeren, wil niet zeggen dat deze spanning er niet is. In Figuur 8 is weergegeven wat de jongeren die wél met de rechter spraken van het kindgesprek vonden. De meerderheid van de jongeren die deze vragen beantwoordden ($N=19$) was het erover eens dat het spannend is om naar de rechter te gaan. De helft van de groep vond dat het richting de ouders toe moeilijk kan zijn om je eigen mening aan de rechter te geven. Daarentegen onderstrepen jongeren het belang van het kindgesprek. Vrijwel alle jongeren gaven aan dat ze het belangrijk vonden om hun mening te geven. Dit belang zal dus zwaarder hebben gewogen dan de ervaren spanning/belasting. Een groot deel van de groep gaf bovendien aan het leuk te vinden de rechtbank eens te zien, wat aangeeft dat deze ervaring ambivalent ervaren kan worden met zowel negatieve als positieve aspecten.

Figuur 8. Jongeren evalueren het kindgesprek en de mate van spanning die ze toen ervoerden (percentages).

Samengevat kan gesteld worden dat de meeste jongeren het wel spannend vinden om naar de rechter te gaan, maar dat dit geen belemmering vormt om aan dit gesprek deel te nemen. Dit beeld wordt ook bevestigd door de antwoorden van ouders. In totaal hebben 36 ouders aangegeven of hun kind het indertijd een moeilijke beslissing vond om naar de rechter te gaan. Twaalf ouders (33%) gaven aan dat hun kind het niet moeilijk vond: “Nee, ze wilde heel graag haar mening geven en gehoord worden” en “Nee, zij wilde dit héél graag. Ze hoopte dat er nu eindelijk iemand naar haar ging luisteren”. De meerderheid van 24 deelnemers (67%) gaf aan dat hun kind dit in meer of mindere mate een moeilijke beslissing vond, maar ook voor deze groep vormde dat geen drempel om van het hoorrecht gebruik te maken.

De vraag is nu: **wat vinden kinderen spannend?** Dit is allereerst gevraagd aan jongeren zelf. In totaal hadden 15 jongeren aangegeven dat ze het spannend vonden om naar de rechter te gaan. Via een open vraag is doorgevraagd wat zij toen spannend vonden. Hierbij werden ouderfactoren het vaakst ($n=4$) genoemd. Hierbij valt te denken aan het idee dat je je ouders verraaft, je ouders tegenkomen op de zitting of op de rechtbank,

en bang zijn dat ouders je verhaal niet ondersteunen of dat ze je verhaal te horen zullen krijgen. Ook gebreken in de informatievoorziening kwamen een aantal keer ($n=4$) terug. Jongeren gaven aan dat ze niet precies wisten hoe de procedure zou verlopen en dat ze nog nooit eerder bij de rechtbank waren geweest. Verder werd spanning omtrent de beslissing enkele keren ($n=3$) gerapporteerd, waarbij er soms spanning was voor het horen van de uitspraak maar ook vanwege het feit dat de beslissing van de rechter grote gevolgen had voor de jongere. Twee jongeren noemden dat het spannend was om de eigen mening te gaan geven, omdat zij *alleen* het gesprek ingingen ($n=1$) of omdat ze de persoon met wie ze gingen praten niet kenden ($n=1$). Als laatste werden praktische zaken genoemd ($n=2$). Denk hierbij aan de beveiligingspoortjes bij binnenkomst van de rechtbank. Ook werd gerapporteerd dat vervoer geregeld was door de Dienst Vervoer & Ondersteuning, waardoor een jongere zich *"net een crimineel"* voelde. Deze bussen worden gebruikt voor arrestantenvervoer en soms ook in de gesloten jeugdzorg.

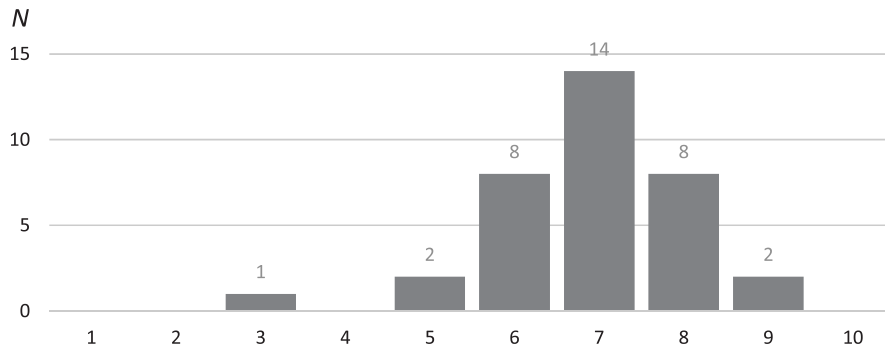
Ook de deskundigen gaven tijdens de interviews verklaringen voor de spanning die kinderen ervaren. Volgens hen hangt dit deels samen met het onderwerp. Een bijzondere curator geeft aan: *"Als kinderen bij mij komen in mijn rol als bijzonder curator of mediator, dan is er een groot conflict waardoor ouders bij de rechterlijke macht terecht zijn gekomen. Ik kan wel merken dat het voor kinderen best spannend kan zijn en dat ze er tegenop zien."* Een terugkerend en veelbesproken thema was dat spanningen grotendeels veroorzaakt worden door onvoldoende informatie en onjuiste verwachtingen. Dat begint al bij de procedures in het voortraject. *"De raad wordt vaak gezien als de organisatie die de kinderen uit huis haalt, dus in dat opzicht vinden ze het spannend"*, aldus een medewerker van de RvdK. Spanningen kunnen volgens deskundigen verder toenemen als er vervolgens een gesprek met een rechter plaats vindt. Een medewerker van een GI benadrukt: *"Kinderen zijn nog nooit bij de rechtbank geweest. (...) Een rechtbank is een hele formele setting."* Volgens een collega van een GI merk je die spanning door veel vragen over de procedure: *"Kinderen zijn er niet altijd goed in om te zeggen van ik ben zenuwachtig of wat dat ook, maar wel dat ze vragen stellen over hoe het gaat en hoe kan ik dat dan doen"*. Zowel medewerkers van GI's, RvdK als bijzondere curatoren geven aan dat kinderen veel vragen hebben over wat er gaat gebeuren. Een bijzondere curator beschrijft: *"Er wordt niet goed uitgelegd wat ze dan gaan bespreken. Daar train ik die kinderen dan wel vooraf in zodat ze ook echt weten waar ze aan toe zijn, wat de bedoeling is."* Ook medewerkers van de RvdK ervaren dit: *"Ik heb wel eens gehad met eentje die dacht dat het een soort examen was, die was helemaal nerveus. Ik zei je kan geen fout antwoord geven. Elk antwoord is goed, er is geen fout antwoord want het gaat om jouw mening. Om ze zo een beetje gerust te stellen."* Hoewel bijna alle deelnemers die in het voortraject met kinderen spreken aangeven dat ze kinderen willen voorlichten om spanning weg te nemen, werd ook duidelijk dat dit gezien de non-uniformiteit in de opzet van een kindgesprek soms een uitdaging is. Een medewerker van een GI zegt: *"Ik merk dat ik een kind niet goed kan voorbereiden op een kindverhoor, omdat ieder kindverhoor anders is. Wij hebben hier, en dan kan ik alleen voor rechtbank [x] spreken,*

rechters die de toga uitdoen, rechters die de toga aanlaten. Ik kan het een kind niet uitleggen want ik weet het nooit."

Een andere oorzaak voor spanning die door veel deskundigen werd genoemd, is de confrontatie met ouders. In alle gevallen wordt aangegeven dat dit samenhangt met de planning van een kindgesprek direct voor de zitting zelf: *"Dan zien ze ouders waar ze net een probleem mee hebben, dat is emotioneel en niet zo prettig natuurlijk"*, aldus een bijzondere curator. Ook rechters erkennen dit en geven aan dat ze daarom het kindgesprek het liefst op een andere dag plannen dan de zitting. Dit blijkt logistiek gezien echter niet altijd mogelijk, en hangt vooral ook samen met het type zaak. Verschillende rechters geven aan dat het kindgesprek in het kader van een gezag- en omgangszaak enkele weken voor de zitting plaats vindt, maar *"in OTS zaken horen wij kinderen altijd direct voorafgaand aan de zaak"*. Dit maakt het voor dit soort zaken onmogelijk om de kindgesprekken op een andere dag te plannen waarop kinderen de ouders niet tegen hoeven te komen. Toch worden er wel eens uitzonderingen gemaakt: *"Als er iets is in de verhouding van ouder en kind, dat het dusdanig belangrijk is om dat wel uit elkaar te trekken, omdat het echt geen goed idee is dat ze elkaar bijvoorbeeld op de gang tegen komen, dan willen we dat nog wel anders doen."* Bij de rechtbank Amsterdam worden kinderen vanaf 8 jaar gehoord en wordt hier standaard rekening gehouden met de confrontatie met ouders: *"Voor de acht tot twaalf jarigen die bijvoorbeeld voor een machtiging uithuisplaatsing komen, hebben wij wel als uitgangspunt dat zij sowieso op een andere dag worden gehoord, dat is een uitzondering heel specifiek voor deze groep. De reden waarom wij het bij deze groep niet op dezelfde dag willen hebben is om die kinderen niet te confronteren met hun beide ouders op de gang."* Een andere rechter geeft aan dat het horen van kinderen op een aparte dag een bijkomend voordeel heeft: *"Dan kun je het nog even laten bezinken en daarna kun je dan het gesprek met de ouders voeren, want nu is dat soms in een moeite door."*

4.4.5.3 Mening van het kind vangen en wegen

Tijdens het kindgesprek mag het kind zijn/haar mening uitleggen aan de rechter. Een laatste vraag in deze paragraaf betreft de mate waarin het rechters lukt om deze **mening boven tafel te krijgen tijdens het kindgesprek**. In totaal 35 rechters en raadsheren hebben in de vragenlijst aangegeven hoe goed hen dit lukt, op een schaal van 0 (helemaal niet) tot 10 (heel goed). Zoals weergegeven in Figuur 9 is er drie keer een onvoldoende (<6) gegeven, waarmee wordt aangegeven dat het niet goed lukt om de stem van het kind te vangen. De overige scores waren alle voldoende variërend van 6 tot 9. Het gemiddelde van alle antwoorden was een 6.9 ($SD=1.18$) en vooral de score 7 is vaak toegekend (zie Figuur 9). Hoewel dit een ruime voldoende is, laat het ook zien dat er enigszins gereserveerd geantwoord wordt op deze vraag. Op een schaal van 0 tot 10 kan men een 7 opvatten als redelijke tevredenheid; slechts een derde van de rechters en raadsheren geeft een hoge beoordeling van een 8 of 9. Uiteraard is deze beoordeling subjectief en geeft de ene persoon sneller een hogere score dan een ander.

Figuur 9. Rechters en raadsheren (aantallen) over hoe goed het lukt om de stem van het kind boven tafel te krijgen tijdens een kindgesprek. Een hogere score reflecteert het gevoel dat dit goed lukt.

In lijn met de redelijke – en dus niet hoge – tevredenheid over het vangen van de mening van een kind tijdens een kindgesprek, zijn rechters en raadsheren ook verdeeld over de vraag of het kindgesprek in het algemeen geschikt is om de stem van het kind boven tafel te krijgen. Op deze vraag antwoordden 22 rechters en raadsheren (65%) dat het kindgesprek hiervoor geschikt is, hun 12 collega's (35%) vonden ofwel van niet ($n=5$) of wisten dit niet ($n=9$). Opvallend was dat enkele andere beroepsgroepen veel minder overtuigd waren dat het **kindgesprek geschikt is om de mening van het kind te bevragen**. Van de medewerkers van de GI en KJRW vindt ongeveer 40% het kindgesprek geschikt, en van de bijzondere curatoren betreft dit slechts 19%. Als reden noemen zij dat het gesprek te kort duurt. In de vragenlijst wordt door bijzondere curatoren verder opgemerkt dat het kindgesprek met name in complexe gevallen zoals situaties waar een kind knelt zit tussen de strijd van de ouders niet voldoende is.

In welke mate wordt de mening van het kind meegenomen in het maken van een beslissing? De meeste jongeren hebben hier een goed gevoel over. Van de 16 jongeren die hierover een vraag beantwoordden vond de meerderheid van 10 jongeren (63%) dat de rechter hun mening goed had meegenomen in de uiteindelijke beslissing; 5 jongeren (31%) waren het hiermee oneens en 1 jongere wist dit niet goed (6%). Ook aan rechters en raadsheren is gevraagd hoe zwaar de informatie uit het kindgesprek meeweegt in de uiteindelijke beslissing. Geen enkele deelnemer gaf hierbij aan dat de mening van het kind *niet* meegenomen wordt; ook de optie dat de mening van het kind cruciaal en doorslaggevend is werd niet genoemd. Hoe wordt de mening van het kind dan meegenomen? Bijna een derde van de rechters en raadsheren ($n=11$, 31%) gaf aan dat de mening van het kind een aanvulling is. Iets meer dan de helft ($n=19$, 53%) rapporteerde dat de mate waarin de mening wordt meegenomen kan variëren, waarbij genoemd wordt dat de mening sterker wordt meegewogen als een kind ouder is. Ook wordt genoemd dat het type zaak bepalend kan zijn, met als voorbeeld dat de mening eerder wordt meegenomen in een zaak over hoofdverblijf dan in

een zaak over gezag, of eerder in geval van misbruik dan in geval van een loyaliteitsconflict. Dit beeld wordt bevestigd door antwoorden van andere deskundigen: ook hun indruk is dat er geen standaard gewicht wordt toegekend aan de mening van het kind. Naast leeftijd van het kind en type zaak voegen zij ook de aanwezigheid van loyaliteitsconflicten toe als belemmering voor het zwaar meewegen van de mening van het kind. Tijdens de interviews noemden rechters dit zelf ook. De 5 geïnterviewde rechters gaven aan dat ze vooral aan het taalgebruik van een kind merken dat een mening gestuurd kan zijn: *“wanneer een kind een woord gebruikt wat echt niet past bij hoe ze verder communiceren”*. Hier wordt vervolgens rekening mee gehouden bij het nemen van een beslissing: *“...dat ik minder snel met het kind zal meegaan, omdat je denkt dat het de stem van een van de ouders is.”* Een factor die rechters zelf niet noemden, maar wel door andere deskundigen werd gegeven, is de mondigheid van een kind. Andere deskundigen zoals advocaten, medewerkers van de RvdK en GI hebben de indruk dat de mening van een kind eerder wordt meegenomen als een kind verbaal gezien sterker is. Kortom, dat een deel van de jongeren het gevoel heeft dat zijn/haar mening niet is meegenomen door de rechter past bij de reflectie van deskundigen over de invloed van omstandigheden en ontwikkeling van het betreffende kind.

4.4.6 Na het kindgesprek

Ook de procedure na afloop van een kindgesprek is bevraagd. Hierbij gaat het vooral om praktische zaken zoals de vastlegging van het kindgesprek. De terugkoppeling richting het kind is eveneens een belangrijk aandachtspunt.

4.4.6.1 Vastlegging van het kindgesprek

Bijna alle rechters en raadsheren ($n = 33$, 92%) gaven in de vragenlijst aan dat het **kindgesprek schriftelijk wordt vastgelegd**. Bij rechtbanken lijkt dit in de helft van de gevallen te gebeuren via een schriftelijke samenvatting ($n=13$) en in de andere helft door het hele gesprek uit te schrijven ($n=13$). Ook de raadsheren geven aan dat het gesprek wordt samengevat ($n=5$) of helemaal uitgeschreven ($n=2$). De uitwerking wordt volgens de deelnemers uitgevoerd door de griffier. De respondenten die aangeven dat er geen officiële schriftelijke samenvatting of rapportage wordt gemaakt, geven aan dat de griffier wel aantekeningen maakt tijdens het gesprek. Naast de vraag over de uitwerking van het kindgesprek hebben we ook gevraagd of de informatie die het kind heeft gegeven wordt opgenomen in de beschikking. Zeven deelnemers (19%) geven duidelijk aan dat dit niet of vrijwel nooit gebeurt, twaalf (33%) noemen dat zij dit zeer beknopt doen. De overige 17 deelnemers (47%) rapporteren dat dit varieert afhankelijk van de omstandigheden. Terwijl de meeste deelnemers ($n=9$) noemen dat dit verschilt per zaak, valt op dat ook 3 keer de vertrouwelijkheid van de gegeven informatie genoemd wordt. Zo zegt een van de deelnemers dat de informatie wordt opgenomen

in de beschikking “als het kind toestemming heeft gegeven dat wat hij/zij tegen de rechter zegt mag worden gedeeld met de anderen”. Daarnaast zijn enkele deelnemers ($n=3$) terughoudend vanwege mogelijk schadelijke gevolgen voor het kind na de zitting. Er wordt genoemd dat de kwaliteit van de ouder-kind relatie in het oog wordt gehouden en dat voorkomen moet worden dat ouders een kind iets gaan verwijten. Als laatste werd ook genoemd ($n=1$) dat het wordt opgenomen indien de beslissing van de rechter niet overeenkomt met de wens van het kind (“dan leg ik uit waarom ik het anders doe”).

4.4.6.2 Terugkoppeling richting het kind

Vervolgens is ook onderzocht of **kinderen na het kindgesprek een terugkoppeling krijgen**. Als eerste is aan rechters gevraagd of kinderen geïnformeerd worden over wat er verder zal gebeuren met de informatie die hij/zij heeft gegeven en over het oordeel van de rechter. Alle deelnemende rechters en raadsheren hebben geantwoord dat zij zelf aan het kind uitleggen wat zij zullen doen met de informatie die uit het kindgesprek naar voren komt. Dit betekent dat dit waarschijnlijk besproken wordt tijdens het kindgesprek. Over de vraag of kinderen een terugkoppeling krijgen van het oordeel van de rechter is meer verdeeldheid. In totaal 12 (33%) rechters en raadsheren gaven aan dat het kind dit *niet* van hen te horen krijgt. Er wordt hierbij wel aangegeven dat er op zitting wordt gevraagd welke van de aanwezigen deze beslissing gaat doorgeven aan het kind (voogd, ouder, etc). De meerderheid van de rechters en raadsheren ($n=16$, 44%) gaf aan dat de wijze van terugkoppeling verschilt per rechtszaak. Zo wordt er aangegeven dat terugkoppeling vaker voorkomt als het kindgesprek direct voor de zitting heeft plaatsgevonden, als het kind in de gang zit te wachten, of als het kind in de rechtszaal aanwezig is. Hierbij gaat het vooral om kindbeschermingsmaatregelen. Rechters geven aan dat er bij een ondertoezichtstelling, waar doorgaans direct uitspraak wordt gedaan na de zitting, vaker terugkoppeling kan worden gegeven aan kinderen. In de interviews wordt dit verder toegelicht door rechters: *“Ondertoezichtstellingen en uithuisplaatsingen die spreken we af op zitting, dan roep ik ook altijd het kind terug en dan ben ik degene die het kind vertelt wat er besloten is.”* Een collega-rechter bevestigt dit en voegt toe: *“Op het moment dat kinderen er niet bij zijn – op familiezittingen zijn ze er nooit bij – dan is er na vier tot zes weken een uitspraak. Ik ga dan kijken wat je in de beschikking kan zetten. (...) Ik vind het wel fijn dat kinderen zeker bij vervelende beslissingen weten wat er besloten is en waarom, alleen het gaat niet altijd.”* Hierbij wordt onder andere benadrukt dat er een discrepantie is in het taalgebruik dat in de rechtspraktijk gehanteerd wordt en het taalgebruik dat in de informatievoorziening richting kinderen nodig zou zijn: *“De rechter spreekt via zijn beschikking, zijn vonnis en niet op een andere manier. Daar kom je op een hele principiële discussie aan, moeten wij nu kinderen op een aparte manier gaan informeren over wat de beslissing is? En wat staat daar dan tegenover? Betekent dat dan dat we twee beschikkingen moeten gaan schrijven? Of een beschikking en een brief?”*

Er is in dit kader ook met rechters gesproken **of er voor kinderen een kindvriendelijke uitspraak beschikbaar is**. Uit de vragenlijsten blijkt dat dit nauwelijks het geval is: de meerderheid van de rechters en raadsheren ($n=30$, 83%) geeft aan dat dit zelden of nooit gebeurt. Zoals eerder genoemd zien rechters veel praktische uitdagingen bij het opstellen van een kindvriendelijke uitspraak die bovenop de reguliere beschikking komt. Rechters geven aan dat er geen tijd of geld beschikbaar is om dit in elke zaak te doen: *“met de hoeveelheid zaken die we hebben is het onbegonnen werk om in alle zaken kindvriendelijke beschikkingen te gaan schrijven”*. Tegelijkertijd hebben rechters de vraag of kinderen wel behoefte aan een dergelijk product: *“kindvriendelijke uitspraken, dat vind ik ook altijd een beetje ingewikkeld. Ik vraag me ook af of ze dat echt lezen namelijk”*. Een collega noemde als alternatief om kinderen via een andere weg schriftelijk te informeren over de uitspraak: *“In sommige gevallen vraag ik ze of ze het fijn vinden wanneer ik ze er iets over zal vertellen en dan schrijf ik er soms nog een briefje over. Dat is dan een kindvriendelijk briefje waarin verteld wordt wat er is besloten en waarom. Het ligt een beetje aan wat voor soort zaak, ik doe het niet bij elke zaak, dat lukt absoluut niet. Het is ook niet altijd nodig, maar soms heb je zaken dat je denkt ik wil niet dat ze het van één van de twee ouders horen, dan hou ik de regie zelf in de handen.”* Ook wordt genoemd dat mondelinge uitleg voor kinderen misschien een geschikter medium kan zijn: *“Als je die boodschap aan een kind wil geven dan zou je dat misschien nog beter aan het kind kunnen vertellen in een gesprek (...) Ik zei ook al tegen die kinderen, als er nou dadelijk iets gebeurt en het is je niet duidelijk of je snapt het niet, (...) je kan ook naar de griffier bellen.”*

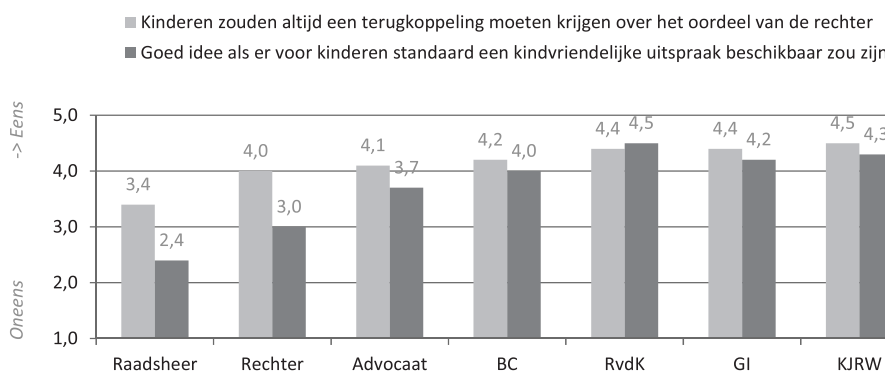
Ook aan jongeren is gevraagd in welke mate zij na afloop van een procedure terugkoppeling ontvangen. Zoals te zien is in Tabel 10 is er verdeeldheid over de mate waarin jongeren uitleg krijgen over de verdere procedure (stelling 1) en de terugkoppeling ten aanzien van het besluit van de rechtbank (stelling 2). Deze verdeeldheid past bij de antwoorden van de deskundigen dat de mate van terugkoppeling na afloop van een procedure verschilt per type zaak. Een eenduidig antwoord volgde op de stelling of er iemand met het kind had nagepraat over het gesprek (stelling 3); dit gebeurde vrijwel niet.

Tabel 10. Informatievoorziening na afloop van een kindgesprek, volgens jongeren.

	N	Eens	Weet niet meer	Oneens
1. Na afloop werd mij verteld hoe het verder zou gaan (bijvoorbeeld of ik te horen zou krijgen wat de rechter had besloten)	17	6 (35%)	3 (18%)	8 (47%)
2. Ik heb van de rechtbank te horen gekregen wat de rechter had besloten (bijvoorbeeld via een brief van de rechter zelf)	16	6 (38%)	0 (0%)	10 (62%)
3. Iemand bij de rechtbank heeft nog even met me nagepraat over het gesprek	16	1 (6%)	0 (0%)	15 (94%)

Als laatste zijn ouders bevraagd over de informatievoorziening na afloop van een kindgesprek. In totaal gaf 66% van 56 ouders aan dat niemand bij de rechtbank het kind na afloop had uitgelegd wat de rechter had besloten. Slechts 11% gaf aan dat dit wel gebeurd was, en de overige 24% gaf aan het niet te weten. Bijna de helft van de ouders (45%) gaf daarentegen wel aan dat kinderen een brief hadden ontvangen over de uitspraak van de rechter.

Kortom, het lijkt er dus op dat de **terugkoppeling richting kinderen** nog niet standaard ingebed is. **De vraag is of dit wel wenselijk is.** Allereerst is aan deskundigen gevraagd of ze vinden dat kinderen terugkoppeling over het oordeel van de rechter zouden moeten krijgen, en of ze vinden dat er voor kinderen standaard een kindvriendelijke uitspraak beschikbaar zou moeten zijn. Deze resultaten zijn weergegeven in Figuur 10. Er wordt meteen zichtbaar dat de raadsheren deze onderdelen wat lager scoren dan de andere deskundigen, met name wat betreft de beschikbaarheid van kindvriendelijke uitspraken. Rechteren geven iets hogere scores maar er is eenzelfde patroon zichtbaar waarbij het belang voor kindvriendelijke uitspraken twijfelachtig is.

Figuur 10. Deskundigen over het belang van terugkoppeling aan kinderen en de beschikbaarheid van een kindvriendelijke uitspraak (gemiddelden).

[BC = Bijzondere Curatoren; RvdK = medewerkers Raad voor de Kinderbescherming; GI = medewerkers gecertificeerde instelling; KJRW = medewerkers kinder- en jongerenrechtswinkels]

Zoals reeds besproken zien rechters vooral **praktische problemen voor wat betreft het terugkoppelen van het oordeel**. Dit geldt ook voor het opstellen van kindvriendelijke uitspraken: *“Moeten wij nu kinderen op een aparte manier gaan informeren over wat de beslissing is? En wat staat daar dan tegenover? Betekent dat dan dat we twee beschikkingen moeten gaan schrijven? Of een beschikking en een brief?”* Een van de geïnterviewde rechters besprak de mogelijkheid om naast de uitspraak een begeleidende brief te sturen aan de jongeren met een korte uitleg. *“Dat is ook weer ingewikkeld, want de rechtbank communiceert in een beschikking en niet in een brief. Dus het is ook wel ingewikkeld hoe je dat nou inkleedt.”* Samengevat kan gesteld worden dat de vertaling van de uitspraak voor het kind wel belangrijk wordt gevonden, maar dat er vragen zijn bij

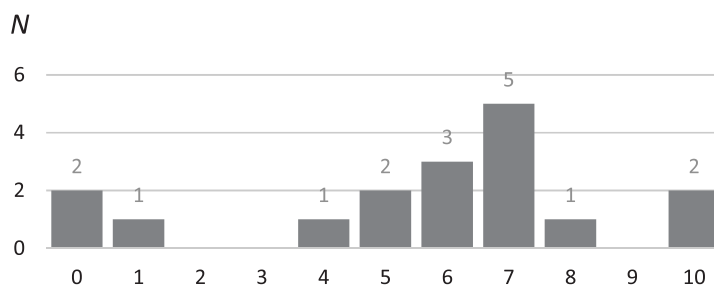
de praktische uitvoerbaarheid. Één van de rechters suggereerde: *“Hier zou het denk ik heel fijn zijn als er gewoon standaard een bijzondere curator is die met het kind gaat zitten en zegt wat in de beschikking staat, wat dat betekent en waarom de rechter dat vindt. Dat je een soort spreekbuis hebt, dat zou fijn zijn.”* Op dit moment wordt deze taak uitgevoerd door ouders. Verschillende rechters geven aan dat ze tijdens de zitting de ouders erop attenderen om het besluit aan de kinderen te vertellen, of ze vragen wie dit op zich zal nemen. *“Dat is natuurlijk een risico, omdat je niet precies weet hoe dat zal gaan en hoe dat wordt teruggekoppeld. Maar dat is denk ik wat we op dit moment als middel hebben.”*

4.4.7 Wensen en behoeften tot aanpassing van het hoorrecht

Nu de praktijk van het hoorrecht uitgebreid besproken en geëvalueerd is, is het tijd om na te denken over mogelijke aanpassingen binnen het hoorrecht. Is er vanuit jongeren en de rechtspraktijk behoefte om zaken te wijzigen of anders vorm te geven?

4.4.7.1 Tevredenheid over het kindgesprek

Om te onderzoeken of er behoefte is aan wijziging vanuit jongeren, is ten eerste gevraagd naar hun **tevredenheid over het kindgesprek**. Op een schaal van 1 tot 10 beantwoordden 17 jongeren de vraag “Als je terugkijkt op het gesprek met de rechter, ben je dan tevreden over hoe dat gesprek ging?” De gemiddelde score was hierbij een 5,7 (SD=2,98). Deze krappe voldoende is mede het resultaat van 6 jongeren die deze vraag met een onvoldoende (cijfer <6) beantwoordden, zoals zichtbaar wordt in Figuur 11. Ook is gevraagd of jongeren uiteindelijk een goed gevoel hadden over het gesprek met de rechter. Hierbij gaven 5 jongeren aan dat dit niet het geval was, maar voor de meerderheid van 11 jongeren was dit wel het geval. Hieruit blijkt dat een deel van de jongeren niet tevreden is over hoe het kindgesprek verloopt.

Figuur 11. Tevredenheid van jongeren over het kindgesprek. Een hogere score reflecteert een hogere mate van tevredenheid over het kindgesprek.

In een open vraag noemden **jongeren** aspecten waar ze **bijzonder tevreden** over waren. De 15 jongeren die deze vraag beantwoordden waren het erover eens dat er goed naar hen geluisterd werd. Het gevoel dat ze gehoord werden en dat iemand serieus naar ze luisterde werd bijzonder gewaardeerd. Ook de gespreksvaardigheden van de rechter werden genoemd waarbij de rechter goede vragen stelde, het kind veel ruimte gaf om te spreken, en vriendelijk overkwam.

Ook is aan jongeren gevraagd waar zij **niet tevreden** over waren. Een antwoord dat vaak ($n=5$) terugkwam is dat jongeren beter geïnformeerd zouden willen worden over de procedure, wat je kunt verwachten, praktische zaken zoals waar je naartoe moet, en terugkoppeling achteraf. Ook de duur van het gesprek wordt door een aantal jongeren genoemd ($n=4$) waarbij ze aangeven dat het gesprek te kort duurt. Voor wat betreft de setting wordt ook de ruimte genoemd ($n=1$) als niet kindvriendelijk. Waar de gespreksvaardigheden eerder als positieve aspecten genoemd werden, zijn er ook jongeren die hier minder tevreden over waren. Het betreft een minderheid die liever had gezien dat de rechter nog wat meer door zou vragen ($n=2$). Een andere opmerking dat een jongere zich niet op zijn/haar gemak voelde had meer te maken met de aanwezigheid van een griffier ($n=1$), wat voor een ongemakkelijke situatie zorgde. Als laatste is ook genoemd dat de rechter niet meeging in de mening van het kind ($n=2$).

4.4.7.2 Direct vs. indirect horen

Als alternatief voor het kindgesprek bij de rechtbank wordt wel eens geopperd om het kind indirect te horen door iemand anders, die vervolgens voor terugkoppeling naar de rechter zorgt. In dit onderzoek is gevraagd of deskundigen de **voorkeur geven aan direct of indirect horen**. In totaal sprak 56% van de deelnemers zijn voorkeur uit voor direct horen door de rechter, en ongeveer 36% prefereerde indirect horen. Een resterende 8% had geen voorkeur. In Tabel 11 zijn de antwoorden gesplitst per beroepsgroep. Er wordt meteen duidelijk dat er van bijna alle groepen deelnemers minstens de helft de voorkeur geeft aan direct horen, met in bepaalde gevallen zelfs een grote meerderheid.

Tabel 11. Deskundigen over de geschiktheid van het kindgesprek en (in)direct horen.

	Direct	Indirect	Weet niet
Raadheer (N=9)	6 (67%)	2 (22%)	1 (11%)
Rechter (N=26)	23 (85%)	3 (12%)	1 (4%)
Advocaat (N=36)	19 (53%)	16 (44%)	1 (3%)
BC (N=21)	4 (19%)	15 (71%)	2 (10%)
RvdK (N=62)	42 (68%)	15 (24%)	5 (8%)
GI (N=55)	29 (53%)	21 (38%)	5 (9%)
KJRW (N=15)	7 (47%)	8 (53%)	0 (0%)

Noot. BC = Bijzondere Curatoren; RvdK = medewerkers Raad voor de Kinderbescherming; GI = medewerkers gecertificeerde instelling; KJRW = medewerkers kinder- en jongerenrechtswinkels.

Van de rechters geeft 85% aan direct horen te prefereren, wat duidelijk maakt dat rechters het kind over het algemeen zelf willen spreken. Opmerkelijk is dat er één groep deelnemers liever de vorm van indirect horen zou zien, en dat zijn de bijzondere curatoren. Bij de vraag wie er het meest geschikt zou zijn voor indirect horen indien dit de praktijk zou zijn, dan geeft deze groep aan zichzelf geschikt te vinden.

Via de interviews is onderzocht waarom **bijzondere curatoren een sterke voorkeur hebben voor indirect horen**. De hoofdreden die bijzondere curatoren gaven, was dat ze vaker en intensiever met kinderen bezig zijn waardoor ze een betere inschatting kunnen maken van het kind en de situatie: *“als je meer tijd kunt besteden aan de gesprekken kun je een completer beeld en genuanceerder beeld geven aan de rechter, waardoor er een beter besluit genomen kan worden.”* Een van de curatoren beschreef dat deze professionals *“heel goed de stem van het kind kunnen vertalen waardoor direct horen eigenlijk ook niet meer nodig is”*. Bijzondere curatoren geven aan dat ze een uitgebreid verslag schrijven inclusief letterlijke bewoordingen van een kind, wat een voordeel zou kunnen zijn bij direct horen. De bijzondere curatoren geven echter aan te begrijpen dat rechters voor de beeldvorming een kind zelf willen zien. Een van de geïnterviewden stelt voor: *“Ik zou dan meer denken aan een andere oplossing dat je als bijzonder curator bijvoorbeeld een opname maakt van een stukje van het gesprek met het kind en dat je zorgt dat dat dan ook mee kan komen.”*

Met alle deskundigen is tijdens de interviews gesproken over **voor- en nadelen van direct en indirect horen**. Ondanks de voorkeur voor direct horen van vele deelnemers, erkende men dat indirect horen ook enkele voordelen had. Ten eerste werd genoemd dat er meer aandacht geschonken kan worden aan contextuele factoren zoals duur en locatie van een gesprek. Als niet de rechter het kind hoort maar een andere professional, kan deze een meer kindvriendelijke locatie uitkiezen wat het gesprek ten goede komt. Ook kan er meer tijd uitgetrokken worden voor het gesprek zodat kinderen zich op hun gemak voelen en de echte stem van het kind boven tafel komt. Een tweede voordeel dat voornamelijk bijzondere curatoren noemen, is dat indirect horen betekent dat er in verband met overdracht aan de rechter een uitgebreid verslag dient te verschijnen van het kindgesprek. Dit is volgens de curatoren ook handig als een zaak langer aanhoudt *“zodat het ook nog een keer terug te lezen is”*. Rechters zouden die informatie ook prettig vinden maar niet in de plaats van hun eigen gesprek met een kind. Een rechter geeft aan: *“ik zou het heel fijn vinden als er bijvoorbeeld door een bijzonder curator al eerder is gesproken met zo’n kind waar dan een kort verslagje van ligt. Dat je toch al een beetje meer een beeld hebt van wat er speelt en hoe het zit en dat dan nog een keer in een kort gesprekje te bespreken.”* Een derde voordeel dat werd genoemd is dat indirect horen mogelijk minder spannend zou kunnen zijn voor kinderen. *“Bij direct horen kan de drempel wel hoog zijn; het is toch de rechtbank waardoor je opgeroepen wordt. Je komt in gesprek met een rechter, dat is gewoon spannend voor kinderen”* aldus een medewerker van de RvdK. Tegelijkertijd wordt duidelijk dat men indirect horen niet de oplossing voor dit probleem vindt.

Deskundigen zien liever dat *“de voorbereiding en toeleiding naar de rechtbank”* verbetert (medewerker van een GI) aangezien dit samenhangt met spanning bij het kind (zoals reeds besproken onder paragraaf 4.4.5.2, belasting voor het kind). Ook wordt door verschillende deskundigen genoemd dat indirect horen mogelijk in gevallen van extreme spanning ten aanzien van het kindgesprek of de rechtbank ingezet zou kunnen worden. Een medewerker van een GI beschrijft dat hij *“eerder daarvoor zou gaan dan dat de stem van het kind helemaal niet gehoord wordt.”* Ook rechters noemen dit punt en vullen aan dat indirect horen ingezet zou kunnen worden als blijkt dat de stem van het kind niet goed te vangen is in een kindgesprek: *“In dat soort gevallen kun je dan een bijzondere curator benoemen”*. Hieruit blijkt al dat rechters liever zelf met het kind spreken en dat spraken zij ook expliciet uit. Een rechter over de optie indirect horen: *“We zijn daar heel duidelijk in, niet doen, niet doen.”* Enkele rechters anticipeerden daarbij op mogelijke bezwaren dat rechters niet zijn opgeleid om met kinderen te spreken: *“Dan heb ik eerlijk gezegd een idee van leid ons maar beter op”*. Kortom de wens van rechters om kinderen zelf te spreken is sterk aanwezig.

Deze wens om zelf met het kind te spreken werd door elke rechter uitgesproken: *“Ik hoor ze ook het liefst gewoon zelf, omdat het beeld dan veel completer is”*. Ook medewerkers van de RvdK en GI zien het belang van direct horen. Zo beschrijft een medewerker van een GI: *“Nee ik vind absoluut niet dat er een ‘postduif’ mag zijn. Ik vind dan dat de rechtbank het kind direct moet horen. Ik vind dat een rechter de emotie erbij moet zien, het kind erbij moet zien, het gezicht erbij moet zien.”* Hieraan gerelateerd werden twijfels geuit over het interpreteren van een rapport bij indirect horen. *“Waarom zou je dat via via gaan doen, dan kom er alleen maar ruis op de lijn”* aldus een medewerker van de RvdK, doelend op interpretatiefouten die kunnen ontstaan. Ondanks hun persoonlijke voorkeur voor indirect horen geven ook bijzondere curatoren dit aan: *“Ik kan me voorstellen dat wanneer er een bijzonder curator is dat het indirect horen prima via de bijzonder curator kan. In alle overige gevallen denk ik dat direct horen toch het meest zuiver is. Anders zit je toch altijd met vertroebeling en duiding van de informatie.”* Daarnaast beschrijft een bijzondere curator: *“Je zou kunnen zeggen dat je dan als rechter niet afgaat op je eigen oordeel, dat je niet zelf de informatie hebt verzameld. Dat is toch wel een heel belangrijk aspect van de rechtsgang, het stukje hoor en wederhoor. Ik kan me voorstellen dat dat een nadeel is aan het alleen maar indirect horen.”* Een laatste belangrijk aspect dat vaak naar voren kwam, is dat direct horen kinderen echt een stem geeft, en kinderen hebben dan het gevoel serieus te worden genomen. Een medewerker van de RvdK beschreef *“dat het kinderen het gevoel geeft van een stukje macht in een hele onmachtige situatie”* om zelf met de rechter te spreken. Een rechter voegde toe: *“Als je het hebt over het hoorrecht van kinderen, dan is een deel van het recht dat zij ook moeten kunnen zien wie degene is die de beslissing neemt”*.

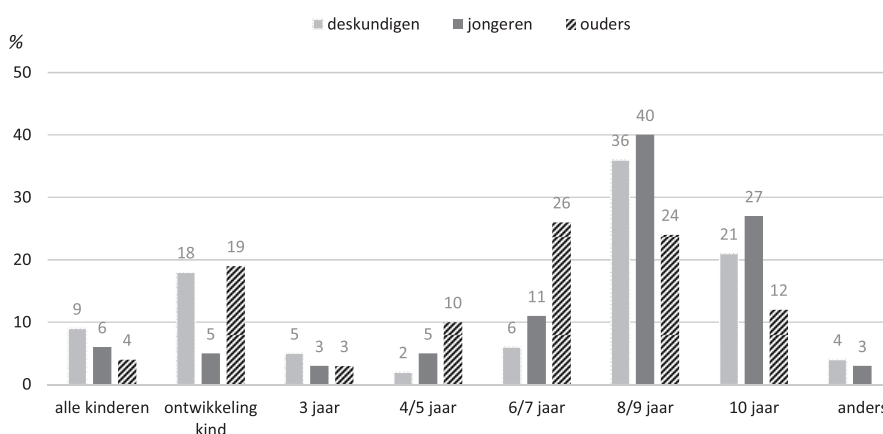
Er zijn aan jongeren geen concrete vragen gesteld over de voorkeur voor direct of indirect horen, maar zoals eerder bleek in paragraaf 4.4.1.2, behoefte aan kindgesprek met de rechter, willen jongeren die in het voortraject met andere professionals hebben gesproken zelf met de rechter spreken.

Zij gaven aan dat ze hun verhaal zelf willen toelichten en de persoon willen spreken die de beslissing neemt (zie ook Tabel 4). Hoewel indirect horen niet hetzelfde is als een gesprek met professional in het voortraject, suggereert dit dat het spreken met de rechter zelf voor jongeren erg belangrijk is.

4.4.7.3 Leeftijdsgrens van het hoorrecht

Een belangrijke vraag in dit onderzoek betreft de evaluatie van de huidige leeftijdsgrens van het hoorrecht. Eerder is al gebleken dat deze vrij strikt gehanteerd wordt (par. 4.4.2.1, oproepen van twaalfminners). Op de vraag **of de leeftijdsgrens moet worden aangepast** heeft 45% van de totale groep deskundigen geantwoord dat deze moet worden verlaagd, 42% vindt de huidige grens van 12 jaar in orde, en 2% wil de grens verhogen. Van de jongeren was een groter deel overtuigd dat de leeftijdsgrens verlaagd zou moeten worden. Van alle jongeren die hier een mening over rapporteerden ($N=109$; NB ook degenen die geen ervaring hebben met een civiele procedure) stemt bijna 70% ($n=75$) voor verlaging van de huidige leeftijdsgrens (zie ook Tabel 12). Eenzelfde beeld verschijnt bij de resultaten van de ouders, waarbij ook de meerderheid (76%) de leeftijdsgrens zou willen verlagen (90 van de 118 ouders).

Aan de deskundigen, jongeren en ouders die de leeftijdsgrens wilden verlagen, is gevraagd wat volgens hen een **goede leeftijdsgrens zou zijn**. Deze voorstellen zijn weergegeven in Figuur 12. De grootste groep deskundigen (38%) stemde voor het verlagen van de leeftijdsgrens naar een leeftijd van 8/9 jaar. Ook verlaging naar 10 jaar wordt relatief vaak genoemd (22%), evenals de optie om niet naar leeftijd maar de ontwikkeling van het kind te kijken (19%). Deze laatste groep stelt dus voor om geen leeftijdsgrens te hanteren, maar de beslissing te baseren op ontwikkeling of “rijpheid” van het kind. Leeftijden onder de 8 jaar worden relatief weinig genoemd, zoals te zien is in Figuur 12.

Figuur 12. Voorstel voor nieuwe leeftijdsgrens volgens deskundigen, jongeren en ouders die de leeftijdsgrens willen verlagen (% deelnemers dat een bepaalde leeftijdsgrens voorstelt).

Uit deze Figuur blijkt verder dat de voorkeur van deskundigen voor een grens bij 8/9 of 10 jaar, overeenkomt met de voorkeur van jongeren. Ouders sluiten zich hier redelijk bij aan, maar zijn iets verdeelder omdat een deel van hen een nog lagere leeftijdsgrens voorstelt.

4.4.7.3.1 Leeftijdsgrens behouden?

Welke **overwegingen om de leeftijdsgrens te behouden** worden er genoemd? Er wordt allereerst gekeken naar de antwoorden van de jongeren. In Tabel 12 zijn de reacties van jongeren over het verlagen van de leeftijdsgrens gesplitst voor jongeren met/zonder ervaring met een civiele procedure en/of kindgesprek. Duidelijk wordt dat het percentage jongeren dat de leeftijdsgrens niet wil verlagen het hoogst is onder jongeren die een civiele procedure hebben meegemaakt en daarbij ook een kindgesprek hebben gehad bij de rechter. Hoewel dit een kleine steekproef betreft, viel in de gegevens op dat de vier jongeren die ervaring met een kindgesprek hadden en de leeftijdsgrens niet willen verlagen, ten tijde van hun eigen kindgesprek zelf jonger dan 12 jaar oud waren. Als overweging noemden deze specifieke jongeren dat jongere kinderen meer beïnvloedbaar zijn, ze nog niet alle gevolgen kunnen overzien c.q. te weinig inzicht in de hele situatie hebben, en dat het te belastend zou kunnen zijn. Deze overwegingen worden echter ook genoemd door de tegenstanders voor het verlagen van de leeftijdsgrens die *geen* kindgesprek bij de rechter hadden.

Tabel 12. Aantal jongeren dat leeftijdsgrens hoorrecht wil verlagen.

	Verlagen leeftijdsgrens?			Totaal
	Ja	Nee	Weet niet	
Totale groep	75 (69%)	10 (9%)	24 (22%)	109 (100%)
Ervaring met civiele procedure				
Wel	20 (61%)	5 (15%)	8 (24%)	33 (100%)
Niet	55 (72%)	5 (7%)	16 (21%)	76 (100%)
Kindgesprek bij rechter gehad? (NB. allen ervaring met procedure)				
Ja	10 (63%)	4 (25%)	2 (13%)	16 (100%)
Nee	10 (59%)	1 (6%)	6 (36%)	17 (100%)

Ook de overwegingen van deskundigen zijn bevraagd. Aan de 82 deskundigen die de huidige leeftijdsgrens van 12 jaar willen behouden is gevraagd om dit antwoord toe te lichten. De antwoorden zijn gecategoriseerd en de meest genoemde redenen zijn weergegeven in Tabel 13. Veel respondenten noemden dat kinderen vanaf 12 jaar goed hun mening kunnen uiten. Relatief veel deelnemers gaven ook aan dat er wel uitzonderingen mogelijk zouden moeten zijn; hierbij werd vaak genoemd dat sommige jongere kinderen ook al goed hun mening onder woorden kunnen brengen. Het antwoord dat een kindgesprek te belastend zou zijn voor twaalfminners werd eveneens veel genoemd. In lijn hiermee zijn er enkele deelnemers die aangeven dat we jonge kinderen niet moeten belasten met te veel verantwoordelijkheden.

Ook dit kan gezien worden als een belasting, maar vanwege de expliciete formulering is dit apart gecategoriseerd. Echter als men deze antwoorden optelt bij de categorie dat het gesprek te belastend zou zijn, dan wordt dit aspect het vaakst genoemd. Verder werden de cognitieve en communicatieve vaardigheden van kinderen in beschouwing genomen: men gaf aan dat jongere kinderen de gevolgen van de situatie en hun 'verklaring' niet goed kunnen overzien, en dat het voeren van een goed gesprek mogelijk is vanaf 12 jaar. Tijdens de interviews werd dit door enkele deskundigen toegelicht. Een medewerker van de RvdK gaf aan: *"Alleen dat je ook wel moet beseffen dat een kind van tien minder kan overzien dan een kind van twaalf of een kind van vijftien en je moet ook niet de indruk wekken dat de mening van het kind bepalend is. Want je bent niet voor niks kind. Dat betekent dat je niet alles kunt overzien."* Hierbij aansluitend noemde een collega van de RvdK: *"Nou ik weet het niet, ik vind dat het kind dan het idee kan hebben (...) dat ze moeten kiezen voor papa of voor mama. Hoe jonger een kind hoe meer consequenties dat kan hebben."*

Tabel 13. Overwegingen van deskundigen om de huidige leeftijdsgrens van het hoorrecht te behouden.

	N (82)	%
Vanaf 12 jaar kunnen kinderen hun mening, emoties en gevoelens goed uiten	17	21
Grens behouden maar ruimte voor uitzonderingen	17	21
Belastend voor kinderen <12 jaar	16	20
Vanaf 12 jaar voldoende cognitieve competenties (o.a. gevolgen overzien)	12	15
Leeftijd van 12 is passend (zonder duidelijke uitleg)	10	12
Communicatieve vaardigheden kind: vanaf 12 jaar goed gesprek mogelijk	7	9
Systeem werkt prima; er zijn nu ook mogelijkheden voor twaalfminners	7	9
Gesprek met rechter niet geschikt voor twaalfminners (alternatief bieden zoals praten met gedragsdeskundige)	6	7
Vanaf 12 jaar vormen kinderen identiteit, worden zelfstandiger	6	7
Voorkomen dat kinderen te veel verantwoordelijkheid ervaren	5	6
Jonge kinderen zijn beïnvloedbaar / vaker sprake van loyaliteitsconflict	4	5
Rechters beschikken niet over juiste vaardigheden	2	2
Kinderen van onder 12 zullen dit niet willen	2	2
Grens hebben is praktisch/nodig	2	2
onduidelijk/anders	6	7

Verder hebben 19 ouders toegelicht waarom zij de leeftijdsgrens willen behouden. Antwoorden komen overeen met argumenten van deskundigen en jongeren. Door ongeveer een kwart van de ouders ($n=5$, 26%) werd genoemd dat kinderen beïnvloedbaar zijn. De overwegingen dat het belastend is voor jonge kinderen, dat jonge kinderen de consequenties nog niet kunnen overzien, en dat sommige kinderen te jong zijn om hun mening te verwoorden wordt, worden in elk geval 3 maal genoemd (door 16% van de ouders). Als laatste is twee maal (door 10% van de ouders) genoemd dat kinderen buiten de strijd van ouders gehouden moeten worden, en eveneens 2 maal dat rechters niet de juiste persoon zijn om jonge kinderen te spreken.

4.4.7.3.2 Leeftijdsgrens verlagen?

Als **overweging om de leeftijdsgrens te verlagen** noemden bijna alle jongeren ($n=57$, 83%) als reden dat ook kinderen jonger dan 12 een mening hebben en vaak in staat zijn om deze te uiten. Veel jongeren voegden toe dat het aan de rechter is om hier passend gewicht aan te hangen. Zo beschreef een jongere: *“Een kind jonger dan 12 kan al zijn eigen mening vormen, dus hij moet altijd de kans krijgen om deze te uiten. Het verschil ligt erin hoe zwaar de mening meetelt”*. Daarnaast wordt door enkele jongeren toegevoegd dat het in een situatie die grote gevolgen kan hebben, zoals een scheiding van ouders of uithuisplaatsing, bijzonder belangrijk is dat kinderen gehoord worden: *“Een echtscheiding heeft grote gevolgen voor het kind zelf. Ik vind dat een kind daar zijn mening over moeten kunnen uiten.”* Tevens wordt als toelichting gegeven dat de mening van twaalfminners voor rechters heel informatief kunnen zijn ($n=7$, 10%). Een klein deel van de jongeren ($n=5$, 7%) geeft zelfs aan dat kinderen in sommige gevallen zelfs betere informatie geven dan volwassenen: *“Soms denken ouders te weten wat hun kind wil en wat het beste is voor het kind. Dit kan achteraf flink tegenvallen.”*

Welke overwegingen noemen deskundigen? Tijdens de interviews is er gesproken over de mogelijkheden om ook kinderen jonger dan 12 jaar oud te horen. In Amsterdam is dit al de praktijk, en volgens een geïnterviewde rechter van deze rechtbank wordt hier nu ook veel gebruik van gemaakt. *“Er is een tijdje geweest dat we dachten er komen er maar drie tot vier per maand, het zal niet zoveel impact hebben. Het liep op een gegeven moment op tot acht per maand. We zitten nu gemiddeld maandelijks op 6 à 7 acht tot twaalf jarigen die komen.”* Maar wat moet bij een verhoor voor twaalfminners anders aangepakt worden ten opzichte van een verhoor van twaalfplussers? De rechter van de rechtbank Amsterdam noemt in elk geval het uitbreiden van de duur van het gesprek. *“Je moet gewoon wat meer tijd vrijmaken. (...) Wat ik merk bij de acht tot twaalf jarige, daar moet je ze soms wat meer dingen gaan uitleggen en wat meer vertellen over wie je bent en wat je doet en hoe je het doet en wat je graag wil. (...) Door de bank genomen merk ik dat de gesprekjes met de acht tot twaalf jarigen ongeveer een half uur duren, dit plannen we ook in.”* Een medewerker van een GI benoemt ook dat een rechter *“in een kwartier niet tot de kern kan komen”*. Toch denkt deze medewerker dat het uitbreiden van de duur van het kindgesprek niet voldoende is voor het houden van kindgesprekken met kinderen van jonger dan 12 jaar. *“Een training van pedagogiek en ontwikkelingspsychologie. Dat lijkt me hartstikke belangrijk”*. Een medewerker van de RvdK geeft aan dat een training niet alleen gericht moet zijn op gespreksvaardigheden, maar dat er ook aandacht moet zijn voor *“wat je kunt verwachten met jongere kinderen, hoe ze zich ontwikkelen en wat ze kunnen.”* Verder is het taalgebruik een aandachtspunt voor het horen van twaalfminners. Het is belangrijk dat kinderen worden aangesproken op een toegankelijke en begrijpelijke wijze. *“Er zijn rechters die dat heel goed kunnen. Die daar ook heel goed besef van hebben wat betreft hun taal. Er zijn ook kinderrechters die veel meer vanuit hun juristenopleiding praten en heel veel jargon gebruiken. Dat zijn er trouwens niet heel veel, de meeste zijn wel goed daarin. Maar het is heel verleidelijk.”*, aldus een medewerker

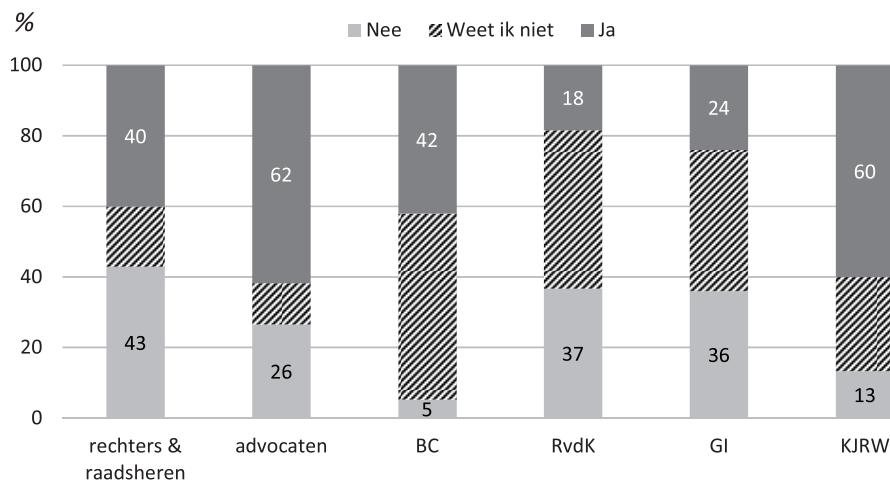
van de RvdK. Bijna alle deelnemers gaven echter aan dat de contextuele factoren aangepast moeten worden voor het horen van een (nog) jongere doelgroep. Naast de duur van het gesprek die al genoemd is, kwam ook de locatie ter sprake. Medewerkers van de GI vinden de locatie nu te formeel. Als voorbeeld werd weer het gesprek met een kind van 11 jaar gegeven: *“toen zat er een rechter in toga achter een microfoon, hoog...”*. Ook medewerkers van de RvdK delen deze zorgen: *“Qua verhoorruimte, het zou fijn zijn als het een kindvriendelijke ruimte is, dus niet een grote zaal.”* Verder werd door deze deskundigen genoemd dat er bij jongere kinderen de mogelijkheid zou moeten bestaan om iemand mee te nemen naar het kindgesprek. *“Ik denk dat als het kind dat wil dat het dan wel mogelijk moet zijn”*. Ook de GI benadrukte dat het voor deze groep belangrijk is om iemand bij het gesprek te hebben, *“maar dan wel met iemand met kennis van zaken”* zoals een bijzondere curator.

Hoewel de deskundigen het erover eens zijn dat het spreken met jonge kinderen extra inspanning vergt, werd door een van de bijzondere curatoren benadrukt dat het spreken met twaalfplussers zoals nu al gebeurt, ook niet altijd eenvoudig is: *“Ik heb altijd tegen mensen gezegd moet je luisteren ‘komen kinderen in de puberteit, zijn vaak de lastigste om mee te praten, en die gaan we dan oproepen’. Rechters krijgen vooral de 13, 14, 15 jarigen voor hun neus. Die zijn niet de makkelijkste, weerspanning of dit of dat. Ik denk dat het werk stukken leuker is wanneer er ook jongere kinderen komen. Ik denk dat het ook niet zo moeilijk is, ik denk dat je ook best goede modellen kan maken om met kinderen te praten en ik denk dat het ook heel leuk is voor rechters om te doen. Wat mij betreft kan het naar basisschoolkinderen, kinderen vanaf 4 à 5 jaar.”*

Als laatste hebben ook 67 ouders toegelicht waarom zij de leeftijdsgrens zouden willen verlagen; daarbij werden de effecten op het welzijn van kinderen het vaakst genoemd. Een kwart van de ouders ($n=17$) gaf aan dat het voor kinderen belangrijk is om hun mening te geven zodat zij het gevoel hebben dat er niet *over* hen maar *met* hen beslist wordt. Zo geeft een ouder aan dat zijn/haar kinderen die hun mening niet mochten geven *“het gevoel hadden gehad dat zij er niet toe deden”*. Een andere ouder voegt toe: *“ook voor de verdere verwerking en acceptatie in het latere leven lijkt mij dit relevant”*. Verdere argumenten komen overeen met de antwoorden van deskundigen en jongeren zelf. Zo werd 15 keer genoemd (door 22% van de ouders) dat ook kinderen jonger dan 12 een mening hebben, en eveneens 15 keer werd genoemd (niet noodzakelijkerwijs door dezelfde ouders) dat ook jonge kinderen in staat zijn hun mening te verwoorden. Tien keer (door 15% van de ouders) werd genoemd dat het belangrijk is omdat de beslissing grote gevolgen voor een kind heeft. En nogmaals 10 maal werd genoemd dat het belangrijke informatie oplevert in een rechtszaak.

4.4.7.4 Wettelijke regeling

Als laatste onderdeel van deze paragraaf is aan deskundigen gevraagd of zij iets willen **veranderen aan de wettelijke regeling van het hoorrecht**. Van de totale groep deskundigen gaf 35% aan iets te willen wijzigen, en 31% van niet. Zoals blijkt uit Figuur 13 is er binnen de verschillende beroepsgroepen verschil in de mate van verdeeldheid hierover.

Figuur 13. Percentage deskundigen dat de wettelijke regeling van het hoorrecht wil wijzigen.

[BC = Bijzondere Curatoren; RvdK = medewerkers Raad voor de Kinderbescherming; GI = medewerkers gecertificeerde instelling; KJRW = medewerkers kinder- en jongerenrechtswinkels]

Aan de 75 deskundigen die de wettelijke regeling willen aanpassen is gevraagd welke wijziging zij voorstellen. Van de 70 deelnemers die deze vraag beantwoordden, gaf de ruime meerderheid van 55 deskundigen (78%) aan dat de **leeftijdsgrens** gewijzigd moet worden. In lijn met de evaluatie van de leeftijdsgrens gaat het hier om het verlagen of zelfs verwijderen van de leeftijdsgrens zodat ook kinderen jonger dan 12 jaar oud gebruik kunnen maken van het hoorrecht. Een antwoord dat 5 maal gegeven is, betreft het **uitbreiden van de mogelijkheden om een bijzondere curator** te benoemen. Daarnaast valt op dat 19 deskundigen zich niet beperken tot voorstellen voor een wettelijke wijziging maar ook inhoudelijke voorstellen doen, zoals de duur van het kindgesprek uitbreiden of meer mogelijkheden voor kinderen om een vertrouwenspersoon mee te nemen naar een gesprek. Tevens wordt genoemd dat het gestimuleerd moet worden om kinderen meer en beter te informeren, zowel in het voortraject als tijdens en na een rechtszaak. Hoewel dit geen wijzigingen in de wettelijke regeling betreffen indiceren deze antwoorden wel hoe belangrijk men de contextuele factoren vindt.

4.5 RESULTATEN: DE PROCESPOSITIE VAN MINDERJARIGEN

Naast het hoorrecht staat in deze studie de procespositie van minderjarigen centraal. Hierbij gaat het om de formele en informele rechtsingang van kinderen en het optreden als procespartij. Als minderjarigen naar de rechter willen stappen, loopt dat in principe via de ouders die een procedure kunnen starten. Er zijn echter enkele situaties waarbij minderjarigen de rechter zelf kunnen benaderen. Dit kan bijvoorbeeld via een informeel verzoek zoals het sturen van een brief aan de rechter. Een voorbeeld betreft het aanpassen van de omgangsregeling met een van de ouders. De rechter besluit vervolgens of hij dit verzoek in behandeling neemt (hij hoeft dit niet te doen). Vanaf 12 jaar kunnen kinderen in bepaalde situaties ook met een advocaat een formeel verzoek indienen bij de rechter, zoals een verzoek om een uithuisplaatsing te stoppen of korter te laten duren.

Meer uitleg over de procespositie van minderjarigen is te vinden in hoofdstuk 2 van dit rapport. In dit praktijkonderzoek is bestudeerd in welke mate kinderen gebruik maken van informele en formele rechtsingang, in hoeverre deze mogelijkheden voor kinderen bekend zijn, en of ze ondersteuning krijgen wanneer zij hiervan gebruik maken. Daarnaast is onderzocht of het wenselijk is om de procespositie van minderjarigen uit te breiden. Wederom is aandacht voor ervaringen en meningen van deskundigen, jongeren en ouders, maar in dit hoofdstuk zal er in verhouding meer aandacht zijn voor de deskundigen aangezien zij de meeste ervaring hebben met de formele procespositie van minderjarigen.

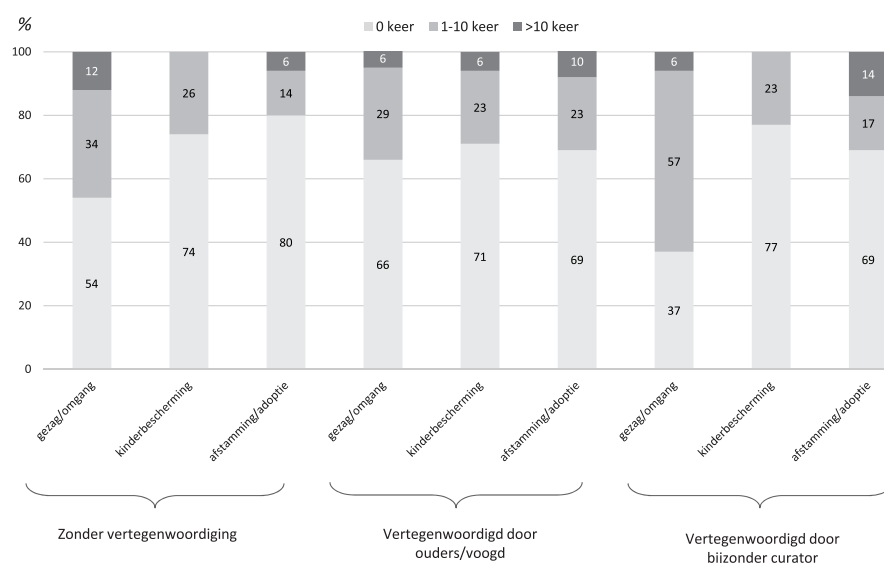
4.5.1 Toegang van minderjarigen tot de rechter

Om een beeld te krijgen van de huidige praktijk rondom de procespositie zijn diverse vragen gesteld over de toegang van minderjarigen tot de rechter (zowel op grond van de formele en informele rechtsingang, als door middel van vertegenwoordiging door de ouder(s)/voogd en de bijzondere curator). De frequentie waarop kinderen gebruik maken van de mogelijkheden om toegang tot de rechter te verkrijgen en de ondersteuning die kinderen hierbij hebben, waren hierbij belangrijke onderwerpen.

4.5.1.1 Gebruik van formele en informele rechtsingang

Aan rechters en raadsheren is gevraagd in hoeverre zij in de afgelopen drie jaar hebben **meegemaakt dat een minderjarige een procedure start**, al dan niet vertegenwoordigd door een ouder/voogd of een bijzondere curator. In Figuur 14 is weergegeven of rechters dit voorbij hebben zien komen in verschillende gerechtelijke procedures. Resultaten laten zien dat kinderen nauwelijks *zonder vertegenwoordiging* een procedure starten in kinderbeschermings- en adoptie/afstammingszaken. In gezag- en omgangszaken komt dit blijkbaar het vaakst voor: bijna de helft van de rechters geeft aan dit wel eens meegemaakt te hebben. Hiervan rapporteerde de meerderheid echter een fre-

quentie van minder dan 10 maal in de afgelopen 3 jaar. Ook het indienen van een verzoek *vertegenwoordigd door de ouders/voogd* komt volgens rechters niet vaak voor. In alle soorten rechtszaken had ongeveer een derde van de rechters dit wel eens meemaakt, en ook hier rapporteerde slechts een enkeling een frequentie van meer dan 10 maal in de afgelopen 3 jaar. Als laatste is gevraagd hoe vaak rechters meemaakten dat een minderjarige een procedure is gestart met *vertegenwoordiging van een bijzondere curator*. Dit kwam in gezagen omgangszaken het vaakst voor: ongeveer 60% van de rechters had dit 1 tot 10 maal meegemaakt in de afgelopen 3 jaar. Bij andere soorten rechtszaken geeft de meerderheid aan dat dit niet is voorgekomen in deze tijdsperiode.

Figuur 14. Percentage rechters (en raadsheren) dat wel eens meemaakt dat een minderjarige zelfstandig een procedure start, al dan niet vertegenwoordigd door een volwassene.

Samengevat kan gezegd worden dat het niet vaak voorkomt dat minderjarigen (met of zonder hulp) een procedure starten. Van alle clusters komt dit nog het 'vaakst' voor bij gezag- en omgangszaken, maar met een frequentie van minder dan 10 in de afgelopen 3 jaar is het woord 'vaak' niet echt toepasselijk. Ook in de interviews met rechters werd dit beeld bevestigd: *"De officiële rechtsingang, die zien we heel weinig."* Rechters voegden toe dat er wat betreft gesloten plaatsingen (kinderbeschermingsmaatregelen) wel formele rechtsingangen zijn, maar ook *"daar wordt nauwelijks gebruik van gemaakt. Ik denk dat ze het niet weten."*

Vervolgens is ook het **gebruik van de informele rechtsingang** onderzocht. Aan rechters is gevraagd hoe vaak zij in de afgelopen 3 jaar meegeemaakt hebben dat een minderjarige verzoekt om een ambtshalve beslissing over scheiding, gezag en/of omgang. In tegenstelling tot de formele rechtsingang gaf de meerderheid van 74% aan dat gebruik van de informele rechtsingang wel eens is voorgekomen in de afgelopen 3 jaar. Ruim 20%

van deze meerderheid noemde een frequentie van hoger dan 10 maal in de afgelopen 3 jaar, maar de meeste rechters hebben dit slechts 1 tot 10 keer meegemaakt. Aangezien ongeveer een kwart van de rechters aangaf dit nog nooit meegemaakt te hebben, kunnen we niet concluderen dat er veelvuldig gebruik gemaakt wordt van de informele rechtsingang. Antwoorden van jongeren sluiten hierbij aan. Aan hen is gevraagd of zij wel eens uit eigen initiatief contact op hebben genomen met de rechter. In totaal 109 jongeren beantwoordden de vraag of zij zelf wel eens een verzoek hadden ingediend bij de rechter (met als voorbeeld het schrijven van een brief, waarmee de focus ligt op de informele rechtsingang). In totaal 7 jongeren (6%) van deze hele groep gaf aan dit wel eens te hebben gedaan, waarvan er 6 ervaring hadden met een civiele procedure. Het is waarschijnlijk dat deze 6 jongeren het verzoek binnen deze procedure hebben ingediend (dit is echter niet bevraagd en kan dus niet met zekerheid gezegd worden), wat betekent dat slechts 1 jongere buiten een procedure om gebruik heeft gemaakt van de informele rechtsingang.

Aan rechters is vervolgens gevraagd wat er met het informele verzoek van minderjarigen gebeurt. Rechters gaven aan **hoe vaak het gebruik van de informele rechtsingang leidt tot een ambtshalve beslissing**. Voor verzoeken ingediend door twaalfplussers gaf bijna een derde van de rechters (32%) aan dat dit in de meeste of alle gevallen leidt tot een ambtshalve beslissing. Een vergelijkbaar percentage (29%) is gevonden voor verzoeken ingediend door twaalfminners. In beide situaties zegt ongeveer de helft van de rechters dat dit soms leidt tot een ambtshalve beslissing, en ongeveer 20% geeft aan dat dit nooit hiertoe leidt. In de vragenlijst is niet expliciet bevraagd waarom een informeel verzoek niet leidt tot een ambtshalve beslissing, maar dit kwam tijdens de interviews ter sprake. Een van de rechters gaf aan hoe complex dit soort zaken zijn en wat erbij komt kijken: *“Je moet je voorstellen, je krijgt een brief binnen van een kind en verder weet je helemaal niets. Het kan een topje zijn van een ijsberg of er is niets aan de hand, je weet het niet. Je gaat met het kind praten en dan krijg je misschien wat te horen, dan moet je altijd weer gaan controleren, klopt de informatie die ik krijg? Maar waar haal je die informatie vandaan? Aan wie ga je het vragen en van wie krijg je die informatie?”* Het is mogelijk dat dit soort uitdagingen en vragen voor rechters een belemmering vormen om een ambtshalve beslissing te nemen n.a.v. een informeel verzoek van een minderjarige.

4.5.1.2 Kennis over de procespositie

Uit voorgaande paragraaf blijkt dat jongeren weinig gebruik maken van de eigen rechtsingang (formeel of informeel). In de interviews gaven rechters aan dat dit waarschijnlijk te verklaren is doordat de eigen rechtsingang nog onbekend is voor vele jongeren: *“lang niet alle minderjarigen weten hem te vinden”*. **Zijn jongeren voldoende op de hoogte van hun procespositie?**

Aan alle deskundigen is de stelling voorgelegd dat kinderen voldoende op de hoogte zijn van hun procespositie in civiele procedures. De antwoor-

den zijn weergegeven in Tabel 14. Meteen wordt duidelijk dat binnen elke beroepsgroep bijna niemand van mening is dat kinderen voldoende op de hoogte zijn van hun procespositie (stelling 1). Ook is aan alle deskundigen de stelling voorgelegd dat ouders op de hoogte zijn van de mogelijkheden die kinderen hebben om te procederen in civiele procedures. Ook hier heerst het beeld dat ouders hiervan niet voldoende op de hoogte zijn. Als laatste is gevraagd of kinderen weten wie zij om ondersteuning kunnen vragen als ze een civiele procedure willen starten. Van de medewerkers van KJRW's denkt bijna een derde dat dit het geval is, maar bij de overige deskundigen heerst toch het beeld dat de meeste kinderen dit niet weten.

Antwoorden van jongeren bevestigen dit beeld dat er weinig kennis is over de procespositie. Aan jongeren is gevraagd of zij, toen zij een kind waren, kennis hadden van de mogelijkheden voor minderjarigen wat betreft informele rechtsingang. In totaal gaven slechts 18 van de 102 jongeren (18%) aan dat zij hier in hun kindertijd bekend mee waren. Van de 27 jongeren die ervaring hadden met een civiele procedure waren 8 hiervan op de hoogte (30%), en van de 75 jongeren zonder ervaring ging het om slechts 10 jongeren (13%). Met name jongeren die niet betrokken zijn in een juridische procedure weten hier dus weinig van. Aan de jongeren die aangaven dat ze vroeger niet op de hoogte waren van de mogelijkheid om een brief aan de rechter te sturen, is vervolgens gevraagd of ze dit gedaan zouden hebben als ze het wel hadden geweten. Van de 19 jongeren die ervaring hadden met een civiele procedure, maar niet bekend waren met de eigen rechtsingang, gaf er slechts 1 (5%) aan dat hij/zij zeker van deze mogelijkheid gebruik zou hebben gemaakt indien hij/zij dit had geweten. Van de 65 jongeren die geen ervaring hadden met een civiele procedure was dat er ook 1 (2%).

Tabel 14. Aantal (percentage) deskundigen dat het eens is met onderstaande stellingen omtrent bekendheid van de procespositie van minderjarigen.

	Raadsheren & Rechters (N=35)	Advocaat (N=33)	BC (N=18)	RvdK (N=56)	GI (N=48)	KJRW (N=15)
1. Kinderen zijn voldoende op de hoogte van hun procespositie	1 (3%)	0 (0%)	1 (6%)	1 (2%)	1 (2%)	0 (0%)
2. Ouders zijn voldoende op hoogte van mogelijkheden voor jongeren om te procederen	5 (15%)	1 (3%)	1 (6%)	3 (5%)	1 (2%)	1 (7%)
3. Kinderen weten wie te benaderen voor ondersteuning	6 (17%)	1 (3%)	0 (0%)	4 (7%)	0 (0%)	4 (27%)

Noot. BC = Bijzondere Curatoren; RvdK = medewerkers Raad voor de Kinderbescherming; GI = medewerkers gecertificeerde instelling; KJRW = medewerkers kinder- en jongerenrechtswinkels.

Tijdens interviews met deskundigen wierpen we de vraag op of de toegang tot de rechtspraak voor jongeren **onvoldoende laagdrempelig of onvoldoende bekend** is. Hierbij vond men de laagdrempeligheid echter geen probleem. Een rechter gaf aan: “De toegang tot de rechter is al laagdrempelig,

want je kan gewoon een brief sturen of een e-mail. Maar kennelijk is het onbekend of spannend of akelig". Een advocaat voegt toe: "Kijk, die kinderrechtswinkel dat die bestaat, dat weten kinderen niet eens". De informatievoorziening omtrent de formele en informele rechtsingang is dus onvoldoende, aldus vele deskundigen. Een bijzondere curator voegt tot dat de informatie die kinderen hebben vaak ook onjuist is: "Ik had ook een meisje die zei 'ik heb tot 12 gewacht, want als ik 12 was mocht ik die brief pas schrijven' en dat is niet zo". In lijn hiermee gaven vrijwel alle deskundigen aan dat het belangrijk is om meer voorlichting te geven aan jongeren. Hierbij zijn verschillende concrete ideeën naar voren gekomen, waaronder voorlichting via scholen. Een medewerker van de RvdK noemt "de jongerenrechtbank die soms langs scholen gaat. Deze is wel strafgericht, maar daardoor maken kinderen wel kennis met de systemen en dat er een rechtbank is überhaupt." Kennis over de eigen rechtsingang zou ook op deze manier gepromoot kunnen worden. Daarnaast noemt men opties zoals het voeren van een landelijke campagne en inzetten van de media. Een bijzondere curator vindt dat informatie over de eigen rechtsingang "beter vindbaar moet zijn op internet" en een collega curator tipt "'bijvoorbeeld een keer een uitzending bij het jeugdjournaal". Tegelijkertijd uit deze persoon ook een voorzichtige angst dat de eigen rechtsingang niet overpopulair moet worden gemaakt: "Je wilt het ook niet zo populair maken, dat ouders denken oh weet je wat we proberen het via die kant".

Samengevat kan geconcludeerd worden dat onbekendheid over de eigen rechtsingang door deskundigen als voornaamste reden wordt genoemd van het beperkte gebruik hiervan. In lijn hiermee gaven de 7 jongeren die gebruik maakten van de informele rechtsingang voornamelijk aan dat ze door een volwassene zijn gewezen op de mogelijkheden. Drie van hen antwoordden dat een van de ouders hen hierop had gewezen, een ander noemde de advocaat. Slechts één jongere herinnerde zich nog dat het in een folder stond. Aan alle jongeren, ook de groep die geen ervaring had met een civiele procedure of de eigen rechtsingang, is vervolgens gevraagd of zij het belangrijk vinden dat kinderen weten dat zij zelf een brief mogen schrijven aan de rechter. Van de 107 jongeren die deze vraag beantwoordden, gaven er 103 (99%) aan dit belangrijk te vinden. Dat bevestigt dat het belangrijk is om meer voorlichting op dit gebied in te zetten.

4.5.1.3 Ondersteuning voor jongeren

In deze paragraaf wordt de **ondersteuning voor jongeren bij de formele en informele rechtsingang** besproken. Aan jongeren die wel eens uit eigen initiatief een brief aan de rechter hebben geschreven ($n=7$) is gevraagd of iemand hen geholpen had met het schrijven van de brief. Vier jongeren gaven aan van wel, waarbij genoemd werd dat de hulp geboden werd door een ouder ($n=2$), een advocaat ($n=1$) en de KJRW ($n=1$). In deze kleine steekproef bleek dus dat ongeveer de helft van de jongeren hulp kreeg bij het schrijven van een brief. Dat komt overeen met de antwoorden van ouders. Van de 29 ouders gaven er 16 (55%) aan dat hun kind van niemand hulp had

gekregen bij het schrijven van de brief. In de overige gevallen (45%) werd hulp geboden door een van ouders ($n=7$, 24%), een kennis/vriend ($n=2$, 7%), de KJRW ($n=3$, 9%), of een leeftijdsgenootje ($n=1$, 3%).

Duidelijk is geworden dat een deel van de minderjarigen ondersteuning krijgt bij het gebruik van de formele of informele rechtsingang. Onder deskundigen is gevraagd of ze dit als **voldoende ondersteuning** beschouwen. In Tabel 15 is weergegeven dat een minderheid van de deskundigen het met deze stelling eens is. Met name bijzondere curatoren vinden de ondersteuning op dit moment onvoldoende, van deze groep was bijna iedereen het met de stelling oneens. Daarnaast is de stelling voorgelegd of **de wettelijke vertegenwoordiger de juiste persoon** is om het kind te vertegenwoordigen in procedures. Zoals te zien is in Tabel 15 zijn rechters en raadsheren wat verdeeld hierover; maar de overige deskundigen zijn het meer oneens dan eens. Wederom zijn het vooral de bijzondere curatoren die aangeven dat wettelijke vertegenwoordigers niet de juiste persoon zijn om het kind te vertegenwoordigen; maar ook de meerderheid van de andere deskundigen deelt deze mening. Tijdens de interviews gaf een bijzondere curator aan dat het met name de niet-neutrale c.q. niet-objectieve positie is die hen niet tot een geschikte persoon maakt: *“als die ouders een bepaald belang hebben (...) dan is het al niet meer zuiver”*. Aansluitend op het resultaat dat men de wettelijke vertegenwoordigers niet zonder meer de meest geschikte persoon vindt om het kind te vertegenwoordigen, vinden veel deskundigen dat de mogelijkheden om een bijzondere curator te benoemen om het kind te vertegenwoordigen moeten worden verruimd. Zoals blijkt in Tabel 16 zijn bijzondere curatoren hier het sterk mee eens, maar ook medewerkers van GI's en KJRW's vinden dit een goed idee. Medewerkers van de RvdK en advocaten zijn wat meer verdeeld, rechters lijken dit niet bijzonder nodig te vinden.

Tabel 15. Aantal (percentage) deskundigen dat het eens is met stellingen omtrent ondersteuning en vertegenwoordiging van jongeren in gerechtelijke procedures.

	Rechters & raadsheren (N=35)	Advocaten (N=33)	BC (N=18)	RvdK (N=56)	GI (N=48)	KJRW (N=15)
Kinderen krijgen op dit moment voldoende ondersteuning tijdens een gerechtelijke procedure	9 (26%)	4 (12%)	1 (6%)	10 (18%)	8 (17%)	3 (20%)
In civiele procedures is de wettelijke vertegenwoordiger de juiste persoon om het kind te vertegenwoordigen	13 (37%)	6 (18%)	2 (11%)	13 (23%)	7 (15%)	2 (13%)
Mogelijkheden om een BC te benoemen om minderjarigen te vertegenwoordigen moeten worden verruimd	11 (32%)	31 (38%)	16 (89%)	26 (46%)	31 (65%)	11 (73%)

Noot. BC = Bijzondere Curatoren; RvdK = medewerkers Raad voor de Kinderbescherming; GI = medewerkers gecertificeerde instelling; KJRW = medewerkers kinder- en jongerenrechtswinkels.

4.5.2 Uitbreiding van de eigen rechtsingang voor minderjarigen

Er is gebleken dat jongeren beperkt gebruik maken van de eigen rechtsingang. Is er behoefte om de mogelijkheden om gebruik te maken van formele of informele rechtsingang uit te breiden? En wat welke voor- en nadelen zijn hieraan verbonden?

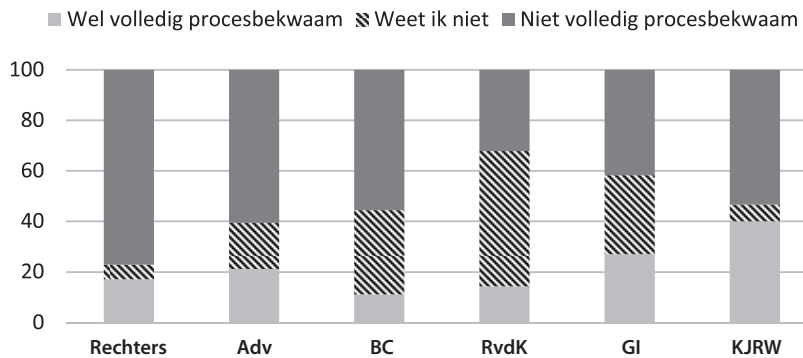
4.5.2.1 *Behoeft om de rechtsingang uit te breiden*

Afsluitend is onderzocht of men het nodig vindt om de eigen rechtsingang uit te breiden. Hierbij is ten eerste een extreem scenario voorgelegd waarbij **minderjarigen volledig procesbekwaam** zouden kunnen zijn. Aan alle deskundigen is gevraagd of zij vinden dat volledige procesbekwaamheid als hoofdregel zou moeten gelden voor minderjarigen. In Figuur 15a is te zien dat slechts een minderheid van de deskundigen dit een goed idee vindt. In bepaalde beroepsgroepen wordt veel getwijfeld, maar nergens is een grote meerderheid ervoor om minderjarigen volledig procesbekwaam te maken. Medewerkers van KJRW's staan hier nog het meest positief tegenover, maar ook krijgt dit scenario van geen meerderheid steun.

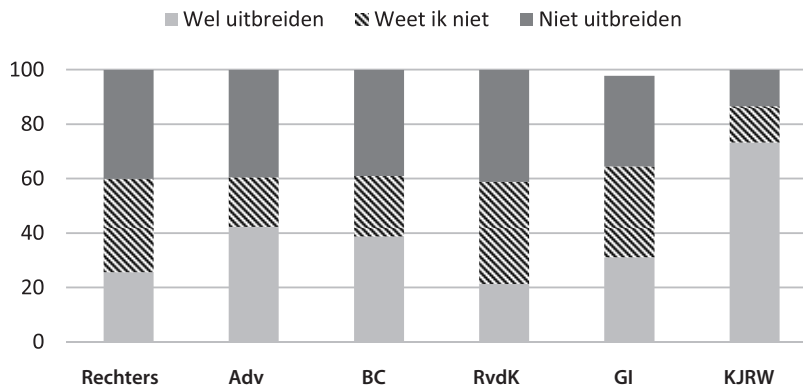
Als vervolgvraag is aan deskundigen de stelling voorgelegd dat de **formele procespositie moet worden uitgebreid**. Deskundigen die van mening waren dat minderjarigen volledig procesbekwaam zouden moeten zijn, ontvingen instructies om zich voor te stellen dat dit niet mogelijk zou zijn. Is het dan wel wenselijk om de formele rechtsingang uit te breiden? Zoals blijkt uit Figuur 15b krijgt dit voorstel iets meer steun dan het voorstel dat minderjarigen volledig procesbekwaam zouden moeten zijn. Toch is, met uitzondering van de medewerkers van KJRW's, slechts 20 tot 40% van de deskundigen voor het uitbreiden van de formele rechtsingang van minderjarigen. In alle beroepsgroepen op de KJRW na, is 40% van mening om de formele ingang niet uit te breiden. De uitgesproken keuze van de medewerkers van de KJRW kan enerzijds verklaard worden door deze relatief kleine groep deelnemers, aan de andere kant is dit een groep deskundigen die mogelijk het vaakst aanloopt tegen de beperkte mogelijkheden van kinderen om een verzoek in te dienen bij de rechtbank. Om die reden is het plausibel dat deze groep deskundigen de mogelijkheden van minderjarigen wat betreft formele rechtsingang wil verruimen.

Ook is onderzocht of het **uitbreiden van de informele rechtsingang** gewenst is onder deskundigen. De resultaten zijn weergegeven in Figuur 15c. Duidelijk wordt dat met name bijzondere curatoren en medewerkers van KJRW's de informele rechtsingang zouden willen uitbreiden. Van de advocaten wil ook ongeveer de helft de informele rechtsingang uitbreiden, maar van de overige deskundigen vindt slechts een minderheid dat dit nodig is. Het valt op dat een relatief groot deel van de deskundigen de optie "weet ik niet" heeft geselecteerd, wat kan betekenen dat men hier geen mening over heeft, of dat men niet duidelijk voor ogen heeft wat er dan uitgebreid zou moeten worden.

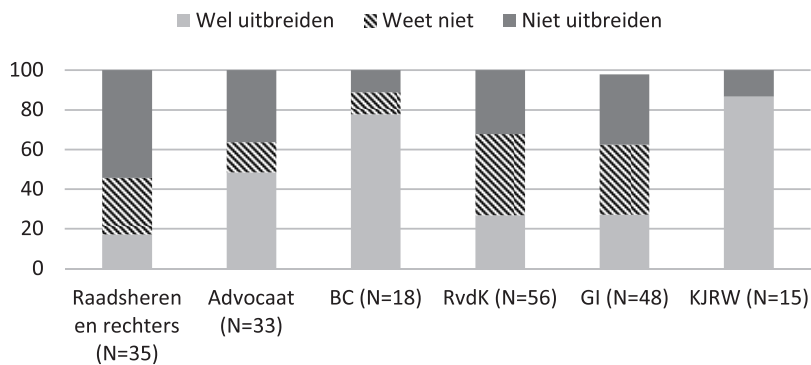
15a. Volledige Procesbekwaamheid

15b. Uitbreiden formele rechtsingang

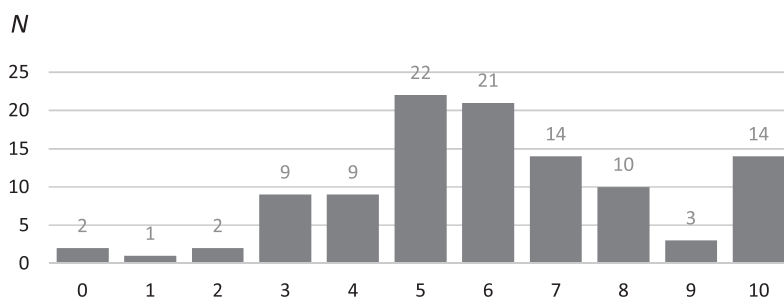
15c. Uitbreiden informele rechtsingang

Figuur 15. Percentage deskundigen dat vindt dat a) kinderen volledig procesbekwaam zouden moeten zijn; b) de formele rechtsingang wil uitbreiden; en c) de informele rechtsingang wil uitbreiden.

[BC = Bijzondere Curatoren; RvdK = medewerkers Raad voor de Kinderbescherming; GI = medewerkers gecertificeerde instelling; KJRW = medewerkers kinder- en jongerenrechtswinkels]

Wat vinden jongeren hier zelf van? Gezien de complexiteit van het concept 'procespositie' is aan jongeren een eenvoudigere vraag voorgelegd, namelijk of ze het belangrijk vinden dat kinderen zelf een procedure kunnen starten. Deze vraag is gesteld aan alle jongeren, ook degenen zonder ervaring met een civiele procedure of de eigen rechtsingang, en kon beantwoord worden op een schaal van 0 tot 10. Zoals te zien is in Figuur 16 waren jongeren hier erg verdeeld over. Van de 107 jongeren die deze vraag beantwoordden, gaven er 45 (42%) een onvoldoende score beneden de 6. Dit houdt in dat ruim 40% van de jongeren het niet belangrijk vindt dat kinderen zelf een procedure moeten kunnen starten. De overige jongeren ($n=62$, 58%) geeft een voldoende en vindt dit dus in meer of mindere mate belangrijk. Van deze groep heeft ongeveer de helft een 8, 9 of 10 gescoord en vindt dit dus heel erg belangrijk.

Figuur 16. Jongeren over een mogelijke uitbreiding van de formele rechtsingang. Hogere scores reflecteren de mening dat kinderen zelfstandig een procedure zouden moeten kunnen starten.

Aan de 62 jongeren die het belangrijk vonden dat kinderen zelf een procedure kunnen starten, is gevraagd vanaf welke leeftijd dit mogelijk zou moeten zijn. In totaal 14 jongeren (23%) vinden dat dit mogelijk moet zijn vanaf 12 jaar en de meerderheid van 32 jongeren (52%) noemde een leeftijd tussen de 8 en 10 jaar. Twee jongeren (3%) noemden de leeftijd van 4 of 6 jaar oud, en 14 (23%) vinden dat dit voor alle kinderen moet gelden. Kortom, veel jongeren zijn van mening dat ook kinderen jonger dan 12 jaar in staat zouden moeten zijn om zelfstandig een procedure te starten.

Als laatste is de vraag voorgelegd of **jongeren het recht moeten hebben om in beroep te gaan** tegen een beslissing van de rechter. Op een schaal van 0 tot 10 wordt hier een gemiddelde score van 5.9 gegeven, waarbij ruim 40% een onvoldoende geeft. Deze jongeren vinden het dus niet nodig dat kinderen in beroep moeten kunnen gaan tegen een beslissing van de rechter, maar de meerderheid van 60% vindt dit wel belangrijk.

Een belangrijke kanttekening bij deze resultaten is dat de concepten gerelateerd aan de eigen rechtsingang vrij abstract zijn (niet alleen voor jongeren; ook voor verschillende deskundigen en andere volwassenen). Onvoldoende scores kunnen daarom ook reflecteren dat jongeren niet goed weten wat concepten inhouden. Hier moet bij de interpretatie van deze gegevens rekening mee worden gehouden.

4.5.2.2 Voor- en nadelen van het uitbreiden van de eigen rechtsingang

Tijdens de interviews met deskundigen is dieper ingegaan op de mogelijkheden om de formele rechtsingang van minderjarigen uit te breiden. Daarbij is gestart met het scenario dat minderjarigen volledig procesbekwaam zouden moeten zijn. Hierbij moet allereerst opgemerkt worden dat veel deskundigen dit een bijzonder lastig en abstract concept vonden, wat verklaart dat er bij deze vragen in de vragenlijst zo vaak “weet ik niet” is gekozen. Zo werd er in de interviews vaak letterlijk gevraagd “*wat bedoel je met procesbekwaam?*” maar ook door antwoorden op de vragen bleek dat het concept niet duidelijk was. Zoals blijkt uit de opmerking “*ik vind dat niet alleen kinderen die procesbekwaam zijn, opgeroepen moeten worden*” kwamen veel deskundigen steeds terug op het hoorrecht in plaats van de procesbekwaamheid van jongeren. In dat opzicht kan informatievoorziening richting professionals ook een aandachtspunt zijn wat betreft voorlichting.

In de groep deskundigen die het concept procesbekwaamheid voldoende beheerste, werden tijdens de interviews verschillende **nadelen betreffende volledige procesbekwaamheid** van minderjarigen genoemd. Vooral dat dit te belastend zou zijn voor kinderen kwam hierbij vaak naar voren. In dit verband werd vaak ook genoemd dat een dergelijke grote verantwoordelijkheid niet bij kinderen moet komen te liggen. Zo beschreef een rechter bijvoorbeeld: “*Ik vind dat we de verantwoordelijkheid zoveel mogelijk moeten laten bij diegene waar het ligt en dat zijn de ouders*”. Ook wordt als belemmering genoemd dat kinderen nog niet (alle) gevolgen kunnen overzien: “*heel veel kinderen weten natuurlijk best wel een beetje wat ze willen, maar consequenties overzien is best ingewikkeld*” aldus een rechter. Een medewerker van de GI nuanceerde dit door aan te geven dat “*kinderen bekwaam zijn als we de omstandigheden passend maken: als wij kinderen voldoende stimuleren, uitnodigen en ondersteunen*”. Naast deze argumenten die gerelateerd zijn aan de ontwikkeling en vaardigheden van kinderen, werden ook financiële en procesmatige motieven aangedragen. Veel deskundigen vrezen dat een scenario waarbij kinderen volledig procesbekwaam zijn, kan leiden tot een grote toename aan procedures. Volgens een advocaat is dit een probleem, want “*de rechtspraak is al zo vreselijk overbelast*”. De voornaamste reden voor de verwachte toename is dat ouders dit gaan zien als een route om via hun kind gratis te procederen. “*Dat zien we al wel eens gebeuren via de informele rechtsingang*” aldus een advocaat. Ook rechters bevestigen dit: “*Bedenk je ook dat als kinderen een sterkere procespositie gaan krijgen dat er wellicht veel meer ouders zullen zijn die via het kind gaan procederen. Soms zie je dat nog wel eens in de kindbriefprocedures. Dat er bijvoorbeeld gevraagd wordt om een wijziging van gezag zodat vader of moeder geen geld hoeft te betalen.*”

Naast de nadelen noemden deskundigen ook enkele mogelijke **voordelen van het uitbreiden van de rechtsingang van minderjarigen**. Een van de rechters noemde het belang van het verruimen van de eigen rechtsingang en het formaliseren van daaraan gerelateerde procedures. Met name de non-uniformiteit in het behandelen van verzoeken bij de informele rechtsingang

kwam ter sprake, waarbij de ene rechter jongeren standaard uitnodigt en de andere geen reactie stuurt omdat dit niet noodzakelijk is. *“Dus eigenlijk maakt het heel veel uit bij welke rechtbank je binnenkomt voor de reactie die je krijgt. Dat zou natuurlijk anders moeten”*. Deze rechter benadrukt dat het probleem ligt bij de *“rechtsbescherming: bij een informele rechtsingang hoef je in principe niks te doen als rechter. Dus daar zit in die zin in principe nul rechtsbescherming in”*. Verder illustreerde een advocaat aan de hand van een voorbeeld dat minderjarigen nu te weinig mogelijkheden hebben om inspraak te hebben tijdens een procedure. In een zaak waar meerdere broertjes en zusjes uit hetzelfde gezin uithuisgeplaatst werden, wilde een van de broertjes *“heel graag dat gezin weer bij elkaar houden, maar toch werd hij niet als belanghebbende aange-merkt”*. Juist in dit soort gevallen is het belangrijk en relevant dat een minderjarige een verzoek kan indienen bij de rechter, en daar is volgens deze advocaat nog winst te behalen.

4.6 DISCUSSIE EN CONCLUSIE

In deze deelstudie is het hoorrecht en de procespositie van minderjarigen in het civiele recht onderzocht via vragenlijsten en interviews. In dit hoofdstuk wordt een kort overzicht gegeven van de belangrijkste bevindingen en aandachtspunten per onderzoeksvraag. Daarbij wordt tevens gereflecteerd op het onderzoek en beschreven hoe de bevindingen zich verhouden tot reeds uitgevoerde onderzoeken.

4.6.1 Het hoorrecht

Er is in dit onderzoek veel aandacht besteed aan de praktijk ten aanzien het horen van kinderen in civiele procedures (**onderzoeksvraag 1**). Zo is er onderzocht in hoeverre er door minderjarigen gebruik gemaakt wordt van het hoorrecht en op welke wijze hier invulling aan wordt gegeven.

4.6.1.1 Het voortraject – voorafgaand aan een kindgesprek

Als onderdeel van **onderzoeksvraag 1** is expliciet onderzocht **wie er in het kader van civiele procedures met een kind spreken**. Uit de huidige studie blijkt dat het vaak voorkomt dat kinderen voorafgaand aan het kindgesprek met de rechter al met een andere professional gesproken hebben. Onder andere in gezag, omgang- en kinderbeschermingszaken gaf de meerderheid van de medewerkers van de Raad voor de Kinderbescherming aan met de minderjarigen te spreken voordat het kindgesprek met de rechter plaatsvindt. Dit geldt ook voor de meerderheid van de medewerkers van de gecertificeerde instelling. Deze bevindingen lijken aan te sluiten bij eerder onderzoek dat werd gedaan in het kader van de Tussenevaluatie Wet Herziening Kinderbeschermingsmaatregelen (Lünnemann et al., 2018). Uit het daarvoor uitgevoerde dossieronderzoek blijkt namelijk dat in 29 van de

37 zaken (78%) het verzoekschrift of de bijgesloten rapportage door de raadsonderzoekers worden besproken met de minderjarige van twaalf jaar of ouder. In zaken waarin een verzoek tot verlenging van de ondertoezichtstelling door de gecertificeerde instelling is gedaan, spreken de medewerkers van de gecertificeerde instelling minder vaak met het kind over het verzoekschrift (in 23 van de 41 zaken; 56%). Kortom het komt regelmatig voor dat kinderen in het voortraject al met een professional hebben gesproken, maar dit gebeurt niet altijd.

In de gevallen waar een kind al gesproken heeft met een medewerker van de Raad voor de Kinderbescherming of een gecertificeerde instelling, zou een rechter de mening van het kind via een rapport van de betreffende instelling kunnen achterhalen. In deze studie is onderzocht of een gesprek met de rechter zelf wenselijk is, waarbij zowel jongeren als rechters aangeven hier behoefte aan te hebben. Dit kan gezien worden als een eerste indicatie dat een scenario waarbij jongeren uitsluitend indirect gehoord worden door een professional die vervolgens rapporteert aan de rechter, niet wenselijk is voor deze groepen (dit wordt verder besproken onder par. 4.6.3).

4.6.1.2 Gebruik van het hoorrecht

Een eerste vraag betreffende de praktijk van het hoorrecht was in welke mate jongeren hiervan gebruik maken. Opvallend was dat relatief veel rechters (ruim 40%) aangaven dat de meerderheid van de jongeren geen **gebruik maakt van zijn/haar hoorrecht**. Van de ondervraagde jongeren geeft ongeveer de helft aan dat ze in het kader van een civiele procedure met de rechter hebben gesproken. Dit lijkt in lijn te zijn met de bevindingen van Van der Zon en De Jong-Kruijff (2015) die onderzoek deden naar de invulling van het kindgesprek bij Gerechtshoven tijdens procedures over uithuisplaatsing. Uit hun onderzoek blijkt dat met net iets meer dan de helft van de kinderen (16 van de 31 minderjarigen) die door het Hof zijn uitgenodigd, daadwerkelijk een kindgesprek is gevoerd. Verder blijkt uit het huidige onderzoek dat slechts een paar jongeren schriftelijk reageerden op de uitnodiging voor het kindgesprek (oproepbrief). Uit onderzoek van Smits (2015) naar de participatie van het kind bij het ouderschapsplan blijkt juist dat in zaken waarbij er sprake is van echtscheidingsproblematiek de meerderheid (in 174 van de 318 zaken bij 3 rechtbanken; 87%) van de kinderen schriftelijk heeft gereageerd op de uitnodiging van de rechter (d.w.z.: invullen van het standaardformulier). Dat er in de huidige studie slechts weinige jongeren schriftelijk reageerden, kan mogelijk verklaard worden doordat de steekproef niet helemaal representatief is. Van de jongeren die geen gesprek hadden met de rechter, was een groot deel jonger dan 12 jaar oud ten tijde van de procedure, waardoor er relatief weinig jongeren hebben geparticipeerd die bewust niet deelnamen aan het kindgesprek. Dit leverde wel informatie op voor wat betreft redenen om wel of niet met de rechter in gesprek te gaan, maar de bevindingen zullen niet representatief zijn wat betreft het aantal kinderen dat schriftelijk reageert op de oproepbrief. Een andere verklaring is wellicht dat de

huidige steekproef relatief weinig jongeren bevatte die een conflictloze echtscheiding ervaarden. Smits (2015) suggereerde ook al dat een schriftelijke reactie kan ontbreken als *“het kind instemt met de door de ouders voorgestelde regeling en het daarom niet nodig vindt om te reageren”* (p. 270).

Aangezien uit extensief onderzoek blijkt dat jongeren ontevreden zijn over de mate waarin zij betrokken worden bij belangrijke beslissingen over hun leven (e.g., Rap et al., 2018; Ten Brummelaar et al., 2018; Van Bijleveld et al., 2015), is de bevinding dat niet alle jongeren gebruik maken van hun hoorrecht enigszins verrassend. Rechters uit het huidige onderzoek hadden het idee dat spanning een rol kan spelen; zij zijn bang dat jongeren denken dat ze een kant moeten kiezen, of dat het voor het thuisfront lijkt *alsof* ze een kant hebben gekozen, waarna kinderen thuis met de gevolgen zitten. Hoewel jongeren bevestigden dat het **spannend is om naar de rechter te gaan**, was dit voor hen geen reden om geen gebruik te maken van het hoorrecht. In de afweging om gebruik te maken van het hoorrecht onderstreepden jongeren **het belang van het kindgesprek**. Vrijwel alle jongeren gaven aan dat ze het belangrijk vinden om hun mening te geven, wat aansluit bij internationaal onderzoek (e.g., Cashmore, 2002; Cashmore & Parkinson, 2009). Dit bevestigt tevens resultaten van eerder onderzoek van het Nederlandse adviesbureau Consulting Kids (2017). In dit onderzoek dachten 150 basisschoolleerlingen mee over het ‘hoorrecht’. Deze kinderen waren meestal geen ervaringsdeskundige, maar hebben zich ingeleefd in de thematiek. Kinderen gaven in dit onderzoek aan het belangrijk te vinden om te worden gehoord, al zeggen sommige kinderen ook expliciet dat de ouders of de rechter zou moeten beslissen. Dat komt overeen met bevindingen van Cashmore (2002) die verwoordt dat *“children want to have a say rather than their own way”* (p. 845). Kortom het is niet aannemelijk dat de kinderen die geen gebruik maakten van het hoorrecht dit niet belangrijk vinden. In plaats daarvan werden praktische argumenten genoemd zoals vrij vragen van school en vervoer regelen naar de rechtbank. Enkele jongeren noemden ook dat ze geen uitnodiging hadden gekregen terwijl dit op basis van hun leeftijd wel de verwachting was, wat een aanleiding was om met deskundigen te discussiëren over de geschiktheid van de papieren oproepbrief. Volgens hen is het echter de vraag of digitale middelen zoals mails wel geschikt zijn voor dit doeleinde.

Uit dit onderzoek is verder duidelijk geworden dat de **leeftijdsgrens van het hoorrecht vrij strikt gehanteerd wordt**. In lijn met andere (dossier) onderzoeken (Aalders, 2018; Smits, 2015; Van der Zon & De Jong-Kruijff, 2015; Van Triest, 2004) werden kinderen jonger dan 12 jaar oud niet vaak uitgenodigd voor een kindgesprek. In de huidige studie gaf de ruime meerderheid van de ondervraagde raadsheren aan dat het horen van twaalfminners praktisch niet gebeurt. Van de rechters gaf de helft aan dat dit regelmatig voorkomt, maar de aanleiding was hierbij vooral dat kinderen zelf (of via ouders) een verzoek hiervoor indienen. Uitnodiging op eigen initiatief van de rechter kwam niet vaak voor. Dit kan samenhangen met het idee dat jonge kinderen kwetsbaar zijn en/of niet goed in staat om hun mening op een

heldere manier te formuleren (Van Bijleveld et al., 2015). De meest genoemde reden om twaalfminners *niet* uit te nodigen was in dit onderzoek dan ook dat het te belastend zou kunnen zijn voor deze kinderen; het is in dit kader waarschijnlijk dat rechters liever 'het zekere voor het onzekere' nemen en de leeftijdsgrens van 12 jaar dus strikt aanhouden.

4.6.1.3 Het kindgesprek

Door diverse procedurele aspecten voor, tijdens en na het kindgesprek te bevragen, is in dit onderzoek de praktijk van het hoorrecht verder onderzocht. Duidelijk is geworden dat deze praktijk enorm varieert per rechtbank, type zaak, en leeftijd van de betrokken minderjarige. **Non-uniformiteit wat betreft procedures en werkwijze** is gebleken voor onderdelen uit het voortraject, maar ook tijdens en na het kindgesprek. Zo was er verdeeldheid over het oproepen van minderjarigen in situaties zoals een echtscheiding zonder tegenspraak of kortgeding zaken, en gaven enkele rechters aan geen standaard oproepbrief te gebruiken. Voor het kindgesprek zelf worden bij rechtbanken geen standaard richtlijnen gehanteerd en zijn er individuele verschillen in de wijze waarop het gesprek gevoerd wordt. Duur en locatie van het gesprek variëren ook; de huidige studie toonde aan dat het kindgesprek soms gehouden wordt in een speciale daartoe ingerichte ruimte, soms in de zittingszaal en soms in de raadkamer. Dit beeld lijkt ook terug te komen in het onderzoek van Van der Zon en De Jong-Kruijff (2015), waaruit blijkt dat het bij het ene Hof gebruikelijk is om het gesprek te laten plaatsvinden in de raadkamer en bij het andere hof in de zittingszaal. De bevinding van de huidige studie dat er soms meerdere rechters en raadsheren aanwezig zijn tijdens het kindgesprek, lijkt ook in het onderzoek van Van der Zon en de Jong-Kruijff (2015) te worden bevestigd, net als de variatie wat betreft de duur van het kindgesprek. Uit de huidige studie blijkt dat dit erg kan variëren tussen rechtszaken: de meeste rechters en raadsheren noemen een tijd tussen de 5 en 30 minuten, waarbij een antwoord van ongeveer 10-15 minuten het vaakst voorkomt. Uit het onderzoek van Van der Zon en De Jong-Kruijff (2015) kwam naar voren dat de gemiddelde duur van het kindgesprek bij het Hof varieerde tussen de 7,5 minuut bij het ene Hof tot 19 minuten bij het andere Hof. Uit het huidige onderzoek bleek de variatie in duur vooral samen te hangen met het type rechtszaak. Zo is duidelijk geworden dat kindgesprekken in een kinderbeschermingszaak zoals een ondertoezichtstelling of uithuisplaatsing direct voor de zitting plaats vinden en de rechter doorgaans direct na de zitting uitspraak doet, terwijl het bij gezag- en omgangszaken vaak zo is dat het kindgesprek op een ander tijdstip en in een andere ruimte plaatsvindt en het enkele weken duurt voordat de rechter uitspraak doet. In dit laatste geval zijn er dus meer mogelijkheden om kinderen te spreken buiten de zittingszaal en om kinderen niet te laten wachten in een standaard wachtruimte waar hij/zij ook de ouders kan tegenkomen.

In dit onderzoek is verder gebleken dat respondenten **de rechter als gesprekspartner** overwegend positief evalueren. Een wat lagere score is gegeven

door bijzondere curatoren over de mate waarin rechters in staat zijn om kinderen een vertrouwd gevoel te geven. Dit lijkt goed aan te sluiten bij eerder empirisch onderzoek dat werd verricht in opdracht van de Kinderombudsman (Van der Bijl, Van Dongen, & Vreeburg, 2012). Daaruit kwam naar voren dat rechters vinden dat zij kinderen in principe zelf prima kunnen horen, terwijl bijzondere curatoren daar anders over denken. In lijn met deze bevinding is in het huidige onderzoek aangetoond dat bijzondere curatoren de enige groep deskundigen is die indirect horen prefereert (dit wordt verder besproken in par. 4.6.3.3). In interviews lichtten de bijzondere curatoren toe dat zij met name moeite hebben met de context van het kindgesprek, zoals de duur en locatie hiervan, waarmee ook de discrepantie uit het rapport van de Kinderombudsman (Van der Bijl et al., 2012) genuanceerd wordt.

Een punt dat door bijzondere curatoren genoemd werd, is dat het in complexe situaties, waar bijvoorbeeld loyaliteitsconflicten spelen, lastig is om in een korte tijd de eigen mening van het kind boven tafel te krijgen. In het kader van **onderzoeksvraag 2** is aan rechters gevraagd of hen dit lukt (**onderzoeksvraag 2b**). Over het algemeen vinden zij het kindgesprek geschikt om de stem van het kind te vangen. Zij geven hierbij ook aan goed te kunnen inschatten of de mening van het kind gestuurd is, wat met name opvalt door de formulering. Dit heeft tevens gevolgen voor de betekenis die aan de stem van het kind wordt toegekend (**onderzoeksvraag 2a**). In gevallen waar men het vermoeden heeft van een loyaliteitsconflict wordt de mening bijvoorbeeld minder zwaar meegenomen, net als bij het horen van kinderen jonger dan 12 jaar oud. Rechters geven dus aan dat zij de mening van een kind in elk geval meenemen, maar de mate waarin varieert afhankelijk van het type zaak en de leeftijd van het kind. De vraag was verder of kinderen zich gehoord voelen (**onderzoeksvraag 2c**). Een grote meerderheid van de ondervraagde jongeren voelde zich tijdens het kindgesprek serieus genomen. Bovendien had de meerderheid het gevoel dat de rechter de mening van het kind had meegenomen in de beslissing. Hoewel de meerderheid hierover tevreden is, zijn ook enkele jongeren ontevreden. Dit zou verklaard kunnen worden doordat de rechter een beslissing heeft genomen die niet correspondeert met de wens van het kind, maar ook doordat kinderen geen terugkoppeling hebben ontvangen over de beslissing. Dit laat wederom zien hoe belangrijk contextuele factoren zijn in dit proces.

De resultaten tonen aan dat de **opzet van het kindgesprek op verschillende aspecten verbeterd zou kunnen worden**. Hierbij gaat het veelal over contextuele factoren zoals de duur van een kindgesprek. Alle bevindingen bij elkaar genomen wordt duidelijk dat alle partijen liever zien dat een kindgesprek wat langer duurt. Rechters en raadsheren zijn niet ontevreden over de duur van het kindgesprek, maar gaven in interviews aan dat het prettiger zou zijn als ze wat meer tijd zouden hebben om dit gesprek te voeren. Ook de setting verdient aandacht, waarbij het gunstig zou zijn om deze minder formeel te maken zodat kinderen een gesprek minder spannend vinden. In dit kader is het volgens gedragsdeskundigen aan te raden om een gesprek te voeren zonder toga aan en in een kindvriendelijke ruimte, maar de rechters

en raadsheren zien hierbij praktische problemen. Omdat het kindgesprek bij kinderbeschermingsmaatregelen net voor de zitting plaats vindt, is het lastig en inefficiënt om de toga steeds aan/uit te trekken en om steeds naar een andere kamer te verplaatsen. Deze voorbeelden tonen aan dat er wat betreft de opzet van het kindgesprek nog winst te behalen is.

4.6.1.4 Informatie en ondersteuning

Naast de praktische werkwijze tijdens het kindgesprek kwam ook de informatievoorziening richting kinderen aan de orde in dit onderzoek. Over de vraag of kinderen na het kindgesprek een **terugkoppeling** krijgen, heerste in het huidige onderzoek verdeeldheid onder de rechters en raadsheren. Een derde van de rechters en raadsheren geeft aan dat het kind dit niet van hen te horen krijgt. De meerderheid van de rechters en raadsheren geven aan dat de wijze van terugkoppeling verschilt per rechtszaak. Zo wordt er vaker een terugkoppeling gegeven als het kindgesprek direct voor de zitting heeft plaatsgevonden, als het kind in de gang zit te wachten of als het kind in de rechtszaal aanwezig is. Het gaat dan met name om jeugdbeschermingszaken. Uit eerdere onderzoeken van Smits (2015) en Van der Zon en De Jong-De Kruijff (2015) blijkt dat een goede terugkoppeling van het kindgesprek vaak ontbreekt, althans de visie van het kind is vaak niet meer terug te vinden in de uiteindelijke beschikking en zodoende is het niet duidelijk hoe de informatie van het kind is meegewogen.

Het **belang van adequate informatievoorziening** werd erkend door deskundigen, ouders en jongeren. Eerder onderzoek wees uit dat gebrekkige informatievoorziening samenhangt met spanning die kinderen ervaren omtrent het spreken met de rechter (e.g., Dillon et al., 2016; Nathansan & Saywitz, 2015), wat in de huidige studie bevestigd werd door zowel jongeren als deskundigen. Het is aan te bevelen om kinderen beter te informeren over wat zij kunnen verwachten als ze naar de rechter gaan, zodat ze minder spanning zullen ervaren en beter zullen begrijpen wat er gezegd wordt (Consulting Kids, 2017). Ook terugkoppeling van de beslissing vonden respondenten aan de huidige studie van belang, maar er was aardig wat discussie over de wijze waarop hier invulling aan gegeven zou moeten worden. In lijn met de bezwaren van Lieber (2018) dat afwijken van de juridische vaktaal af kan doen aan de precisie en kwaliteit van een uitspraak, hadden met name rechters en raadsheren in het huidige onderzoek twijfels over het belang en de haalbaarheid van aparte **kindvriendelijke uitspraken**.

Naast informatievoorziening over het kindgesprek is in de huidige studie ook ondersteuning tijdens het gesprek onderzocht. De resultaten tonen aan dat kinderen over het algemeen zonder **ondersteuning naar het kindgesprek** komen. Ook dit wordt bevestigd door eerder onderzoek (Van den Hoogen & Montanus, 2017; Van der Zon & De Jong-Kruijff, 2015; Van Triest, 2004). Uit de huidige studie blijkt dat rechters een extra aanwezigheid tijdens het

kindgesprek niet prefereren vanwege mogelijke beïnvloeding. Jongeren lijken hier meer behoefte aan te hebben dan er nu in praktijk gebruik van wordt gemaakt, dus het kan raadzaam zijn om kinderen in elk geval te informeren over de mogelijkheden. Zoals reeds is besproken in hoofdstuk 3 (inzichten uit de pedagogiek en (neuro)psychologie) kan een vertegenwoordiger of vertrouwenspersoon effectieve participatie bevorderen (Kennan et al., 2018).

4.6.2 De procespositie van minderjarigen

In de huidige studie is naast de praktijk van het hoorrecht ook de eigen rechtsingang van minderjarigen onderzocht (**onderzoeksvraag 1**). Als eerste is bestudeerd in welke mate minderjarigen gebruik maken van de eigen rechtsingang. Uit de vragenlijsten en interviews blijkt dat het nauwelijks voorkomt dat een minderjarige zelfstandig, al dan niet vertegenwoordigd door een volwassene, een procedure start via een **formele rechtsingang**. Sommige rechters geven aan dat ze denken dat minderjarigen geen weet hebben van de formele rechtsingangen. In eerdere onderzoeken komt eenzelfde beeld naar voren. Uit het adviesrapport van de Kinderombudsman uit 2012 over de bijzondere curator blijkt dat met name de rechters wijzen op het oerwoud van rechtsingangen, wat tot onduidelijkheid en onbekendheid leidt (Van der Bijl et al., 2012).

In een klein aantal gevallen dat minderjarigen wel de gang tot de rechter hebben gevonden, ging dit om een gezags- en omgangszaak via de **informele rechtsingang**. Dit bevestigt ook eerder onderzoek van de Kinderombudsman (Van der Bijl et al., 2012) en van Van den Hoogen en Montanus (2017). Uit dit laatste onderzoek komt naar voren dat, ondanks de stijging van het aantal informele verzoeken bij de rechtbank, het gebruik van de informele rechtsingang nog steeds vrij uitzonderlijk is. Uit dat onderzoek bleek ook dat er geen enkele uniformiteit tussen de verschillende rechtbanken in Nederland bestaat ten aanzien van de werkwijze bij de informele rechtsingang. Hoewel alle rechtbanken een minderjarige die een verzoek heeft gedaan via de informele rechtsingang uitnodigen voor een gesprek met de rechter, hanteert bijna elke rechtbank een verschillende werkwijze na het gesprek met het kind, wat tot rechtsongelijkheid en rechtsonzekerheid leidt. Het huidige onderzoek lijkt dit beeld te bevestigen. Zo geven rechters aan dat ze vaak wisselend omgaan met een informeel verzoek; soms leidt het informele verzoek tot een ambtshalve beslissing en soms niet.

Aangezien jongeren in beperkte mate gebruik maken van de eigen rechtsingang (formeel of informeel) is ook hier een aandachtspunt om jongeren te informeren over de mogelijkheden wat betreft de eigen rechtsingang. Volgens deskundigen verklaart de onbekendheid hiervan de bevinding dat er zo weinig gebruik gemaakt wordt van deze mogelijkheden. Ook andere onderzoeken benadrukken dat kinderen onvoldoende op de hoogte zijn van de mogelijkheden betreffende hun rechtsingang (Block et al., 2010; Bouma et al., 2018; Steketee, Overgaag & Lünnevan, 2003).

4.6.3 Uitbreiding van hoorrecht en/of procespositie?

Nadat een beeld is verkregen van de praktijk van het hoorrecht en de procespositie van minderjarigen in het civiele recht is er onderzocht of er behoefte is aan een uitbreiding van de formele procespositie en/of aanpassing van de leeftijdsgrens in het hoorrecht (**onderzoeksvraag 6**). Wat betreft het hoorrecht zouden verschillende vormen van uitbreiding mogelijk kunnen zijn. Zo is ten eerste geëxploreerd of er behoefte is aan een alternatieve vorm van indirect horen waarbij een externe partij het kind hoort en hierna terugkoppelt aan de rechter. De voordelen van indirect horen betreffen vooral contextuele factoren; een externe partij kan bijvoorbeeld langer de tijd kan nemen voor een gesprek en een meer kindvriendelijke locatie selecteren. Zoals reeds besproken hebben zowel jongeren als rechters echter de behoefte om elkaar te spreken, waardoor dit alternatief niet als gewenst naar voren kwam. Wel is geopperd dat indirect horen vaker ingezet zou kunnen worden als blijkt dat de stem van het kind niet goed te vangen is in een kindgesprek. Het verruimen van de mogelijkheden om hiervoor een bijzondere curator te benoemen behoort tot de mogelijkheden. De resultaten van dit onderzoek toonden aan dat de meerderheid van de respondenten vond dat de mogelijkheden om **een bijzondere curator ex artikel 1:250 BW** te benoemen om het kind te vertegenwoordigen moeten **worden verruimd**; dit vinden vooral de bijzondere curatoren en medewerkers van de GI en de Kinder- en Jongerenrechtswinkels. Uit hoofdstuk 2 en het daarin uitgevoerde jurisprudentieonderzoek blijkt dat ondanks dat de bijzondere curator steeds vaker wordt ingezet, in de afgelopen vijf jaar een substantieel deel van de verzoeken tot de benoeming van een bijzondere curator wordt afgewezen en dat het nog steeds om een relatief klein deel van alle familie- en jeugdzaken gaat. Deze bevindingen lijken overeen te komen met eerdere onderzoeken. In het adviesrapport van de Kinderombudsman uit 2012 waarin bij vier rechtbanken in 2011 onderzoek is gedaan naar de benoeming van een bijzondere curator (Van der Bijl et al., 2012), komt naar voren dat het totaal aantal (gemelde) zaken laag blijft. Daarnaast laten de cijfers uit dat onderzoek een groot verschil zien tussen de vier rechtbanken. Ook uit eerder dossieronderzoek over drie jaar (1999, 2000 en 2001) van het Verwey-Jonker Instituut blijkt dat er in de praktijk weinig gebruik wordt gemaakt van de benoeming van een bijzondere curator (Steketee et al., 2003).

De meest belangrijke uitbreiding voor het hoorrecht die onderzocht is in de huidige studie, is een mogelijke **verlaging van de huidige leeftijdsgrens van 12 jaar**. Deskundigen hebben verdeeld gereageerd op dit scenario, waarbij er bijna een 50-50 verdeling is van voor- en tegenstanders. Jongeren en ouders zijn eensgezinder: een ruime meerderheid is voor het verlagen of zelfs afschaffen van de leeftijdsgrens van het hoorrecht. Opmerkelijk is dat tegenstanders vooral contextuele factoren noemen als reden voor het behouden van de leeftijdsgrens: horen is voor jongere kinderen te belastend, of de gesprekken duren nu al te kort, laat staan voor jongere kinderen. Hiermee kan echter rekening gehouden worden bij de uitwerking van een kindge-

sprek met een jonger kind, bijvoorbeeld door betere informatievoorziening, kindvriendelijke ruimtes en leeftijdsadequaate taalgebruik. Hoewel jongeren bevestigen dat het spannend is om aan een kindgesprek deel te nemen, is dat voor jongeren geen belemmering gebleken om gebruik te maken van het hoorrecht. Het belang om hun mening te geven weegt blijkbaar zwaarder dan eventuele stress. In dit opzicht is het belangrijk om na te gaan welke groep benadeeld wordt in de huidige wet- en regelgeving. In lijn met diverse wetenschappelijke studie (Barnes, 2012; Leeson, 2007; Munro, 2001; Winter, 2010) benadrukken ouders dat kinderen die hun mening niet mochten geven het gevoel hadden dat er *over* hen in plaats van *met* hen beslist werd, en dat dit negatieve gevolgen kan hebben voor een kind. De vraag is vervolgens welke leeftijdsgrens dan gewenst is. Deskundigen, jongeren en ouders in dit onderzoek hebben bijna alle mogelijke leeftijden genoemd inclusief het afschaffen van een leeftijdsgrens, maar verlagen naar 8 dan wel 10 jaar oud is door de meeste deelnemers aan dit onderzoek genoemd.

Als laatste zijn ook de **mogelijkheden om de eigen rechtsingang uit te breiden** geëvalueerd. Een belangrijke bevinding was dat dit voor vele deskundigen, ouders en jongeren een lastig en abstract begrip was. Dit sluit aan bij voorstellen van enkele rechters om de rechtsingang vooral toe te lichten en hierover te informeren, in plaats van deze uit te breiden. Men was vooral huiverig voor het volledig procesbekwaam maken van minderjarigen, aangezien dit volgens deskundigen meer vereist dan het geven en/of formuleren van een mening. Hiervoor moet een kind de gevolgen van een procedure goed kunnen overzien, en de vraag is of dit het geval is. En moet deze verantwoordelijkheid wel bij een kind gelegd worden? Ook vragen deskundigen zich af of dit de weg opent naar meer procedures doordat ouders via het kind gaan procederen. Kortom er worden vooral nadelen genoemd. Dat de meeste ondervraagden vinden dat kinderen niet volledig procesbekwaam moeten zijn, lijkt niet overeen te komen met eerder uitgevoerd onderzoek door het Verwey-Jonker Instituut (Steketee, Overgaag & Lünne-man 2003). In dat onderzoek gaven alle 23 ondervraagde deskundigen aan voorstander te zijn van een eigen 'simpele' rechtsingang, waarbij alle drempels die er nu zijn, vermeden worden. In datzelfde onderzoek gaven ook jongeren aan dat ze voorstander zijn van een eigen rechtsingang onder bepaalde voorwaarden. Deze jongeren gaven daarnaast aan dat ze niet snel zelf een procedure zullen aanspannen. In het onderzoek van het Verwey-Jonker Instituut wordt door alle respondenten aangegeven dat het belangrijk is dat minderjarigen in de procesgang worden begeleid. Daarmee wordt bedoeld op iemand die de minderjarige steunt in de gang naar de rechtbank en kan uitleggen hoe de procedure in elkaar zit. Ook de jongeren geven in dat onderzoek het belang van goede informatievoorziening en begeleiding tijdens de procesgang aan. Dit beeld lijkt ook aansluiting te vinden bij het huidige onderzoek. De meerderheid van de ondervraagde deskundigen vindt dat de minderjarigen op dit moment onvoldoende **steun krijgt tijdens de gerechtelijke procedure**. Met name de bijzondere curatoren vinden de ondersteuning onvoldoende. Ook vinden de meeste deskundigen dat de ouders niet zonder meer de

juiste personen zijn om het kind te vertegenwoordigen in procedures. In de discussie over het uitbreiden van de procespositie van minderjarigen werden in het huidige onderzoek niet alleen maar nadelen genoemd. Zo werd er gerapporteerd dat het nodig is om de procespositie van jongeren uit te breiden en te versterken vanwege de non-uniformiteit die er bestaat in het behandelen van verzoeken. Naar voren kwam bijvoorbeeld het feit dat jongeren wel mogelijkheden hebben om de rechter te benaderen, maar dat een rechter hier vervolgens niets mee hoeft te doen. Dit laat zien dat er een probleem ligt voor wat betreft rechtsbescherming van jongeren.

4.6.4 Beperkingen van dit onderzoek

Het onderzoek dat in dit hoofdstuk is beschreven, heeft veel waardevolle inzichten geleverd wat betreft de praktijk en evaluatie van de procespositie en het hoorrecht van minderjarigen in het civiele recht. Het is echter belangrijk om ook de beperkingen van deze studie te erkennen, waarbij de representativiteit van de steekproef de voornaamste is. Alle deelnemers aan dit onderzoek hebben vrijwillig meegedaan. Er is tijdens de werving getracht om de representativiteit in het oog te houden, maar het blijft mogelijk dat ervaringen van deelnemers niet representatief zijn voor de hele groep. Deskundigen zijn via beroepsgroepen geworven en rapporteerden in de vragenlijsten op basis van talloze ervaringen, maar de ervaringen van jongeren en ouders zijn gebaseerd op hun eigen verhaal. Dat maakt dat dit probleem het grootst is bij deze twee groepen. Om die reden zijn de gegevens van de afzonderlijke subgroepen thematisch naast elkaar gelegd, zodat een directe vergelijking per onderwerp mogelijk was.

Aangezien veel jongeren zijn geworven via hbo- en wo-opleidingen, is te verwachten dat opleidingsniveau mogelijk scheef verdeeld is in de huidige steekproef. Ook de grootte van de steekproef van de jongeren zou genoemd kunnen worden als een beperking. Hoewel er een mooie steekproef is geworven in dit onderzoek, zijn sommige clusters jongeren ondervertegenwoordigd. Zo kon de groep jongeren die ervaring had met een civiele procedure onderverdeeld worden in groepen die destijds jonger of ouder dan 12 waren, en groepen die wel of niet een gesprek met de rechter hadden. Sommige van deze 'subclusters' bestonden uit relatief weinig jongeren. Ook zijn er nauwelijks jongeren die ervaring hadden met een adoptie- of afstammingsprocedure. Waarom een grote groep jongeren niet deelnam aan het huidige onderzoek is slechts speculeren, de meest waarschijnlijke reden leek dat deze groep jongeren overvraagd wordt met veel verschillende onderzoeken.

Een andere beperking betreft de retrospectieve studieopzet voor de jongeren. Er is bewust gekozen om jongeren van 16-24 jaar oud te laten terugkijken op een civiele procedure die al is afgerond. Redenen hiervoor zijn o.a. om jongeren die nu nog in de situatie verkeren niet extra te belasten; en omdat jongeren die terugkijken op de situatie gezien hun emotionele staat en cognitieve ontwikkeling beter in staat zullen zijn om op de situatie

te reflecteren. Een nadeel is echter dat de ervaring met de civiele procedure en het kindgesprek voor sommigen al langer geleden is, wat de antwoorden kan beïnvloeden. Herinneringen kunnen mogelijk vervaagd zijn, maar het is niet aannemelijk dat het kindgesprek in dat geval als heel stressvol is ervaren. Stressvolle gebeurtenissen worden namelijk soms beter, en in elk geval niet slechter onthouden dan niet-stressvolle gebeurtenissen (e.g., Oates & Shrimpton, 1991; Peterson, 2012). Desondanks is er voldoende ruimte gegeven om “weet ik niet meer” te antwoorden. Het zou mooi zijn als er in toekomstig onderzoek ook een jongere leeftijdsgroep geïnccludeerd kan worden.

Als laatste moet genoemd worden dat de praktijk van het hoorrecht in het algemeen is onderzocht, en dat het niet mogelijk was om de werkwijze voor verschillende gerechtelijke procedures te inventariseren. Waar uit de antwoorden bleek dat er verschillen zijn wat betreft jeugd- en familiezaken, is dit gerapporteerd.

4.6.5 Conclusie

In dit onderzoek is de praktijk van de procespositie van minderjarigen in familie- en jeugdprocedures onderzocht en geëvalueerd, waarbij de ervaringen en meningen van deskundigen, jongeren en ouders centraal stonden. Samenvattend kan gezegd worden dat de praktijk van het hoorrecht varieert per rechtbank en type zaak. Streven naar uniformiteit is een belangrijk aandachtspunt voor de rechtspraktijk zodat jongeren goed geïnformeerd kunnen worden over het kindgesprek en de mogelijkheden om een procedure te starten. Voorlichting, zowel voorafgaand als na afloop van het kindgesprek, is op dit moment nog beperkt, en kan een oorzaak zijn van stress bij jongeren. Naast informatievoorziening kan er binnen de praktijk van het hoorrecht verder aandacht besteed worden aan contextuele factoren zoals de duur en locatie van een kindgesprek. Wat betreft het hoorrecht van minderjarigen kwam het verlagen van de leeftijdsgrens als belangrijk aandachtspunt naar voren. De huidige leeftijdsgrens is nu een beperking voor een grote groep jongeren om zich gehoord te voelen. Het verlagen van de leeftijdsgrens zou dan ook zeer wenselijk zijn vanuit het perspectief van jongeren. Voor het uitbreiden van de eigen rechtsingang is in dit praktijkonderzoek minder steun verkregen.

5 Naar een uitbreiding van de formele procespositie en het hoorrecht

5.1 INLEIDING

In het civiel recht is het uitgangspunt dat de minderjarige procesonbekwaam is, met enkele uitzonderingen daargelaten. In beginsel worden de belangen van de minderjarige behartigd door zijn wettelijke vertegenwoordiger(s): de ouder(s) met gezag of de voogd(en). Dit kan anders zijn als de belangen van hen in strijd zijn met die van de minderjarige. De rechter¹ kan dan een bijzondere curator – een belangenbehartiger voor het kind – benoemen. Ondanks dat de minderjarige in beginsel niet procesbekwaam is in civielrechtelijke procedures, moet de minderjarige wel worden betrokken in familie- en jeugdprocedures. Dit is voor minderjarigen van twaalf jaar en ouder geregeld door een zogenoemd hoorrecht (zie art. 809 Rv). Naast het hoorrecht is een ander aspect van de procespositie het zelfstandig starten van een procedure of het instellen van hoger beroep: de formele procespositie. In civielrechtelijke procedures heeft de minderjarige hiervoor zijn wettelijke vertegenwoordigers nodig, want hij heeft geen formele procespositie, oftewel geen eigen rechtsingang, en is geen zelfstandige procespartij. Ook op dit uitgangspunt bestaan verschillende uitzonderingen.

In dit onderzoek stond de vraag centraal of het mogelijk dan wel wenselijk is om het hoorrecht en de formele procespositie van de minderjarige in het Nederlandse civiele procesrecht uit te breiden en zo ja, op welke wijze. Het onderzoek richtte zich op familie- en jeugdprocedures, te weten procedures over afstamming en adoptie, scheiding, gezag en omgang en maatregelen van kindbescherming. Daarbij is gekeken wat de pedagogische, neuropsychologische en juridische voor- en nadelen daarvan zouden zijn en wat de organisatorische en financiële consequenties voor de rechtspraak zouden zijn. In dit hoofdstuk zal op basis van de bevindingen uit het juridische literatuuronderzoek, het pedagogische en neuropsychologische literatuuronderzoek en het praktijkonderzoek deze centrale vraag worden beantwoord.

Hiervoor zullen nogmaals de belangrijkste bevindingen uit de voorgaande hoofdstukken worden gepresenteerd. Hieronder zal eerst worden ingegaan op het hoorrecht (par. 5.2). Vervolgens zal de (zelfstandige) rechtsingang van minderjarigen worden besproken (par. 5.3). In het laatste deel van dit hoofdstuk (par. 5.4 en 5.5) wordt ingegaan op de centrale vraag of het mogelijk dan wel wenselijk is om het hoorrecht en de formele procespositie van de

1 Er wordt in dit hoofdstuk over rechters gesproken; waar relevant worden hiermee ook raadsheren bedoeld.

minderjarige in het Nederlandse civiele procesrecht uit te breiden en zo ja, op welke wijze, en in hoeverre het mogelijk dan wel wenselijk is dat de minderjarige hierbij (professionele) ondersteuning heeft.

5.2 HUIDIGE PRAKTIJK VAN HET HOORRECHT VAN MINDERJARIGEN

In dit onderdeel zal worden ingegaan op de onderzoeksbevindingen ten aanzien van het hoorrecht van minderjarigen in civielrechtelijke procedures. Daarbij zullen de volgende vragen worden beantwoord:

1. Wat is het doel van het huidige hoorrecht?
2. Hoe is de praktijk ten aanzien van het horen van kinderen in de civiele procedures? Wie spreken er in het kader van deze procedures met het kind?
3. Wat zijn de huidige ervaringen van kinderen en de rechtspraak (rechters, advocaat indien van toepassing) m.b.t. het hoorrecht in het civiele recht?

5.2.1 De huidige wettelijke regeling en het doel van het hoorrecht

In artikel 809 Rv is vastgelegd dat in civiele zaken betreffende het personen- en familierecht waarbij minderjarigen zijn betrokken, de rechter pas beslist na de minderjarige van twaalf jaar of ouder in de gelegenheid te hebben gesteld om zijn mening kenbaar te maken, tenzij het naar het oordeel van de rechter een zaak van kennelijk ondergeschikt belang betreft. De leeftijdsgrens van twaalf jaar voor het horen van minderjarigen door de rechter in civielrechtelijke procedures, die al in 1971 werd voorgesteld door de commissie Wiarda, is gekozen vanwege het feit dat het grootste deel van deze groep kinderen op deze leeftijd hun lagere schoolperiode afsluit en bij de start van de voortgezette opleiding meer zelfstandig en verantwoordelijk wordt. Ook de minimum leeftijdsgrens van twaalf jaar voor strafrechtelijke aansprakelijkheid speelde hierbij een rol.

Uit de wet en de jurisprudentie zijn enkele andere uitzonderingen af te leiden, maar uitgangspunt is dat de minderjarige van twaalf jaar en ouder in de gelegenheid wordt gesteld te worden gehoord door de rechter. In kinderalimentatiezaken ligt de leeftijdsgrens hoger: de rechter beslist niet voordat de minderjarige van zestien jaar of ouder in de gelegenheid is gesteld om zijn mening kenbaar te maken.² Minderjarigen die te maken krijgen met

2 Dit houdt volgens de parlementaire toelichting bij de invoering van deze bepaling in 1995 verband met het feit dat minderjarigen jonger dan zestien jaar nog niet in staat worden geacht om hun financiële positie te kunnen overzien; bovendien zou het verstrekken van financiële gegevens aan deze minderjarigen de ouder-kind relatie kunnen verstoren. Zie Bruning, Liefwaard & Vlaardingerbroek 2016, p. 155-156.

een verzoek tot een machtiging uithuisplaatsing in een accommodatie voor gesloten jeugdhulp moeten daarentegen altijd worden gehoord, zonder dat de Jeugdwet leeftijdsgrenzen noemt.³

Voor minderjarigen jonger dan twaalf jaar bepaalt artikel 809 Rv dat zij in de gelegenheid gesteld *kunnen* worden om hun mening kenbaar te maken. Zij worden door de rechtbank niet standaard uitgenodigd voor een kindgesprek, maar indien zij hier zelf om verzoeken, heeft de rechter een discretionaire bevoegdheid om al dan niet te beslissen of hij het kind zal horen. De rechter hoeft een beslissing dat een twaalfminner niet gehoord zal worden niet te motiveren. Uit het juridische onderzoek blijkt dat voor het (al dan niet) horen van minderjarigen die jonger dan twaalf jaar zijn, de discretionaire bevoegdheid van de rechter in de praktijk wisselend en soms beperkt wordt toegepast. Eerder praktijkonderzoek wijst uit dat kinderen jonger dan twaalf jaar nauwelijks gehoord worden in familie- en jeugdzaken (hfst. 2, par. 2.4.3).

Uit internationale standaarden valt af te leiden dat kinderen die in staat zijn hun eigen mening te vormen het recht hebben om die mening vrijelijk te uiten⁴ en gehoord te worden in procedures die hen betreffen. Op grond van artikel 12 IVRK hebben zij het recht om hun mening vrijelijk te uiten in alle kwesties die over hen gaan. Aan de mening van het kind moet passend belang worden gehecht in overeenstemming met zijn of haar leeftijd en rijpheid (art. 12, lid 1 IVRK). Het tweede lid van artikel 12 IVRK verlangt ter verwezenlijking van dit recht dat het kind de mogelijkheid moet worden gegeven om gehoord te worden in elke juridische of administratieve procedure die het kind aangaat.

Het VN-Kinderrechtencomité heeft aangegeven dat het hoorrecht niet afhankelijk zou moeten zijn van een leeftijdsgrens. Alle minderjarigen zouden in staat zijn om hun mening te vormen, waarbij jonge kinderen extra ondersteuning nodig hebben bij het laten horen van hun stem. Leeftijdsgrenzen kunnen in het recht worden gebruikt, maar mogen volgens het VN-Kinderrechtencomité niet absoluut zijn en de leeftijdsgrenzen moeten ruimte overlaten om jongere kinderen ook de mogelijkheid te bieden om door de rechter gehoord te worden.⁵ Ook vloeit uit internationale standaarden voort dat kinderen direct (door een rechter) of indirect (door een deskundige buiten de rechtszaal) gehoord kunnen worden, en dat zij dit zelf zouden moeten kunnen kiezen. Het VN-Kinderrechtencomité heeft benadrukt dat “*simply*

3 In het procesreglement Civiel Jeugdrecht is genoemd dat in deze zaken alleen van horen wordt afgezien indien de minderjarige niet bereid is om gehoord te worden.

4 Het VN-Kinderrechtencomité licht de zinsnede ‘om die mening vrijelijk te uiten’ als volgt toe: vrijelijk betekent onder meer dat een minderjarige niet moet zijn gemanipuleerd of onbehoorlijk onder invloed of druk is gezet. Zie General Comment No. 12 (UNCRC), par. 22.

5 Zie General Comment No. 12 (UNCRC), par. 52 en 102.

listening to the child is insufficient; the views of the child have to be seriously considered when the child is capable of forming her or his own views."⁶ Minderjarigen die zijn gehoord, moeten teruggekoppeld krijgen hoe hun mening van invloed is geweest op de beslissing: *"the feedback is a guarantee that the views of the child are not only heard as a formality, but are taken seriously"*.⁷ Volgens het VN-Kinderrechtencomité is het horen van minderjarigen in familierechtelijke procedures bedoeld om invulling te kunnen geven aan wat het 'belang van het kind' in een concrete zaak omvat. Het louter horen van minderjarigen omdat dit voorgeschreven is door het IVRK en andere internationale standaarden, is dus onvoldoende.

Hoewel het doel van het hoorrecht door de wetgever niet expliciet is genoemd en het in de parlementaire geschiedenis evenmin helder is gedefinieerd, valt af te leiden dat het hoorrecht destijds is ingevoerd om kinderen rechtsbescherming te bieden. Daarbij geeft het hoorrecht zoals dat is geregeld in artikel 809 Rv invulling aan het recht van elk kind om in een procedure gehoord te worden zoals dat in artikel 12 IVRK is vastgelegd. De Nederlandse regeling waarin minderjarigen vanaf twaalf jaar of ouder worden uitgenodigd om door de rechter gehoord te worden, maar die ook ruimte biedt voor het horen van minderjarigen jonger dan twaalf jaar op hun verzoek, lijkt niet direct te conflicteren met de uitgangspunten die uit internationale standaarden voortvloeien. Leeftijdsgrenzen mogen immers gebruikt worden zolang daar uitzonderingen op mogelijk zijn. In de Nederlandse wet is het voor kinderen jonger dan twaalf jaar mogelijk om bij de rechter een verzoek in te dienen om gehoord te worden. De uitvoeringspraktijk lijkt echter wel te knellen met dit uitgangspunt, aangezien minderjarigen jonger dan twaalf jaar nauwelijks blijken te worden gehoord door de rechter. In dit onderzoek is in kaart gebracht of deze uitvoeringspraktijk inderdaad overeenkomstig eerdere onderzoeksbevindingen weinig of nauwelijks kansen biedt voor kinderen jonger dan twaalf jaar om gehoord te worden. Ook is onderzocht hoe er in de praktijk wordt omgegaan met het horen van minderjarigen van twaalf jaar en ouder.

5.2.2 Horen van twaalfplussers in de praktijk

Het hoorrecht van minderjarigen van twaalf jaar en ouder in het Nederlandse burgerlijk procesrecht houdt in dat deze minderjarigen in beginsel in de gelegenheid moeten worden gesteld om hun mening kenbaar te maken. Volgens de procesreglementen gebeurt dit door de minderjarige uit te nodigen via een oproepbrief om zijn of haar mening kenbaar te maken via een brief of via een kindgesprek.

6 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 28.

7 General Comment No. 12 (UNCRC), par. 45.

In de wet- en regelgeving is niets geregeld over de wijze waarop minderjarigen door de rechter in de gelegenheid moeten worden gesteld om hun mening kenbaar te maken. In de rechtspraak is alleen door de hoven iets geregeld in hun professionele standaard 'Kindgesprekken'.⁸ Hieronder wordt ingegaan op de praktijk van het horen van minderjarigen in familie- en jeugdprocedures.

5.2.2.1 *Wie spreken er met het kind voorafgaand aan de zitting?*

Uit het praktijkonderzoek blijkt dat vooral in gezag- en omgangszaken en in kinderbeschermingszaken regelmatig voorafgaand aan de zitting met minderjarigen wordt gesproken door de Raad voor de Kinderbescherming en/of de gecertificeerde instelling in het kader van hun onderzoek en rapportage aan de rechtbank (zie hfst. 4, par. 4.4.1.1). Soms wordt vooraf ook door een advocaat of een bijzondere curator met een minderjarige gesproken; dit zal alleen het geval zijn als een bijzondere curator is benoemd of een advocaat betrokken is. In afstammingszaken wordt standaard een bijzondere curator benoemd voor minderjarigen, die spreekt met de minderjarige van twaalf jaar of ouder. In de gevallen waar een kind vóór de zitting al gesproken heeft met een medewerker van de Raad voor de Kinderbescherming of een gecertificeerde instelling, zou een rechter de mening van het kind via een rapport van de betreffende instelling kunnen achterhalen. Het is echter de vraag of dit als 'indirect horen' kan worden bestempeld. Het is namelijk niet de specifieke taak van deze professionals om de stem van het kind te achterhalen en hierover te rapporteren aan de rechter; alleen de bijzondere curator heeft deze taak. Hoewel er vaak al voor de zitting met minderjarigen is gesproken en deze informatie vaak ook bij de rechter terecht komt, willen rechters de minderjarige ook graag zelf horen. Veel rechters vinden het belangrijk om een kind zelf te horen vanwege het feit dat het kind zo de gelegenheid krijgt om zijn of haar mening te geven. Ook jongeren geven aan het belangrijk te vinden om ook met de rechter zelf te spreken (hfst. 4, par. 4.4.1.2).

5.2.2.2 *Oproep*

Kinderen van twaalf jaar en ouder worden in de praktijk opgeroepen met een standaard oproepbrief. In de brief staat genoemd dat de minderjarige kan laten weten dat hij of zij behoefte heeft om gehoord te worden door de rechter, dat een brief kan worden gestuurd met daarin zijn of haar mening, of dat er geen behoefte is om van deze mogelijkheden gebruik te maken. Uit het praktijkonderzoek blijkt dat kinderen bij kort geding zaken en voorlopige voorzieningen niet altijd worden opgeroepen. Bij echtscheidingen zonder tegenspraak worden kinderen geregeld opgeroepen (hfst. 4, par. 4.4.2.2). Als

8 Raad voor de Rechtspraak 2016.

een zaak wordt aangehouden en na een aantal maanden een vervolg krijgt, worden minderjarigen doorgaans niet opnieuw opgeroepen.

Uit dit onderzoek blijkt verder dat minderjarigen niet altijd reageren op een oproepbrief (hfst. 4, par. 4.4.2.3). Bijna de helft van de rechters die meewerkten aan dit onderzoek gaf aan dat de meeste kinderen niet op de oproepbrief reageren. Van de jongeren die ervaring hadden met een civiele procedure terwijl zij twaalf jaar en ouder waren, had ongeveer tweederde met de rechter gesproken. De jongeren die niet met de rechter hadden gesproken, gaven als reden aan dat zij hier geen behoefte aan hadden, dat zij schriftelijk hebben gereageerd of dat zij niet waren uitgenodigd. Verder blijkt uit informatie van de ouders dat bijna alle kinderen die een oproepbrief ontvangen ook naar de rechter gaan om hun mening te geven.

5.2.2.3 Kindgesprek door rechter

Rechters zien het kindgesprek vooral als gelegenheid voor een minderjarige om zijn of haar mening te geven, zo blijkt uit dit onderzoek (hfst. 4, par. 4.4.4.1). Zij benadrukken het doel van het kindgesprek vooral vanuit het perspectief van het kind dat gehoord wordt. Als tweede doel wordt ook het vergaren van informatie benoemd, maar dit lijkt niet het hoofddoel van het kindgesprek.

Uit het onderzoek blijkt ook dat de duur van een kindgesprek varieert tussen vijf en dertig minuten; de gemiddelde duur is volgens tweederde van de rechters tussen de elf en twintig minuten (hfst. 4, par. 4.4.4.3). Uit de interviews met rechters blijkt de duur van het kindgesprek in familiezaken (onder meer gezag en omgang) en jeugdzaken (onder meer ondertoezichstelling en uithuisplaatsing) te verschillen. Voor de jeugdzaken blijkt veel minder tijd voor een kindgesprek beschikbaar en deze gesprekken duren doorgaans vijf minuten, terwijl in familiezaken ongeveer vijftien minuten beschikbaar zijn voor een kindgesprek. Jongeren bevestigen deze korte duur van het kindgesprek: een meerderheid gaf aan dat het gesprek maar kort duurde. Bijzondere curatoren en advocaten vinden dat het kindgesprek te kort duurt; rechters vinden dit niet maar zouden ook de voorkeur geven aan een langere duur van een kindgesprek.

Ook de locatie verschilt (hfst. 4, par. 4.4.4.4); soms vindt het kindgesprek plaats in een speciale ruimte voor kindgesprekken, soms in de zittingszaal en soms in de raadkamer. Het lijkt erop dat in jeugdzaken het kindgesprek vaak direct voorafgaand aan de zitting in de zittingszaal plaatsvindt, terwijl voor familiezaken waar vooraf duidelijk is dat een minderjarige gehoord wil worden, het kindgesprek vaak in een aparte ruimte wordt gehouden. De aparte ruimtes waar een kindgesprek kan worden gehouden, blijken nog niet erg kindvriendelijk ingericht. Een kleurrijke muur en een poster zijn meestal wel aanwezig, maar huiselijke en kindvriendelijke attributen zoals een klok, planten of bloemen, potloden of pennen, knuffels, spelletjes, tijdschriften of boeken voor kinderen ontbreken vaak, zo geven de rech-

ters aan. Een uitzondering was hierbij de rechtbank Amsterdam waar wel kindgerichte attributen aanwezig zijn. De geïnterviewde rechters zijn het er mee eens dat deze ruimtes niet bijzonder kindvriendelijk zijn. Ook jongeren bevestigen dit beeld: de meerderheid van veertien jongeren liet weten dat de ruimte waarin het gesprek plaatsvond, als saai is ervaren. Slechts één jongere gaf aan dat er spullen voor kinderen te vinden waren in de ruimte. Een meerderheid van de jongeren voelde zich wel op zijn gemak in de ruimte. Bijna de helft van de jongeren (40%) gaf aan dat de rechter een toga droeg, de rest gaf aan van niet.

Uit de resultaten van de vragenlijsten van rechters blijkt dat er soms meerdere rechters aanwezig zijn bij het kindgesprek. Ook is volgens tweederde van de rechters soms een vertrouwenspersoon aanwezig bij het kindgesprek (hfst. 4, par. 4.4.4.5). Uit de resultaten van de vragenlijsten en de aanvullende interviews blijkt dat rechters in beginsel het kind het liefst alleen horen; als belangrijkste probleem wordt beïnvloedbaarheid genoemd. Kinderen komen doorgaans ook zonder ondersteuning naar het kindgesprek. Als een kind zelf verzoekt om iemand mee te nemen naar het kindgesprek of bijvoorbeeld met zijn broertje of zusje gehoord wil worden, dan staan rechters daar wel voor open. Onder jongeren die alleen naar het kindgesprek bij de rechter zijn gegaan, bestaat verdeeldheid over het meenemen van een vertrouwenspersoon. Wel lijkt het alsof er meer behoefte is dan nu in de praktijk gebeurt. Van de ondervraagde ouders vindt 95% het een goed idee als kinderen iemand zouden mogen meenemen naar het kindgesprek.

Het kindgesprek wordt schriftelijk vastgelegd door de griffier en dit wordt als werkaantekening toegevoegd aan het dossier (hfst. 4, par. 4.4.6.1). De informatie die het kind heeft gegeven, wordt echter niet altijd opgenomen in de beschikking. Bijna twintig procent van de rechters geeft aan dat dit niet of vrijwel nooit gebeurt, een derde noemt dat dit zeer beknopt wordt gedaan en bijna de helft rapporteert dat dit varieert afhankelijk van de omstandigheden. Over de invloed van de informatie van het kind op de beslissing rapporteert geen enkele rechter of raadsheer dat de mening van het kind niet wordt meegenomen of dat de mening van het kind cruciaal en doorslaggevend is (hfst. 4, par. 4.4.5.3). Bijna een derde gaf aan dat de mening van het kind een aanvulling is. Iets meer dan de helft rapporteerde dat de mate waarin de mening van het kind wordt meegenomen kan variëren, waarbij de mening sterker wordt meegewogen als het kind ouder is, en het type zaak soms ook bepalend is. De rechters noemen de aanwezigheid van loyaliteitsconflicten als belemmering voor het zwaar meewegen van de mening van het kind. In de interviews met rechters wordt duidelijk dat zij dit merken aan het taalgebruik van een kind. De advocaten en medewerkers van de Raad voor de Kinderbescherming en de gecertificeerde instelling hebben de indruk dat de mening van een kind eerder wordt meegenomen als een kind verbaal gezien sterker is. Rechters geven op de vraag in hoeverre het lukt om via een kindgesprek de stem van het kind boven tafel te krijgen als

cijfer een gemiddelde van 6.9; vooral de score 7 is vaak toegekend. Dit kan men opvatten als redelijke tevredenheid. De meerderheid van de jongeren die ervaring had met een kindgesprek, vond dat de rechter hun mening had meegenomen. Bijna een derde van de jongeren vond dat zijn of haar mening niet was meegenomen door de rechter.

Aan de deskundigen is gevraagd hoe zij de rechter als gesprekspartner evalueren (hfst. 4, par. 4.4.5.1); zij beoordelen dit positief met scores boven de 3 op een schaal van 1 tot 5. De rechters zelf zijn positiever dan andere deskundigen. Een wat lagere score is gegeven door bijzondere curatoren over de mate waarin rechters in staat zijn om kinderen een vertrouwd gevoel te geven. Uit de interviews met bijzondere curatoren blijkt dat het hierbij niet zo zeer gaat om de vaardigheden van rechters, maar vooral om de setting van het horen (onder meer de relatief korte duur van het kindgesprek en de ruimte waar het kindgesprek plaatsvindt). Rechters vinden dat zij voldoende gespreksvaardigheden en pedagogische vaardigheden hebben om kinderen te horen; de scores die zij geven zijn wel iets hoger voor het horen van kinderen van twaalf jaar en ouder dan voor het horen van twaalfminners. Bijna alle jongeren die met de rechter spraken, zijn positief over de gespreksvaardigheden van de rechter. De rechter is volgens jongeren in staat om kinderen een vertrouwd gevoel te geven en jongeren hebben sterk het gevoel dat ze serieus werden genomen tijdens het gesprek. De meeste jongeren die een kindgesprek hadden meegemaakt, waren tevreden over het gesprek (hfst. 4, par. 4.4.7.1); ruim een derde was ontevreden. Dat was vooral te verklaren door de beperkte informatievoorziening en korte duur van het kindgesprek. Een meerderheid van de jongeren gaf aan uiteindelijk een goed gevoel te hebben gehad over het gesprek met de rechter. Zij waren het erover eens dat er goed naar hen geluisterd werd en de gespreksvaardigheden van de rechter werden genoemd waarbij de rechter goede vragen stelde, het kind veel ruimte gaf om te spreken en vriendelijk overkwam.

5.2.2.4 Terugkoppeling van de beslissing

Van de rechters geeft een derde aan dat het kind geen terugkoppeling van de beslissing krijgt (hfst. 4, par. 4.4.6.2). Bijna de helft van de rechters geeft aan dat dit verschilt per zaak. Uit de interviews blijkt dat rechters in zaken waar direct uitspraak volgt, zoals bij een ondertoezichtstelling of uithuisplaatsing, de mondelinge terugkoppeling van de beslissing aan het kind tijdens het communiceren van de uitspraak doen. In zaken waarin de uitspraak pas na enige weken volgt, is het praktisch niet mogelijk om op een dergelijke wijze een mondelinge terugkoppeling aan het kind te geven. In die gevallen vragen rechters soms aan de aanwezigen wie de beslissing gaat doorgeven aan het kind (bijvoorbeeld aan de ouder of de gecertificeerde instelling). De meeste rechters geven aan dat er zelden of nooit een kindvriendelijke uitspraak beschikbaar is. Uit de interviews met rechters wordt duidelijk dat

rechters vooral praktische problemen zien voor wat betreft het terugkoppelen van het oordeel en kindvriendelijke uitspraken.

Jongeren zijn heel duidelijk over de vraag of iemand met het kind had nagepraat over het kindgesprek en de beslissing van de rechter; op één jongere na geven alle jongeren aan dat dit niet is gebeurd. De jongeren geven geen eenduidig antwoord op de vraag of zij na afloop van het kindgesprek te horen kregen hoe het verder zou gaan en of zij van de rechtbank te horen hebben gekregen wat de rechter had besloten. Tweederde van de ouders geeft aan dat niemand bij de rechtbank het kind na afloop had uitgelegd wat de rechter had besloten. Bijna de helft van de ouders geeft wel aan dat kinderen een brief hadden ontvangen over de uitspraak van de rechter.

5.2.2.5 Informatievoorziening en taalgebruik

Van de verschillende deskundigengroepen (rechters, advocaten, bijzondere curatoren, Raad voor de Kinderbescherming, gecertificeerde instelling en Kinder- en Jongerenrechtswinkel) geven vooral de medewerkers van de gecertificeerde instelling aan dat zij kinderen voorbereiden op het kindgesprek bij een kindbeschermingsmaatregel (hfst. 4, par. 4.4.3.3). Het geven van uitleg over de procedure van het kindgesprek staat hierbij centraal, maar deze deelnemers gaven aan ook algemene uitleg te geven over de (mogelijke) maatregelen van de rechter en rechten van kinderen. Medewerkers van Kinder- en Jongerenrechtswinkels gaven aan kinderen vooral te helpen met het vertalen van juridische begrippen. In lijn hiermee gaf de meerderheid van de jongeren (ruim 60%) aan in meer of mindere mate hulp nodig te hebben bij het begrijpen van de oproepbrief (hfst. 4, par. 4.4.3.2). Ook van de ouders gaf bijna tachtig procent aan dat hun kind hulp nodig had bij de oproepbrief.

Informatievoorziening richting jongeren blijkt niet altijd voldoende (hfst. 4, par. 4.4.3.1). Bijna veertig procent van de jongeren wist niet wat hij of zij kon verwachten van het kindgesprek. Op de vraag waar jongeren niet tevreden over waren ten aanzien van het hoorrecht, kwam vaak het antwoord terug dat jongeren beter geïnformeerd zouden willen worden over de procedure, wat je kunt verwachten, praktische zaken zoals waar je naartoe moet en terugkoppeling achteraf.

Ook in een vraag over wat jongeren spannend vonden toen ze naar de rechter gingen (hfst. 4, par. 4.4.5.2) kwamen gebreken in de informatievoorziening terug. Dit komt overeen met eerder onderzoek waaruit blijkt dat kinderen uitleg nodig hebben over wat ze kunnen verwachten tijdens een proces, omdat onvoldoende informatie kan leiden tot spanning en minder motivatie om te participeren (zie hfst. 3, par. 3.2.4 en 3.4.1). Kinderen vinden het prettig als zij via een andere weg een extra toelichting krijgen, bijvoorbeeld in een gesprek met een derde. Het taalgebruik is daarbij van belang; het gebruik van jargon kan een intimiderende werking hebben en de participatie van kinderen belemmeren. Voor kinderen onder de twaalf jaar is informatievoorziening toegespitst op hun ontwikkelingsniveau des te

belangrijker. Het huidige voorlichtingsmateriaal, zoals de bestaande voorlichtingsfilmpjes, bereidt kinderen niet voldoende voor op wat hen op de zitting te wachten staat. Zo benoemt Van Teijlingen-Pover dat het voorlichtingsfilmpje waarin een rechter in toga te zien is, voor kinderen spanning oproept.⁹

5.2.2.6 Belasting van het kind

Alle deskundigen zijn van mening dat een kindgesprek stressvol is voor een kind (hfst. 4, par. 4.4.5.2). Zij blijven relatief neutraal over de vraag of kinderen zich op hun gemak voelen. In de interviews geven de deskundigen van de Raad voor de Kinderbescherming en de gecertificeerde instellingen aan dat kinderen veel vragen hebben over wat er gaat gebeuren tijdens het kindgesprek. Het is soms moeilijk ze hierop voor te bereiden omdat volgens deze deskundigen elk kindgesprek anders is. Een andere oorzaak voor spanning die door veel deskundigen wordt genoemd, is de confrontatie met ouders rondom het kindgesprek en de zitting.

Jongeren ervaren wel spanning om naar de rechter te gaan, maar noemen dit niet als reden om geen gebruik te maken van het kindgesprek. Wat hiervoor wel een reden is, is de belasting om eventueel een ouder tegen het lijf te lopen of om problemen op te rakelen terwijl de situatie net stabiel is, wat indirect tot belasting kan leiden. Ook vindt de helft van de groep dat het richting de ouders toe moeilijk kan zijn om je eigen mening aan de rechter te geven. Daarentegen onderstrepen jongeren het belang van het kindgesprek. Vrijwel alle jongeren gaven aan dat ze het belangrijk vonden om hun mening te geven. Dit belang zal dus zwaarder hebben gewogen dan de ervaren spanning en belasting.

Deze bevindingen komen overeen met eerder onderzoek, waaruit blijkt dat de negatieve aspecten van participatie bij belangrijke beslissingen niet opwegen tegen de positieve aspecten (zie hfst. 3, par. 3.2.1). Hoewel participatie stressvol of belastend kan zijn en kinderen in een loyaliteitsconflict kan brengen, geven kinderen aan betrokken te willen worden. Uit eerder onderzoek blijkt dat kinderen zich meer gehoord voelen wanneer naar hun stem wordt geluisterd (hfst. 3, par. 3.4.1). Dit geldt niet alleen voor kinderen vanaf twaalf jaar, maar ook voor jongere kinderen. Kinderen accepteren beslissingen als zij betrokken worden in het proces, ook als de beslissingen niet overeenkomen met hun eigen wensen.

Een groot deel van de jongeren in dit onderzoek gaf bovendien aan het leuk te vinden de rechtbank eens te zien, wat aangeeft dat deze ervaring ambivalent ervaren kan worden met zowel negatieve als positieve aspecten. Ook uit de uitkomsten van de vragenlijsten van de ouders valt af te leiden dat hun kinderen ondanks ervaren spanningen wel gebruik gemaakt hebben van hun hoorrecht en dat spanning voor kinderen geen drempel is om een

9 Van Teijlingen-Pover, *TREMA* 2019.

gesprek met de rechter aan te gaan. Ongeveer tweederde van de ouders gaf aan dat hun kind het in meer of mindere mate een moeilijke beslissing vond om naar de rechter te gaan, maar ondanks spanning toch gebruik gemaakt heeft van het kindgesprek.

5.2.3 Horen van twaalfminners in de praktijk

Uit het praktijkonderzoek blijkt dat tachtig procent van de raadsheren aangeeft dat het horen van twaalfminners praktisch niet gebeurt (hfst. 4, par. 4.4.2.1). Van de rechters geeft de helft aan dat dit regelmatig voorkomt. De andere groepen deskundigen geven aan dat het vaker niet dan wel gebeurt dat kinderen jonger dan twaalf jaar worden gehoord. Uit eerder (dossier) onderzoek blijkt dat vrij strikt wordt vastgehouden aan de leeftijdsgrens van twaalf jaar om door de rechter gehoord te worden en dat kinderen jonger dan twaalf jaar niet of nauwelijks worden gehoord door de rechter (hfst. 2, par. 2.4.3).

In de meeste gevallen dat het kind jonger dan twaalf jaar wordt gehoord, is dit op verzoek van het kind zelf. De belangrijkste redenen voor rechters om twaalfminners te horen, zijn dat het kind het zelf wil en dat jongere kinderen hun mening ook kunnen verwoorden. Als belangrijkste overwegingen om twaalfminners niet te horen, wordt vooral genoemd dat dit te belastend is, maar ook dat kinderen beïnvloedbaar zijn en loyaliteit naar ouders toe ingewikkeld is. Met de stelling ‘mocht een kind jonger dan twaalf jaar zelf verzoeken om gehoord te worden (zonder oproep), dan wordt dit doorgaans gehonoreerd,’ is bijna driekwart van de rechters het eens.

Uit eerdere onderzoeken blijkt ook dat jonge kinderen vaak niet worden betrokken bij belangrijke beslissingen, omdat dit te belastend zou zijn of omdat zij niet hun eigen authentieke mening kunnen rapporteren vanwege gevoeligheid voor beïnvloeding door ouders (hfst. 3, par. 3.2.3 en 3.3.4.1). Onderzoek toont echter aan dat ontevredenheid en machteloosheid door niet te worden betrokken bij beslissingen niet alleen geldt voor kinderen vanaf twaalf jaar; ook jongere kinderen willen hun stem laten horen (hfst. 3, par. 3.2.2).

Het bovenstaande neemt niet weg dat er in de huidige praktijk de laatste jaren initiatieven zijn genomen waarbij is gekozen voor een lagere leeftijdsgrens om kinderen te horen. Sinds 2016 worden bij de rechtbank Amsterdam kinderen vanaf acht jaar bijvoorbeeld standaard uitgenodigd voor een kindgesprek in kinderbeschermings-, uithuisplaatsings-, verhuis- en hoofdverblijfplaatszaken (hfst. 4, par. 4.2.1). En bij de rechtbank Den Haag worden in kinderontvoeringszaken minderjarigen al vanaf zes jaar in de gelegenheid gesteld om te worden gehoord (hfst. 4, par. 4.2.2). Ook wordt er bij de rechtbank Den Haag in kinderontvoeringszaken aan het betrokken kind vanaf drie jaar een bijzondere curator toegevoegd wanneer ouders na de regiezing niet kiezen voor crossborder mediation of wanneer de mediation niet is geslaagd.

5.3 HUIDIGE PRAKTIJK VAN DE FORMELE PROCESPOSITIE

Hieronder zal nader worden ingegaan op de huidige praktijk ten aanzien van de formele procespositie van minderjarigen. Daarbij zullen de volgende vragen worden beantwoord:

1. Wat is het doel van de huidige formele procespositie voor kinderen?
2. Hoe is de praktijk ten aanzien van de formele procespositie van minderjarigen?
3. Hoe is de procespositie van de minderjarige geregeld in andere rechtsgebieden en wetten en wat is er uit de literatuur bekend over de ervaringen van kinderen en de rechtspraktijk met die procespositie?
4. Wat zijn de huidige ervaringen van kinderen en de rechtspraktijk m.b.t. de formele procespositie in het civiele recht?

5.3.1 Wettelijke regeling en doel van de procespositie van minderjarigen en hun procespositie in andere rechtsgebieden

Zoals eerder aangegeven, is in het civiele (personen- en familie)recht de minderjarige in beginsel procesonbekwaam en treden zijn of haar wettelijke vertegenwoordigers (ouders of voogd) of – bij een conflict van belangen – een daartoe benoemde bijzondere curator namens het kind op als (formele) procespartij. Tegelijkertijd zijn er in de afgelopen decennia verschillende uitzonderingen geïntroduceerd voor de minderjarige om zelfstandig te procederen, soms op formele en soms op informele wijze. Deze uitzonderingen zijn in het Burgerlijk Wetboek gefragmenteerd terug te vinden en hebben soms twaalf jaar, en soms zestien jaar als ondergrens. In de parlementaire geschiedenis zijn verschillende redenen te vinden die ten grondslag liggen aan deze mogelijkheden. Daarbij lijken de daartoe aangevoerde redenen voor deze verschillende varianten niet consistent; uit de parlementaire geschiedenis is geen duidelijk doel, beleid of uniforme zienswijze te ontdekken ten aanzien van de civiele procespositie van minderjarigen en de wijzigingen die in dat opzicht in de afgelopen decennia zijn doorgevoerd. Het doel van de procespositie van minderjarigen is niet duidelijk (zie hfst. 2, par. 2.2.2). Zodoende is een onduidelijk en onoverzichtelijk geheel ontstaan ten aanzien van de procespositie van minderjarigen, die in het civiele recht meestal geen, soms een informele en soms een formele rechtsingang heeft.

In de afgelopen decennia is herhaaldelijk gepleit voor een versterking van de procespositie van minderjarigen (hfst. 2, par. 2.2.7). Uit de parlementaire geschiedenis valt af te leiden dat telkens is afgezien van een aanpassing van de wet en een versterking van de procespositie van minderjarigen omdat deze procespositie afdoende geregeld zou zijn. Ook bestaat de angst dat dit de verhouding tussen kinderen en hun ouder(s) zou verslechteren door een dergelijke juridisering van hun relatie. Verder zouden minderjarigen beschermd moeten worden tegen juridische procedures omdat dit niet

in hun belang zou zijn (hfst. 2, par. 2.2.2). Duidelijk is dat voorstellen tot een versterking van de zelfstandige procespositie van minderjarigen steeds zijn verworpen op basis van een wens om minderjarigen te beschermen en hen zo min mogelijk in juridische procedures tegen ouders op te zetten.

Een andere belangrijke reden – die valt af te leiden uit de parlementaire geschiedenis – waarom lijkt te worden afgezien van een (verdere) versterking van de civiele procespositie van de minderjarige betreft de mogelijkheid tot benoeming van een bijzondere curator (zie hfst. 2, par. 2.2.5). Deze mogelijkheid, die kan worden gebruikt bij een conflict van belangen van de wettelijke vertegenwoordiger(s) en de minderjarige, is in de afgelopen decennia bij wet en in de jurisprudentie verder verruimd. De bijzondere curator kan minderjarigen ondersteunen in procedures, daar waar ouders dat niet (goed) kunnen, en tegelijk kunnen minderjarigen beschermd blijven aangezien de bijzondere curator de belangen van minderjarigen in procedures kan behartigen zonder dat minderjarigen zelfstandig optreden. Ook is in de afgelopen jaren een duidelijke toename van het aantal benoemingen van bijzondere curatoren waar te nemen, waarbij dit vooral lijkt te gelden voor scheidings-, gezag- en omgangszaken. In afstammingszaken wordt voor de minderjarige standaard een bijzondere curator benoemd. In kinderbeschermingszaken is nog steeds terughoudendheid te bemerken ten aanzien van verzoeken tot benoeming van een bijzondere curator, mede omdat in dergelijke zaken al een gecertificeerde instelling actief is en de Raad voor de Kinderbescherming ook meestal een rol speelt.

Vanuit de rechtspraak valt een toegenomen alertheid en bekendheid met deze mogelijkheid waar te nemen; dit blijkt onder meer uit de Werkprocedures benoeming bijzondere curator van de Rechtspraak. Ook is er steeds meer aandacht voor een verdere ontwikkeling van de professionaliteit van bijzondere curatoren, zo blijkt bijvoorbeeld uit de opgerichte Stichting Bijzondere curator Nederland, die kwaliteitseisen heeft ontwikkeld voor bijzondere curatoren. Hoewel steeds vaker een bijzondere curator wordt benoemd, blijkt uit jurisprudentieonderzoek dat dergelijke verzoeken ook nog regelmatig worden afgewezen (hfst. 2, par. 2.2.5). Er is voor minderjarigen derhalve geen recht tot vertegenwoordiging door een bijzondere curator af te leiden uit nationale wet- en regelgeving.

In andere rechtsgebieden heeft de minderjarige wel een mogelijkheid om zelfstandig te procederen (hfst. 2, par. 2.3). Zo zijn minderjarigen in het bestuursrecht procesbekwaam als zij tot een redelijke waardering van hun belangen in staat kunnen worden geacht. Dit betekent dat elke minderjarige wordt beoordeeld op zijn of haar specifieke kwaliteiten. In het straf(proces) recht komen minderjarigen vanaf twaalf jaar, wanneer ze strafrechtelijk aansprakelijk zijn, alle bevoegdheden toe die hem in het wetboek van Strafrecht of Strafvordering zijn toegekend. Zolang de minderjarige nog geen zestien jaar is, komen de bevoegdheden in het strafproces eveneens toe aan zijn advocaat. In sommige procedures in het civiele recht (zoals het gezond-

heidsrecht of het arbeidsrecht) zijn minderjarigen vanaf de leeftijd van zestien jaar bekwaam om zelfstandig procedures te starten. In deze rechtsgebieden lijkt de minderjarige meer autonomie en minder bescherming te worden toegekend. Dit leidt voor minderjarigen in Nederland tot onduidelijkheid en verschil van rechtspositie afhankelijk van het soort procedure waar ze mee te maken krijgen.

In de juridische literatuur klinkt zowel vanuit de wetenschap als de rechtspraktijk onvrede door over de huidige civiele procespositie van minderjarigen in het personen- en familierecht en andere onderdelen van het civiele recht (hfst. 2, par. 2.2.7). In de kern gaat het bij de kritiek om gebrek aan een doordacht, toegankelijk en duidelijk systeem, aangezien de hoofdregel van procesonbekwaamheid inmiddels ondergesneeuwd is door tal van uitzonderingen op de regel en het civiele recht ook afwijkt van de procespositie van minderjarigen in andere rechtsgebieden. De uitzonderingen lijken soms ook voor een te beperkte groep te gelden. Zo wordt bijvoorbeeld voorgesteld om de procesbekwaamheid voor minderjarigen die te maken krijgen met een machtiging uithuisplaatsing in een accommodatie voor gesloten jeugdhulp, en hun zelfstandige procespositie die zij in dergelijke procedures hebben met de toevoeging van een raadsman, ook te laten gelden voor minderjarigen die met een machtiging uithuisplaatsing in een open residentiële instelling te maken krijgen. Verder is er kritiek op de wettelijke mogelijkheid tot benoeming van een bijzondere curator, de taken van deze figuur en de verruiming van het gebruik van de bijzondere curator in relatie tot de processuele onbekwaamheid van minderjarigen. Vanuit de juridische literatuur is er meer kritiek op de procesonbekwaamheid van minderjarigen in het personen- en familierecht dan op het hoorrecht van minderjarigen.

Uit internationale standaarden kan worden afgeleid dat minderjarigen die te maken krijgen met juridische procedures recht hebben op kindvriendelijke procedures en tevens recht hebben op toegang tot het recht en op mogelijkheden om in procedures op te komen tegen voor hen relevante beslissingen. Toch blijkt het recht op een eigen rechtsingang voor minderjarigen in internationale standaarden niet expliciet te worden genoemd. Alleen in de richtlijnen die zijn opgesteld door de internationale vereniging van familie- en jeugdrechters wordt het recht van minderjarigen op zelfstandig hoger beroep benoemd. Desalniettemin lijkt de onduidelijke procespositie van minderjarigen in de verschillende procedures in strijd met de uitgangspunten uit de relevante internationale standaarden, waarin het recht op effectieve toegang tot de rechter voor minderjarigen wordt benadrukt. Daarbij is het de vraag of familierechtprocedures in Nederland voldoen aan de vereisten voor een kindvriendelijk stelsel (zie verder hfst. 2, par. 2.5.8).

5.3.2 Praktijk en huidige ervaringen met de rechtsingang van minderjarigen

Uit het praktijkonderzoek blijkt dat het niet vaak voorkomt dat minderjarigen met of zonder hulp zelf een procedure starten (hfst. 4, par. 4.5.1.1). In het kleine aantal gevallen dat het wel voorkomt, gaat het meestal om gezag- en omgangszaken, en zal dit via de informele rechtsingang gaan. Ook van de mogelijkheid voor minderjarigen om zelfstandig te procederen, bijvoorbeeld door het instellen van hoger beroep tegen een machtiging gesloten plaatsing, wordt nauwelijks gebruik gemaakt, zo geven rechters aan. Zij geven ook aan dat de informele rechtsingang maar weinig wordt gebruikt en waarschijnlijk bij veel jongeren onbekend is. Dit bevestigt eerdere onderzoeksresultaten die wezen op onbekendheid en het schaarse gebruik van de informele rechtsingang door minderjarigen van de Kinderombudsman in 2012¹⁰ en van Van den Hoogen en Montanus in 2017.¹¹ Ook blijkt dat bijna alle rechtbanken een minderjarige die een verzoek heeft gedaan via de informele rechtsingang, uitnodigen voor een gesprek met de rechter, waarbij bijna elke rechtbank een verschillende werkwijze na het gesprek met het kind hanteert. De onderzoekers concludeerden dat er bij de rechtbanken geen uniformiteit lijkt te bestaan ten aanzien van de werkwijze bij de informele rechtsingang. Dit leidt tot rechtsongelijkheid en rechtsonzekerheid.

Verzoeken van minderjarigen via de informele rechtsingang leiden lang niet altijd tot een ambtshalve rechterlijke beslissing, zo blijkt uit dit onderzoek. Ongeveer de helft van de rechters rapporteerde dat dit soms leidt tot een ambtshalve beslissing, en ongeveer twintig procent geeft aan dat dit nooit hiertoe leidt (hfst. 4, par. 4.5.1.1). Uit dit onderzoek blijkt ook dat de onderzochte populatie jongeren nauwelijks op de hoogte is van de mogelijkheid om via de informele rechtsingang de rechter te benaderen; slechts dertien procent van de jongeren die geen ervaring had met een civiele procedure gaf aan dit te weten. Bijna alle deskundigen uit de verschillende beroepsgroepen die hebben meegewerkt aan dit onderzoek zijn van mening dat kinderen onvoldoende op de hoogte zijn van hun procespositie en dat dit ook voor ouders geldt. De meeste deskundigen denken ook dat kinderen niet weten wie zij om ondersteuning kunnen vragen. Verder vindt een meerderheid van de deskundigen dat kinderen op dit moment onvoldoende ondersteuning krijgen tijdens een rechterlijke procedure; met name de bijzondere curatoren vinden de ondersteuning op dit moment onvoldoende. Behalve de rechters is ook de meerderheid van de andere deskundigen van mening dat de ouders als wettelijke vertegenwoordigers niet de juiste persoon zijn om het kind te vertegenwoordigen in dergelijke procedures. Bijna alle deskundigen van alle beroepsgroepen zijn van mening dat de mogelijkheden om een bijzondere curator te benoemen om minderjarigen te vertegenwoordigen moeten worden verruimd.

10 Van der Bijl, Van Dongen & Vreeburg-Van der Laan 2012.

11 Van den Hoogen & Montanus, *FJR* 2017/62.

5.4 AANPASSING VAN HET HOORRECHT EN DE FORMELE PROCESPOSITIE?

Nu het hoorrecht van minderjarigen en de mogelijkheden om zelfstandig procedures te starten en op te komen voor hun rechten zowel vanuit juridisch, neuropsychologisch als pedagogisch oogpunt zijn belicht en tevens is onderzocht hoe verschillende groepen professionals, jongeren en ouders denken over deze thema's, zal hierna worden ingegaan op de vraag of aanpassingen nodig dan wel wenselijk zijn. Daarbij zal antwoord worden gegeven op de volgende vragen:

1. In hoeverre is er vanuit kinderen en de rechtspraak behoefte aan een aanpassing van de leeftijdsgrens in het hoorrecht en/of een uitbreiding van de formele procespositie in het civiele recht?
2. Wat weten we uit cognitief-(neuro-) wetenschappelijk onderzoek naar receptie, verwerking, *speaking capacity* én stress van hoorrecht regelingen (en dergelijke arrangementen) en de zelfstandige toegang tot de rechter (procesingang) door en voor kinderen?
3. Wat zijn de pedagogische en juridische voor- en nadelen van het horen van kinderen in de civiele procedures en in hoeverre zijn deze voor- en nadelen anders voor kinderen jonger dan twaalf jaar?
4. Hoe zou een uitbreiding van de formele procespositie in het civiele recht en/of de aanpassing van de leeftijdsgrens in het hoorrecht er uit kunnen zien en in hoeverre is het mogelijk dan wel wenselijk dat de minderjarige hierbij (professionele) ondersteuning heeft?

5.4.1 Kritiek op de formele procespositie en de leeftijdsgrens van het hoorrecht vanuit juridische invalshoek

Zoals hierboven is gebleken, is uit het onderzoek duidelijk geworden dat in de juridische literatuur kritiek is te vinden op de civiele procespositie van minderjarigen. Vanuit deze hoek is meer kritiek op de procespositie van minderjarigen in het personen- en familierecht met als uitgangspunt dat de minderjarige niet procesbekwaam is en dus niet als zelfstandige procespartij kan optreden, dan op het hoorrecht van minderjarigen. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de onoverzichtelijke wet- en regelgeving die het gevolg is van de vele uitzonderingen die op het uitgangspunt van de civielrechtelijke procesonbekwaamheid zijn gemaakt (zowel ten aanzien van formele als informele rechtsingangen).

Voor wat betreft het hoorrecht van minderjarigen van twaalf jaar en ouder blijkt uit dit onderzoek dat de wettelijke uitzonderingsmogelijkheid om kinderen jonger dan twaalf jaar op hun verzoek ook te kunnen horen, in de praktijk nauwelijks wordt toegepast. Uit eerder onderzoek blijkt eveneens dat kinderen jonger dan twaalf jaar bijna nooit door de rechter worden gehoord. In dit onderzoek wijzen de resultaten uit het empirische deel er echter op dat kinderen jonger dan twaalf jaar soms wel worden gehoord op hun verzoek. Dat neemt niet weg dat blijkt dat kinderen slecht op de hoogte

zijn van hun processuele mogelijkheden en dat maar weinig kinderen jonger dan twaalf jaar op de hoogte blijken van de mogelijkheid om de rechter te verzoeken gehoord te worden. Uit de relevante internationale standaarden blijkt dat een leeftijdsgrens voor het hoorrecht geoorloofd is zo lang ook minderjarigen die jonger zijn de mogelijkheid hebben om gehoord te worden. Elke minderjarige zou in staat moeten worden gesteld om, direct of indirect, betrokken te worden in procedures. In Nederland is dit wettelijk mogelijk op grond van het hoorrecht uit artikel 809 Rv, maar blijkt de uitvoeringspraktijk zodanig dat geen sprake is van een *effectieve* mogelijkheid om als twaalfminderjarige gehoord te worden door de rechter, zo wijst dit onderzoek uit. Minderjarigen blijken in het voortraject van een zitting regelmatig al gesproken te hebben met een medewerker van de Raad voor de Kinderbescherming of een gecertificeerde instelling. Deze professionals hebben echter niet als wettelijke taak om de stem van het kind in de procedure te laten horen, maar spreken de minderjarige in het kader van het opstellen van een rapport aan de rechter waarin het gehele gezinssysteem in kaart wordt gebracht.¹²

Een laatste aspect van de procespositie van minderjarigen in familie- en jeugdprocedures betreft de mogelijkheid om ondersteund en vertegenwoordigd te worden. In de afgelopen jaren zien we in Nederland een toename, grotere bekendheid met, en een professionaliseringsslag van bijzondere curatoren die vanuit een juridische of gedragsdeskundige achtergrond kinderen in procedures kunnen ondersteunen en vertegenwoordigen als zij door de rechter zijn benoemd op grond van een conflict van belangen tussen de minderjarige en zijn of haar wettelijke vertegenwoordiger(s), doorgaans de ouders. Vooral in scheidings-, gezag- en omgangszaken is er meer aandacht voor de inzet van bijzondere curatoren ter ondersteuning van het kind in de procedure. Tegelijk blijkt onder meer uit het jurisprudentieonderzoek dat een verzoek tot benoeming van een bijzondere curator ook regelmatig nog wordt afgewezen. Er bestaat voor kinderen derhalve geen garantie dat een verzoek tot benoeming van een bijzondere curator wordt toegewezen, terwijl het wettelijke criterium 'conflict van belangen tussen de minderjarige en de wettelijke vertegenwoordiger(s)' en de interpretatie daarvan in de praktijk ook geen duidelijkheid biedt. De bevindingen uit het juridische deel van dit onderzoek leiden tot de conclusie dat de formele procespositie, het hoorrecht en de ondersteuning van minderjarigen in familie- en jeugdprocedures aanpassing verdient.

12 De Raad voor de Kinderbescherming en de gecertificeerde instellingen hebben overigens wel als taak om bij het indienen van een verzoekschrift ten aanzien van een (verlenging van een) maatregel van ondertoezichtstelling te vermelden of, en zo ja op welke wijze de inhoud en strekking van het verzoekschrift is besproken met de minderjarige en welke reactie de minderjarige hierop heeft gegeven; zie art. 799a lid 2 Rv.

5.4.2 Behoeftte aan aanpassing van het hoorrecht?

5.4.2.1 *Direct of indirect horen?*

Uit het praktijkonderzoek blijkt dat kinderen veel behoefte hebben om door de rechter gehoord te worden: een ruime meerderheid van de jongeren die ervaring hebben met een kindgesprek met de rechter gaf in dit onderzoek aan het belangrijk te vinden om met de rechter te spreken, ook als al een gesprek met een professional heeft plaatsgehad in het voortraject (hfst. 4, par. 4.4.1.2). Deze jongeren vonden het vooral belangrijk omdat ze zo hun eigen mening, verhaal en perspectief konden vertellen aan de rechter. De positieve effecten hiervan (o.a. gevoel dat je gehoord en serieus genomen wordt; betere acceptatie van de beslissingen) bleken reeds uit eerder onderzoek (zie hfst. 3, par. 3.2.1), net als ontevredenheid van jongeren over de mate waarin zij mogen participeren in civiele procedures (zie hfst. 3, par. 3.2.2).

Rechters zijn zich lang niet altijd bewust van de sterke wens van kinderen om in procedures betrokken te worden en door de rechter te worden gehoord. Onder rechters bestaat namelijk verdeeldheid over de vraag of kinderen behoefte hebben aan een gesprek met de rechter. Uit het praktijkonderzoek blijkt dat de helft van de rechters denkt dat kinderen hier veel behoefte aan hebben, in tegenstelling tot ruim een kwart die denkt dat hier slechts weinig behoefte onder kinderen aan is. Dit beeld van verdeeldheid past overigens bij de verwachting van andere deskundigen; ook onder advocaten, bijzondere curatoren, medewerkers van de Raad voor de Kinderbescherming, gecertificeerde instellingen en Kinder- en Jongerenrechtswinkels heerst een wisselend beeld over deze behoefte van kinderen.

Indien een gesprek met een professional al heeft plaatsgevonden in het voortraject, vinden naast jongeren ook rechters het belangrijk om alsnog met een kind te spreken (hfst. 4, par. 4.4.1.2). In lijn hiermee spreken zij een sterke voorkeur uit voor direct horen (zie hfst. 4, par. 4.4.7.2). Van bijna alle groepen deskundigen uit ons onderzoek geeft minstens de helft tot de ruime meerderheid de voorkeur aan direct horen; van de rechters geeft zelfs 85% aan direct horen te prefereren. Opmerkelijk is dat één groep deelnemers liever de vorm van indirect horen zou zien, namelijk de bijzondere curatoren. Bij de vraag wie er het meest geschikt zou zijn voor indirect horen indien dit de praktijk zou zijn, geeft deze groep aan zichzelf geschikt te vinden. De hoofdredenen die zij gaven, was dat ze vaker en intensiever met kinderen bezig zijn waardoor ze een betere inschatting kunnen maken van het kind en de situatie. Hun voorkeur voor indirect horen heeft dus vooral te maken met de context en setting van een kindgesprek.

5.4.2.2 Behoeftte aan aanpassing leeftijdsgrens hoorrecht vanuit de rechtspraak?

Als we kijken naar de wensen van deskundigen ten aanzien van de huidige wettelijke leeftijdsgrens van het hoorrecht voor minderjarigen van twaalf jaar en ouder, geeft bijna de helft aan de leeftijdsgrens te willen verlagen (hfst. 4, par. 4.4.7.3). Een iets kleiner deel vindt dat de huidige grens in orde is. Van de deskundigengroep die verlaging wil, stemt ruim een derde voor verlaging naar acht of negen jaar, iets minder dan een kwart naar tien jaar, en vindt bijna twintig procent dat er geen leeftijdsgrens meer in de wet moet worden opgenomen, maar dat gekeken moet worden naar de ontwikkeling van een minderjarige. De belangrijkste redenen die deskundigen geven om de leeftijdsgrens niet te verlagen, zijn belasting voor het kind en een gebrek aan cognitieve en communicatieve vaardigheden.

De in dit onderzoek betrokken jongeren en ouders hebben ook een sterke voorkeur om de leeftijdsgrens voor het hoorrecht te verlagen. De meerderheid van de jongeren (70%) en ouders (76%) gaf aan dat de leeftijdsgrens verlaagd zou moeten worden. In overeenstemming met de deskundigen werd verlaging naar acht/negen jaar het meest genoemd door jongeren (40%). Een kwart van de ouders was het met dit voorstel eens, een tweede kwart stelde de leeftijd van zes/zeven jaar voor. Net als de deskundigen noemde bijna twintig procent van de ouders dat gekeken moet worden naar de ontwikkeling van het kind. Ook uit eerder onderzoek blijkt dat ook jonge kinderen behoefte hebben om hun mening te geven en ontevredener zijn over hun participatiemogelijkheden bij belangrijke beslissingen dan oudere kinderen (zie hfst. 3, par. 3.2.2).

5.4.3 Behoeftte aan uitbreiding van de (in)formele rechtspositie van minderjarigen vanuit de rechtspraak?

De betrokken deskundigen bij dit onderzoek zijn minder positief over de wens tot een uitbreiding van de formele rechtspositie van minderjarigen. Een ruime meerderheid van de deskundigen is het er niet mee eens dat de hoofdregel moet worden dat minderjarigen procesbekwaam zijn (zie hfst. 4, par. 4.5.2.1).¹³ In de interviews in dit onderzoek wordt onder meer als reden om de procespositie niet uit te breiden genoemd dat kinderen geen dergelijk

13 Dit komt niet overeen met eerdere onderzoeksresultaten van het Verwey-Jonker Instituut uit 2003 naar de procespositie van minderjarigen. Van de 23 ondervraagde deskundigen was iedereen voorstander van een eigen rechtsingang voor minderjarigen met een zo simpel mogelijke procedure waarbij alle schijven en drempels die er bestaan, vermeden moeten worden, maar er wel iemand moet zijn die beoordeelt of 'een kind in staat is om een mening te formuleren over een kwestie die hemzelf betreft en of deze kwestie van dusdanige aard is dat het voorgelegd dient te worden aan een kinderrechtter'. In dit onderzoek gaven ook minderjarigen (n=16) aan dat zij voorstander zijn van een eigen rechtsingang onder bepaalde voorwaarden, met o.m. goede voorlichting en goede begeleiding. Deze jongeren gaven aan dat zij niet snel een procedure zullen aanspannen.

grote verantwoordelijkheid zouden moeten krijgen en dat zij nog niet alle gevolgen van een juridische procedure kunnen overzien. Ook is gewezen op financiële bezwaren, omdat de rechtspraak nu al overbelast is, en op het gevaar dat ouders dit als route gaan gebruiken om gratis te procederen. Als voordeel werd in een interview genoemd dat daarmee het probleem zou worden opgelost dat rechtbanken op verschillende wijze omgaan met informele verzoeken van minderjarigen en dat dit eigenlijk anders zou moeten. In een ander interview werd genoemd dat minderjarigen met een informele rechtsingang geen rechtsbescherming hebben omdat een rechter in principe niets hoeft te doen met een verzoek van een minderjarige; dit is anders bij een formele rechtspositie.

Zo ongeveer alle jongeren die meewerkten aan het onderzoek vinden het belangrijk dat minderjarigen weten dat zij zelf een brief mogen schrijven aan de rechter. Zij zijn erg verdeeld over een mogelijke uitbreiding van de formele rechtsingang en over de vraag vanaf welke leeftijd dat zou moeten kunnen. Veel jongeren zijn van mening dat ook kinderen jonger dan twaalf jaar in staat zouden moeten zijn om zelfstandig een procedure te starten. Een meerderheid van de jongeren vindt het belangrijk dat zij zelf in hoger beroep kunnen gaan.

Deskundigen zijn positiever over een minder ingrijpende verbetering van de civiele procespositie van minderjarigen waarbij de wet op onderdelen zou moeten worden aangepast. Ten aanzien van het op onderdelen uitbreiden van de formele rechtsingang is alleen een meerderheid van de respondenten van de Kinder- en Jongerenrechtswinkels hier voorstander van; van de andere deskundigen is slechts een minderheid voorstander van het uitbreiden van de formele rechtsingang. Ten aanzien van het uitbreiden van de informele rechtsingang zijn alle deskundigengroepen positiever. Een grote meerderheid van medewerkers van de Kinder- en Jongerenrechtswinkels en bijzondere curatoren is hier voorstander van en eveneens ongeveer de helft van de advocaten. Voor de overige deskundigengroepen geldt dat de meerderheid tegen een uitbreiding van de informele rechtsingang is. De meningen hierover onder deskundigen zijn derhalve verdeeld.

Een meerderheid van de deskundigen is zoals gezegd van mening dat minderjarigen op dit moment onvoldoende ondersteuning krijgen tijdens een procedure; van de groep bijzondere curatoren was bijna iedereen het hier mee eens. De meeste deskundigen vinden tevens dat ouders als wettelijke vertegenwoordigers niet de juiste persoon zijn om het kind te vertegenwoordigen in dergelijke procedures. Veel deskundigen vinden dat de mogelijkheden om een bijzondere curator te benoemen, moeten worden verruimd; dit geldt vooral voor de bijzondere curatoren en medewerkers van de gecertificeerde instelling en de Kinder- en Jongerenrechtswinkels.

5.4.4 Competenties en belasting voor het (jonge) kind vanuit neuropsychologisch en pedagogisch perspectief

Uit het neuropsychologische en pedagogische literatuuronderzoek (hfst. 3) blijkt dat jonge kinderen vaak niet worden betrokken bij beslissingen vanuit de aanname dat dit te belastend voor kinderen zou zijn of omdat zij niet in staat zijn hun eigen mening te rapporteren. Zowel uit dit literatuuronderzoek als uit ons eigen praktijkonderzoek (hfst. 4) blijkt echter dat spanning voor kinderen geen drempel is om te participeren. Daarnaast lijkt de genoemde aanname van professionals in veel gevallen een onderschatting van de competenties van kinderen.

5.4.4.1 Vereiste competenties om gehoord te worden en te kunnen procederen

Als kinderen gebruik willen maken van het hoorrecht mogen zij hun mening aan de rechter toelichten. Dit kan via een gesprek, wat inhoudt dat een kind zich bewust moet zijn van zijn mening en deze moet kunnen verbaliseren. Uit hoofdstuk 3 blijkt dat taalbegrip en -productie van kinderen geen belemmering is voor het verlagen van de huidige leeftijdsgrens van het hoorrecht: de ontwikkeling van het begrijpen en produceren van complexe zinnen is meestal voltooid rond de leeftijd van vier jaar (hfst. 3, par. 3.3.4.1). Hoewel het voeren van een gesprek met kinderen vanaf de kleuterleeftijd dus mogelijk is, blijft het uitdrukken van emoties wel lastig. Om hun mening goed uit te kunnen leggen, is het belangrijk dat kinderen weten hoe zij zich voelen, en dat hun gevoelens en emoties anders kunnen zijn dan die van andere mensen (zoals ouders, broers of zussen, of de gesprekspartner). Onderzoek heeft aangetoond dat deze *'theory of mind'* vaardigheden op zesjarige leeftijd aanzienlijk zijn ontwikkeld (hfst. 3, par. 3.3.4.1).

Bij kinderen die te maken hebben met kindbeschermingsmaatregelen of gezag- of omgangsproblematiek spelen echter ook andere factoren die het voor een kind lastig maken om zijn eigen mening te uiten. In de discussie over het verlagen van leeftijdsgrenzen voor het horen wordt regelmatig de vraag opgeworpen of dat wat het kind zegt ook daadwerkelijk de 'eigen' mening van het kind is. Gedacht wordt dat de druk die het kind thuis ervaart en een mogelijk loyaliteitsconflict het kind belemmeren om zijn mening kenbaar te maken. Bij kinderen in echtscheidingsituaties, maar ook bij pleegkinderen, komen loyaliteitsconflicten voor waarbij het kind bang is om een mening te geven die niet overeenkomt met die van (een van de) ouders (zie hfst. 3, par. 3.3.4.1). Tijdens een kindgesprek vormt een loyaliteitsconflict een probleem, omdat het moeilijker is om de authentieke mening van het kind te achterhalen. Mede gezien de suggestibiliteit en meegaandheid van jonge kinderen is het in deze situaties bijzonder belangrijk om duidelijke instructies en gespreksregels te geven tijdens een kindgesprek. Kinderen moeten zich veilig voelen om hun eigen mening en gevoelens te uiten, en moeten bijvoorbeeld begrijpen dat het uiten van positieve gevoelens over een van de ouders niet meteen betekent dat het kind voor deze ouder 'kiest'. Als

kinderen de instructies en doelen van het kindgesprek onjuist interpreteren, kan dit extra belastend voor hen zijn en verkeerde informatie opleveren. In hoofdstuk 3 staat beschreven dat kinderen van zeven jaar oud over het algemeen de instructies tijdens forensische interviews goed begrijpen, terwijl dit voor kinderen van vier en vijf jaar nog erg lastig is (hfst. 3, par. 3.3.4.1 en 3.3.4.2). In het kader van mogelijke loyaliteitsconflicten is tevens belangrijk dat kinderen vanaf acht jaar begrijpen dat het mogelijk is om over één onderwerp (of persoon) zowel positieve als negatieve emoties te ervaren. Aangezien rond deze leeftijd ook de cognitieve ontwikkeling van kinderen een grote sprong heeft doorgemaakt, met vooral een groei wat betreft logisch redeneren, is het aannemelijk dat het voeren van een kindgesprek goed mogelijk is met kinderen vanaf acht jaar oud. Hierbij moet opgemerkt worden dat er wel enkele belangrijke aanbevelingen zijn wat betreft de context van het horen, zoals ook besproken zal worden in par. 5.5.

Als gekozen wordt voor een ondergrens van acht jaar dan impliceert dat niet dat jongere kinderen niet uitgenodigd hoeven te worden om hun mening kenbaar te maken; het voeren van een gesprek hierover is immers al mogelijk vanaf de kleuterleeftijd. Gezien er in de leeftijd van vier tot acht jaar nog veel verschillen zijn tussen kinderen, is het noodzakelijk om deze jongere kinderen meer begeleiding te bieden tijdens een kindgesprek. Indirect horen door een expert die meer tijd kan nemen voor een gesprek en gespecialiseerd is in het voeren van gesprekken met jonge kinderen zou hiervoor een mogelijkheid zijn.

Om te bepalen of een minderjarige in staat is om zelfstandig te procederen zijn executieve functies, zoals het vermogen tot plannen en vooruitdenken, het overzien van consequenties en beslissingen, het afwegen van verschillende argumenten en het overzien van consequenties van beslissingen belangrijk. Hein heeft vastgesteld dat om beslissingen te nemen om deel te nemen aan medisch wetenschappelijk onderzoek kinderen vanaf 11,2 jaar gemiddeld genomen hiertoe in staat zijn, onder de 9,6 jaar niet en daartussen het ene kind wel en het andere kind niet.¹⁴ Uit hersenonderzoek blijkt eveneens dat executieve functies, die sterk samenhangen met het vermogen om zelfstandig beslissingen te nemen en consequenties van handelen te overzien, een spectaculaire toename laten zien tussen tien en vijftien jaar (hfst. 3, par. 3.3.4.2). Deze bevindingen sluiten aan bij de cognitieve ontwikkeling van kinderen, die rond de leeftijd van twaalf jaar weer een grote sprong heeft doorgemaakt, met name op het gebied van abstract redeneren. Dit houdt onder andere in dat kinderen steeds beter in staat zijn om na te denken en te redeneren over hypothetische situaties, zoals noodzakelijk is bij het zelfstandig starten van een gerechtelijke procedure. Voor jongere kinderen geldt dat niet alleen het abstract redeneren nog onvoldoende is ontwikkeld, waardoor een kind de hypothetische consequenties van een procedure waarschijnlijk

14 Hein 2015.

niet kan overzien; ook de capaciteit om impulsen te beheersen is nog niet optimaal ontwikkeld.

5.4.4.2 *Belasting voor het (jonge) kind*

Uit de literatuurstudie blijkt tevens dat het brein van kinderen zeer sterk reageert op gevoelens van buitensluiting, waaronder mogelijk ook het gevoel van niet mee mogen of kunnen praten en beslissen bij rechtszaken die het kind direct aangaan (hfst. 3, par. 3.3.2). Gevoelens van sociale afwijzing en buitensluiting leiden tot een patroon van hersenactiviteit in gebieden die ook betrokken zijn bij fysieke pijn. Dergelijke effecten zijn reeds meetbaar bij kinderen onder de tien jaar. Wetenschappelijke literatuur duidt erop dat het serieus worden genomen van jonge tieners (bijvoorbeeld door gehoord worden of een mening mogen geven) sterk belonend werkt en essentieel is voor hun welbevinden. Het gebruik van respectvol taalgebruik (en het vergroten van autonomie) door volwassenen zorgt voor een verhoging van testosteronniveaus, wat gerelateerd is aan meer zelfvertrouwen en minder angst en depressie. Ondanks dat kinderen vaak aangeven dat zij gehoord willen worden of hun mening willen geven, wordt dit niet altijd gedaan vanwege de veronderstelling dat horen als belastend of stressvol wordt ervaren en dat jonge kinderen onvoldoende weerbaar zijn. Kinderen zijn inderdaad kwetsbaar als het gaat om de blootstelling aan stressoren. Chronische blootstelling aan stress in de vroege kindertijd kan nadelige effecten hebben. Een afwijkende stress respons kan (deels) ondervangen worden door bepaalde kind-eigenschappen en 'bufferende/beschermende' omstandigheden. Zo beschikken kinderen die een hoger niveau hebben van zelfcontrole en betere cognitieve *reappraisal* vaardigheden (het kunnen herinterpreteren en onder controle houden van gedachten en gedrag) over een veerkrachtiger cortisol reactie. Een goede context waarin het horen plaatsvindt kan ervoor zorgen dat (belemmerende) spanning en stress worden verminderd. Zo draagt een goede informatievoorziening, een veilige omgeving waarin het kind wordt geïnformeerd en goede ondersteuning bij aan een vermindering van stress bij kinderen (hfst. 3, par. 3.3.3).

In het licht van juridische procedures kan geopperd worden dat indien een kind mag participeren in een familie-gerelateerde rechtszaak, dit het gevoel van zelfcontrole verhoogt, wat de stressreactie mogelijk kan reduceren. Daarbij komt dat kinderen eerder gemengde dan uitsluitend positieve of negatieve gevoelens hebben over participatie in een rechtszaak, waarbij de negatieve aspecten (i.e. stress en/of loyaliteitsconflict) niet opwegen tegen het belang van participeren (controle hebben, serieus genomen worden) (hfst. 3, par. 3.2.1 en 3.3.3).

5.5 NAAR EEN BETERE CIVIELE PROCESPOSITIE VAN MINDERJARIGEN

Het bovenstaande heeft duidelijk gemaakt dat de civielrechtelijke positie van minderjarigen in familie- en kinderschermingsprocedures moet worden verbeterd. Zowel de juridische analyse, de uitkomsten van relevant neuropsychologisch en pedagogisch wetenschappelijk onderzoek als de uitkomsten van het praktijkonderzoek waarbij alle deelnemers van familie- en kinderschermingsprocedures (zowel professionals als ouders en jongeren) zijn bevraagd, wijzen in de richting van verbeteringen die nodig zijn voor de procespositie van minderjarigen in familie- en kinderschermingsprocedures. Daarbij zullen ook contextfactoren moeten verbeteren om minderjarigen effectiever te kunnen laten participeren in deze procedures.

Onze aanbevelingen zullen vanzelfsprekend leiden tot extra kosten. Hoewel is getracht te herleiden wat de financiële consequenties zouden zijn van onze aanbevelingen, is het helaas niet gelukt om hier een antwoord op te geven. Zo hebben wij relevante (financiële) gegevens over de nieuwe werkwijzen van de rechtbank Amsterdam (horen van minderjarigen van acht jaar en ouder) en de rechtbank Den Haag ten aanzien van internationale kinderonvoeringsprocedures opgevraagd, maar deze bleken niet beschikbaar.¹⁵

Hieronder zal eerst worden ingegaan op de verbeteringen van het hoorrecht. Vervolgens wordt ingegaan op verbeteringen van de eigen rechtsingang van minderjarigen. Ten slotte zal worden ingegaan op relevante contextfactoren voor het participeren van minderjarigen in civielrechtelijke procedures.

5.5.1 Verbetering hoorrecht

Uit het bovenstaande is duidelijk geworden dat onze onderzoeksbevindingen wijzen in de richting van een aanpassing van de leeftijdsgrens van het hoorrecht in het civiele recht. Ten aanzien van het hoorrecht zijn verschillende toekomstscenario's denkbaar:

1. De wettelijke regeling blijft ongewijzigd, maar de uitvoering wordt wel geoptimaliseerd.
2. De leeftijdsgrens van het hoorrecht wordt verlaagd.
3. Er wordt geen wettelijke leeftijdsgrens voor het hoorrecht gesteld; de rechter bepaalt zelf of het kind in staat is de procedure te begrijpen en beslissingen te overzien;
4. Het kind wordt alleen indirect gehoord; het kind wordt door een deskundige (bijvoorbeeld een gedragswetenschapper) gehoord en niet meer door de rechter zelf.

Uit dit onderzoek is duidelijk geworden dat scenario vier (alleen indirect horen) niet de voorkeur heeft. Minderjarigen en rechters hebben duidelijk

15 Wij hebben hiervoor zowel de rechtbank Amsterdam, de rechtbank Den Haag als de Raad voor de Rechtspraak benaderd.

aangegeven dat zij het belangrijk vinden om op zitting met elkaar te spreken tijdens een kindgesprek en dat dit gesprek meerwaarde heeft, ook als een minderjarige al tijdens het voortraject van een zitting is gehoord door een deskundige (zie hfst. 4, par. 4.4.1.2). Hierbij moet voor ogen worden gehouden dat in de huidige Nederlandse context het doel van het horen van een minderjarige in het voortraject van een zitting niet hetzelfde is als het doel van het horen van minderjarigen door de rechter. Het ontwikkelen van een stelsel waarbij minderjarigen in het voortraject door een deskundige worden gehoord die vervolgens de stem van het kind wordt gerapporteerd aan de rechter, vraagt niet slechts om een grondige aanpassing van het huidige systeem (denk aan opleiding van deze deskundigen, financiële compensatie, etc.) maar past ook niet in het Nederlandse rechtsstelsel waarin rechters in de afgelopen jaren flink hebben geïnvesteerd in het (beter) horen van kinderen tijdens een kindgesprek. Dit kindgesprek wordt niet alleen door rechters en andere deskundigen, maar ook door jongeren zelf positief gewaardeerd. Bovendien is een exclusief indirect horen in strijd met artikel 12 IVRK dat de optie van direct horen voor minderjarigen bevat.

Hoewel het eerste scenario (wettelijke regeling ongewijzigd), zoals hieronder zal blijken, niet onze voorkeur heeft, willen we wel de volgende opmerkingen maken. Op dit moment wordt de leeftijdsgrens van twaalf jaar immers strikt gehandhaafd, waarmee de behoefte van jongere kinderen om hun stem laten horen niet bevredigd wordt. Ook duidt dit op een onderschatting van deze groep kinderen, die zoals beschreven in paragraaf 3.3.4.1 voldoende competent zijn om hun mening te verbaliseren. Zo lang de uitzonderingsgrond om minderjarigen jonger dan twaalf jaar te horen niet vaker wordt benut, is in Nederland geen sprake van een effectieve mogelijkheid voor twaalfminners om betrokken te worden in procedures, zoals internationale standaarden dit voorschrijven.

Het zal duidelijk zijn dat dit scenario (de huidige leeftijdsgrens van twaalf jaar blijft behouden met daarbij de mogelijkheid om kinderen jonger dan twaalf jaar ook te horen indien zij dat wensen) het minst kostbaar is. Als voor dit scenario zou worden gekozen, dan zou de mogelijkheid om kinderen jonger dan twaalf jaar te betrekken in civiele procedures moeten worden verbeterd. Zo zou duidelijke en toegankelijke informatie voor kinderen jonger dan twaalf jaar beschikbaar moeten zijn op scholen en op andere plaatsen, zodat zij beter op de hoogte zullen zijn van de mogelijkheid om door de rechter gehoord te worden. Zij ontvangen immers niet standaard een oproepbrief van de rechtbank. Bovendien zal duidelijk moeten zijn (in de wet of in een protocol van de rechtspraak) dat de afwijzing van een verzoek van een minderjarige jonger dan twaalf jaar om gehoord te worden schriftelijk en gemotiveerd moet gebeuren. Verder zal de context van het horen van minderjarigen verbeterd moeten worden (zie verder onder par. 5.5.3). Zodoende kan bij een keuze voor handhaving van de bestaande regeling beter dan thans het geval is recht worden gedaan aan de verplichting die voor de overheid voortvloeit uit artikel 12 IVRK.

Een individuele benadering, waarbij geen leeftijdsgrens wordt gesteld, maar voor elke minderjarige een individuele beoordeling plaatsvindt of deze in staat is om de procedure te begrijpen en beslissingen te overzien, is het meest wenselijke scenario vanuit neuropsychologische en pedagogische inzichten en sluit tevens het beste aan op de relevante internationale standaarden, maar heeft naar onze mening voor de Nederlandse context te veel juridische en praktische haken en ogen. Het scenario om niet langer een leeftijdsgrens te gebruiken voor het hoorrecht roept in praktisch opzicht veel vragen op, zoals: hoe moeten rechters oordelen over de capaciteiten van een kind? Hoe kan dit scenario worden vertaald naar een rechtspraktijk met standaard oproepbrieven? Hoe kan worden gegarandeerd dat het aantal kinderen dat uitgenodigd wordt voor een kindgesprek niet sterk omlaag zal gaan omdat rechters niet zo snel zullen aannemen dat een kind voldoende capaciteiten heeft om gehoord te worden? Hoewel dit scenario ook aansluit op artikel 12 IVRK, waarin geen leeftijd wordt genoemd, is het niet eenvoudig te implementeren. Het zou betekenen dat ten aanzien van elke minderjarige die betrokken is in een juridische procedure, ongeacht zijn of haar leeftijd, moet worden vastgesteld of hij of zij in staat is om zijn eigen mening te vormen. Deze vaststelling zou moeten worden gedaan door een daartoe geschoolde gedragsdeskundige; de rechter kan niet op basis van een zaaksdossier bepalen of een minderjarige de capaciteit heeft om zijn of haar mening te geven. Deze capaciteit zal mede afhangen van de aard van de aanhangige zaak. De deskundige zal op basis van zijn of haar onderzoek de rechter adviseren over het horen van de minderjarige (dat advies kan zijn: wel/niet in staat om eigen mening te vormen, indirect of direct eigen mening geven). In dit scenario zouden ook alle minderjarigen van twaalf jaar of ouder moeten worden beoordeeld op hun capaciteit, tenzij er van de veronderstelling wordt uitgegaan dat alle minderjarigen van twaalf jaar of ouder in staat zijn om hun eigen mening te vormen.

Dit scenario heeft daarom voor de Nederlandse context niet onze voorkeur. Wel zou nader rechtsvergelijkend onderzoek naar landen die geen leeftijdsgrens in de wet hebben opgenomen ten aanzien van de procespositie van minderjarigen (zoals Frankrijk) wenselijk zijn om in kaart te brengen hoe een dergelijk systeem in de rechtspraktijk werkt.

5.5.1.1 Leeftijdsgrens hoorrecht verlagen naar acht jaar

Het tweede scenario waarin kinderen vanaf de leeftijd van acht jaar worden uitgenodigd voor een kindgesprek, met andere woorden een verlaging van de leeftijdsgrens in artikel 809 Rv van twaalf naar acht jaar (tenzij het gaat om kinderalimentatiezaken)¹⁶ heeft naar aanleiding van de resultaten van dit onderzoek onze voorkeur. Ook kinderen jonger dan twaalf jaar hebben

16 In dit onderzoek stond de procespositie van minderjarigen bij kinderalimentatie niet centraal. Wij zien op dit moment geen aanleiding om voor kinderalimentatiezaken de leeftijdsgrens voor het horen van minderjarigen te wijzigen.

het recht om betrokken te worden in procedures die hen aangaan en zijn doorgaans prima in staat om hun mening te verwoorden, zo is gebleken. Uit het IVRK en General Comment nr. 14 van het VN-Kinderrechtencomité vloeit voort dat om de belangen van een kind zorgvuldig te kunnen bepalen, het van essentieel belang is om het kind zelf daarover te horen. Het gaat bij het horen van kinderen door rechters in civiele procedures dan ook niet primair om het in staat stellen van kinderen om hun zegje te doen, maar deze informatie van kinderen is van doorslaggevend belang voor het nemen van beslissingen waarbij kinderen zijn betrokken. Daarbij moet voor de jongere groep kinderen wel aandacht zijn voor extra ondersteunende factoren rondom het kindgesprek (denk aan vertrouwenspersoon, goede informatievoorziening, een kindvriendelijke ruimte, voldoende tijd om te horen etc.; zie hierover par. 5.5.3).¹⁷

Met de Staatscommissie Herijking ouderschap zijn wij van mening dat voor de specifieke leeftijdsgrens van twaalf jaar nauwelijks objectieve argumenten zijn aan te dragen, en dat kinderen al vanaf acht jaar het recht moeten hebben om te worden gehoord in procedures rondom afstamming en gezag. Natuurlijk zal elke leeftijdsgrens arbitrair zijn. De rechtbank Amsterdam heeft positieve ervaringen opgedaan met de leeftijdsgrens van acht jaar voor het horen van kinderen en deze leeftijdsgrens wordt ook door een groot aantal van onze respondenten (deskundigen, jongeren en ouders) genoemd als wenselijke leeftijdsgrens.

Vanuit neuropsychologische en pedagogische inzichten is volgens ons duidelijk dat kinderen vanaf de leeftijd van acht jaar direct gehoord moeten kunnen worden (indien zij dat wensen) en daarom moeten worden uitgenodigd door de rechter. De rechtbank Den Haag heeft in internationale kinderontvoeringszaken inmiddels veel ervaring opgedaan met het horen van kinderen van zes jaar en ouder en dit is daar inmiddels vaste praktijk. Het is gebleken dat de rechters uit Den Haag prima in staat zijn om kinderen vanaf zes jaar te horen. Op basis hiervan is de verwachting dat rechters over voldoende vaardigheden beschikken om te spreken met kinderen vanaf acht jaar. Kinderen vanaf acht jaar moeten in staat worden geacht te begrijpen wat beslissingen over afstamming en adoptie, gezag en kindbescherming betekenen, mits deze aan hen worden uitgelegd, en zijn ook in veel gevallen in staat een mening te vormen over deze onderwerpen.¹⁸ In de discussie

17 Voor wat betreft adoptiezaken zouden volgens ons ook kinderen vanaf acht jaar – in lijn met de verlaging van de leeftijdsgrens voor het hoorrecht – eventuele bezwaren tegen de adoptie bij de rechter tijdens het verhoor kenbaar moeten kunnen maken (art. 1:228 lid 1 sub a BW). Dit zou tevens kunnen gelden voor kinderen jonger dan acht jaar die in staat zijn tot een redelijke waardering van zijn belangen ter zake. Ook bij erkenning zou de leeftijdsgrens voor het geven van toestemming van het kind moeten worden verlaagd van twaalf naar acht jaar (art. 1:204 lid 1 sub d BW; zie ook aanbeveling nr. 27 van de Staatscommissie Herijking Ouderschap 2016).

18 Staatscommissie Herijking Ouderschap 2016, p. 391-392.

over het verlagen van leeftijdsgrenzen wordt regelmatig opgeworpen dat de vraag is of dat wat het kind zegt ook daadwerkelijk de ‘eigen’ mening van het kind is. Maar niet alleen bij jonge kinderen, ook bij oudere kinderen en volwassenen zal altijd sprake zijn van een bepaalde mate van beïnvloeding. Er kan gediscussieerd worden over de vraag in hoeverre individuen überhaupt een authentieke mening hebben (hfst. 3, par. 3.5.1). In de praktijk heerst verder vaak het beeld dat het bijzonder lastig is om met jonge kinderen te spreken, maar hierbij moet worden opgemerkt dat het horen van kinderen vanaf de leeftijd van twaalf jaar wellicht zelfs lastiger is. Immers, uit onderzoek blijkt dat oudere tieners beter in staat zijn om andermans perspectief in te nemen en zich beter bewust zijn van de gevolgen van het geven van hun mening voor andere belanghebbenden. Wellicht werkt dit remmend voor de oudere tiener en hebben zij daardoor meer de neiging om niet het achterste van hun tong te laten zien.

1. *De leeftijdsgrens voor het horen van minderjarigen moet worden verlaagd van twaalf naar acht jaar en de rechter zou kinderen jonger dan acht jaar moeten kunnen horen.*

5.5.1.2 Ondersteuning minderjarigen bij het kindgesprek

In dit onderzoek is het belang van een ondersteuner voor het kind in de fase voorafgaand, tijdens en na de zitting en het kindgesprek duidelijk geworden. Ook blijkt ondersteuning wenselijk als minderjarigen niet zelf een procedure willen starten of hoger beroep willen instellen, maar betrokken zijn bij een familie- of jeugdprocedure waarbij hun wettelijke vertegenwoordigers procespartij zijn en hun belangen niet (volledig) overeenstemmen met de belangen van de minderjarige. In de praktijk hebben de meeste minderjarigen die te maken krijgen met een familie- of jeugdrechtsprocedure geen directe ondersteuning van een steunfiguur of een professional ten aanzien van de procedure. Uit ons onderzoek blijkt dat de meeste deskundigen van mening zijn dat de wettelijke vertegenwoordiger(s) de minderjarige niet optimaal kunnen vertegenwoordigen in familie- en kindbeschermingszaken. Ook is een ruime meerderheid van bijzondere curatoren, advocaten, rechters, medewerkers van de Raad voor de Kinderbescherming en de gecertificeerde instellingen van mening dat de minderjarige in het huidige stelsel onvoldoende ondersteuning heeft in dergelijke procedures.

De mogelijkheid tot benoeming van een bijzondere curator op grond van artikel 1:250 BW wordt de laatste jaren vaker gebruikt, maar tegelijk is de rechtsgrond zodanig geformuleerd, dat alleen als sprake is van een belangenconflict tussen de ouder(s) met gezag of de voogd(en) en de minderjarige en de rechter dit in het belang van de minderjarige noodzakelijk acht, er een bijzondere curator kan worden benoemd. Dit leidt tot interpretatieverschillen in de rechtspraktijk en biedt de mogelijkheid om terughoudend om te gaan met het honoreren van verzoeken tot de benoeming van een bijzondere curator.

In afstammingszaken wordt er al standaard een bijzondere curator voor de minderjarige benoemd op grond van artikel 1:212 BW die zowel als belanghebbende en verzoeker kan optreden namens de minderjarige. En in internationale kinderontvoeringszaken wordt er aan het betrokken kind vanaf drie jaar een bijzondere curator toegevoegd wanneer ouders na de regiezitting niet kiezen voor crossborder mediation of wanneer de mediation niet is geslaagd.

Wij zijn van mening dat de mogelijkheid tot ondersteuning van minderjarigen die te maken krijgen met familie- en jeugdprocedures zonder dat zij zelf het initiatief hebben genomen (d.w.z. zonder dat zij gebruik hebben gemaakt van hun zelfstandige rechtsingang) moet verbeteren. Zoals uit het onderzoek is gebleken, wijzen relevante internationale standaarden op het belang van een steunfiguur en juridische ondersteuning voor minderjarigen in familie- en jeugdprocedures, juist omdat de belangen van het kind en de ouder(s) dan vaak niet overeenkomen (hfst. 2, par. 2.5.5 en 2.5.6).

De mogelijkheid om een vertrouwenspersoon mee naar het kindgesprek te nemen moet gangbare praktijk worden, of in elk geval vooraf (meer dan nu het geval is) aan elke minderjarige worden aangeboden, bijvoorbeeld door dit standaard in de oproepbrief als mogelijkheid te vermelden. Tevens zou de mogelijkheid moeten worden verkend om ondersteuning door een bijzondere curator voor minderjarigen die dit wensen en hier voor openstaan (vaker) mogelijk te maken in deze procedures zonder dat daar strenge eisen aan worden gesteld. Daarvoor moet de wet op dit punt worden aangepast (art. 1:250 BW), aangezien het nu slechts mogelijk is om in aangelegenheden over de verzorging en opvoeding of het vermogen van de minderjarige een bijzondere curator te benoemen bij een belangenconflict en het daarbij moet gaan om een specifiek conflict. Dit wettelijke criterium geeft onvoldoende ruimte en mogelijkheid om een bijzondere curator te benoemen met als doel het ondersteunen van de minderjarige in familie- en jeugdprocedures. De wet zou op dit punt meer duidelijkheid moeten scheppen en minder beperkend moeten worden geformuleerd, zodat de toepassingspraktijk van deze wettelijke mogelijkheid ook duidelijker wordt en minder ruimte laat voor individuele interpretatieverschillen van rechters op dit punt.¹⁹ Voor minderjarigen vanaf twaalf jaar zou de bijzondere curator niet meer zelf invulling moeten geven aan de belangen van het kind, maar – net als een advocaat – de mening van de minderjarige moeten vertegenwoordigen.

Ten slotte is het belangrijk om de rol van de bijzondere curator duidelijk af te bakenen. Op dit moment lijkt het zo te zijn dat de bijzondere curator een instrument is geworden van de rechter (als deskundige) in plaats van een belangenbehartiger en procesondersteuner voor het kind. De bijzondere

19 De bijzondere curator ex. art. 1:212 BW zou ook in adoptiezaken de belangen van de minderjarige moeten kunnen behartigen. Via een adoptie komt een minderjarige in een familierechtelijke betrekking tot zijn adoptiefouder(s) te staan, hetgeen aldus vergelijkbaar is met afstamming.

curator moet er zijn om het kind te ondersteunen in de procedure en de stem van het kind zo duidelijk mogelijk naar voren te brengen

2. *De mogelijkheid voor minderjarigen om bij een kindgesprek een steunfiguur mee te nemen, moet gangbare praktijk worden.*
3. *Het moet gemakkelijker worden voor minderjarigen om in procedures ondersteund te worden door een bijzondere curator; artikel 1:250 BW moet worden aangepast.*
4. *De bijzondere curator moet voor minderjarigen van twaalf jaar en ouder niet zelf invulling geven aan de belangen van het kind en deze behartigen, maar moet als advocaat de mening van de minderjarige vertegenwoordigen.*

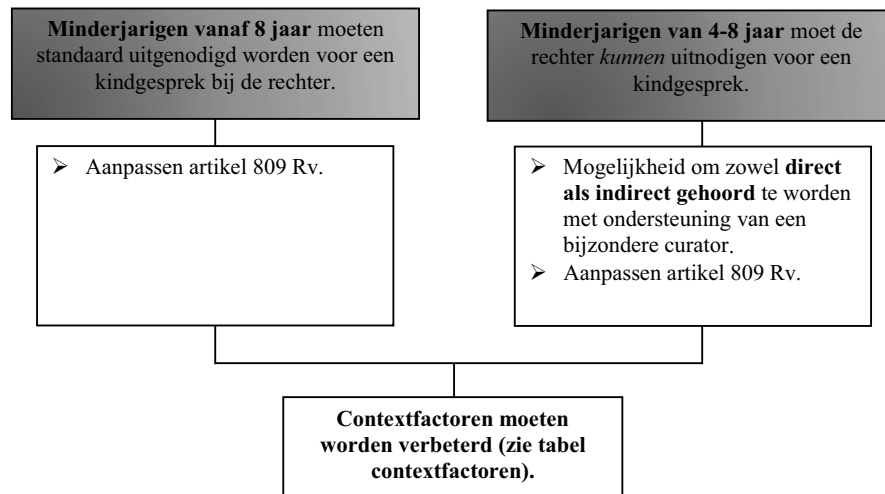
5.5.1.3 Kinderen jonger dan acht jaar en hoorrecht

Vanuit neuropsychologische en pedagogische inzichten blijkt dat met kinderen vanaf vier jaar een gesprek kan worden gevoerd. Wij zijn dan ook van mening dat de mogelijkheid moet worden verkend dat de rechter kinderen vanaf vier jaar oud, die jonger dan acht jaar zijn, hoort. Dit zou in de praktijk eerst met een pilot bij een rechtbank kunnen worden vormgegeven.

Aangezien er in de leeftijd van vier tot acht jaar nog veel verschillen zijn tussen kinderen, is het noodzakelijk om deze jongere kinderen meer begeleiding te bieden tijdens een kindgesprek. Indirect horen door een expert die meer tijd kan nemen voor een gesprek en gespecialiseerd is in het voeren van gesprekken met jonge kinderen zou hiervoor een mogelijkheid zijn. Voor jongere kinderen geldt wel dat zij gemakkelijker te beïnvloeden zijn en gevoelig zijn voor suggestie (hfst. 3, par. 3.4.2.4). De blik van een deskundige kan dan belangrijk zijn. Wij stellen daarom voor dat kinderen onder de acht jaar de mogelijkheid moeten krijgen om zowel indirect als direct gehoord te worden met ondersteuning van een bijzondere curator die tegelijk verantwoordelijk is voor de informatieverstrekking voorafgaand aan de zitting en het horen, en na de zitting om de uitspraak uit te leggen, zoals dat in de werkwijze rondom internationale kinderontvoeringszaken in Den Haag nu ook is vormgegeven. Juist voor jongere kinderen onder de acht jaar is het belangrijk dat hun mening duidelijk is en zodoende bij het nemen van rechterlijke beslissingen kan worden meegenomen. Indien de rechter voorafgaand aan het kindgesprek door een deskundige geïnformeerd kan worden over de mening van het kind, kan het kindgesprek efficiënter worden ingezet. Vervolgens kan het kind een uitnodiging krijgen voor een kindgesprek en kan het daar al dan niet op ingaan.

5. *Verkend moet worden hoe minderjarigen vanaf de leeftijd van vier jaar in de gelegenheid gesteld kunnen worden om te worden gehoord door middel van het starten van een pilot bij een rechtbank*

6. Kinderen onder de acht jaar die gebruik maken van het hoorrecht moeten worden ondersteund door een bijzondere curator.

Tabel 5.1. Schematische weergave van de aanbevelingen inzake het hoorrecht van de minderjarige.

5.5.2 Verbetering van de formele procespositie

Ten aanzien van de (meer algemene) procespositie van minderjarigen in familie- en kinderschermingszaken,²⁰ te weten het starten van een procedure en het opkomen tegen een beslissing, zijn de volgende toekomstscenario's denkbaar:

1. De wettelijke regeling blijft ongewijzigd.
2. De informele en/of formele procespositie wordt op onderdelen uitgebreid: de minderjarige is in meer situaties bevoegd een (in)formeel verzoek aan de rechter te doen;
3. De minderjarige wordt volledig procesbekwaam (eventueel vanaf een bepaalde leeftijd).

Vanuit juridisch perspectief is scenario 1 niet wenselijk. Het stelsel uit boek 1 BW is te fragmentarisch, met te veel verschillende soorten uitzonderingen en verschillende soorten rechtsingangen (formeel dan wel informeel) voor ver-

²⁰ Wij richten ons met deze aanbevelingen niet op het civiele recht buiten de context van familie- en kinderschermingszaken. Dit betreft namelijk een andere context dan die van het familie- en jeugdrecht waarin de belangen van ouders en minderjarigen, en niet tevens van derden, centraal staan, terwijl deze belangen doorgaans niet (geheel) overeenkomen. De vraag of minderjarigen buiten hun ouders om juridische procedures tegen derden zouden moeten kunnen starten, vraagt om aanvullend onderzoek.

schillende kwesties. Binnen het personen- en familierecht zijn ook verschillende leeftijdsgrenzen te vinden; soms twaalf jaar, soms zestien jaar en soms een toevoeging van een advocaat (bij gesloten jeugdhulp). Het is opvallend dat kinderen van dezelfde leeftijd in niet-civielrechtelijke procedures wel “rijp genoeg” worden geacht. In een procedure waarin vrijheidsbeneming op het spel staat, zoals gesloten jeugdhulp in het kader van de Jeugdwet of een straf of maatregel in het kader van het jeugdstrafrecht, is de minderjarige namelijk wel bekwaam om in rechte op te treden.²¹ Ook in het bestuursrecht geldt een ruimere regeling waarin de minderjarige bekwaam wordt geacht indien hij in staat is tot een redelijke waardering van zijn belangen. Er zijn in de juridische literatuur verschillende concrete voorstellen gedaan, met als kern dat het huidige ondoorzichtige en onlogische stelsel waarin minderjarigen zelfs met juridische ondersteuning nog maar nauwelijks hun weg kunnen vinden, moet worden verbeterd en versimpeld.

De voorstellen verschillen: van de invoering van procesbekwaamheid van minderjarigen in civiele procedures, de uitbreiding van een informele rechtsingang voor minderjarigen en voor zestien- en zeventienjarigen een zelfstandige rechtsingang, tot procesbekwaamheid met de mogelijkheid tot toevoeging van een raadsman bij alle uithuisplaatsingen (d.w.z. niet alleen gesloten jeugdhulp). Daarbij wordt een spanningsveld zichtbaar tussen enerzijds het versimpelen van het stelsel en het daarbij serieuzer nemen van minderjarigen en anderzijds het beschermen van minderjarigen tegen onverhoeds procedures starten waarmee conflicten tussen ouders en kinderen kunnen worden versterkt en het tegengaan dat ouders deze route kunnen gebruiken voor hun eigen procedurele wensen. Ook kan gedacht worden aan het (slechts) mogelijk maken van zelfstandig hoger beroep door minderjarigen indien zij belanghebbende zijn in een procedure.

Uit het praktijkonderzoek blijkt dat de behoefte aan scenario 3, tot het verbeteren van de civiele procespositie van minderjarigen in de zin dat zij procesbekwaam worden, onder de respondenten (professionals, jongeren en ouders) minder prominent aanwezig is dan de behoefte om de leeftijdsgrens van het hoorrecht te verlagen. De wens tot een verbetering van het hoorrecht van minderjarigen vindt duidelijk meer steun onder deze respondenten dan een mogelijke verbetering van de formele procespositie.

Zoals gebleken is, zijn deskundigen positiever over scenario 2; een minder ingrijpende verbetering van de civiele procespositie van minderjarigen waarbij de wet op onderdelen zou moeten worden aangepast en de informele rechtsingang wordt uitgebreid. Ook vinden veel deskundigen het belangrijk dat meer minderjarigen een bijzondere curator krijgen toegewezen om hen in procedures bij te staan en te ondersteunen.

21 Voor procedures over een machtiging gesloten jeugdhulp geldt dat de jeugdige van twaalf jaar of ouder procesbekwaam is en dat dit ook geldt voor de minderjarige jonger dan twaalf jaar die in staat kan worden geacht tot een redelijke waardering van zijn belangen ter zake; zie art. 6.1.1 lid 2 Jeugdwet.

Op grond van dit onderzoek is er derhalve voldoende aanleiding om aan te bevelen dat de huidige regeling van de procespositie van minderjarige moet worden aangepast. Tegelijk lijkt er onvoldoende aanleiding om *alle* minderjarigen volledig procesbekwaam te maken. Vanuit neuropsychologische en pedagogische inzichten bezien, vraagt het starten van een civielrechtelijke procedure om meer vaardigheden en capaciteiten van kinderen dan het geven van een mening. Zo vereist het starten van een procedure het kunnen afwegen van argumenten, het onderdrukken van impulsen en het kunnen overzien van (hypothetische) consequenties van een bepaalde beslissing. Deze vaardigheden maken een relatief snelle ontwikkeling door vanaf circa elf à twaalf jaar (hfst. 3, par. 3.3.4).

Op grond van de bevindingen uit dit onderzoek gaat onze voorkeur uit naar een combinatie van scenario 2 en scenario 3, waarmee minderjarigen vanaf twaalf jaar procesbekwaam worden, en voor minderjarigen van acht tot twaalf jaar een informele rechtsingang wordt ingevoerd en minderjarigen daarnaast recht krijgen op juridische bijstand of ondersteuning. Wij realiseren ons dat dit voorstel kan leiden tot een toename van het aantal juridische procedures, terwijl de overheid momenteel inzet op een afname van gefinancierde rechtsbijstand en het voorkomen van juridische procedures.²² Op basis van de eerder beschreven neuropsychologische en pedagogische inzichten, is het volgens ons onhoudbaar om kinderen het recht op toegang tot de rechter te onthouden vanwege het enkele feit dat ze minderjarig zijn, in situaties waarin volwassenen wel deze toegang tot het recht hebben. Wij gaan ervanuit dat door zowel betrokken hulpverleners als juridische professionals met minderjarigen zorgvuldig gekeken wordt of het starten van een procedure daadwerkelijk nodig is en of het beoogde resultaat ook buiten de rechter om kan worden gerealiseerd. Daarbij moet worden opgemerkt dat op dit moment minderjarigen in een aantal zaken al de mogelijkheid hebben om zich (in)formeel tot de rechter te wenden en dat zij slechts sporadisch gebruik maken van die mogelijkheid (zie hfst. 2 en hfst. 4).

5.5.2.1 Minderjarigen van twaalf tot achttien jaar: procesbekwaam en zelfstandige rechtsingang

Voor minderjarigen van twaalf tot achttien jaar stellen wij een zelfstandige rechtspositie, oftewel een eigen rechtsingang, voor ten aanzien van kwesties rondom afstamming, adoptie, scheiding, gezag en omgang en kinderscherming. Dat houdt in dat zij zelfstandig – zonder tussenkomst van een wettelijke vertegenwoordiger of bijzondere curator – een dergelijke procedure kunnen beginnen bij de rechter en tevens bevoegd zijn om zelfstandig hoger beroep in te stellen. Minderjarigen van twaalf tot achttien jaar zouden procesbekwaam moeten zijn met betrekking tot de hiervoor genoemde

22 Zie de plannen van minister Dekker voor Rechtsbescherming voor de herziening van de gefinancierde rechtsbijstand (o.a. TK 2018-2019, 31753, 155).

onderwerpen. Dat houdt in dat minderjarigen belanghebbende zijn en de daarbij behorende rechten ook zelfstandig kunnen uitoefenen. Dit betekent bijvoorbeeld dat de minderjarige zelfstandig een verweerschrift kan indienen, getuigen kan doen horen, inzage en afschrift van de processtukken kan verzoeken en desgewenst hoger beroep c.q. cassatie in kan stellen. Gedacht kan worden aan een soortgelijke regeling als die van artikel 6.1.1 lid 2 Jeugdwet, waarin is geregeld dat in zaken betreffende hebbende op de toepassing van een machtiging gesloten jeugdhulp minderjarigen die de leeftijd van twaalf jaar hebben bereikt, bekwaam zijn in en buiten rechte op te treden. Een dergelijke regeling zou moeten worden ingevoerd voor de onderdelen afstamming, adoptie, ouderlijk gezag, maatregelen van kinderbescherming (ondertoezichtstelling en gezagsbeëindiging) en omgang.²³ Hierbij hoort ook dat zij een zelfstandige rechtsingang krijgen daar waar ouders dit nu ook hebben.

Voor kwesties over een maatregel van ondertoezichtstelling en een machtiging uithuisplaatsing hebben minderjarigen van twaalf jaar en ouder onder de huidige wetgeving al een zelfstandige mogelijkheid om op te komen voor hun rechten. Voor wat betreft afstammingszaken heeft de minderjarige momenteel ook al een sterke procespositie. Als de minderjarige een verzoek wil indienen tot wijziging van de afstammingsrelatie dan gaat dat door middel van een bijzondere curator ex artikel 1:212 BW. De minderjarige kan zelf een verzoek (vormvrij) tot benoeming van een bijzondere curator indienen. De bijzondere curator kan dan in de hoedanigheid van de verzoeker namens de minderjarige optreden, en dus bijvoorbeeld een procedure starten (ontkenning van het ouderschap, vernietiging van een erkenning en gerechtelijke vaststelling van het ouderschap).

Voor bepaalde gezagskwesties geldt onder de huidige wetgeving een informele rechtsingang. Met deze bestaande informele rechtsingang hebben deze minderjarigen echter geen recht op een beslissing van de rechter, maar moeten zij afwachten of de rechter ambtshalve een beslissing wil nemen. Uit dit onderzoek blijkt dat rechters zeer verschillend omgaan met de informele rechtspositie en dit betekent dat er met deze mogelijkheid geen garantie is voor minderjarigen om voor hun rechten op te komen. Daarbij geldt dat bijvoorbeeld nu niet in de wet geregeld is dat kinderen een verzoek kunnen doen om gezamenlijk gezag van hun niet met elkaar gehuwde of geregistreerde ouders om te zetten in eenhoofdig gezag en hebben minderjarigen evenmin een ingang om de rechter te benaderen over andere gezagskwesties, zoals in de situatie waarin de ene ouder na overlijden van de andere ouder van rechtswege het gezag heeft gekregen of als de ene ouder het eenhoofdig gezag heeft, terwijl het kind graag zou zien dat zijn beide ouders gezamenlijk gezag zouden uitoefenen of dat zijn andere ouder het eenhoof-

23 Aan de desbetreffende afdelingen van boek 1 BW zou een soortgelijke regeling moeten worden toegevoegd. Tevens kan worden overwogen of ook de afdeling voogdij hierbij zou moeten worden meegenomen.

dig gezag zou uitoefenen.²⁴ Wij zien geen reden om de rechtspositie voor minderjarigen in gezagskwesties anders – beperkter – te laten zijn dan in kinderschermingskwesties. In beide soorten zaken gaat het om het zorgvuldig in kaart brengen en vervolgens afwegen van de belangen van een minderjarige, terwijl beslissingen direct raken aan de relatie tussen ouders en minderjarigen en ouders doorgaans niet geheel dezelfde belangen hebben als hun kind. Wij zouden in elk geval de geschillenregeling bij gezamenlijke gezagsuitoefening (art. 1:253a BW) open willen stellen voor minderjarigen vanaf twaalf jaar en ouder. Maar voor alle gezagskwesties, ook de kwesties die niet onder de geschillenregeling vallen, zouden wij de minderjarige van twaalf jaar en ouder een zelfstandige rechtsingang willen geven door deze als verzoeker toe te voegen aan de relevante wettelijke bepalingen.²⁵ Daar waar ouders bevoegd zijn een verzoek betreffende afstamming, adoptie, ouderlijk gezag, maatregelen van kinderscherming (ondertoezichtstelling en gezagsbeëindiging²⁶) en omgang uit boek 1 BW in te dienen, zou ook de minderjarige van twaalf jaar of ouder moeten worden genoemd.²⁷

Een argument dat vaak wordt genoemd om minderjarigen geen eigen rechtsingang te bieden, betreft het feit dat, vooral in scheidings-, gezags- en omgangskwesties, ouders misbruik kunnen maken van een dergelijke rechtsingang van hun kinderen en hiermee andere procedures (en kosten) kunnen omzeilen. Wij zijn echter van mening dat er genoeg drempels zijn die onbezonnen procederen en een (enorme) toename van het aantal zaken voor de rechter voorkomen, waarbij tevens aandacht is voor misbruik door ouders. Wij stellen voor dat minderjarigen een advocaat krijgen die hen juridisch kan ondersteunen in een zelfstandig geïnitieerde procedure (zie par. 5.5.2.2). Een advocaat kan bij de voorbereiding ook aandacht hebben voor de vraag of een minderjarige daadwerkelijk achter het starten van een procedure staat, dan wel dat deze door ouders wordt aangespoord om een procedure namens hen te starten. Verder moet in gedachten worden gehouden dat jongeren zelf hebben aangeven dat zij niet snel zelfstandig een procedure zullen starten. Het starten van een procedure betekent verder vanzelfsprekend niet dat de wensen van een minderjarige altijd door de rechter gehonoreerd zullen worden. Integendeel, een zelfstandige rechtspositie betekent

24 Staatscommissie Herijking ouderschap 2016, p. 393.

25 Voor een zelfstandige rechtspositie van minderjarigen is het noodzakelijk dat ten aanzien van de afdelingen afstamming, adoptie, ouderlijk gezag, maatregelen van kinderscherming (ondertoezichtstelling en gezagsbeëindiging) en omgang uit boek 1 BW de minderjarige van twaalf jaar en ouder als verzoeker moet worden toegevoegd.

26 Ten aanzien van gezagsbeëindiging geldt dat wij een geschillenregeling geïntroduceerd zouden willen zien, zodat minderjarigen geschillen bij de uitoefening van de voogdij aan de rechter kunnen voorleggen.

27 Hiermee wordt bedoeld dat overal waar in boek 1 BW t.a.v. deze kwesties de ouders als verzoekende partij worden genoemd, de minderjarige van twaalf jaar of ouder ook moet worden genoemd.

enkel dat een rechter inhoudelijk over een verzoek van een minderjarige zal beslissen, waarbij alle belangen in acht zullen worden genomen.²⁸

Het is de vraag of minderjarigen van twaalf jaar en ouder die niet zelfstandig een procedure starten, maar betrokken zijn in een procedure die door ouders is gestart, en wél hoger beroep willen instellen tegen een beslissing over een kwestie rondom afstamming en adoptie, scheiding, gezag en omgang en kinderbescherming, dit ook moeten kunnen en hierbij (ook) juridische ondersteuning moeten krijgen. Wij zijn van mening dat deze vraag positief moet worden beantwoord. Een zelfstandige rechtspositie betekent volgens ons niet slechts de mogelijkheid tot het starten van een procedure, inclusief het instellen van hoger beroep naar aanleiding van deze procedure, maar betekent ook dat minderjarigen die in andere procedures rondom scheiding, gezag en omgang en kinderbescherming betrokken zijn, zelfstandig hoger beroep moeten kunnen instellen vanaf de leeftijd van twaalf jaar. Voor het instellen van hoger beroep is ondersteuning van een advocaat nodig (zie par 5.5.2.2).

7. *Minderjarigen vanaf twaalf jaar worden procesbekwaam en krijgen een zelfstandige rechtsingang voor zaken met betrekking tot afstamming, adoptie, gezag, omgang, scheiding en kinderbeschermingsmaatregelen.*
8. *Minderjarigen vanaf twaalf jaar krijgen de mogelijkheid om zelfstandig hoger beroep in te stellen tegen beslissingen over afstamming, adoptie, gezag, omgang, scheiding en kinderbeschermingsmaatregelen.*

5.5.2.2 Juridische bijstand

Minderjarigen die zelfstandig willen opkomen voor hun rechten in gezags- en kinderbeschermingskwesties, moeten daarbij juridisch ondersteund worden. Wij stellen voor dat zij een advocaat krijgen die hen juridisch kan ondersteunen in de procedure. Ook voor het instellen van hoger beroep is juridische ondersteuning van een advocaat nodig. Een ambtshalve toevoeging van een raadsman betekent dat zij effectief kunnen participeren in de procedure; zij worden vooraf geïnformeerd over de procedure en wat zij op de rechtbank kunnen verwachten. Een advocaat kan bij de voorbereiding ook aandacht hebben voor de vraag of een minderjarige daadwerkelijk ach-

28 We hebben tevens een andere variant in overweging genomen, te weten een uitbreiding van de informele rechtsingang in die zin dat een rechter bij een afwijzing van een verzoek tot een ambtshalve beslissing deze altijd moet motiveren, waarbij hoger beroep tegen deze beslissing mogelijk is; naar onze mening is dit eigenlijk in feite hetzelfde als een zelfstandige rechtsingang, aangezien een rechter dan niet langer een ambtshalve bevoegdheid heeft maar een beslissing *moet* nemen en een gemotiveerde beschikking *moet* afgeven.

ter het starten van een procedure staat, dan wel dat deze door ouders wordt aangespoord om een procedure in plaats van hen te starten.

Voor elke minderjarige die wil opkomen voor zijn rechten door een procedure te starten, een beslissing aan te vechten of hoger beroep wil instellen tegen een rechterlijke beslissing naar aanleiding van een verzoek van een minderjarige, zou een raadsman moeten worden toegevoegd die de minderjarige juridisch kan ondersteunen in de procedure.

Daarbij moet worden opgemerkt dat in afstammingszaken op dit moment de bijzondere curator (op grond van artikel 1:212 BW) altijd namens de minderjarige optreedt (en kan procederen) en zodoende bijvoorbeeld namens de minderjarige kan verzoeken tot wijziging van de afstammingsrelatie. Voor minderjarigen vanaf twaalf jaar zou de vertegenwoordiging van een advocaat volgens ons de voorkeur hebben ten opzichte van een bijzondere curator. Deze groep minderjarigen zou dan door middel van een advocaat zelfstandig een verzoek kunnen indienen tot het wijzigen van de afstammingsrelatie in plaats van door middel van een verzoek tot benoeming van een bijzondere curator, die uitdrukkelijk de taak heeft de belangen van de minderjarige te behartigen.²⁹

Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat wij voor minderjarigen van twaalf jaar en ouder voorstander zijn van procesondersteuning door een advocaat. Deze advocaat behartigt de belangen van de oudere minderjarige waarbij hij of zij de stem en de wensen van de minderjarige verwoordt en tevens als taak heeft om de minderjarige zorgvuldig te informeren over alles wat er bij een procedure komt kijken.³⁰ Voor minderjarigen jonger dan twaalf jaar geldt dat zij bij een beroep op de informele rechtsingang ondersteund moeten worden door een bijzondere curator, die hun belangen behartigt en niet alleen naar de stem en de wensen van het kind luistert, maar tevens zelf beoordeelt wat de belangen van het kind zijn. Ook hier geldt dat het informeren van kinderen over de procedure een belangrijke taak is. Alle minderjarigen die van de informele of formele rechtsingang gebruik maken, moeten juridisch ondersteund worden in deze procedures. Dit sluit aan bij onze bevindingen dat alle groepen professionals die meewerkten aan dit onderzoek van mening zijn dat ouders als wettelijke vertegenwoordigers niet goed in staat zijn om hun kind in een familie- of kinderschermingsprocedure te vertegenwoordigen en tevens van mening zijn dat kinderen onvoldoende worden ondersteund in dergelijke procedures.

29 Vgl. Lok & Vonk, *FJR* 2016/10.

30 Hierbij kan gedacht worden aan een soortgelijke regeling als die van art. 503 lid 1 Sv, waarin is vastgelegd dat zolang de minderjarige nog geen zestien jaar is, de bevoegdheden in het proces eveneens toekomen aan zijn advocaat; dat houdt in dat de advocaat de procedurele bevoegdheden van de minderjarige eveneens zelfstandig kan uitoefenen indien hij dit in het belang van de minderjarige acht.

Wij zijn verder van mening dat voor minderjarigen die te maken krijgen met een uithuisplaatsing in het kader van een maatregel van ondertoezichtstelling of voogdij na gezagsbeëindiging nog verdergaande ondersteuning moet worden ingevoerd. Een dergelijke ingrijpende inbreuk op het recht op gezinsleven (art. 8 EVRM) waarbij ouders en kind worden gescheiden of gescheiden blijven, terwijl de belangen van ouders, kinderen en gecertificeerde instelling niet volledig overeenkomen, vraagt om extra aandacht voor de positie van het kind in dergelijke procedures. Voor minderjarigen van twaalf jaar en ouder zou een advocaat toegevoegd moeten worden. Voor minderjarigen onder de twaalf jaar zou een bijzondere curator hen moeten ondersteunen in deze procedures. Hiermee wordt de procedurele positie van minderjarigen die ofwel met een plaatsing in een accommodatie voor gesloten jeugdhulp, ofwel met een ander soort uithuisplaatsing te maken krijgen, gelijkgetrokken.

9. *Minderjarigen van twaalf jaar en ouder die in gezags- en kinderbeschermingskwesties van hun zelfstandige rechtsingang gebruik maken, moeten worden bijgestaan door een advocaat.*
10. *Minderjarigen van twaalf jaar en ouder die te maken krijgen met een machtiging uithuisplaatsing in het kader van een maatregel van ondertoezichtstelling of voogdij na gezagsbeëindiging moeten worden bijgestaan door een advocaat; minderjarigen jonger dan twaalf jaar moeten worden bijgestaan door een bijzondere curator.*

5.5.2.3 Minderjarigen onder de twaalf jaar: uitbreiding van de informele rechtsingang

Voor minderjarigen van acht tot twaalf jaar zou een informele rechtsingang moeten worden geïntroduceerd waarmee zodoende door de rechter ambtshalve een procedure kan worden gestart voor alle gevallen waarin die rechtsingang nu al mogelijk is voor minderjarigen van twaalf jaar of ouder. Deze informele rechtsingang staat nu voor kinderen onder de twaalf jaar alleen open, indien zij in staat zijn tot een redelijke waardering van hun belangen ter zake. Voor kinderen jonger dan acht jaar stellen wij voor deze regeling te handhaven. Voor kinderen tussen de acht en twaalf jaar zou deze restrictie volgens ons niet moeten gelden; de wet zou ervan uit moeten gaan dat deze kinderen altijd in staat zijn 'tot een redelijke waardering van hun belangen'. Voor de grens van acht jaar is gekozen op basis van het bovenstaande, waarin voor het hoorrecht is bepleit dat minderjarigen vanaf acht jaar in beginsel in staat zijn om in procedures gehoord te worden. Zoals eerder is genoemd, is het starten van een procedure of het opkomen tegen beslissingen die het kind aangaan een stap verder dan het gehoord worden door een rechter, en wijzen de door ons gepresenteerde neuropsychologische en pedagogische inzichten niet op de noodzaak tot het introduceren van een zelfstandige rechtspositie met de mogelijkheid om procedures te starten en op te komen tegen beslissingen voor kinderen in deze leeftijds-

groep. Tegelijk bieden deze inzichten wel een indicatie dat minderjarigen jonger dan twaalf jaar gemiddeld genomen meer capaciteiten bezitten voor het participeren in familie- en jeugdprocedures dan waar vanuit de huidige wettelijke regelingen – waarbij minderjarigen jonger dan twaalf jaar geen effectieve participatie in procedures wordt geboden – vanuit lijkt te worden gegaan. Daarom kiezen wij voor deze leeftijdsgroep voor een tussenvariant, namelijk een informele rechtsingang.

De informele rechtsingang zou moeten gelden voor alle zaken betreffende de gezag, zorg- en opvoedingstaken, omgang, informatie, na huwelijk of samenwonen en – anders dan de Hoge Raad heeft beslist – zowel in situaties met of zonder eerdere beslissing van de rechter hierover. Ook de Staatscommissie Herijking ouderschap adviseert om de huidige informele rechtsingang voor contact en omgang, zorgregeling en gezag na scheiding uit te breiden tot alle gezagskwesties. Via deze nieuwe informele rechtsingang zouden ook alle beslissingen in het kader van een ondertoezichtstelling met of zonder uithuisplaatsing of na een gezagsbeëindiging met een voogdij-maatregel aan de rechter moeten kunnen worden voorgelegd.³¹ Een informele rechtsingang voor alle gezagskwesties en kinderbeschermingskwesties versterkt de positie van jonge minderjarigen die willen opkomen voor hun rechten.

Bij deze nieuwe informele rechtsingang hoort – naast informatievoorziening over deze mogelijkheid voor minderjarigen – ook ondersteuning; zonder procesondersteuner zullen jonge minderjarigen niet effectief gebruik kunnen maken van hun mogelijkheid om de rechter te verzoeken ambtshalve een beslissing te nemen over gezags- en kinderbeschermingskwesties. Minderjarigen van acht tot twaalf jaar die een beroep doen op de informele rechtsingang zouden daarom een bijzondere curator toegewezen moeten krijgen. De bijzondere curator kan de minderjarige goed informeren over een mogelijke procedure en kan vooraf doorspreken of de minderjarige de gevolgen van een dergelijke beslissing overziet en uit eigen initiatief dit wil doorzetten. Dit sluit aan op eerdere bevindingen dat jongeren graag goed

31 Minderjarigen van twaalf jaar en ouder kunnen beslissingen die in het kader van een maatregel van ondertoezichtstelling met of zonder uithuisplaatsing nu al voorleggen aan een kinderrechter (en in sommige gevallen bezwaar indienen bij een gecertificeerde instelling), zie titel 14 afdeling 4 boek 1 BW. Ten aanzien van voogdijmaatregelen na een gezagsbeëindiging bestaan voor minderjarigen nog geen mogelijkheden om beslissingen in het kader van de uitvoering van de maatregel aan een rechter voor te leggen; een geschillenregeling bij voogdij zou moeten worden geïntroduceerd. Ook Van Teeffelen is voorstander van een dergelijke uitbreiding van de informele rechtsingang, al kiest hij hierbij voor de leeftijdsgroep 12-16 jarigen; zie Van Teeffelen *EB* 2013/62.

geïnformeerd willen worden en ondersteund willen worden bij het starten van een procedure.³²

Uitbreiding van de informele rechtsingang lijkt overigens pas verstandig als er meer uniformiteit aangebracht wordt bij de verschillende rechtbanken in Nederland ten aanzien van de werkwijze bij de informele rechtsingang. Er zou hiertoe bijvoorbeeld een speciaal procesreglement voor de informele rechtsingang ontwikkeld kunnen worden.³³

Met een informele rechtsingang blijft de beslissing of een verzoek van een minderjarige leidt tot een juridische procedure bij de rechter liggen. Minderjarigen tussen de acht en twaalf jaar krijgen hiermee geen recht om een procedure inzake gezags- of kinderschermingskwesties te starten, maar slechts een mogelijkheid om de rechter te verzoeken ambtshalve een beslissing te nemen. Hiermee bestaat als het ware een filter voor onbezonnen gedrag van minderjarigen jonger dan twaalf jaar om procedures te starten en kan tevens door de rechter worden beslist of een informeel verzoek van een minderjarige jonger dan twaalf jaar wellicht is ingegeven door een ouder die hiermee deze route misbruikt. Vooral in kwesties rondom scheiding, gezag en omgang is de kans aannemelijk dat ouders deze route via hun kind soms zullen gebruiken.

Naar onze mening zal dit voorstel niet tot een (enorme) toename van het aantal zaken voor de rechter leiden, ook vanuit het oogpunt dat jongeren hebben aangeven niet snel een procedure te zullen starten.

11. *Voor minderjarigen van acht tot twaalf jaar moet een informele rechtsingang worden geïntroduceerd voor alle zaken met betrekking tot gezag, zorg- en opvoedingstaken, omgang, informatie, na huwelijk of samenwonen en kinderschermingsmaatregelen.*
12. *Minderjarigen van acht tot twaalf jaar die deze informele rechtsingang willen gebruiken, moeten worden bijgestaan door een bijzondere curator.*
13. *Voor minderjarigen onder de acht jaar moet deze informele rechtsingang ook open staan, voor zover zij in staat zijn tot een redelijke waardering van hun belangen ter zake.*

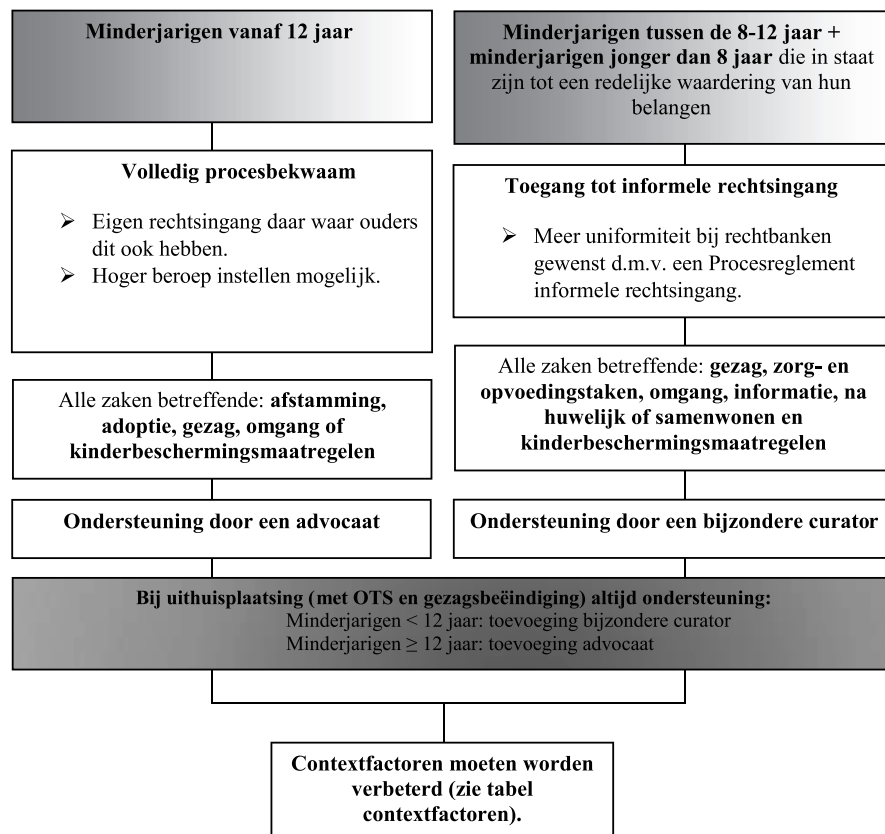
5.5.2.4 Toekomstvisie procespositie minderjarigen

Het bovenstaande neemt niet weg dat wij als grotere ambitie voor de toekomst van mening zijn dat de procespositie van minderjarigen in alle rechts-

32 Zie Steketee, Overgang & Lünne-man 2003; dit voorstel is als het ware een nadere uitwerking van hun voorstel dat er wel iemand moet zijn die beoordeelt of 'een kind in staat is om een mening te formuleren over een kwestie die hemzelf betreft en of deze kwestie van dusdanige aard is dat het voorgelegd dient te worden aan een kinderrechter'.

33 Dit sluit aan bij het eerdere voorstel van Van den Hoogen & Montanus, *FJR* 2017/62.

domeinen opnieuw – geïntegreerd – moet worden doordacht. In plaats van alle verschillende uitzonderingen op de procesonbekwaamheid van minderjarigen in familie- en jeugdbeschermingsprocedures en andere civielrechtelijke procedures en een andere procespositie van minderjarigen in het strafrecht en het bestuursrecht zou een grondige verkenning nodig zijn om de procespositie van minderjarigen niet alleen voor bepaalde procedures te versterken, maar tevens te uniformeren zodat het voor een minderjarige niet uitmaakt met welk soort procedure in welk rechtsgebied hij in aanraking komt. Met de bovenstaande aanbevelingen blijven de verschillen tussen de procedurele positie van minderjarigen in verschillende rechtsgebieden namelijk nog steeds bestaan en blijven er binnen het civiele recht ook verschillen bestaan.³⁴

Tabel 5.2. Schematische weergave van de aanbevelingen inzake de formele procespositie van de minderjarige.

34 Vgl. ook de aanbevelingen van Jansen *NJB* 2016/1563 en Smits 2015 voor het schrappen van een leeftijdsgrens ten aanzien van de procespositie van minderjarigen in civielrechtelijke procedures.

5.5.3 Contextfactoren voor effectieve participatie

Voor een effectieve participatie van minderjarigen in familie- en jeugdprocedures is het niet alleen belangrijk dat veranderingen ten aanzien van de leeftijdsgrens voor het hoorrecht en de zelfstandige rechtsingang voor minderjarigen worden doorgevoerd, maar is het tevens noodzakelijk dat contextfactoren verbeteren. Volgens internationale standaarden moeten kindvriendelijke procedures worden gerealiseerd. De huidige rechtspraktijk waarin minderjarigen in civiele procedures worden betrokken, voldoet niet aan optimaal kindvriendelijke procedures waarin minderjarigen effectief worden gestimuleerd, ondersteund en geïnformeerd. Het horen moet in een veilige omgeving gebeuren, zeker voor kinderen die betrokken zijn bij familiezaken. Deze kinderen hebben door ervaringen in hun thuissituatie vaak een achterstand voor wat betreft hun 'basisveiligheid', waardoor contextfactoren des te belangrijker zijn om een veilige omgeving te creëren (zie hfst. 3). Hieronder gaan we in op verschillende aspecten die belangrijk zijn voor kindvriendelijke procedures.

5.5.3.1 Ontwikkelingsfasen kinderen en 'kindvriendelijkheid'

Hoewel minderjarigen niet allemaal dezelfde behoeften zullen hebben en oudere minderjarigen, bijvoorbeeld pubers, wellicht zelfs soms geïrriteerd zullen zijn als een ruimte te kinderachtig is ingericht, zijn wij in ons onderzoek uitgegaan van kindvriendelijke procedures voor de jongste groep minderjarigen die meedoet aan een zitting. Dat neemt niet weg dat er begrip moet zijn voor het feit dat 'kindvriendelijkheid' verschillend van karakter kan zijn voor verschillende groepen minderjarigen en dat er aandacht moet zijn voor diversiteit van minderjarigen in dit opzicht. Wij realiseren ons dat 'kindvriendelijkheid' voor jonge kinderen een andere invulling zou moeten krijgen dan voor oudere minderjarige adolescenten, die iets wellicht snel als 'te kinderachtig' zullen bestempelen.

Het is dan ook belangrijk dat nader wordt bekeken of 'kindvriendelijke procedures' een verschillende betekenis moeten hebben voor verschillende groepen minderjarigen.

14. *Er moet nader onderzoek worden gedaan naar wat precies moet worden verstaan onder 'kindvriendelijk', dit mede vanuit het oogpunt van verschillende ontwikkelingsfasen van minderjarigen met daarbij horende verschillende behoeften ten aanzien van kindvriendelijke procedures.*

5.5.3.2 Algemene informatievoorziening

Uit dit onderzoek blijkt dat minderjarigen vaak niet weten dat zij zelfstandig procedures kunnen starten en ook niet altijd op de hoogte zijn van het recht om te worden gehoord (hfst. 4, par. 4.4.3 en 4.5.1). Om deze rechten uit te kunnen oefenen, is het belangrijk dat er goede algemene informatie

beschikbaar is voor jongeren. Als de leeftijdsgrens voor het hoorrecht en de rechtspositie wordt verlaagd, zoals wordt voorgesteld, is het belangrijk dat het voorlichtingsmateriaal in begrijpelijke taal is. Te denken valt aan voorlichtingsfilmpjes en een website waarop deze informatie te vinden is.

15. *Blijvende aandacht is nodig voor het effectief informeren van minderjarigen over hun rechten ten aanzien van familie- en jeugdprocedures.*

5.5.3.3 Voorafgaand aan de zitting en het kindgesprek

Minderjarigen hebben behoefte aan informatie en ondersteuning voorafgaand aan de zitting (hfst. 4, par. 4.4.3 en 4.4.7), zowel ten aanzien van de algemene gang van zaken op de rechtbank als de inhoud van de procedure. Gebleken is dat onder meer de onduidelijkheid over wat zij kunnen verwachten van een kindgesprek, een zitting en een bezoek aan de rechtbank voor hen belastend is. Zij zijn hier voor de zitting niet goed van op de hoogte en worden hierover slechts in beperkte mate geïnformeerd door bijvoorbeeld een medewerker van een gecertificeerde instelling (slechts bij ondertoezichtstellingen en uithuisplaatsingen) of een bijzondere curator (slechts indien een bijzondere curator is benoemd; dit is in de meeste situaties niet het geval). Voor een kindvriendelijk systeem van het horen van minderjarigen is het essentieel dat de minderjarige voorafgaand aan een zitting geïnformeerd en ondersteund wordt, zodat de informatie ook kan worden uitgelegd aan de minderjarige. Uit onderzoek naar strafzaken blijkt dat kinderen een betere verklaring afleggen en minder angstig zijn, als zij goed worden voorbereid op een zitting (hfst. 3, par. 3.2.1). Het huidige bestaande voorlichtingsmateriaal, zoals voorlichtingsfilmpjes van de Raad voor de Rechtspraak, bereidt kinderen niet voldoende voor op wat zij vanaf aankomst bij de rechtbank tot na de rechterlijke uitspraak kunnen verwachten. Om kinderen goed voor te bereiden, zou – vanwege de grote verschillen per rechtbank – iedere rechtbank eigen voorlichtingsmateriaal (een filmpje of een virtuele rondleiding) tot zijn beschikking moeten hebben, waarin bijvoorbeeld te zien is hoe kinderen binnenkomen in de rechtbank, waar ze wachten en waar en hoe het kindgesprek plaatsvindt. Daarbij is een mondelinge voorbereiding met iemand die het kind vertrouwt, wenselijk.

16. *Minderjarigen moeten voorafgaand aan de zitting beter worden geïnformeerd over de inhoud van de procedure en de algemene gang van zaken op de rechtbank; informatieverstrekking door een volwassene is wenselijk.*³⁵

35 Op de oproepbrief/kaart die minderjarigen krijgen, zou bijvoorbeeld gewezen kunnen worden op de dichtstbijzijnde Kinder- en Jongerenrechtswinkel (inclusief telefoonnummer en spreekuur en de website). Hier zou de minderjarige naartoe kunnen bellen of naartoe kunnen gaan om meer informatie te krijgen over wat het kindgesprek inhoudt etc.

Hoewel bijna alle jongeren aangeven door de rechter gehoord te willen worden, komen niet alle minderjarigen die opgeroepen worden voor een kindgesprek, naar de rechtbank toe. De vraag is of het oproepen van minderjarigen via een brief nog passend is in deze tijd. In de expertmeetings kwam naar voren dat kinderen niet meer gewend zijn om brieven te krijgen en te versturen. Het is ook maar de vraag of minderjarigen altijd de oproepbrief ontvangen en lezen en hierop reageren. Een indicatie dat dit niet het geval is, betreft het feit dat rechtbanken en hoven regelmatig voor een kindgesprek wachten op een minderjarige die niet verschijnt en te maken krijgen met minderjarigen op zitting die gehoord willen worden zonder dat een kindgesprek is ingepland. Rechters hebben aangegeven geen andere mogelijkheden te hebben om kinderen op te roepen, zij beschikken niet over e-mailadressen en moeten zich houden aan privacyregels.³⁶ Geopperd is in een focusgroep om een ansichtkaart te sturen (met een pictogram). Aanmelden voor het kindgesprek zou dan kunnen door in te schrijven via een website (via het scannen van een QR-code), zodat de drempel om te reageren wordt verlaagd.

17. *Het oproepen van minderjarigen door de rechtbank moet op kindvriendelijke wijze gebeuren; nader onderzoek is wenselijk naar (modernere) alternatieven voor de oproepbrief van de rechtbank.*

5.5.3.4 Tijdens de zitting en het kindgesprek

Minderjarigen die gebruik maken van de uitnodiging tot een kindgesprek in een oproepbrief of van hun zelfstandige rechtsingang, zullen eerst op de rechtbank aankomen en daar moeten wachten in een wachtruimte totdat het kindgesprek of de zitting plaatsvindt. Wachtruimtes van rechtbanken zijn doorgaans niet kindvriendelijk ingericht en kunnen spanning en stress bij kinderen veroorzaken, te meer omdat kinderen ook andere familieleden en mensen uit hun sociale netwerk, zoals gescheiden ouders met conflicten of pleegouders tegenkomen terwijl de relatie tussen deze personen vaak gespannen is (hfst. 3, par. 3.4.2). Het is belangrijk dat er meer aandacht is voor speciale kindvriendelijke wachtruimtes waarin kinderen niet met extra spanningen geconfronteerd worden. In dit verband is er ook een belangrijke rol voor de bode weggelegd, omdat hij of zij het kind als eerste zal ontvangen en informeren op de rechtbank.

Ook de ruimte waarin het kindgesprek plaatsvindt, moet kindvriendelijk worden ingericht (hfst. 3, par. 3.4.2). Er heerst een eenduidig beeld onder professionals die betrokken zijn bij familie- en kinderschermingsprocedures wat betreft de stelling dat het belangrijk is dat het kindgesprek plaatsvindt in een ruimte waar het kind zich prettig voelt. Uit het praktijkonderzoek blijkt dat aparte spreekkamers weinig op het kind gerichte attributen

36 Dit lijkt vooral een praktisch bezwaar en zou wellicht ondervangen kunnen worden door bij het indienen van het verzoekschrift expliciet de contactgegevens van de minderjarige, waaronder het mailadres, te vragen.

bevatten en dat kinderen de ruimte saai vinden (hfst. 4, par. 4.4.4.4). In dit verband moet worden opgemerkt dat de initiatieven van het horen op locatie in accommodaties voor gesloten jeugdhulp moeten worden aangemoedigd. Het horen op deze locaties biedt jongeren in de gesloten jeugdhulp immers de mogelijkheid om in de eigen omgeving, met de betrokken begeleiders, te worden gehoord zonder dat transport naar en van de rechtbank nodig is en dit kan worden gekenmerkt als kindvriendelijk.³⁷

In gesprekken met kinderen moet een autoritaire uitstraling, zoals het dragen van een toga of het hoger zitten (waardoor kinderen letterlijk opkijken tegen de rechter) of aanwezigheid van drie rechters vermeden worden (hfst. 3, par. 3.4.2.2). Door een ruimte huiselijker in te richten qua meubilair, kleur, wat te drinken, etc. kan een setting gecreëerd worden waarin een kind zich prettig voelt.³⁸ Er moet voldoende tijd voor het gesprek worden ingepland, zodat een kind zich vertrouwd kan voelen en de kans groter is dat een kind zijn eigen mening openlijk durft te geven (hfst. 3, par. 3.4.2.3). Een jonger kind heeft hiervoor meer tijd nodig dan een ouder kind en aangeraaden wordt om praten en spelen met elkaar af te wisselen. Er moet meer tijd voor een kindgesprek beschikbaar komen dan momenteel gangbare praktijk is. Omdat het kind de rechter niet eerder heeft ontmoet, is het belangrijk om het kind een vertrouwd gevoel te geven, zoals luisteren en begrip tonen. Trainingen hiervoor zouden standaard en herhaaldelijk moeten worden ingezet, omdat veel gebruikte intuïtieve technieken (zoals het herformuleren van vragen) een averechts effect kunnen hebben. Het horen van jongere kinderen vraagt extra vaardigheden, omdat jongere kinderen meer moeite hebben met vragen naar causale relaties en bovendien gevoeliger zijn voor suggestie (hfst. 3, par. 3.4.2.4). Ook moeten deze trainingen zich richten op hoe de stem van het kind moet worden geduid en gewaardeerd.

18. *Kindvriendelijke wachttruimtes en kindvriendelijke ruimtes waar het gesprek tussen de minderjarige en de rechter plaatsvindt, zijn wenselijk; tevens moet er meer aandacht zijn voor onwelkome ontmoetingen van minderjarigen met andere betrokkenen in een procedure op de rechtbank.*³⁹
19. *Er moet voldoende tijd beschikbaar zijn voor een gesprek tussen een minderjarige en een rechter of raadsheer; dit betekent dat moet worden geïnvesteerd in een langere tijdsduur voor deze gesprekken.*
20. *Training en regelmatige scholing voor rechters die kinderen horen in procedures hebben blijvende aandacht en investering nodig.*

37 Zie ook art. 802a van het wetsvoorstel Tegengaan huwelijkse gevangenschap van 8 oktober 2018, waarin de wettelijke grondslag wordt gecreëerd om zittingen gesloten jeugdhulp op locatie te houden.

38 Er zou tevens nagedacht kunnen worden over andere (meer toegankelijke, moderne) manieren om een kindgesprek te voeren, bijvoorbeeld via Skype.

39 Vergelijk bijvoorbeeld met speciale slachtoffervoorzieningen.

5.5.3.5 Na afloop van de zitting en het kindgesprek

Een essentieel onderdeel van artikel 12 IVRK – het recht van elk kind om zijn mening te uiten waarbij aan die mening passend belang wordt gehecht in overeenstemming met zijn of haar leeftijd of rijpheid – betreft het informeren van de minderjarige hoe zijn of haar mening is meegewogen en van invloed is geweest op de rechterlijke beslissing. Uit het onderzoek blijkt dat deze terugkoppeling lang niet altijd gebeurt en vooral in praktisch opzicht veel vragen oproept bij rechters (hfst. 4, par. 4.4.6). Bijna alle bij dit onderzoek betrokken jongeren die ervaring hadden met een familie- of jeugdprocedure gaven aan dat zij geen terugkoppeling hebben gekregen. Rechters geven aan dat in zaken waar direct mondelinge uitspraak wordt gedaan (dat is het geval in de meeste kinderbeschermingszaken), er ruimte is voor een (mondelinge) terugkoppeling aan het kind. Dit is anders in zaken waarin de rechterlijke uitspraak pas na enkele weken – schriftelijk – volgt. Ondanks dat er op dit moment binnen de rechtspraak onvoldoende capaciteit is om elke schriftelijke uitspraak te voorzien van een kindvriendelijk deel of om elke uitspraak in klare taal op te stellen, is hier de laatste paar jaar meer aandacht voor. Wij zijn van mening dat deze kindvriendelijke rechtspraak moet worden aangemoedigd, maar ook dat er meer onderzoek gedaan zou moeten worden naar wat nu precies moet worden verstaan onder ‘kindvriendelijk’. Rechters zullen in elk geval in hun beslissingen, vooral als die niet direct mondeling aan de minderjarige kunnen worden uitgelegd, aandacht moeten hebben voor het transparant maken van de wijze waarop de mening van de minderjarige van invloed is geweest op de beslissing. Vervolgens is het belangrijk dat deze rechterlijke beslissingen ook worden teruggekoppeld aan de minderjarige. Dit zou in zaken waar niet direct een mondelinge uitspraak volgt, in de eerste plaats door de ouders zelf kunnen gebeuren. Rechters zouden ouders hierop kunnen aanspreken. Als een minderjarige ondersteund is door een bijzondere curator, dan zou deze professional deze taak op zich kunnen nemen. Dit gebeurt nu ook in internationale kinderverzoeksaken bij de rechtbank Den Haag en daar zijn goede ervaringen mee opgedaan. In kinderbeschermingszaken zou tevens de medewerker van de gecertificeerde instelling aandacht moeten besteden aan het terugkoppelen van de uitspraak aan de minderjarige.

21. *Er moet meer aandacht komen voor het terugkoppelen van de uitspraak aan de minderjarige, en in het bijzonder de wijze waarop de mening van de minderjarige van invloed is geweest op de rechterlijke beslissing.*
22. *In elke rechterlijke uitspraak inzake familie- of kinderbeschermingsbeslissingen moet transparant worden gemaakt op welke wijze de mening van de minderjarige van invloed is geweest op de rechterlijke beslissing.*
23. *Kindvriendelijke rechtspraak d.w.z. het schrijven van een aparte overweging in de uitspraak die speciaal is gericht tot het kind of het schrijven van een hele uitspraak in kindvriendelijke taal moet worden aangemoedigd.*

CONTEXTFACTOREN:*Kindvriendelijkheid:*

- Nader onderzoek naar wat er precies moet worden verstaan onder ‘kindvriendelijk’.

Voorafgaand aan het kindgesprek en de zitting:

- Algemene kindvriendelijke informatie over het kindgesprek en de formele procespositie beschikbaar (bijv. door voorlichtingsfilmpjes) en goede informatievoorziening voorafgaand aan het kindgesprek en de zitting door een volwassene;
- Kindvriendelijke wijze van oproepen.

Tijdens het kindgesprek en de zitting:

- Kindvriendelijke wachtruimtes en kindvriendelijke ruimtes waar het kindgesprek plaatsvindt én aandacht voor onaangekondigde ontmoetingen van minderjarige met andere betrokkenen in een procedure;
- Voldoende tijd beschikbaar voor het kindgesprek;
- Training en regelmatige scholing voor rechters die kinderen horen.

Na afloop van het kindgesprek en de zitting:

- Meer aandacht voor het terugkoppelen van de rechterlijke uitspraak aan de minderjarige;
- Duidelijk maken in rechterlijke uitspraak op welke wijze de mening van de minderjarige van invloed is geweest op de rechterlijke beslissing;
- Kindvriendelijke rechtspraak moet worden aangemoedigd.

Tabel 5.3. Schematische weergave van de aanbevelingen inzake de contextfactoren.

5.5.4 Afsluitend

Ons onderzoek bevestigt opnieuw dat de procespositie van minderjarigen in familie- en jeugdzaken voor de civiele rechter grondig moet worden verbeterd. Dit geldt zowel voor het hoorrecht als voor de informele rechtsingang en procesbekwaamheid van minderjarigen, en ook voor de ondersteuning van minderjarigen in dergelijke procedures. Eerdere onderzoeksbevindingen die dezelfde richting op wezen, zijn in dit onderzoek bevestigd door neuropsychologische en pedagogische inzichten. Deze inzichten hebben, samen met relevante internationale standaarden over het recht van minderjarigen om in alle procedures gehoord te worden en inzichten in de huidige praktijk en de opvattingen van alle betrokken partijen, inclusief jongeren en ouders, daarover, duidelijk gemaakt dat terughoudendheid ten aanzien van deze procespositie van minderjarigen niet (meer) gepast is. Nederland loopt bepaald niet voorop en in vele andere landen is de procespositie van minderjarigen sterker.⁴⁰ Het is dan ook de hoogste tijd dat, ondanks terug-

40 Hoewel we geen rechtsvergelijkend onderzoek hebben gedaan, leert onze ervaring dat bijvoorbeeld de juridische ondersteuning voor de minderjarige tijdens de procedure in andere landen beter is geregeld. Het is wenselijk om hier nader onderzoek naar te verrichten.

houdendheid van de regering bij eerdere relevante aanbevelingen, nu daadwerkelijk verbeteringen zullen worden doorgevoerd om de positie van minderjarigen in familie- en jeugdzaken in Nederland te versterken.

In de afgelopen jaren zijn vanuit de rechtspraak belangrijke eerste stappen gezet waardoor kinderen in familie- en jeugdprocedures niet meer louter als decoratie gelden, maar sprake is van communicatie met minderjarigen. Wij hopen dat de onderzoeksresultaten uit dit rapport aanleiding geven om nu de noodzakelijke stap te zetten van communicatie naar effectieve participatie van – ook jonge – minderjarigen in familie- en jeugdprocedures.

Literatuurlijst

Aalders, FJR 2018/63

H.C.M. Aalders, 'De rechtspraktijk inzake gezagsbeëindiging vanuit kinderrechtelijk perspectief', *FJR* 2018/63, afl. 11, p. 61-66.

Achterberg e.a., Journal of Neuroscience 2016

M. Achterberg e.a., 'Frontostriatal White Matter Integrity Predicts Development of Delay of Gratification: A Longitudinal Study', *Journal of Neuroscience* (36) 2016, afl. 6, p. 1954-1961.

Achterberg e.a., Developmental Cognitive Neuroscience 2017

M. Achterberg e.a., 'The neural and behavioral correlates of social evaluation in childhood', *Developmental Cognitive Neuroscience* (24) 2017, p. 107-117.

Ainsworth e.a., 1978

M.D.S. Ainsworth e.a., *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*, Hillsdale, N.J.: Erlbaum 1978.

Allen e.a., Child Development 1994

J.P. Allen e.a., 'Longitudinal assessment of autonomy and relatedness in adolescent-family interactions as predictors of adolescent ego development and self-esteem', *Child Development* (65) 1994, afl. 1, p. 179-194.

Alvergne, Faurie & Raymond, Physiology of Behavior 2008

A. Alvergne, C. Faurie & M. Raymond, 'Developmental plasticity of human reproductive development: effects of early family environment in modern-day France', *Physiology of Behavior* (95) 2008, afl. 5, p. 625-632.

Anderson e.a., The American Journal of Family Therapy 2010

S.R. Anderson e.a., 'Defining high conflict', *The American Journal of Family Therapy* (39) 2010, afl. 1, p. 11-27.

Antokolskaia e.a., 2019

M.V. Antokolskaia e.a., *Naleving van contact-/omgangsafspraken na scheiding: een rechtsvergelijkend en sociaalwetenschappelijk perspectief*, Den Haag: WODC & Ministerie van Justitie en Veiligheid 2019.

Arad-Davidzon & Benbenishty, Children and Youth Services Review 2008

B. Arad-Davidzon & R. Benbenishty, 'The role of workers' attitudes and parent and child wishes in child protection workers' assessments and recommendation regarding removal and reunification', *Children and Youth Services Review* (30) 2008, afl. 1, p. 107-121.

Arbeiter & Toros, Children and Youth Services Review 2017

E. Arbeiter & K. Toros, 'Participatory discourse: Engagement in the context of child protection assessment practices from the perspectives of child protection workers, parents and children', *Children and Youth Services Review* (74) 2017, p. 17-27.

Archard & Skivenes 2009

D. Archard & M. Skivenes, 'Hearing the child', *Child & Family Social Work* (14) 2009, afl. 4, p. 91-399.

Askelund e.a., *Nature Human Behavior* 2019

A.D. Askelund e.a., 'Positive memory specificity is associated with reduced vulnerability to depression', *Nature Human Behavior* (3) 2019, afl. 3, p. 265-273.

Asser/De Boer 1* 2010/757

J. de Boer, Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht. 1. Personen- en familierecht, Deventer: Wolters Kluwer 2010.

Asser/Tjong Tjin Tai 7-IV 2018/405

T.F.E. Tjong Tjin Tai, Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht. 7. Bijzondere overeenkomsten. Deel IV. Opdracht, incl. de geneeskundige behandelingsovereenkomst en de reisovereenkomst, Deventer: Wolters Kluwer 2018.

Baker & Ben-Ami, *Journal of Divorce & Remarriage* 2011

A.J. Baker & N. Ben-Ami, 'Adult recall of childhood psychological maltreatment in "Adult children of divorce": Prevalence and associations with concurrent measures of well-being', *Journal of Divorce & Remarriage*, (52) 2011, afl. 4, p. 203-219.

Baker, Mehta & Chong, *The American Journal of Family Therapy* 2013

A.J. Baker, N. Metha & J. Chong, 'Foster children caught in loyalty conflicts: Implications for mental health treatment providers', *The American Journal of Family Therapy* (41) 2013, afl. 5, p. 363-375.

Barendse e.a., *Psychoneuroendocrinology* 2018a

M.E.A. Barendse e.a., 'Brain structural connectivity during adrenarche: Associations between hormone levels and white matter microstructure', *Psychoneuroendocrinology* (88) 2018, p. 70-77.

Barendse e.a., *Psychoneuroendocrinology* 2018b

M.E.A. Barendse e.a., 'Associations between adrenarcheal hormones, amygdala functional connectivity and anxiety symptoms in children', *Psychoneuroendocrinology* (97) 2018, p. 156-163.

Barnes, *British Journal of Social Work* 2012

V. Barnes, 'Social work and advocacy with young people: Rights and care in practice', *British Journal of Social Work*, (42) 2012, afl. 7, p. 1275-1292.

Bell, *Child & Family Social Work* 2002

M. Bell, 'Promoting children's rights through the use of relationship', *Child & Family Social Work* (7) 2002, afl. 1, p. 1-11.

Bessell, *Children and Youth Services Review* 2011

S. Bessell, 'Participation in decision-making in out-of home care in Australia: what do young people say?', *Children and Youth Services Review* (33) 2011, afl. 4, p. 496-501.

Bijl, van der, Dongen, van, den & Vreeburg – Laan, van, der 2012

N. van der Bijl, M.E. Van den Dongen & E.J.M. Vreeburg – Van der Laan, *De bijzondere curator, een lot uit de loterij? Adviesrapport over waarborging van de stem en de belangen van kinderen in de praktijk*, Kinderombudsman 5 juli 2012, KOM2A/2012.

Bijleveld, van, Dedding & Bunders-Aelen, *Child and Family Social Work* 2015

G.G. van Bijleveld, C.W.M. Dedding & J.G.F. Bunders-Aelen, 'Children's and young people's participation within child welfare and child protection services: a state-of-the-art review', *Child and Family Social Work* (20) 2015, afl. 2, p. 129-138.

Bijleveld, van, 2019

G.G. van Bijleveld, *Dealing with the interplay of child image, protection and participation. A critical reflection on the essence of child participation in child protection services* (diss. Amsterdam VU), 2019.

Blaak e.a., 2012

M. Blaak e.a., *Handboek Internationaal Jeugdrecht*, Leiden: Defence for Children 2012.

Block e.a., *Child Abuse & Neglect* 2010

S.D. Block e.a., 'Abused and neglected children in court: Knowledge and attitudes', *Child Abuse & Neglect* (34) 2010, afl. 9, p. 659-670.

Bolscher e.a., 2016

K.G.A. Bolscher e.a., *Kinderrechtenmonitor 2015*, i.o.v. De Kinderombudsman i.s.m. Universiteit Leiden en Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag 2016.

Bos, van, den, Tops & Westenberg, *Psychoneuroendocrinology* 2017

E. van den Bos, M. Tops & P.M. Westenberg, 'Social anxiety and the cortisol response to social evaluation in children and adolescents', *Psychoneuroendocrinology* (78) 2017, p. 159-167.

Boszormenyi-Nagy 1984

I. Boszormenyi-Nagy, *Invisible loyalties*, London: Routledge 1984.

Bouma e.a., *Child Abuse & Neglect* 2018

H. Bouma e.a., 'Meaningful participation for children in the Dutch child protection system: A critical analysis of relevant provisions in policy documents', *Child Abuse & Neglect* (79) 2018, p. 279-292.

Bovenschen e.a., *Child Abuse & Neglect* 2016

Bovenschen e.a., 'Foster children's attachment behavior and representation: Influence of children's pre-placement experiences and foster caregiver's sensitivity', *Child Abuse & Neglect* (51) 2016, p. 323-335.

Bowlby 1969

J. Bowlby, *Attachment and loss. Vol. I: Attachment*. New York: Basic 1969.

Bowlby 1988

J. Bowlby, *A secure base. Clinical applications of attachment theory*, London: Routledge 1988.

Braams e.a., *Journal of Neuroscience* 2015

B.R. Braams e.a., 'Longitudinal changes in adolescent risk-taking: a comprehensive study of neural responses to rewards, pubertal development, and risk-taking behavior', *Journal of Neuroscience* (35) 2015, afl. 18, p. 7226-7238.

Brands-Bottema, *EB* 2018/87

G.W. Brands-Bottema, 'De bijzondere curator: nieuwe ontwikkelingen', *EB* 2018/87, afl. 10, p. 183-186.

Brown & Lamb, *Child Development Perspectives* 2015.

D.A. Brown & M.E. Lamb, 'Can children be useful witnesses? It depends how they are questioned', *Child Development Perspectives* (9) 2015, afl. 4, p. 250-255.

Brown e.a., *Developmental Psychology* 2019

D.A. Brown e.a., 'Developmental differences in children's learning and use of forensic ground rules during an interview about an experienced event', *Developmental Psychology* (8) 2019, p. 1626-1639.

Bruck & Ceci, *Annual Review of Psychology* 1999

M. Bruck & S.J. Ceci, 'The suggestibility of children's memory', *Annual Review of Psychology* (50) 1999, afl.1, p. 419-439.

Brummelaar, ten, e.a., *Child & Family Social Work* 2018

M.D. ten Brummelaar e.a., 'Participation of youth in decision – making procedures during residential care: A narrative review', *Child & Family Social Work* (23) 2018, afl. 1, p. 33-44.

Bruning, EHRC 2015/234

M.R. Bruning, annotatie bij EHRM 3 september 2015 (*M.&M./Kroatië*), EHRC 2015/234.

Bruning 2016

M.R. Bruning, 'Versterking van de procedurele positie van de minderjarige in het jeugdbeschermingsrecht – een brug te ver?', in: (red.) W.H. van Boom, C. Breedveld-de Voogd, A.G. Castermans, M. de Deugd-Dijkman, J. Hijma, *Een kwart eeuw Privaatrechtelijke opstellen, aangeboden aan prof. mr. H.J. Snijders ter gelegenheid van zijn emeritaat*, Deventer: Wolters Kluwer 2016.

Bruning, Liefwaard & Vlaardingerbroek 2016

M.R. Bruning, T. Liefwaard & P. Vlaardingerbroek, *Jeugdrecht en Jeugdhulp*, Amsterdam: Reed Business Information 2016.

Bruning, Rap & Verkroost 2016

M.R. Bruning, S.E. Rap & D.S. Verkroost, *Kansen en momenten voor participatie in het jeugdhulptraject – eerste deel van een onderzoek naar de participatie van kinderen in de jeugdhulpverlening*, 2016.

Bruning, Rap & Verkroost, FJR 2016/61

M.R. Bruning, S.E. Rap & D.S. Verkroost, 'Participatie van minderjarigen in de vrijwillige jeugdhulp', *FJR* 2016/61, afl. 11, p. 250-257.

Bruning & Liefwaard 2017

M.R. Bruning & T. Liefwaard, 'The Netherlands Supreme Court (Hoge Raad)', in: H. Stalford, K. Hollingsworth & S. Gilmore (red.), *Rewriting Children's Rights Judgments. From Academic Vision to New Practice*, Oxford: Hart Publishing 2017, p. 182-191.

Buttler e.a., Clinical Chemical Acta 2016

R.M. Buttler e.a., 'Reference values for salivary testosterone in adolescent boys and girls determined using Isotope-Dilution Liquid-Chromatography Tandem Mass Spectrometry (ID-LC-MS/MS)', *Clinical Chemical Acta* (456) 2016, p. 15-18.

Byrne e.a., Journal of Child Psychology and Psychiatry 2005

J.G. Byrne e.a., 'Practitioner Review: The contribution of attachment theory to child custody assessments', *Journal of Child Psychology and Psychiatry* (46) 2005, p. 115-127.

Casey, Galvan & Somerville, Developmental Cognitive Neuroscience 2016

B.J. Casey, A. Galvan & L.H. Somerville, 'Beyond simple models of adolescence to an integrated circuit-based account: A commentary', *Developmental Cognitive Neuroscience* (17) 2016, p. 128-130.

Cashmore, Child Abuse & Neglect 2002

J. Cashmore, 'Promoting the participation of children and young people in care', *Child Abuse & Neglect* (26) 2002, afl.8, p. 837-847.

Cashmore, Children and Youth Services Review 2011

J. Cashmore, 'Children's participation in family law decision-making: Theoretical approaches to understanding children's views', *Children and Youth Services Review* (33) 2011, afl. 4, p. 515-520.

Cashmore & Parkinson, Family Matters 2009

J. Cashmore & P. Parkinson, 'Children's participation in family law disputes: The views of children, parents, lawyers and counsellors', *Family Matters* (82) 2009, p. 15-21.

Cassidy e.a., Developmental Psychology 1996

J. Cassidy, 'Attachment and representations of peer relationships', *Developmental Psychology* (32) 1996, afl. 5, p. 892-904.

Charles & Haines, *The International Journal of Children's Rights* 2014

A. Charles & K. Haines, 'Measuring young people's participation in decision making: what young people say', *The International Journal of Children's Rights* (22) 2014, afl.3, p. 641-659.

Chein e.a., *Developmental Science* 2011

J. Chein e.a., 'Peers increase adolescent risk taking by enhancing activity in the brain's reward circuitry', *Developmental Science* (14) 2011, afl. 2, p. 1-10.

Chin-A-Fat, in: *GS Burgerlijke Rechtsvordering*

B.E.S. Chin-A-Fat, commentaar op art. 798 Rv, in: P. Vlas & T.F.E. Tjong Tjin Tai (red.), *Groene Serie Burgerlijke Rechtsvordering*, Deventer: Wolters Kluwer (online, bijgewerkt tot 20 december 2016).

Chisholm e.a., *Human Nature* 2005

J.S. Chisholm e.a., 'Early stress predicts age at menarche and first birth, adult attachment, and expected lifespan', *Human Nature* (16) 2005, afl. 3, p. 233-265.

Choudhury, Blakemore & Charman, *Social Cognitive Affective Neuroscience* 2006

S. Choudhury, S.J. Blakemore & T. Charman, 'Social cognitive development during Adolescence', *Social Cognitive Affective Neuroscience* (1) 2006, afl. 3, p. 165-174.

Clarke-Stewart e.a., *Journal of Family Psychology* 2000

K.A. Clarke-Stewart e.a., 'Effects of parental separation and divorce on very young children', *Journal of Family Psychology* (14) 2000, afl.2, p. 304-326.

Cohen e.a., *Psychological Science* 2016

A.O. Cohen e.a., 'When Is an Adolescent an Adult? Assessing Cognitive Control in Emotional and Nonemotional Contexts', *Psychological Science* (27) 2016, afl. 4, p. 549-562.

Collins, *The International Journal of Human Rights* 2017

T.M. Collins, 'A child's right to participate: Implications for international child protection', *The International Journal of Human Rights* (21) 2017, afl. 1, p. 14-46.

Commissie Wiarda 1971

Commissie Wiarda, *Rapport Jeugdbeschermingsrecht*, Den Haag: Staatsuitgeverij 1971.

Committee on the Rights of the Child 1999

Committee on the Rights of the Child (1999), *Concluding Observations of the Committee on the Rights of the Child. Netherlands, UN Doc CRC/C/15/Add.114*.

Committee on the Rights of the Child 2004

Committee on the Rights of the Child (2004), *Concluding observations: The Kingdom of the Netherlands, UN Doc CRC/C/15/Add.227*.

Committee on the Rights of the Child 2006

Committee on the Rights of the Child (2006), *Day of General Discussion on the Right of the Child to be Heard* (Forty-third session, 11-29 September 2006).

Committee on the Rights of the Child 2009

Committee on the Rights of the Child (2009), *Concluding observations: Netherlands, UN Doc CRC/C/NLD/CO/3*.

Committee on the Rights of the Child 2015a

Committee on the Rights of the Child (2015), *Treaty-specific guidelines regarding the form and content of periodic reports to be submitted by States parties under article 44, paragraph 1 (b), of the Convention on the Rights of the Child, UN Doc CRC/C/58/Rev.3*.

Committee on the Rights of the Child 2015b

Committee on the Rights of the Child (2015), *Concluding observations on the fourth periodic report of the Netherlands*, UN Doc CRC/C/NLD/CO/4.

Consulting Kids 2017

Consulting Kids, *Hoe kunnen we ervoor zorgen dat kinderen die jonger zijn dan 12 jaar goed kunnen meepraten over de vraag wie er voor ze mag zorgen?*, Poster 2017.

Cossar, Brandon & Jordan 2011

J. Cossar, M. Brandon & P. Jordan, *Don't make assumptions': Children and young people's views of the child protection system and messages for change*, London: The Office of the Children's Commissioner 2011.

Council of Europe 2016

Council of Europe, *Council of Europe Strategy for the Rights of the Child (2016-2021)*, Council of Europe: 2016.

Cox e.a., Research, Policy, and Planning 2016

A. Cox e.a., 'Factors that influence decision making by 8-12 year olds in child and adolescent mental health services (CAMHS): a systematic review', *Research, Policy, and Planning* (31) 2016, afl. 3, p. 195-209.

CRIN 2016

CRIN, *Rights, Remedies and Representation: Global Report on Access to Justice for Children*, Child Rights Information Network 2016.

Crone & Dahl, Nature Reviews Neuroscience 2012

E.A. Crone & R.E. Dahl, 'Understanding adolescence as a period of social affective engagement and global flexibility', *Nature Reviews Neuroscience* (13) 2012, afl. 9, p. 636-650.

Crone & Steinbeis, Trends in Cognitive Science 2017

E.A. Crone & N. Steinbeis, 'Neural Perspectives on Cognitive Control Development during Childhood and Adolescence', *Trends in Cognitive Science* (21) 2017, afl. 3, p. 205-215.

Crone & Fuligni, Annual Reviews of Psychology 2019

E.A. Crone & A.J. Fuligni, 'Self and Others in Adolescence', *Annual Reviews of Psychology* 2019.

Cyr e.a., Development and Psychopathology 2010

C. Cyr e.a., 'Attachment security and disorganization in maltreating and high-risk families: A series of meta-analyses', *Development and Psychopathology* (22) 2010, afl.1, p. 87-108.

Daly 2018

A. Daly, *Children, Autonomy and the Courts. Beyond the Right to Be Heard*, Leiden: Brill Nijhoff 2018.

Daly, International Journal of Children's Rights 2018

A. Daly, 'No Weight for "Due Weight"? A Children's Autonomy Principle in Best Interest Proceedings', *International Journal of Children's Rights* 2018, afl.1, p. 61-92.

Dekens & Sleen, van der 2010

K. Dekens & J. van der Sleen, *Handleiding het kind als getuige*, Amsterdam: Stapel & De Koning 2010.

Delfos 2019

F. Delfos, *Luister je wel naar mij? Gespreksvoering met kinderen tussen vier en twaalf jaar oud*, Amsterdam: SWP Uitgeverij B.V 2019.

Diamond, Progression in Brain Research 2011

A. Diamond, 'Biological and social influences on cognitive control processes dependent on pre-frontal cortex', *Progression in Brain Research* (189) 2011, p. 319-39.

Dickinson, Brubacher & Poole, *Law and Human Behavior* 2015

J.J. Dickinson, S.P. Brubacher & D.A. Poole, 'Children's performance on ground rules questions: Implications for forensic interviewing', *Law and Human Behavior* (39) 2015, p. 87-97.

Dillon, Greenop & Hills, *Qualitative Social Work* 2016

J. Dillon, D. Greenop & M. Hills, 'Participation in child protection: A small-scale qualitative study', *Qualitative Social Work* (15) 2016, afl.1, p. 70-85.

Doek 2017

J.E. Doek, 'De bijzondere curator: een counsel for the child of een instrument van de rechtbank?' in: V. Smits, R. de Jong & A. van der Linden (red.), *In verbondenheid. Opstellen aangeboden aan prof. mr. Paul Vlaardingerbroek ter gelegenheid van zijn emiraat*, Deventer: Wolters Kluwer 2017.

Dries, van, den, e.a., *Children and Youth Services Review* 2009

L. van den Dries e.a., 'Fostering security? A meta-analysis of attachment in adopted children', *Children and Youth Services Review* (31) 2009, afl. 3, p. 410-421.

Enkelaar & Zutphen, van 2010

A.C. Enkelaar & M.E. van Zutphen, 'De autonomie van het kind in de rechtszaal', in: J.H. de Graaf e.a. (red.), *Rechten van het kind en autonomie*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2010, p. 183-185.

Fiege 1993

M. Fiege, *De Autonomie van de minderjarige in het recht*, Arnhem: Gouda Quint 1993.

Figner e.a., *Journal of Experimental Psychology of Learning Memory and Cognition* 2009

B. Figner e.a., 'Affective and deliberative processes in risky choice: age differences in risk taking in the Columbia Card Task', *Journal of Experimental Psychology of Learning Memory and Cognition* (35) 2009, afl. 3, p. 709-730.

Fiksal e.a., *Psychoneuroendocrinology* 2019

A. Fiksdal e.a., 'Associations between symptoms of depression and anxiety and cortisol responses to and recovery from acute stress', *Psychoneuroendocrinology* (102) 2019, p. 44-52.

Fitzgerald & Graham, *Australian Social Work* 2011

R. Fitzgerald & A. Graham, "Something Amazing I Guess": Children's Views on Having A Say About Supervised Contact, *Australian Social Work* (64) 2011, afl. 4, p. 487-501.

Florescu, *EHRC* 2015/154

S. Florescu, annotatie bij EHRM 7 mei 2015 (S.L./J.L. t. Kroatië), *EHRC* 2015/154.

Friele e.a., 2018

R.D. Friele e.a. (red.) *Eerste evaluatie Jeugdwet: Na de transitie nu de transformatie* (Reeks evaluatie regelgeving nr. 43), Den Haag: ZonMw 2018.

Friend & Davis *Developmental Psychology* 1993

M. Friend & T.L. Davis, 'Appearance-reality distinction: Children's understanding of the physical and affective domains', *Developmental Psychology* (29) 1993, afl. 5, p. 907.

Gallese & Goldman, *Trends in Cognitive Science* 1998

V. Gallese & A. Goldman, 'Mirror neurons and the simulation theory of mind-reading', *Trends in Cognitive Science* (2) 1998, afl. 12, p. 493-501.

Gardner, *Academy Forum* 1985

R.A. Gardner, 'Recent trends in divorce and custody litigation', *Academy Forum* (29) 1985, afl. 2, p. 3-7.

General Comment No. 5 (UNCRC)

Committee on the Rights of the Child (2003), *General Comment No. 5. General measures of implementation of the Convention on the Rights of the Child (arts. 4, 42 and 44, para. 6)*, UN Doc CRC/GC/2003/5.

General Comment No. 12 (UNCRC)

Committee on the Rights of the Child (2009), *General Comment No. 12. The right of the child to be heard*, UN Doc CRC/C/GC/12.

General Comment No. 14 (UNCRC)

Committee on the Rights of the Child (2013), *General Comment No. 14 on the right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (art. 3, para. 1)*, UN Doc CRC/C/GC/14.

Gnepp & Klayman, *Developmental Psychology* 1992

J. Gnepp & J. Klayman, 'Recognition of uncertainty in emotional inferences: Reasoning about emotionally equivocal situations', *Developmental Psychology* (28) 1992, afl. 1, p. 145.

Goddings e.a., *Journal of Research Adolescence* 2019

A.L. Goddings e.a., 'Understanding the Role of Puberty in Structural and Functional Development of the Adolescent Brain', *Journal of Research Adolescence* (29) 2019, afl. 1, p. 32-53.

Goodman-Brown, *Child Abuse & Neglect* 2003

T.B. Goodman-Brown, 'Why children tell: A model of children's disclosure of sexual abuse', *Child Abuse & Neglect* (27) 2003, afl. 5, p. 525-540.

Graaf, de 2010

J.H. de Graaf, 'Laat de kinderen tot mij komen'- de vertegenwoordiging van het kind in rechte', in: J.H. de Graaf e.a. (red.), *Rechten van het kind en autonomie*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2010.

Graaf, de, *JIP* 2014/1

J.H. de Graaf, 'Tussen hoorrecht en een volwaardige toegang tot de rechter in kinderbeschermingszaken – een verkenning', *JIP* 2014/1.

Graziani 2017

L. Graziani, 'Access to Justice: A fundamental Right for All Children', in T. Liefwaard en J. Sloth-Nielsen (red.), *The United Nations Convention on the Rights of the Child: Taking Stock after 25 Years and Looking Ahead*, Leiden: Brill/Nijhoff 2017, p. 125-141.

Grootens-Wiegers, *BMC Pediatrics* 2017

P. Grootens-Wiegers, 'Medical decision-making in children and adolescents: developmental and neuroscientific aspects', *BMC Pediatrics* (17) 2017, afl. 1, p. 120.

Gunnar e.a., *Developmental Psychobiology* 2003

M.R. Gunnar e.a., 'Peer rejection, temperament, and cortisol activity in preschoolers', *Developmental Psychobiology* (43) 2003, afl. 4, p. 346-358.

Haar, ter, *EB* 2015/22

J.H.M. ter Haar, 'De processuele handelingsonbekwaamheid van de minderjarige' *EB* 2015/22, afl. 3, p. 47-50.

Hanson, Hariri & Williamson, *Biological Psychiatry* 2015

J.L. Hanson, A.R. Hariri & D.E. Williamson, 'Blunted Ventral Striatum Development in Adolescence Reflects Emotional Neglect and Predicts Depressive Symptoms', *Biological Psychiatry* (78) 2015, afl. 9, p. 598-605.

Harmelen, van e.a., *Psychological Medicine* 2017

A.L. van Harmelen e.a., 'Adolescent friendships predict later resilient functioning across psychosocial domains in a healthy community cohort', *Psychological Medicine* (47) 2017, afl. 13, p. 2312-2322.

Hart 1992

R.A. Hart, *Innocenti Essays No. 4. Children's participation: From tokenism to citizenship*, Florence: International Child Development Centre UNICEF 1992.

Haun & Tomasello, *Child Development* 2011

D.B. Haun & M. Tomasello, 'Conformity to peer pressure in preschool children', *Child Development* (82) 2011, afl. 6, p. 1759-1767.

Hein 2015

I.M. Hein, *Children's competence to consent to medical treatment or research* (PhD Thesis VU), Amsterdam: Amsterdam University Press 2015.

Herman-Giddens, Wang & Koch, *Archives of Pediatric Adolescent Medicine* 2001

M.E. Herman-Giddens, L. Wang & G. Koch, 'Secondary sexual characteristics in boys: estimates from the national health and nutrition examination survey III, 1988-1994', *Archives of Pediatric Adolescent Medicine* (155) 2001, afl. 9, p. 1022-1028.

Hoekstra, Bartels & Boomsma, *Twin Research and Human Genetics* 2006

R.A. Hoekstra, M. Bartels & D.I. Boomsma, 'Heritability of testosterone levels in 12-year-old twins and its relation to pubertal development', *Twin Research and Human Genetics* (9) 2006, afl. 4, p. 558-565.

Hollingsworth & Stalford 2017

K. Hollingsworth & H. Stalford, 'Towards Children's Rights Judgments', in: H. Stalford, K. Hollingsworth & S. Gilmore (red.), *Rewriting Children's Rights Judgments. From Academic Vision to New Practice*, Oxford: Hart Publishing 2017, p. 53-85.

Hoogen, van den & Montanus, *FJR* 2017/62.

M.H.L. van den Hoogen & P.J. Montanus, 'Hoe staat het anno 2017 met de informele rechtsingang?', *FJR* 2017/62, afl. 11, p. 286-289.

Hoorde, van e.a. 2017

K. van Hoorde e.a., *Bouncing back: the wellbeing of children in international child abduction cases*, Brussel: Europese Unie 2017.

Hoorn, van e.a., *Social, Cognitive and Affective Neuroscience* 2016

J. van Hoorn e.a., 'Neural correlates of prosocial peer influence on public goods game donations during adolescence', *Social, Cognitive and Affective Neuroscience* (11) 2016, afl. 6, p. 923-933.

Horwath, Kalyva & Spyru, *Children and Youth Services Review* 2012

J. Horwath, E. Kalyva & S. Spyru, 'I want my experiences to make a difference' promoting participation in policy-making and service development by young people who have experienced violence', *Children and Youth Services Review* (34) 2012, afl. 1, p. 155-162.

Jansen, in: *Arbeidsovereenkomst*

A.G.J. Jansen, commentaar op art. 7:612 BW, in: S.S.M. Peters e.a. (red.), *Arbeidsovereenkomst*, Deventer: Wolters Kluwer (online, bijgewerkt tot 1 augustus 2018).

Jansen, in: *GS Personen- en familierecht*

I. Jansen, commentaar op art. 1:235 BW, in: S.F.M. Wortmann (red.), *Groene Serie Personen- en familierecht*, Deventer: Wolters Kluwer (online, bijgewerkt tot 29 september 2016).

Jansen, NJB 2016

E. Jansen, 'De eigen(aardige) procesbevoegdheid van de minderjarige', *NJB* 2016, afl. 30, p. 2177-2183.

Johnson e.a., *Developmental Psychobiology* 2019

A.E. Johnson e.a., 'Cognitive-affective strategies and cortisol stress reactivity in children and adolescents: Normative development and effects of early life stress', *Developmental Psychobiology* 2019.

Johnston, *Journal of the American Academy on Psychiatry Law* 2003

J.R. Johnston, 'Parental Alignments and Rejection: An Empirical Study of Alienation in Children of Divorce', *Journal of the American Academy on Psychiatry Law* (31) 2003, p. 158-170.

Jong, de, Kooi, van der & Barcas 2016

A.G. de Jong, J.B. van der Kooi & M.N. Barcas, *De zorg waar ze recht op hebben. Onderzoek naar de toegang tot en de kwaliteit van de jeugdhulp na decentralisatie*, De Kinderombudsman 2016.

Juffer 2010

F. Juffer, *Beslissingen over kinderen in problematische opvoedingssituaties*, Den Haag: Raad voor de Rechtspraak 2010.

Juffer, Popma & Steenstra 2016

F. Juffer, L. Popma & M. Steenstra, *18 x 18. Pleegkinderen op de drempel*, Amsterdam: Lecturis 2016.

Kennan, Brady & Forkan, *The British Journal of Social Work* 2018

D. Kennan, B. Brady & C. Forkan, 'Supporting children's participation in decision making: A systematic literature review exploring the effectiveness of participatory processes', *The British Journal of Social Work* (48) 2018, afl. 7, p. 1985-2002.

Kentie & Hendriks 2013, *EB* 2013/93

D.J.D. Kentie & J.A.M. Hendriks, 'Artikel 1:250 BW, de bijzondere curator, in het belang van vechtscheidingskinderen?', *EB* 2013/93, afl. 11/12, p. 199-203.

Kilkelly, *Human Rights Quarterly* 2001

U. Kilkelly, 'The Best of Both Worlds for Children's Rights? Interpreting the European Convention on Human Rights in the Light of the UN Convention on the Rights of the Child', *Human Rights Quarterly* (23) 2001, afl. 2, p. 308-326.

Kilkelly 2015

U. Kilkelly, 'The CRC in Litigation Under the ECHR' in: T. Liefwaard & J.E. Doek (red.), *Litigating the Rights of the Child. The UN Convention on the Rights of the Child in Domestic and International Jurisprudence*, Dordrecht: Springer 2015, p. 193-209.

Killerby, *International Journal of Children's Rights* 1995

M. Killerby, 'The Draft European Convention on the Exercise of Children's Rights', *International Journal of Children's Rights* (3) 1995, afl. 1, p. 127-133.

Kinderombudsman 2018

Brief Kinderombudsman, 'Betreft: uitkomsten verkenning besluitvorming binnen de voogdijmaatregel', 8 november 2018.

King e.a., *Developmental Psychopathology* 2018

K.M. King e.a., 'Peer effects on self-regulation in adolescence depend on the nature and quality of the peer interaction', *Developmental Psychopathology* (30) 2018, afl. 4, p. 1389-1401.

Klankbordgroep bijzondere curator 2016

Klankbordgroep bijzondere curator, *Rapport Bijzondere curator, Achtergrond, opleiding en kwaliteit*, 2016.

Klemfuss, Quas & Lyon, *Applied Cognitive Psychology* 2014

J.Z. Klemfuss, J.A. Quas & T.D. Lyon, 'Attorneys' questions and children's productivity in child sexual abuse criminal trials', *Applied Cognitive Psychology* 28 (2014), afl. 5, p. 780-788.

Koolhaas e.a., *Neuroscience and Biobehavioral Reviews* 2017

J.M. Koolhaas e.a., 'Stress revisited: a critical evaluation of the stress concept', *Neuroscience and Biobehavioral Reviews* 35 (2017), afl. 5, p. 1291-1301.

Kramer, *FJR* 2017/50

M. Kramer, 'De voogdijmaatregel na de herziening kindbeschermingsmaatregelen: aanpassing noodzakelijk', *FJR* 2017/50, afl. 9.

Krappmann, *International Journal of Children's Rights* 2010

L. Krappmann, 'The weight of the child's view (Article 12 of the Convention on the Rights of the Child)', *International Journal of Children's Rights* 2010, afl. 4, p. 501-513.

Kuras e.a., *Frontiers in Human Neurosciences* 2017

Y.I. Kuras e.a., 'Blunted Diurnal Cortisol Activity in Healthy Adults with Childhood Adversity', *Frontiers in Human Neurosciences* (11) 2017, p. 574.

Ladd, *Child Development* 2006

G.W. Ladd, 'Peer rejection, aggressive or withdrawn behavior, and psychological maladjustment from ages 5 to 12: an examination of four predictive models', *Child Development* (77) 2006, afl. 4, p. 822-846.

Laird e.a., *Developmental Psychopathology* 2001

R.D. Laird e.a., 'Peer rejection in childhood, involvement with antisocial peers in early adolescence, and the development of externalizing behavior problems', *Developmental Psychopathology* (13) 2001, afl. 2, p. 337-354.

Lansdown 2005

G. Lansdown, *Innocenti Insight. The Evolving Capacities of the Child*, UNICEF 2005.

Lansdown 2011

G. Lansdown, *Every child's right to be heard. A resource guide on the UN Committee on the Rights of the Child General Comment No. 12*, London: The Save the Children Fund 2011.

Lebel e.a., *Neuroimage* 2008

C. Lebel, 'Microstructural maturation of the human brain from childhood to adulthood', *Neuroimage* (40) 2008, afl. 3, p. 1044-1055.

Leeson, *Child & Family Social Work* 2007a

C. Leeson, 'Child participation in the Swedish child protection system', *The International Journal of Children's Rights* 26 (2007), afl. 1, p. 136-158.

Leeson, *Child & Family Social Work* 2007b

C. Leeson, 'My life in care: Experiences of non – articipation in decision – making processes', *Child & Family Social Work* (12) 2007, afl. 3, p. 268-277.

Leeuwen, van, *FJR* 2017/53

C.C.M. van Leeuwen, 'Het hoorrecht in het civiele jeugdrecht gaat over grenzen', *FJR* 2017/53, afl. 10.

Leichtman & Ceci, *Developmental Psychology* 1995

M.D. Leichtman & S.J. Ceci, 'The effects of stereotypes and suggestions on preschoolers' reports', *Developmental Psychology* (31) 1995, afl. 4, p. 568.

Leuven, van & de Klerk, EB 2013/32

C.A.R.M. van Leuven & M.J. de Klerk, 'Informeel en formeel rechtsingang', *EB* 2013/32, afl. 4.

Leuven, van e.a., FJR 2015/57

C.A.R.M. van Leuven, 'Pilot: de gedragsdeskundige als bijzondere curator', *FJR* 2015/57, afl. 11, p. 236-239.

Leuven, van & Pieters, REP 2018/201

C.A.R.M. van Leuven & I.J. Pieters, 'Stichting bijzondere curator Nederland', *REP* 2018/201, afl. 3, p. 39-43.

Leviner, International Journal of Children's Rights 2018

P. Leviner, 'Child Participation in the Swedish Child Protection System. Child-Friendly Focus but Limited Child Influence on Outcomes', *International Journal of Children's Rights* 2018, afl. 1, p. 136-158.

Lieber, FJR 2018/40

J.H. Lieber, 'De rechter en de taal van het kind', *FJR* 2018/40, afl. 6.

Liefaard, FJR 2015/12

T. Liefaard, 'Procespositie minderjarige', *FJR* 2015/12, afl. 3, p. 51.

Liefaard 2019

T. Liefaard, 'Access to Justice for Children. Towards a Specific Research and Implementation Agenda', *International Journal of Children's Rights* (27) 2019, afl. 2, p. 195-227.

Liefaard & Bruning 2017

T. Liefaard & M.R. Bruning, 'Commentary on the Judgment of the Hoge Raad of the 5th December 2014', in: H. Stalford, K. Hollingsworth & S. Gilmore (red.), *Rewriting Children's Rights Judgments. From Academic Vision to New Practice*, Oxford: Hart Publishing 2017, p. 173-181.

Liefaard & Rap, FJR 2018/41

T. Liefaard & S. Rap, 'Hoezo kindvriendelijk? Over 'child-friendly justice' ter bevordering van effectieve participatie van kinderen in juridische procedures en besluitvorming', *FJR* 2018/41, afl. 6.

Liefaard, Rap & Weijers, Straftblad 2010

T. Liefaard, S.E. Rap & I. Weijers, 'De positie van de jeugdige verdachte in het strafproces', *Straftblad* 2010, afl. 4, p. 282-295.

Limbeek 2013

M.M.C. Limbeek, 'De bijzondere curator: een volwaardig sluitstuk van rechtsbescherming?', in: J.H. de Graaf e.a. (red.), *Rechten van het Kind en Waardigheid*, Nijmegen: Ars Aequi 2013.

Limbeek & Bruning 2015

M.M. Limbeek & M.R. Bruning, 'The Netherlands. Two Decades of the CRC in Dutch Case Law', in: T. Liefaard & J.E. Doek (red.), *Litigating the Rights of the Child. The UN Convention on the Rights of the Child in Domestic and International Jurisprudence*, Dordrecht: Springer 2015, p. 89-105.

Lips & Spekschoor, Tijdschrift Conflicthantering 2019

M. Lips & M. Spekschoor, 'Inschakeling van bijzondere curator in jeugdzaken of kindbehar- tiger. De stem van het kind in (echt)scheidingsprocedures.' *Tijdschrift Conflicthantering* 2019, p. 44-47.

Lok & Vonk, FJR 2016/10

B.L. Lok & M.J. Vonk, 'De bijzondere curator in afstammingszaken en het belang van het kind', *FJR* 2016/10, afl. 2.

Luecken e.a. *Psychosomatic Medicine* 2016

L.J. Luecken e.a., 'A Longitudinal Study of the Effects of Child-Reported Maternal Warmth on Cortisol Stress Response 15 Years After Parental Divorce', *Psychosomatic Medicine* (78) 2016, afl. 2, p. 163-170.

Lundy, *British Educational Research Journal* 2007

L. Lundy, 'Voice' is not enough: conceptualising Article 12 of the United Nations Convention on the Rights of the Child', *British Educational Research Journal* (33) 2007, afl. 6, p. 927-942.

Lünnemann e.a., 2018

K. Lünnemann e.a., *Tussenevaluatie Wet Herziening Kinderbeschermingsmaatregelen*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut 2018.

Maaskant e.a., *Journal of Social Work Practice* 2016

A.M. Maaskant e.a., 'The wellbeing of foster children and their relationship with foster parents and biological parents: a child's perspective', *Journal of Social Work Practice* (30) 2016, afl. 4, p. 379-395.

Maner e.a., *Psychological Science* 2008

J.K. Maner e.a., 'Submitting to defeat: social anxiety, dominance threat, and decrements in testosterone', *Psychological Science* (19) 2008, afl. 8, p. 764-768.

Mehta e.a., *Hormones and Behavior* 2017

P.H. Mehta e.a., 'Hormonal underpinnings of status conflict: Testosterone and cortisol are related to decisions and satisfaction in the hawk-dove game', *Hormones and Behavior* (92) 2017, p. 141-154.

Mellema-Kranenburg, in: *GS Vermogensrecht*

T.J. Mellema-Kranenburg, commentaar op art. 3:32 BW, in: J. Hijma (red.), *Groene Serie Vermogensrecht*, Deventer: Wolters Kluwer (online, bijgewerkt tot 25 juni 2018).

Migchels & Wachter, de, *Tijdschrift voor Psychiatrie* 2017

C. Migchels & D. de Walter, 'Ouderverstotingssyndroom en de controverse rond psychiatrische diagnostiek', *Tijdschrift voor Psychiatrie* 2017, p. 482-488.

Mills, *Neuroimage* 2016

K.L. Mills, 'Structural brain development between childhood and adulthood: Convergence across four longitudinal samples', *Neuroimage* (141) 2016, p. 273-281.

Mol, *International Journal of Children's Rights* 2019

C.R. Mol, 'Children's Representation in Family Law Proceedings. A Comparative Evaluation in Light of Article 12 of the United Nations Convention on the Rights of the Child', *International Journal of Children's Rights* 2019, afl. 1, p. 66-98.

Moné & Biringen, *Journal of Divorce & Remarriage* 2006

J.G. Moné & Z. Biringen, 'Perceived parent-child alienation: Empirical assessment of parent-child relationships within divorced and intact families', *Journal of Divorce & Remarriage* (45) 2006, afl. 3/4, p. 131-156.

Mosk 2018

M. Mosk, *Maakt ontvoerd onzichtbaar?* (Masterscriptie Universiteit Leiden, begeleid door prof. mr.drs. M.R. Bruning), 2018.

Muench, Diaz & Wright, *Child Care in Practice* 2017

K. Muench, C. Diaz & R. Wright, 'Children and parent participation in Child Protection Conferences: A study in one English Local Authority', *Child Care in Practice* (23) 2017, afl. 1, p. 49-63.

Munro, *Child & Family Social Work* 2001

E. Munro, 'Empowering looked-after children', *Child & Family Social Work* (6) 2001, afl. 2, p. 129-137.

Murayama e.a., *Cereb Cortex* 2015

K. Murayama e.a., 'How self-determined choice facilitates performance: a key role of the ventromedial prefrontal cortex', *Cereb Cortex* (25) 2015, afl. 5, p. 1241-1251.

Nathanson & Saywitz, *Behavioral Sciences & the Law* 2015

R. Nathanson & K.J. Saywitz, 'Preparing children for court: Effects of a model court education program on children's anticipatory anxiety', *Behavioral Sciences & the Law* (33) 2015, afl. 4, p. 459-475.

Oates & Shrimpton, *Medicine, Science and the Law* 1991

K. Oates & S. Shrimpton, 'Children's memories for stressful and non-stressful events', *Medicine, Science and the Law* (31) 1991, afl. 1, p. 4-10.

Olland, *REP* 2018/6

A.C. Olland, 'De bijzondere curator in internationale kinderontvoeringszaken', *Tijdschrift Relatierrecht en Praktijk* 2018/6, p. 58-60.

Otgaar e.a., *Applied Cognitive Psychology: The Official Journal of the Society for Applied Research in Memory and Cognition* 2009

H. Otgaar e.a., 'Abducted by a UFO: Prevalence information affects young children's false memories for an implausible event', *Applied Cognitive Psychology: The Official Journal of the Society for Applied Research in Memory and Cognition* (23) 2009, afl. 1, p. 115-125.

Parkes 2013

A. Parkes, *Children and International Human Rights Law. The Right of the Child to be Heard*, London/New York: Routledge, 2013.

Parkinson & Cashmore 2008

P. Parkinson & J. Cashmore, *The voice of a child in family law disputes*. Oxford: Oxford University Press 2008.

Peper e.a., *Psychoneuroendocrinology* 2009

J.S. Peper e.a., 'Sex steroids and brain structure in pubertal boys and girls', *Psychoneuroendocrinology* (34) 2009, afl. 3, p. 332-342.

Peper & Dahl, *Current Directions in Psychological Science* 2013

J.S. Peper & R.E. Dahl, 'Surging Hormones: Brain-Behavior Interactions During Puberty', *Current Directions in Psychological Science* (22) 2013, afl. 2, p. 134-139.

Peper e.a., *Human Brain Mapping* 2015

J.S. Peper e.a., 'Short fused? associations between white matter connections, sex steroids, and aggression across adolescence', *Human Brain Mapping* (36) 2015, afl. 3, p. 1043-1052.

Peper e.a., *Child Development* 2018

J.S. Peper, 'Development of Multifaceted Risk Taking and the Relations to Sex Steroid Hormones: A Longitudinal Study', *Child Development* (89) 2018, afl. 5, p. 1887-1907.

Pervanidou & Chrousos, *Hormones and Research on Paediatrics* 2018

P. Pervanidou & G.P. Chrousos, 'Early-Life Stress: From Neuroendocrine Mechanisms to Stress-Related Disorders', *Hormones and Research on Paediatrics* (89) 2018, afl. 5, p. 372-379.

Peters e.a., *Child Development* 2011

E. Peters e.a., 'Peer rejection and HPA activity in middle childhood: friendship makes a difference', *Child Development* (82) 2011, afl. 6, p. 1906-1920.

Peterson, *Developmental Review* 2012

C. Peterson, 'Children's autobiographical memories across the years: Forensic implications of childhood amnesia and eyewitness memory for stressful events', *Developmental Review* (32) 2012, afl. 3, p. 287-306.

Phillips, *FJR* 2012/35

C. Phillips, 'Klachtrecht bij het Comité inzake de Rechten van het Kind', *FJR* 2012/35, afl. 4.

Pieters, *FJR* 2008/78

I.J. Pieters, 'De bijzondere curator: Quo vadis?', *FJR* 2008/78, afl. 9.

Pieters, *FJR* 2012/36

I.J. Pieters, 'Waar staat de bijzondere curator in het huidige rechtsbestel inmiddels?', *FJR* 2012/36, afl. 4.

Pieters, *FJR* 2017/38

I.J. Pieters, 'De groeistuipen van de bijzondere curator' *FJR* 2017/38, afl. 6, p. 177-182.

Pölkki e.a., *Child Care in Practice* 2012

P. Pölkki, 'Children's participation in childprotection processes as experienced by foster children and social workers', *Child Care in Practice* (18) 2012, afl. 2, p. 107-125.

Prinstein & Aikins, *Journal of Abnorm Child Psychology* 2004

M.J. Prinstein & J.W. Aikins, 'Cognitive moderators of the longitudinal association between peer rejection and adolescent depressive symptoms', *Journal of Abnormal Child Psychology* (32) 2004, afl. 2, p. 147-158.

Pruessner e.a., *Psychoneuroendocrinology* 2010

J.C. Pruessner, 'Stress regulation in the central nervous system: evidence from structural and functional neuroimaging studies in human populations – 2008 Curt Richter Award Winner', *Psychoneuroendocrinology* (35) 2010, afl. 1, p. 179-191.

Punselie, in: *GS Personen- en familierecht I*

E.C.C. Punselie, commentaar op art. 1:251a BW, in: S.F.M. Wortmann (red.), *Groene Serie Personen- en familierecht*, Deventer: Wolters Kluwer (online, bijgewerkt 1 oktober 2017).

Punselie, in: *GS Personen- en familierecht II*

E.C.C. Punselie, commentaar op art. 1:228 BW, in S.F.M. Wortmann (red), *Groene Serie Personen- en familierecht*, Deventer: Wolter Kluwer (online, bijgewerkt 7 mei 2019).

Raad voor het Jeugdbeleid en Nederlandse Gezinsraad 1995

Raad voor het Jeugdbeleid en Nederlandse Gezinsraad, *Kind in proces: Pleidooi voor een eigen rechtsingang*, Utrecht: SWP 1995.

Raad voor de Kinderbescherming 2016

Raad voor de Kinderbescherming, *Het kwaliteitskader van de Raad voor de Kinderbescherming*, Den Haag 2016.

Raad voor de Rechtsbijstand 2018a

Raad voor Rechtsbijstand, *Monitor Gesubsidieerde Rechtsbijstand 2017*, Utrecht 2018.

Raad voor de Rechtsbijstand 2018b

Raad voor de Rechtsbijstand, *Werkinstructie bijzondere curator* (online te raadplegen via: <https://kenniswijzer.rvr.org/werkinstructies-toevoegen/personenenfamilierecht/p090-bijzondere-curator---mediator---niet-advocaat.html>, bijgewerkt op 1 oktober 2018).

Raad van de Rechtspraak 2016

Raad van de Rechtspraak, Professionele standaard kindgesprekken, vastgesteld in de LOVF-Hoven vergadering van 24 maart 2015, bijgesteld op 9 december 2016 (te raadplegen via www.rechtspraak.nl).

Radke e.a., *Science Advances* 2015

S. Radke e.a., 'Testosterone biases the amygdala toward social threat approach', *Science Advances* (1) 2015, afl. 5.

Rap e.a. 2013

S.E. Rap e.a., *Kinderrechtenmonitor 2013*, i.o.v. De Kinderombudsman i.s.m. Universiteit Leiden en Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag 2013.

Rap e.a. 2014

S.E. Rap, *Kinderrechtenmonitor 2014*, i.o.v. De Kinderombudsman i.s.m. Universiteit Leiden en Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag 2014.

Rap e.a. 2015

S.E. Rap e.a., *Kinderrechtenmonitor 2015*, i.o.v. De Kinderombudsman i.s.m. Universiteit Leiden en Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag 2015.

Rap, *JIP* 2017

S. Rap, 'Het recht om gehoord te worden: General Comment No. 12 nader beschouwd', *JIP* 2017, afl. 2, p. 17-19.

Rap, Verkroost & Bruning, *Child Care in Practice* 2018

S. Rap, D. Verkroost & M.R. Bruning, Children's participation in Dutch youth care practice: an exploratory study into the opportunities for child participation in youth care from professionals' perspective', *Child Care in Practice* 2018, p. 1-15.

De Rechtspraak 2014a

De Rechtspraak, *Het Werkproces benoeming bijzondere curator op grond van artikel 1:250 BW* (online te raadplegen via: www.rechtspraak.nl, bijgewerkt op 14 oktober 2014).

De Rechtspraak 2014b

De Rechtspraak, *Richtlijn benoeming bijzondere curator o.g.v. art. 1:212 BW* (online te raadplegen via: www.rechtspraak.nl).

Reeve & Lee, *Journal on Personality* 2019

J. Reeve & W. Lee, 'A neuroscientific perspective on basic psychological needs', *Journal on Personality* (87) 2019, afl. 1, p. 102-114.

Resetar & Emery, *Family Court Review* 2008

B. Resetar & R.E. Emery, 'Children's Rights in European Legal Proceedings: Why Are Family Practices So Different from Legal Theories?', *Family Court Review* 2008, afl. 1, p. 65-77.

Roesch-March, *British Journal of Social Work* 2014

A. Roesch-March, 'Out of control': Making sense of the behaviour of young people referred to secure accommodation', *British Journal of Social Work* (44) 2014, p. 197-213.

Sandberg 2019

K. Sandberg, 'Alternative Care and Children's Rights', in: U. Kilkelly & T. Liefwaard (red.), *International Human Rights of Children*, Singapore: Springer 2019, p. 187-213.

Sawyer, *Child and Family Law Quarterly* 1999

C. Sawyer, 'One step forward, two steps back. The European Convention on the Exercise of Children's Rights', *Child and Family Law Quarterly* (11) 1999, afl. 2, p. 151-170.

Schoemaker e.a. 2017

K. Schoemaker, *Vechtscheidingen: Beleving en ervaringen van ouders en kinderen en verandering na kinderen uit de knel*, Amsterdam: Kinderen uit de Knel/Vrije Universiteit Amsterdam/Academische werkplaats kindermishandeling 2017.

Schrama, in: GS Personen- en familierecht

W.M. Schrama, commentaar op art. 1:212 BW, in S.F.M. Wortmann (red.), *Groene Serie Personen- en familierecht*, Deventer: Wolters Kluwer (online, bijgewerkt 28-10-2018).

Schreuders e.a., Child Development 2018

E. Schreuders e.a., 'Contributions of Reward Sensitivity to Ventral Striatum Activity Across Adolescence and Early Adulthood', *Child Development* (89) 2018, afl. 3, p. 797-810.

Schuz 2013

R. Schuz, *The Hague Child Abduction Convention: a critical analysis*, Oxford: Hart Publishing 2013.

Sherman e.a., Psychological Science 2016

L.E. Sherman e.a., 'The Power of the Like in Adolescence: Effects of Peer Influence on Neural and Behavioral Responses to Social Media', *Psychological Science*, (27) 2016, afl. 7, p. 1027-1035.

Smith, Chein & Steinberg, Hormones and Behavior 2013

A.R. Smith, J. Chein & L. Steinberg, 'Impact of socio-emotional context, brain development, and pubertal maturation on adolescent risk-taking', *Hormones and Behavior* (64) 2013, afl. 2, p. 323-332.

Smits 2015

V.M. Smit, *Participatie van het kind bij het ouderschapsplan*, Apeldoorn: Maklu Uitgevers 2015.

Somerville e.a., Child Development 2018

L.H. Somerville e.a., 'Dissecting "Peer Presence" and "Decisions" to Deepen Understanding of Peer Influence on Adolescent Risky Choice', *Child Development* 2018, p. 1-18.

Southwell & Fraser, Child Welfare 2010

J. Southwell & E. Fraser, 'Young people's satisfaction with residential care: identifying strengths and weaknesses in service delivery', *Child Welfare* (89) 2010, afl. 2, p. 209-228.

Spronk, International Journal of Children's Rights 2014

S.I. Spronk, 'Realizing Children's Right to Health. Additional Value of the Optional Protocol on a Communications Procedure for Children', *International Journal of Children's Rights* 2014, afl. 1, p. 189-204.

Spruijt e.a., EB 2004

A.P. Spruijt e.a., 'Het ouderverstotingssyndroom (PAS) in Nederland', *EB* 2004, afl. 11, p. 103-110.

Staatscommissie Herijking ouderschap 2016

Staatscommissie Herijking ouderschap, *Kind en ouders in de 21ste eeuw* (rapport van de Staatscommissie Herijking ouderschap van 7 december 2016), Den Haag: Staatscommissie Herijking ouderschap 2016.

Stalford & Hollingsworth 2017

H. Stalford & K. Hollingsworth, 'Judging Children's Rights: Tendencies, Tensions, Constraints and Opportunities', in: H. Stalford, K. Hollingsworth & S. Gilmore (red.), *Rewriting Children's Rights Judgments. From Academic Vision to New Practice*, Oxford: Hart Publishing 2017, p. 17-52.

Steketee, Overgaag & Lünne-man 2003

M.J. Steketee, A.M. Overgaag & D. Lünne-man, *Minderjarigen als procespartij? Een onderzoek naar de bijzondere curator en formele rechtsingang voor minderjarigen*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut 2003.

Summit, *Child Abuse & Neglect* 1983

R. Summit, 'The child sexual abuse accommodation syndrome', *Child Abuse & Neglect* (7) 1983, p. 177-193.

Tamnes e.a., *Journal of Neuroscience* 2017

C.K. Tamnes e.a., 'Development of the Cerebral Cortex across Adolescence: A Multisample Study of Inter-Related Longitudinal Changes in Cortical Volume, Surface Area, and Thickness', *Journal of Neuroscience* (37) 2017, afl. 12, p. 3402-3412.

Tamnes e.a., *Developmental Cognitive Neuroscience* 2018

C.K. Tamnes e.a., 'Diffusion MRI of white matter microstructure development in childhood and adolescence: Methods, challenges and progress', *Developmental Cognitive Neuroscience* (33) 2018, p. 161-175.

Tan e.a., *Attachment & human development* 2018

E.S. Tan e.a., 'Couple relationship quality and offspring attachment security: A systematic review with meta-analysis', *Attachment & human development* (20) 2018, afl. 4, p. 349-377.

Teeffelen, van, *EB* 2013/62

P.A.J.Th. van Teeffelen, 'Formele en informele rechtsingang(en) minderjarige', *EB* 2013/62, afl. 7/8.

Teeuwen 2012

M. Teeuwen, *Verraderlijke gewoon: Licht verstandelijk gehandicapte jongeren, hun wereld en hun plaats in het strafrecht*, Amsterdam: Uitgeverij SWP 2012.

Teijlingen-Pover, van, *TREMA* 2019

A. van Teijlingen-Pover, 'De gerechtelijke procedure in jeugd- en familiezaken door de ogen van de kinderen', *TREMA* 2019, afl. 2.

Tisdall 2015

E.K.M. Tisdall, 'Children and Young People's Participation: A critical consideration of Article 12', in: W. Vandenhoe e.a. (red.), *Routledge International Handbook of Children's Rights Studies*, Londen: Routledge 2015, p. 185-200.

Tisdall, *International Journal of Children's Rights* 2018

E.K.M. Tisdall, 'Challenging Competency and Capacity? Due Weight to Children's Views in Family Law Proceedings', *International Journal of Children's Rights* 2018, afl. 1, p. 159-182.

Triest, van, *FJR* 2004

A. van Triest, 'Het kinderverhoor in het ressort Den Bosch onder de loep', *FJR* 2004, afl. 26, p. 16-26.

UN High Commissioner for Human Rights 2013

UN High Commissioner for Human Rights (16 December 2013), *Access to justice for children*, UN Doc A/HRC/25/35

Valenkamp, Sondorp & Van Montfoort, *Research Memoranda* 2017

M. Valenkamp, E. Sondorp & A. van Montfoort, 'Pilot bijzondere curator/gedragsdeskundige in de rechtbank Zeeland-West-Brabant, locatie Breda. Het belang van het kind in complexe scheidingen', *Research Memoranda* 2017, afl. 1 (online beschikbaar).

Veldman, *JIP* 2015

T. Veldman, 'Klachtrecht bij het VN-Kinderrechtencomité: een verkenning', *JIP* 2015, afl. 4.

Vis e.a., *Child & Family Social Work* 2011

S.A. Vis e.a., 'Participation and health – a research review of child participation in planning and decision-making', *Child & Family Social Work* (16) 2011, afl. 3, p. 325-335.

Vis, Holtan & Thomas, *Child Abuse Review* 2012

S.A. Vis, A. Holtan & N. Thomas, 'Obstacles for child participation in care and protection cases—why Norwegian social workers find it difficult', *Child Abuse Review* (21) 2012, afl. 1, p. 7-23.

VVD-CDA-D66-Christen Unie 2017

VVD-CDA-D66-Christen Unie, *Vertrouwen in de toekomst* (regeerakkoord 2017-2021), 2017.

Wamelen, van 1978

C.G.M. van Wamelen, 'Ouderschap en ouderlijk gezag na scheiding', Zwolle: Tjeenk Willink 1987.

Weisz e.a., *Child Abuse & Neglect* 2011

V. Weisz e.a., 'Children's participation in foster care hearings', *Child abuse & neglect* (35) 2011, afl. 4, p. 267-272.

Wellman, Cross & Watson, *Child Development* 2001

H.M. Wellman, M.G.N. Cross & J. Watson, 'Meta-analysis of theory-of-mind development: the truth about false belief', *Child Development* (72) 2001, afl. 3, p. 655-684.

Wiarda 1971

J. Wiarda & Commissie voor de Herziening van het Kinderbeschermingsrecht, *Jeugdbeschermingsrecht*, Den Haag: Staatsuitgeverij 1971.

Wierenga e.a., *Journal of Cognitive Neuroscience* 2019

L.M. Wierenga e.a., 'Sex Effects on Development of Brain Structure and Executive Functions: Greater Variance than Mean Effects', *Journal of Cognitive Neuroscience* (31) 2019, afl. 5, p. 730-753.

Will e.a., *Developmental Cognitive Neuroscience* 2016a

G.J. Will e.a., 'Neural correlates of retaliatory and prosocial reactions to social exclusion: Associations with chronic peer rejection', *Developmental Cognitive Neuroscience* (19) 2016, p. 288-297.

Will e.a., *Journal of Abnormal Child Psychology* 2016b

G.J. Will e.a., 'Chronic Childhood Peer Rejection is Associated with Heightened Neural Responses to Social Exclusion During Adolescence', *Journal of Abnormal Child Psychology* (44) 2016, afl. 1, p. 43-55.

Williams 2017

L.J. Williams, 'Court of Appeal (Civil Division) (England and Wales). P-S (Children)', in: H. Stalford, K. Hollingsworth & S. Gilmore (red.), *Rewriting Children's Rights Judgments. From Academic Vision to New Practice*, Oxford: Hart Publishing 2017, p. 165-172.

Winter, *Child & Family Social Work* 2010

K. Winter, 'The perspectives of young children in care about their circumstances and implications for social work practice', *Child & Family Social Work* (15) 2010, afl. 2, p. 186-195.

Woolfson e.a., *British Journal of Social Work* 2010

R.C. Woolfson e.a., 'Young people's views of the child protection system in Scotland', *British Journal of Social Work* (40) 2010, afl. 7, p. 2069-2085.

Wortmann & Van Duijvendijk-Brand 2018

S.F.M. Wortmann & J. van Duijvendijk-Brand, *Compendium van het personen- en familierecht*, Deventer: Kluwer 2018.

Yeager, Dahl & Dweck, *Perspect Psychol Sci* 2018

D.S. Yeager, R.E. Dahl & C.S. Dweck, 'Why interventions to influence adolescent behavior often fail but could succeed', *Perspect Psychol Sci* (13) 2018, afl. 1, p. 101-122.

Zon, van der & Jong- Kruijf, de, *TREMA* 2015

K.A.M. van der Zon & M.P. de Jong- de Kruijf, 'Hoger beroep tegen een uithuisplaatsingsbeslissing en de rol van de minderjarige', *TREMA* 2015, afl. 3. p. 298-307.

Bijlagen

BIJLAGE 1. VRAGENLIJST VOOR DESKUNDIGEN

Vragenlijst voor Deskundigen

In de vragenlijsten is eerst het hoorrecht en daarna de procespositie van minderjarigen bevraagd. Voor beide thema's geldt dat deskundigen eerst vragen beantwoordden over de huidige praktijk en werkwijze, waarna enkele evaluatieve vragen volgden.

Een deel van de vragen is enkel gesteld aan een subgroep deskundigen (bijvoorbeeld alleen rechters en raadsheren). Wanneer dit het geval is, staat [tussen haakjes] aangegeven welke deskundigen de vragen hebben ingevuld.

1. Het hoorrecht

1.1 De praktijk het van hoorrecht: het voortraject

[vragen 1 en 2 zijn gesteld aan alle deskundigen behalve aan rechters en raadsheren]

1. Hoe vaak komt het voor dat u het kind al heeft gesproken, voordat er een kindgesprek bij de rechter plaats vindt?
 - Kinderbeschermingsmaatregelen
 - ☐ Nooit ☐ Soms ☐ Vaak ☐ Altijd
 - Gezag en omgang (oa echtscheiding)
 - ☐ Nooit ☐ Soms ☐ Vaak ☐ Altijd
 - Afstamming en adoptie
 - ☐ Nooit ☐ Soms ☐ Vaak ☐ Altijd
2. Bent u betrokken bij het voorbereiden van kinderen op het gesprek bij de rechter?
 - ☐ ja, mijn taak is:
 - ☐ nee, dat doen andere professionals. Als u weet wie, dan kunt u dat invullen:
 - ☐ nee, en er zijn (voor zover ik weet) ook geen andere professionals hierbij betrokken

[vragen 3 t/m 7 aan rechters en raadsheren]

3. Als het kind vóór het kindgesprek bij de rechtbank een gesprek heeft gehad met een medewerker van de Raad voor de Kinderbescherming of van een gecertificeerde instelling, is de inhoud van dat gesprek toegankelijk voor de rechtbank?
 - ☐ Ja, de inhoud van het gesprek wordt opgenomen in het dossier
 - ☐ Nee, de inhoud wordt niet opgenomen in het dossier, maar kan worden opgevraagd indien gewenst
 - ☐ Anders namelijk
 - ☐ Weet ik niet
4. Op welke manier wordt de inhoud van het gesprek uit het voortraject opgenomen in het dossier?
 - ☐ Het volledige verslag wordt opgenomen
 - ☐ Er wordt een beknopt overzicht van belangrijkste conclusies gegeven
 - ☐ Anders namelijk
 - ☐ Weet ik niet
5. Als een kind al gesproken heeft met een instantie zoals de Raad voor de Kinderbescherming, wat zijn dan de overwegingen om een kind *wel of niet* zelf te willen spreken?
Reden om waarom u het kind *wel* zelf wilt spreken:
Reden waarom u het kind *niet* meer zelf hoeft te spreken:
6. Als bekend is dat een kind al gesproken heeft met een instantie zoals de Raad voor de Kinderbescherming, in hoeverre overlappen de vragen die al gesteld zijn in het voortraject dan met de vragen die u als rechter nog aan het kind wilt stellen?
 - ☐ Er is veel overlap, de meeste vragen zijn al beantwoord
 - ☐ Er is wel overlap, maar de rechter ziet ook vraagstukken die niet eerder aan de orde zijn geweest
 - ☐ Er is enige overlap, maar de rechter heeft veel nieuwe vragen die nog niet gesteld zijn
 - ☐ Er is nauwelijks tot geen overlap, de rechter heeft geheel andere vragen dan in het voorstadium zijn gesteld
 - ☐ Anders namelijk
 - ☐ Weet ik niet

7. Zie onderstaande stellingen over het oproepen van kinderen voor een kindgesprek. In hoeverre geeft dit de praktijk weer van de rechtbank waar u werkzaam bent?

Antwoordmogelijkheden bij elke stelling: helemaal niet representatief – niet representatief – wel representatief – heel erg representatief – nvt / weet ik niet

1. De rechtbank waar ik werk gebruikt een standaard oproepbrief die door andere rechtbanken in Nederland ook gebruikt wordt
2. In de oproepbrief aan een kind wordt uitgelegd wat een gesprek met de rechter inhoudt en wat het doel hiervan is
3. De oproepbrief is geschreven in kindvriendelijke taal
4. De meeste kinderen reageren op de oproepbrief en maken gebruik van de gelegenheid om de rechter te spreken
5. Het komt wel eens voor dat kinderen jonger dan 12 jaar oud zelf verzoeken om gehoord te worden, zonder dat ze opgeroepen zijn
6. Mocht een kind jonger dan 12 jaar oud zelf verzoeken om gehoord te worden (zonder opgeroepen te zijn), dan wordt dit doorgaans gehonoreerd
7. Het oproepen van kinderen gebeurt ook in kort geding zaken, of in geval van voorlopige voorzieningen
8. Het oproepen van kinderen gebeurt ook bij echtscheidingszaken zonder tegenspraak
9. Als een rechtszaak een vervolg krijgt binnen een aantal maanden, dan wordt het kind opnieuw opgeroepen (dwz: de rechter nodigt het kind een tweede (of derde) keer uit).

1.2 De praktijk het van hoorrecht: Het kindgesprek

[vragen in deze sectie zijn enkel gesteld aan rechters en raadsheren]

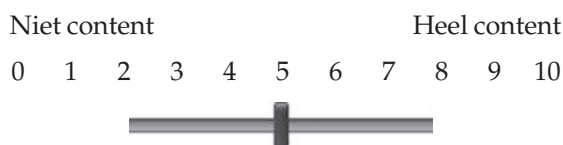
8. Wordt er bij de rechtbank waar u meestal werkzaam bent een standaard of protocol gebruikt om het kindgesprek vorm te geven? Zo ja, welke is dat?
 - ☐ Ja, we gebruiken richtlijnen die intern zijn opgesteld
 - ☐ Ja, we gebruiken standaard richtlijnen, namelijk
 - ☐ Nee
 - ☐ Weet ik niet
9. Hoe lang duurt een kindgesprek ongeveer?
10. Waar vindt het kindgesprek meestal plaats?
 - ☐ Zittingszaal
 - ☐ Raadkamer
 - ☐ Aparte ruimte voor kindgesprekken
 - ☐ Anders namelijk

11. Op welke wijze is de ruimte waar het kindgesprek plaatsvindt ingericht? Vink aan welke zaken in deze kamer aanwezig zijn, meerdere antwoorden zijn mogelijk
- ☐ Potloden/pennen en papier (of iets vergelijkbaars om te tekenen)
 - ☐ Knuffels
 - ☐ Juridische boeken, tijdschriften of wetbundels
 - ☐ Kleurrijke muren
 - ☐ Planten/bloemen
 - ☐ Posters of afbeeldingen aan de muur, zo ja graag een voorbeeld?
 - ☐ Spelletjes voor kinderen
 - ☐ Bankje, eventueel met kussens
 - ☐ Tijdschriften of boeken voor kinderen
 - ☐ Een klok
11. Wie zijn er tijdens een kindgesprek aanwezig in de ruimte van het gesprek?
- Antwoordschaal bij elk item: nooit – soms – vaak – altijd – weet ik niet*
- ☐ Meer dan 1 rechters
 - ☐ Ouders van het kind
 - ☐ Bode
 - ☐ Bijzondere curator als deze is toegewezen
 - ☐ Vertrouwenspersoon die door het kind wordt meegenomen
 - ☐ Advocaat van de ouders
 - ☐ Griffier
 - ☐ Eventueel een belangrijke persoon die hier niet staat:
12. Wordt er tijdens het kindgesprek iets vastgelegd? U kunt aanvullen wie de verslaglegging uitvoert.
- ☐ Ja, het gehele gesprek wordt uitgeschreven door:
 - ☐ Ja, het gesprek wordt schriftelijk samengevat door:
 - ☐ Nee, er is geen schriftelijke verslaglegging
 - ☐ Anders namelijk
13. Krijgt het kind uitleg over wat u als rechter zult doen met de informatie die uit het kindgesprek naar voren is gekomen?
- ☐ Ja, ik leg dat zelf uit
 - ☐ Ja, dat doet een andere medewerker van de rechtbank, namelijk:
 - ☐ Ja, die informatie ontvangt het kind schriftelijk
 - ☐ Ja, dat gebeurt via een andere weg, namelijk:
 - ☐ Nee, dat gebeurt niet

14. Hoe goed lukt het u om tijdens een kindgesprek de stem van het kind boven tafel te krijgen?

15. Bent u over het algemeen content met wat het kindgesprek oplevert?

1.3 De praktijk het van hoorrecht: Na het kindgesprek

[Vragen 16 t/m 19 zijn gesteld aan rechters en raadsheren]

16. Hoe zwaar weegt de informatie uit het kindgesprek mee in uw uiteindelijke beslissing? De informatie uit het kindgesprek...
- ☐ weegt niet zwaar mee
 - ☐ is een aanvulling: het wordt gebruikt maar is niet doorslaggevend
 - ☐ weegt net zo zwaar mee als de rest van het dossier
 - ☐ weegt zwaar mee
 - ☐ is cruciaal en doorslaggevend
 - ☐ Per zaak verschillend, eventuele toelichting:
 - ☐ Anders namelijk
17. Wordt de informatie die het kind heeft gegeven opgenomen in de beschikking?
- ☐ Nee
 - ☐ Beknopt
 - ☐ Ja, volledig
 - ☐ Anders namelijk
18. Krijgt het kind na de zitting een terugkoppeling van het oordeel van de rechter?
- ☐ Ja, door een medewerker van de rechtbank. Namelijk door:
 - ☐ Ja, maar niet door een medewerker van de rechtbank. Dit wordt gedaan door:
 - ☐ Nee
 - ☐ Anders namelijk

19. Is er voor het kind een kindvriendelijke uitspraak beschikbaar?

- ☐ Altijd
- ☐ Vaak
- ☐ Soms
- ☐ Zelden/Nooit
- ☐ Weet ik niet

[Vraag 20 is gesteld aan alle deskundigen behalve aan rechters en raadsheren]

20. Denkt u dat kinderen vaak een terugkoppeling krijgen over de beslissing van de rechter?

- ☐ Ja, dat gebeurt vaak
- ☐ Dat gebeurt soms
- ☐ Nee, dat gebeurt vrijwel niet
- ☐ Weet ik niet

1.4 Evaluatie van het hoorrecht

[Vragen 21 en 22 zijn gesteld aan rechters en raadsheren]

21. Wat is volgens u het doel van een kindgesprek?

22. In hoeverre denkt u dat kinderen behoefte hebben aan een gesprek met de rechter, als ze in een voortraject al een andere betrokkene hebben gesproken zoals een medewerker van de Raad voor de Kinderbescherming?

De meeste kinderen hebben (naar u denkt):

- ☐ Heel veel behoefte
- ☐ Veel behoefte
- ☐ Weinig behoefte
- ☐ Geen behoefte
- ☐ Weet ik niet

[Overige vragen in deze sectie zijn gesteld aan alle deskundigen]

23. Hieronder staan enkele stellingen over de rechter als gesprekspartner van een kind. In hoeverre bent u het met deze stellingen eens?

Schaal bij elke stelling: helemaal oneens, oneens, eens, helemaal eens, weet ik niet

1. Rechters hebben voldoende pedagogische vaardigheden om een kindgesprek te voeren met een kind van 12 jaar of ouder
2. Rechters hebben voldoende pedagogische vaardigheden om een kindgesprek te voeren met een kind jonger dan 12 jaar oud
3. Rechters zijn goed in staat om in te schatten of een kind een gesprek met de rechtbank wel aankan (d.w.z. of het gesprek niet te belastend zal zijn)

4. Rechters zijn goed in staat om een kind een vertrouwd gevoel te geven
 5. Rechters kunnen goed inschatten of de informatie die een kind geeft vanuit het kind zelf komt of gestuurd wordt door betrokkenen (denk aan ouders)
 6. Rechters zijn in staat om duidelijke vragen te stellen die kinderen begrijpen
 7. Rechters hebben voldoende kennis over de ontwikkeling van kinderen om in te schatten wanneer een kind in staat is om belangrijke beslissingen over zijn/haar leven te maken
 8. Rechters leggen goed uit waarom een kind is uitgenodigd, en wat het doel van het kindgesprek is
24. Denkt u dat het kindgesprek met de rechter de juiste manier is om de stem van het kind boven tafel te krijgen?
- ☐ Ja
 - ☐ Nee
 - ☐ Weet ik niet
25. Eventuele toelichting op uw vorige antwoord (optioneel):
26. Het hoorrecht van kinderen wordt nu vormgegeven door een kindgesprek met de rechter. Mogelijk zou het kind ook indirect gehoord kunnen worden door het gesprek te laten voeren door een ander persoon. Welke optie zou u het liefste zien?
- ☐ Direct horen: de rechter hoort het kind en voert het kindgesprek dus zelf
 - ☐ Indirect horen: het kindgesprek wordt gevoerd door iemand anders, die aan de rechter zal rapporteren
 - ☐ Weet ik niet
27. Zie onderstaande stellingen over verschillende aspecten van het hoorrecht van minderjarigen in civiele zaken. In hoeverre bent u het met deze stellingen eens? (NB. het gaat niet om de praktische gang van zaken, maar om uw persoonlijke mening).
- Schaal bij elke stelling: helemaal oneens, oneens, eens, helemaal eens, weet ik niet*
1. Het kindgesprek duurt over het algemeen te kort
 2. De meeste kinderen voelen zich op hun gemak tijdens een kindgesprek met de rechter
 3. Kinderen zijn goed op de hoogte van het doel van het kindgesprek
 4. Er zijn voldoende mogelijkheden (binnen de wet) om een bijzondere curator toe te wijzen
 5. Het is belangrijk dat het kindgesprek plaats vindt in een ruimte waar kinderen zich prettig voelen

6. Een gesprek met de rechter is erg stressvol voor een kind
 7. Een kind zou altijd een vertrouwenspersoon mogen meenemen bij een kindgesprek bij de rechter
 8. Het is belangrijk dat de informatie die de rechter uit een kindgesprek haalt, wordt gecommuniceerd aan de ouders/verzorgers van een kind
 9. Kinderen zouden altijd een terugkoppeling moeten krijgen over het oordeel van de rechter
 10. Het zou een goed idee zijn als er voor kinderen standaard een kindvriendelijke uitspraak beschikbaar zou zijn
28. De leeftijdsgrens van het hoorrecht is op dit moment 12 jaar oud. Ziet u vanuit uw beroep dat er ook kinderen *jonger dan 12 jaar* door de rechter uitgenodigd worden voor een gesprek?
- ☐ Nooit
 - ☐ Zelden
 - ☐ Regelmatig
 - ☐ Vaak
29. Als de rechter spreekt met een kind jonger dan 12 jaar oud, naar aanleiding waarvan is dit meestal? Meerdere antwoorden zijn mogelijk.
- ☐ Kind verzoekt zelf om gehoord te worden
 - ☐ Via verzoek van bijzondere curator
 - ☐ Persoonlijke overweging van de rechter
 - ☐ Verzoek van de ouders van het kind
 - ☐ Via de Raad voor de Kinderbescherming / gecertificeerde instelling
 - ☐ Anders namelijk
 - ☐ Weet ik niet
30. Welke overwegingen zijn er volgens u om een kind jonger dan 12 jaar oud *wel* uit te nodigen voor een gesprek?
31. Welke overwegingen zijn er volgens u om een kind jonger dan 12 jaar oud *niet* uit te nodigen?
32. Als er een kindgesprek plaats vindt met een kind jonger dan 12 jaar oud, moet een rechter dan zaken anders aanpakken (t.o.v. een kind van 12 of ouder) en zo ja wat?
33. Moet de leeftijdsgrens voor het hoorrecht volgens u worden aangepast?
- ☐ De leeftijdsgrens van 12 jaar moet worden verhoogd
 - ☐ De leeftijdsgrens van 12 jaar is in orde
 - ☐ De leeftijdsgrens van 12 jaar moet worden verlaagd
 - ☐ Weet ik niet

Indien er gekozen is voor verhogen of verlagen van de leeftijdsgrens:

34. Kunt u uw antwoord toelichten? Wat zou volgens u dan de leeftijds-grens moeten worden?

Indien er gekozen is voor behouden van de leeftijdsgrens:

35. Kunt u toelichten waarom u de leeftijdsgrens van 12 jaar wilt behouden?
36. Vindt u dat de huidige *wettelijke regeling* van het hoorrecht voldoende is of wilt u daar zaken in aanpassen?
- ☐ Nee, de wettelijke regeling hoeft niet aangepast te worden
 - ☐ Ja, de wettelijke regeling moet wel aangepast worden
 - ☐ Weet ik niet

Indien 'Ja' is geselecteerd:

37. Wat zou u willen aanpassen voor wat betreft de wettelijke regeling van het hoorrecht?
38. Zou u iets willen aanpassen aan de manier waarop er op dit moment *invulling* wordt gegeven aan het hoorrecht van minderjarigen?

Het gaat nu dus niet om de wettelijke regeling maar om inhoudelijke of procedurele aspecten.

- ☐ Ja
- ☐ nee
- ☐ Weet ik niet

Indien 'Ja' is geselecteerd:

39. Wat zou u willen aanpassen? Noemt u hier de wijziging die voor u het meest belangrijk is.

2. Procespositie van minderjarigen

[vragen 40 t/m 43 aan rechters en raadsheren; vraag 44 aan alle andere deskundigen]

40. In hoeverre heeft u de afgelopen 3 jaar meegemaakt dat een minderjarige een civiele procedure is gestart? U kunt bij elke optie een schatting geven van hoe vaak dit voorkwam per type civiele procedure.

40a) De minderjarige start zelf een procedure (zonder vertegenwoordiging)

	Nooit	1-10	10-25	25-50	>50
Gezag/omgang/scheiding	☐	☐	☐	☐	☐
Kinderbescherming	☐	☐	☐	☐	☐
Afstamming/adoptie	☐	☐	☐	☐	☐

40b) De minderjarige dient een verzoek in vertegenwoordigd door zijn/haar ouders/voogd

	Nooit	1-10	10-25	25-50	>50
Gezag/omgang/scheiding	☐	☐	☐	☐	☐
Kinderbescherming	☐	☐	☐	☐	☐
Afstamming/adoptie	☐	☐	☐	☐	☐

40c) De minderjarige dient een verzoek in vertegenwoordigd door een bijzondere curator

	Nooit	1-10	10-25	25-50	>50
Gezag/omgang/scheiding	☐	☐	☐	☐	☐
Kinderbescherming	☐	☐	☐	☐	☐
Afstamming/adoptie	☐	☐	☐	☐	☐

40d) De minderjarige verzoekt om een ambtshalve beslissing over scheiding/gezag of omgang (informele rechtsingang)

	Nooit	1-10	10-25	25-50	>50
	☐	☐	☐	☐	☐

41. Van wie krijgt de minderjarige meestal ondersteuning bij het starten van een procedure bij de rechter? U kunt meerdere antwoorden aanvinken.

- ☐ De ouders
☐ Bijzondere curator
☐ Kinder- en jongerenrechtswinkels
☐ Advocaat
☐ Anders namelijk
☐ Weet ik niet

42. Als een kind van 12 *jaar of ouder* gebruik maakt van de informele rechtsingang, hoe vaak leidt dit dan tot een ambtshalve beslissing?

Nooit	Zelden	Soms	Vaak	Altijd
0	1	2	3	4
5	6	7	8	9
10				

43. Als een kind *jonger dan 12 jaar* gebruik maakt van de informele rechtsingang, hoe vaak leidt dit dan tot een ambtshalve beslissing?

Nooit	Zelden	Soms	Vaak	Altijd
0	1	2	3	4
5	6	7	8	9
10				

44. Wordt u wel eens door minderjarigen benaderd om een van volgende redenen:

1. de minderjarige wilde zelfstandig een verzoek indienen bij de rechtbank (formele rechtsingang)
2. de minderjarige wil de rechter vragen om een ambtshalve beslissing (informele rechtsingang)
 - ☐ Ik heb dit nooit meegemaakt
 - ☐ Ik heb dit wel eens meegemaakt
 - ☐ Ik heb dit vaak meegemaakt

2.1 Evaluatie van de procespositie

45. Zie onderstaande stellingen over de procespositie van minderjarigen. In hoeverre bent u het hiermee eens?

Schaal bij elke stelling: helemaal oneens, oneens, eens, helemaal eens, weet ik niet

1. Kinderen weten wie zij om ondersteuning kunnen vragen als zij een civiele procedure willen starten (denk aan een kinder- en jongeren-rechtswinkel)
 2. Ouders zijn voldoende op de hoogte van de mogelijkheden voor kinderen om te procederen in een civiele procedure
 3. Kinderen krijgen op dit moment voldoende ondersteuning tijdens een gerechtelijke procedure
 4. In civiele procedures is de wettelijke vertegenwoordiger de juiste persoon om het kind te vertegenwoordigen
 5. Kinderen zijn voldoende op de hoogte van hun procespositie in familie- en jeugdzaken
46. Wat beschouwt u als **sterke punten** van het huidige systeem als het gaat om de procespositie van minderjarigen?
47. Wat beschouwt u als de **zwakke punten** van het huidige systeem als het gaat om de procespositie van kinderen?

BIJLAGE 2. VRAGENLIJST VOOR JONGEREN

Vragenlijst voor jongeren

In de vragenlijsten is eerst het hoorrecht en daarna de procespositie van minderjarigen bevraagd. Voor beide thema's geldt dat jongeren eerst vragen beantwoordden over de huidige praktijk en werkwijze, waarna enkele evaluatieve vragen volgden.

Een deel van de vragen is enkel gesteld aan jongeren die ervaring hebben met een civiele procedure en/of het kindgesprek. Wanneer dit het geval is, staat [tussen haakjes] aangegeven welke jongeren de vragen hebben ingevuld.

1. Het hoorrecht**1.1 Ervaring met civiele procedure en kindgesprek**

1. Dit onderzoek gaat over de mening van kinderen tijdens een familie-gerelateerde rechtszaak, zoals een echtscheiding van je ouders of een beslissing of je nog thuis mag blijven wonen. Heb je ervaring met zo'n soort rechtszaak?

- ☐ Ja
☐ Nee

Indien 'Ja' is geselecteerd:

2. Met wat voor soort rechtszaak heb je ervaring? Geef ook aan hoe oud je toen was.

	Ik was jonger dan 12	Ik was 12 of ouder	Nooit meegemaakt
Scheiding van ouders	☐	☐	☐
Kinderbescherming (Beslissing of je thuis mag blijven wonen, of dat je ouders hulp nodig hebben bij de opvoeding)	☐	☐	☐
Adoptie of vaststellen van ouderschap	☐	☐	☐

3. Heb je tijdens die rechtszaak (of bij één van de rechtszaken) met de rechter gesproken om je mening te geven?

- ☐ Ja
☐ Nee
☐ Weet ik niet meer

1.2 Het voortraject

[Alle vragen in deze sectie zijn alleen gesteld aan jongeren met ervaring met een civiele procedure]

Sommige kinderen hebben vóórdát ze met de rechter gaan praten (of hiervoor uitgenodigd worden) gesprekken met andere professionals, zoals iemand van de kinderbescherming, een gezinsvoogd, of een psycholoog. Die persoon zal dan een of meerdere keren met je spreken, en je ook vragen stellen over hoe jij de situatie ervaart.

4. Heb jij het ook meegemaakt dat je eerst een andere professional sprak (zoals iemand van de kinderbescherming of een gezinsvoogd) vóórdát je naar de rechter ging?
- ☐ Ja
 - ☐ Nee
 - ☐ Weet ik niet meer

Indien 'Ja' is geselecteerd:

5. Je geeft aan dat je al iemand gesproken had, vóórdát de rechter jou uitnodigde voor een gesprek. Vond je het toen belangrijk om óók nog naar de rechter te gaan en je mening te geven?
- ☐ Ja
 - ☐ Nee
 - ☐ Weet ik niet meer
6. Waarom vond je dat wel/niet belangrijk?
7. Weet je nog op welke manier je bent uitgenodigd voor het gesprek met de rechter?
- ☐ Nee
 - ☐ Ja, via een brief
 - ☐ Ja, mijn ouders (of verzorgers) vertelden het aan mij
 - ☐ Anders namelijk
8. Had je hulp nodig om de brief van de rechter te begrijpen?
- ☐ Nee, de brief was duidelijk
 - ☐ Een beetje, de brief was vrij duidelijk maar het was fijn dat iemand het nog even toelichtte
 - ☐ Ja, de brief was moeilijk te begrijpen dus ik had hierbij hulp nodig
 - ☐ Anders namelijk
 - ☐ Weet ik niet meer

9. Als je een uitnodiging van de rechter krijgt, kun je op verschillende manieren antwoorden. Je kunt je mening in een gesprek toelichten of schriftelijk reageren. Heb jij schriftelijk gereageerd?
- ☐ Ja
 - ☐ Nee
 - ☐ Weet ik niet meer

Indien 'Ja' is geselecteerd:

10. Heeft iemand je geholpen om schriftelijk te reageren?
- ☐ Ja, ik heb hulp gehad van
 - ☐ Nee, dat heb ik zelf gedaan
 - ☐ Weet ik niet meer
11. Waar had je hulp bij nodig toen je schriftelijk hebt gereageerd op de brief van de rechter? Meerdere antwoorden zijn mogelijk.
- ☐ Nadenken over wat mijn mening nu eigenlijk was
 - ☐ Zorgen dat die mening ook goed op papier stond
 - ☐ Het versturen van de brief zelf
 - ☐ Anders namelijk
 - ☐ Weet ik niet meer

1.3 Het kindgesprek

[Vragen 13 t/m 15 zijn gesteld aan jongeren die *geen* kindgesprek hadden]

13. Waarom heb je geen gesprek met de rechter gehad? Meerdere antwoorden zijn mogelijk
- ☐ De rechter heeft mij niet uitgenodigd
 - ☐ (Een van) mijn ouders wilde dat niet
 - ☐ Ik had er geen behoefte aan
 - ☐ Ik vond het te spannend/zag er te veel tegenop
 - ☐ Anders namelijk

Indien 'Ik had er geen behoefte aan' is geselecteerd:

14. Kun je toelichten waarom je geen behoefte had aan een gesprek met de rechter?

Indien 'Ik vond het te spannend/zag er te veel tegenop' is geselecteerd:

15. Kun je toelichten wat je zo spannend vond, of waarom je er zo tegenop zag om naar de rechter te gaan?

[Alle overige vragen in deze sectie zijn gesteld aan jongeren die *wel* een kindgesprek hadden]

16. Waarom heb je besloten om naar de rechter te gaan?

17. Wat vond je ervan om je mening uit te leggen aan de rechter?

Schaal bij elke stelling: helemaal oneens, oneens, eens, helemaal eens, weet ik niet

1. Ik vond het toen belangrijk om mijn mening te geven
2. Ik vond het toen spannend/eng om naar de rechter te gaan
3. Ik vond het toen leuk om de rechtbank eens te zien
4. Ik vond het lastig om mijn mening goed uit te leggen
5. Ik vond het naar mijn ouders toe moeilijk om mijn eigen mening aan de rechter te geven

Indien jongeren het eens zijn met stelling 'Ik vond het toen spannend/eng om naar de rechter te gaan':

18. Wat vond je vooral spannend of eng toen je naar de rechter ging?

19. Hieronder staan een aantal stellingen over hoe een gesprek met de rechter zou kunnen verlopen. Wil je voor elke stelling aangeven of het bij jou ook zo is gegaan?

Schaal bij elke stelling: helemaal oneens, oneens, eens, helemaal eens, weet ik niet

1. Voordat het gesprek met de rechter zou plaats vinden, heeft iemand me uitgelegd wat er zou gaan gebeuren
2. Ik wist wat ik kon verwachten toen ik naar de rechter ging
3. Ik mocht iemand meenemen naar het gesprek met de rechter
4. De rechter droeg 'officiële' kleding die rechters dragen (een toga, ofwel een soort zwarte 'jurk' zoals op dit plaatje:)
5. De rechter stelde vragen en ik mocht heel veel dingen uitleggen
6. De vragen van de rechter waren duidelijk, ik kon ze goed begrijpen
7. De rechter gaf me een vertrouwd gevoel
8. Er was tijdens het gesprek genoeg ruimte om mijn mening te geven
9. Tijdens het gesprek had ik het gevoel dat ik serieus werd genomen
10. Het gesprek met de rechter duurde maar heel kort
11. Na afloop werd mij verteld hoe het verder zou gaan (bijvoorbeeld of ik te horen zou krijgen wat de rechter had besloten)

20. De volgende vraag gaat over de ruimte waarin het gesprek met de rechter plaats vond. Hoe zag die ruimte eruit, en wat vond je ervan?

Schaal bij elke stelling: helemaal oneens, oneens, eens, helemaal eens, weet ik niet

1. Ik vond het een saaie ruimte
2. Ik voelde mij er op mijn gemak
3. Er lagen ook spullen voor kinderen zoals stiften, tijdschriften, knuffels of spelletjes

Indien jongeren iemand meenamen naar het kindgesprek:

21. Wie heb je meegenomen naar het gesprek met de rechter?
22. Waarom was deze persoon bij dat gesprek erbij?
- ☐ Ik wilde dat heel graag
 - ☐ Dat moest van de rechter
 - ☐ Dat moest van mijn ouders
 - ☐ Anders namelijk
 - ☐ Weet ik niet meer

Indien jongeren *niemand* meenamen naar het kindgesprek:

23. Hoe vond je het om alleen (in je eentje) met de rechter te spreken?
24. Zou je het fijn hebben gevonden als je iemand had mogen meenemen bij het gesprek?
- ☐ Nee
 - ☐ Een beetje
 - ☐ Ja
 - ☐ Weet ik niet (meer)
25. Wie had je graag willen meenemen?

1.4 Na het kindgesprek

[Vragen in deze sectie zijn alleen gesteld aan jongeren die een kindgesprek hadden]

26. Hieronder staan een aantal stellingen over wat er **na** een gesprek met de rechter zou kunnen gebeuren. Wil je voor elke stelling aangeven of het bij jou ook zo is gegaan?

Schaal bij elke stelling: helemaal oneens, oneens, eens, helemaal eens, weet ik niet

1. Ik had een goed gevoel over mijn gesprek met de rechter
2. Iemand bij de rechtbank heeft nog even met me nagepraat over het gesprek
3. Ik heb van de rechtbank te horen gekregen wat de rechter had besloten (bijvoorbeeld via een brief van de rechter zelf)
4. Ik had het gevoel dat de rechter mijn mening ook echt had meegenomen in zijn beslissing

1.5 Evaluatie van het hoorrecht

[Vragen 27 t/m 30 zijn gesteld aan jongeren die een gesprek hadden; de overige vragen in deze sectie zijn gesteld aan alle jongeren – ook degenen zonder ervaring met een civiele procedure]

27. Als je terugkijkt op het gesprek met de rechter, ben je dan tevreden over hoe dat gesprek ging?

28. Kun je een voorbeeld geven van iets waar je **heel tevreden** over was?

29. Kun je een voorbeeld geven van iets waar je **helemaal niet tevreden** mee was?

30. Als je terugkijkt op het gesprek met de rechter, is er dan iets wat jij in de toekomst zou willen veranderen voor andere kinderen in eenzelfde situatie? Wat zou jij anders willen zien? Als je hiervoor ideeën hebt, dan mag je die hier toelichten.

.....

.....

31. In Nederland mogen kinderen vanaf 12 jaar hun mening geven in een familie-gerelateerde rechtszaak. Dat houdt in dat kinderen jonger dan 12 jaar oud meestal niet uitgenodigd worden door de rechter. Vind je dat kinderen jonger dan 12 jaar wél altijd de kans moeten krijgen om hun mening te geven?
- ☐ Ja
 - ☐ Nee
 - ☐ Weet ik niet / ik twijfel
32. Waarom wel/niet?
33. Vanaf welke leeftijd denk je dat kinderen hun mening kunnen uitleggen aan de rechter?

2. Procespositie

De volgende vragen gaan over de mogelijkheden die kinderen hebben om zelf iets aan de rechter te vragen, bijvoorbeeld door hem/haar een brief te sturen (zoals waar een kind wil wonen na een scheiding van de ouders).

34. Wist jij toen je een kind was, dat kinderen de mogelijkheid hebben om een brief te schrijven aan de rechter?
- ☐ Ja
 - ☐ Nee
35. Heb je dit zelf wel eens gedaan?
- ☐ Ja
 - ☐ Nee

Indien 'Ja' is geselecteerd:

38. Hoe wist je dat je zelf een brief mocht schrijven aan de rechter?
39. Heeft iemand je geholpen met het schrijven van die brief? Zoja, wie?
40. Vind je het belangrijk dat kinderen weten dat ook zij zelf een brief mogen schrijven aan de rechter?
- ☐ Ja
 - ☐ Misschien
 - ☐ Nee
 - ☐ Weet ik niet

Indien 'Ja' is geselecteerd:

37. Als je had geweten dat je dit als kind mocht doen, zou je het dan gedaan hebben?

- ☐ Nee
- ☐ Waarschijnlijk niet
- ☐ Misschien
- ☐ Waarschijnlijk wel
- ☐ Zeker wel

40. In Nederland kunnen kinderen niet zelf een procedure over familierecht of kindbescherming starten. Zij kunnen ook niet zelf tegen een beslissing van de rechter in hoger beroep gaan. De volgende vragen gaan hierover.

41. Vind je het belangrijk dat kinderen zelf een procedure kunnen starten?

42. Vind je dat kinderen het recht moeten hebben om zelf in beroep te gaan tegen een beslissing van de rechter?

BIJLAGE 3. VRAGENLIJST VOOR OUDERS

Vragenlijst voor ouders

In de vragenlijsten is eerst het hoorrecht en daarna de procespositie van minderjarigen bevraagd.

Een deel van de vragen is enkel gesteld aan een subgroep ouders (bijvoorbeeld alleen ouders wiens kind een kindgesprek had). Wanneer dit het geval is, staat [tussen haakjes] aangegeven welke ouders de vragen hebben ingevuld.

1. Algemene informatie

Deze vragenlijst gaat over het perspectief van ouders als een kind betrokken is bij een familie-gerelateerde rechtszaak (zoals scheiding van ouders of beslissing of het kind nog thuis mag wonen). Naast eigen ouders van een kind kunnen ook stief- of pleeg- of grootouders de vragenlijst invullen. In de vragenlijst gebruiken we de formulering “uw kind”, maar dit kan dus ook uw stief-, pleeg-, of kleinkind zijn.

1. Ik vul deze vragenlijst in over mijn....
 - ☐ Eigen kind
 - ☐ Kleinkind
 - ☐ Pleegkind
 - ☐ Stiefkind
 - ☐ Anders namelijk
2. Met wat voor soort rechtszaak heeft uw kind ervaring?

	Wel meegemaakt	Nooit meegemaakt
Gezag, omgang of scheiding van ouders	☐	☐
Kinderbescherming (Ondertoezichtstelling, Beëindiging van het gezag, Beslissing of het kind thuis mag blijven wonen, of dat ouders hulp nodig hebben bij de opvoeding)	☐	☐
Adoptie of vaststellen van ouderschap	☐	☐

3. Hoe oud was uw kind ten tijde van de rechtszaak over gezag, omgang of scheiding van ouders? (bij meerdere rechtszaken kunt u zich concentreren op de meest recente)
 - ☐ Jonger dan 12 jaar, namelijk
 - ☐ 12 Jaar of ouder, namelijk
4. Hoe oud was uw kind ten tijde van de rechtszaak over kinderbescherming? (bij meerdere rechtszaken kunt u zich concentreren op de meest recente)
 - ☐ Jonger dan 12 jaar, namelijk
 - ☐ 12 Jaar of ouder, namelijk
5. Hoe oud was uw kind ten tijde van de rechtszaak over adoptie of vaststellen van ouderschap? (bij meerdere rechtszaken kunt u zich concentreren op de meest recente)
 - ☐ Jonger dan 12 jaar, namelijk
 - ☐ 12 Jaar of ouder, namelijk
6. Heeft uw kind van de rechtbank een oproep gekregen om zijn/haar mening aan de rechter uit te leggen?
 - ☐ Ja
 - ☐ Nee
 - ☐ Weet ik niet
7. Is uw kind bij de rechter geweest om zijn/haar mening uit te leggen?
 - ☐ Ja
 - ☐ Nee
 - ☐ Weet ik niet
8. Heeft uw kind wel eens op *eigen initiatief* een brief aan de rechter gestuurd?
 - ☐ Ja
 - ☐ Nee
 - ☐ Weet ik niet

2. Hoorrecht

[vragen 9 t/m 12 aan ouders wiens kind een oproepbrief voor een kindgesprek had ontvangen]

9. Had uw kind hulp nodig om de brief van de rechter te begrijpen?
 - ☐ Ja, ik heb mijn kind geholpen
 - ☐ Ja, iemand anders heeft mijn kind geholpen, namelijk
 - ☐ Nee, dat was niet nodig
 - ☐ Weet ik niet meer

10. Waar had uw kind hulp bij nodig?
11. U gaf aan dat uw kind bij de rechter is geweest om zijn/haar mening te geven. Was dit voor uw kind een moeilijke beslissing?
12. Wat vond u er zelf van dat uw kind zijn/haar mening aan de rechter ging vertellen?
13. Onderstaande stellingen gaan over het gesprek tussen rechter en kind waarbij het kind zijn/haar mening mag geven aan de rechter. Er zijn ook een aantal stellingen over wat er na dit gesprek kan gebeuren. In hoeverre bent u het met de stellingen eens?

[stellingen 1 t/m 3 zijn voorgelegd aan ouders wiens kind een kindgesprek had]

Schaal bij elke stelling: helemaal oneens, oneens, eens, helemaal eens, weet ik niet

1. Toen mijn kind een gesprek had met de rechter, was ik bang dat zijn/haar mening niet overeenkwam met mijn eigen mening
2. Iemand bij de rechtbank heeft mijn kind na afloop uitgelegd wat de rechter had besloten
3. Mijn kind kreeg na afloop een brief over de uitspraak van de rechter

[stellingen 4 t/m 6 zijn voorgelegd aan *alle* ouders]

Schaal bij elke stelling: helemaal oneens, oneens, eens, helemaal eens, weet ik niet

4. Ik vind het belangrijk dat kinderen hun mening mogen geven aan de rechter
5. Ik vind het voor kinderen te belastend om een gesprek bij de rechtbank te hebben
6. Het zou goed zijn als kinderen iemand mogen meenemen naar het gesprek met de rechter (bijvoorbeeld een vertrouwenspersoon)

Indien ouders het belangrijk vinden dat kinderen hun mening mogen geven aan de rechter:

14. Waarom vindt u het belangrijk dat een kind zijn mening kan geven aan de rechter?

Indien ouders een kindgesprek te belastend vinden:

15. Wat vindt u vooral belastend voor kinderen als zij een gesprek hebben met de rechter?

Indien ouders het een goed idee vinden dat kinderen iemand mogen meenemen naar het kindgesprek:

16. Stel kinderen mogen iemand meenemen naar het gesprek met de rechter. Wie vindt u hiervoor dan het meest geschikt?

[vragen 17 t/m 19 zijn gesteld aan alle ouders]

In Nederland mogen kinderen vanaf 12 jaar hun mening geven in een familie-gerelateerde rechtszaak. Dat houdt in dat kinderen jonger dan 12 jaar oud meestal niet uitgenodigd worden door de rechter. De volgende vragen gaan over deze leeftijdsgrens van 12 jaar.

17. Vindt u dat kinderen jonger dan 12 jaar *altijd* de kans moeten krijgen om hun mening te geven?
- ☐ Ja
 - ☐ Nee
 - ☐ Weet ik niet
18. Waarom wel/niet?
19. Vanaf welke leeftijd denkt u dat kinderen hun mening kunnen uitleggen aan de rechter?

3. Procespositie

[vragen 20 t/m 22 alleen aan ouders wiens kind gebruik heeft gemaakt van eigen rechtsingang]

20. U heeft eerder aangegeven dat uw kind een brief heeft geschreven aan de rechter. Hoe was u kind ervan op de hoogte dat dit een mogelijkheid was?
- ☐ Ik heb mijn kind dat verteld
 - ☐ Dat hoorden we van een familielid/vriend/kennis
 - ☐ Dat vertelde mijn advocaat
 - ☐ Mijn kind wist dat zelf
 - ☐ Anders namelijk
 - ☐ Dat weet ik niet meer
21. Heeft u uw kind geholpen met het opstellen van een brief?
- ☐ Ja
 - ☐ Nee
22. Heeft u kind van iemand anders hulp gehad?
- ☐ Ja, namelijk van:
 - ☐ Nee, niemand anders heeft geholpen
 - ☐ Weet ik niet

Summary

In Dutch civil law, other than in exceptional cases, children are not competent to participate autonomously as litigants. The principle is that the child's interests are safeguarded by his or her legal representatives: the parent(s) with parental responsibilities or the legal guardian(s). When the child's interests are in conflict with the interests of their legal representatives, the judge can appoint a guardian *ad litem* for the child. Even though children lack competence to participate autonomously in civil law proceedings, they do have to be involved in family and child protection proceedings (according to Book 1 Dutch Civil Code). For children above the age of twelve years, this is embodied in the right to be heard.

The central question in this research is if it is desirable and possible to improve the procedural position of children in Dutch civil law and, if so, in what way. To answer this research question, both pedagogical and legal advantages and disadvantages are examined. Thus, this research tackles two aspects: (I) children's right to be heard in family- and child protection proceedings and (II) the procedural position of children in family- and child protection proceedings.

This research focuses solely on the procedural position of children and their right to be heard in family- and child protection law, as set out in Book 1 Dutch Civil Code, with a division of three clusters: adoption/parentage, custody/divorce and contact and visitation rights, and child protection measures.

The reason for this research is the recommendation of the Government Committee of the Reassessment of Parenthood in its report 'Child and Parents in the 21st Century' from December 2016, that special attention must be paid to the procedural position of children in family law – including the right to be heard.

RESEARCH METHODS

This research can be divided into four parts, which by using different research methods contribute together to answering the research questions.

The first part – a *legal-literature and case law study* – examines the current procedural position of children and their right to be heard in civil proceedings, the development of these aspects and the implementation of these rights in practice (by means of case law study). Furthermore, an internal legal comparison was carried out, looking for the similarities and differ-

ences between (the application of) legislation and regulations with regard to the procedural position of children and their right to be heard in various subareas of civil law, administrative law and juvenile law. Also, it has been investigated to what extent obligations and recommendations ensue from international law regarding the right of the child to be heard and the right of children to participate in family and child protection proceedings. Children's right to access to justice and to legal aid or other support in proceedings is included in this analysis.

The second part concerns a *literature study with insights from pedagogical sciences and neuropsychology*. A literature study has been conducted into the neurocognitive, psychological and pedagogical insights with regard to the procedural position of children and their right to be heard. Through an extensive literature study in relevant databases, it was examined to what extent children are able to participate in family and child protection proceedings. For this purpose, legal terms (such as competence) have been converted to related psychological constructs (such as executive functions, decision-making, stress(sensitivity), etc.). In addition, the context of hearing children was further investigated, with attachment theory as a starting point for examining the quality of several contextual factors.

The third part concerns an empirical *study focusing on experiences with hearing children and their procedural position*. In this study, the experiences, needs and opinions of professionals in legal practice, children and parents were mapped and analysed. The experiences of professionals involved in legal proceedings have been collected through questionnaires and interviews. A total of 272 participants completed the questionnaire: 10 Court of Appeal judges, 30 family and children's judges, 41 family lawyers, 26 guardians *ad litem*, 76 employees of the Child Protection Directorate, 73 employees of certified care institutions and 16 employees of the Children and Youth Law Centres. In addition, 21 of these experts participated in an interview: 5 judges, 3 family lawyers, 3 guardians *ad litem*, 5 employees of the Child Protection Board and 5 employees of certified care institutions. The experiences of children and parents were collected through questionnaires. A total of 136 adolescents aged 16 to 24 years old completed the questionnaire, of whom 43 had experience with family- or child protection proceedings. Furthermore, 131 parents and caretakers completed the questionnaire: 82 biological parents, 27 foster parents, 13 stepparents and 9 grandparents.

The fourth part concerns *bringing together the legal, empirical and social-sciences research results*. An answer has been formulated to the question how an extension of the procedural position of children in civil law is possible and/or how adjustment of the age limit for the right to be heard could possibly look. Furthermore, two expert meetings were held to further map the pedagogical and legal advantages and disadvantages of hearing children in family and child protection proceedings and to what extent these advantages and disadvantages are different for children under the age of twelve.

THE RIGHT OF CHILDREN TO BE HEARD

The current regulation and purpose of the right to be heard

Article 809 of the Dutch Code of Civil Procedure provides that in principle the judge will give children as of twelve years the opportunity to present their opinion. Under Article 809 of the Dutch Code of Civil Procedure, children under twelve years may also be given the opportunity to be heard. However, they are not invited by default by the judge for a child-hearing, but if they request an interview, the judge has a discretionary power to decide on hearing the child. Dutch legal research shows that the discretionary power of the judge is varied and sometimes applied to a limited extent in practice with regard to hearing (or not hearing) children younger than twelve years old. Earlier practical research shows that children under the age of twelve are hardly heard in family law cases.

The purpose of the child's right to be heard has not been explicitly mentioned by the legislator, nor has it been clearly defined in parliamentary history. However, it can be inferred that the child's right to be heard was introduced to offer children legal protection. In addition, the child's right to be heard, as laid down in Article 809 of the Dutch Code of Civil Procedure, gives substance to the right of every child to be heard in proceedings as laid down in Article 12 of the Convention of the Rights of the Child (CRC). Pursuant to Article 12 CRC children have the right to freely express their opinion on all issues that concern them. The views of the child must be given due weight in accordance with the age and maturity of the child (Article 12 (1) CRC). The second paragraph of Article 12 CRC requires that the child be given the opportunity to be heard in any legal proceeding affecting the child. Age limits can be used, but according to the Committee on the Rights of the Child, they cannot be absolute and age limits should leave space for younger children to have the opportunity to be heard by the judge. It also follows from international standards that children can be heard directly (by a judge) or indirectly (by an expert outside the courtroom), and that they should be able to choose this themselves. In Dutch law the way in which children must be given the opportunity to make their opinion known to the judge is not regulated. In legal practice, only the Courts of Appeal have developed a professional standard "Child conversations".

Hearing children above twelve years of age in practice

In the empirical study, it was investigated how child hearings unfold in practice. This study shows, among other things, that judges prefer to hear children directly, even though an expert (from the Child Protection Directorate or a certified care institution) has often spoken with children before the hearing and this information often reaches the judge. Adolescents also indicate that it is important to speak with the judge in person. In addition, the empirical research shows that children of twelve years and older are invited for a child hearing with a standard invitation letter. It appears that children do not always respond to this letter. Almost half of the judges who partici-

pated in this investigation indicated that most children do not respond to the invitation. The empirical research also shows that judges see the child hearing primarily as an opportunity for a child to give his or her opinion.

The interviews with judges show that the duration of the child hearing in family matters (including custody and access rights) and in child protection (including supervision and out-of-home placement) differ. In family law cases about 15 minutes are available for a child hearing. In child protection cases, it appears that much less time is available for a child hearing and these conversations usually last five minutes. The location for the child hearing also differs; sometimes the child hearing takes place in a special child-friendly room, sometimes in the courtroom and sometimes in the council chamber. This empirical study also shows that sometimes several judges are present during the child interview. It also appears that there is a current need among some adolescents to take a support person to the child hearing, while this is not common practice.

In addition, the empirical research shows that the degree to which the child's opinion is taken into account varies between judges. Judges have indicated that the opinion is more strongly taken into account when the child is older, and that this can be dependent on the type of case. In general, the majority of adolescents have indicated that they had a good feeling about the conversation with the judge. They have a strong feeling that they were taken seriously during the conversation.

Regarding the feedback of the decision towards the child, this does not happen often. From the interviews with judges it becomes clear that they mainly see practical problems with regard to the feedback of the decision and the use of child-friendly judgments. Furthermore, provision of information before the child hearing is not always sufficient. When asked what adolescents were not satisfied with regarding the right to be heard, they often replied that they would like to be better informed about the procedure and the child hearing. In a question about what made adolescents most nervous when they went to court, lack of information was also mentioned.

Furthermore, the empirical research shows that the child hearing is often stressful for a child. However, adolescents do not report this as a reason *not* to use their right to be heard. One reason for making the child hearing stressful, is the chance to possibly bump into a parent or to raise problems while the situation has just become stable, which can indirectly be strenuous. Half of the group also thought that expressing a personal opinion to the judge may impact negatively on the relationship with their parents. Nevertheless, adolescents underline the importance of the child hearing. Almost all adolescents indicated that they thought it was important to give their opinion. This interest must therefore have outweighed the perceived nerve and load.

The hearing of children under twelve years of age in practice

The outcomes show that hearing children under twelve years of age is practically non-existent. Earlier research findings show that the age limit of twelve years is strictly adhered to when the right to be heard is given by the

judge and that children younger than twelve years are hardly, or not, heard at all. In most cases that the child under the age of twelve is heard, this is at the request of the child himself. The foregoing does not alter the fact that, in current practice, initiatives have been taken in recent years that have opted for a lower age limit to hear children (The Hague Court in child abduction cases: all children of six years of age and older; and the Amsterdam Court in family and child protection cases: all children of eight years of age and older).

THE LEGAL POSITION OF CHILDREN

Regulation and purpose of the legal position of children and their legal status in other areas of law

In family law, the child is in principle incapable of autonomously participating in legal proceedings (has no *locus standi*) and his or her legal representatives (parents or guardian) or – in the event of a conflict of interests – a guardian *ad litem* act on behalf of the child as (formal) litigants. Several exceptions have been introduced in recent decades for the child to litigate independently, sometimes in a formal and sometimes in an informal way. These exceptions are fragmented in the Dutch Civil Code and sometimes have twelve years, and sometimes sixteen years as the lower age limit. Various reasons can be found in parliamentary history that underlie these possibilities. The reasons given for these different variants do not seem consistent; there is no clear objective, policy or uniform view with regard to the civil procedural position of children.

In recent decades, there have been repeated calls for strengthening of the procedural position of children. The proposals to strengthen the autonomous legal position of children have always been rejected on the basis of a desire to protect children and to involve them as little as possible in legal proceedings against their parents. The possibility of appointing a guardian *ad litem* is also mentioned as a reason for not making further improvements. Although special guardians *ad litem* are increasingly being appointed by the court, case law research shows that such requests are also regularly rejected. Thus, there is no right as such in law for children to be represented by a guardian *ad litem*.

In other areas of law, the child does have the option of litigating independently. In administrative law, for example, children are allowed litigation if they can be deemed capable of giving a reasonable assessment of their interests. This means that every child is assessed on his or her specific capacity. In criminal law, the minimum age for criminal responsibility is twelve years old. However, children between twelve and sixteen years old can undertake certain procedural acts, such as calling witnesses. As long as the child is not yet sixteen years old, the powers in the criminal proceedings are also vested in his or her lawyer. As of sixteen years, children have full legal capacity in their own right. In some civil law proceedings (such as health law or labor

law), children from the age of sixteen are able to start proceedings independently. In these areas of law, the child seems to be granted more autonomy and less protection compared to family- and child protection law. This leads to a lack of clarity and a difference in legal status for children in the Netherlands, depending on the type of proceedings they are faced with.

From international standards it can be deduced that children who are confronted with legal proceedings are entitled to child-friendly proceedings and also have the right of access to justice and the possibility to challenge court decisions that are relevant to them. The unclear procedural position of children in the various proceedings seems to contradict the principles of relevant international standards, which emphasize the right to effective access to justice for children. Furthermore, it is doubtful whether family law proceedings in the Netherlands meet the requirements for a child-friendly system.

Practice and current experiences with the legal position of children

The empirical research shows that children do not often start a proceeding, with or without help. In the small number of cases that it does occur, it is usually in cases regarding custody and access rights. Judges also indicate that the possibility for children to litigate independently, for example by filing an appeal against an out-of-home placement in secure treatment setting, is rarely used. They also indicate that informal access to justice (this means that for some situations the child can request the court to take a decision, e.g. with regard to custody and access, but the judge has discretionary power to decide whether to proceed or to reject the request) is rarely used and is probably unknown to many children. This confirms earlier research results that pointed to unfamiliarity and the scarce use of the informal legal entry by children.

This study shows that requests from children through informal access to justice do not always lead to a judicial decision. This study also shows that the studied population of adolescents is hardly aware of the possibility of approaching a judge through informal channels. Almost all experts from the various professional groups who participated in this study believe that children are insufficiently aware of their procedural position and that this also applies to parents. Furthermore, a majority of the experts believe that children currently receive insufficient support during legal proceedings. In addition to the judges, the majority of the other experts also believe that the parents as legal representatives should not be the ones to represent the child in family and child protection proceedings and that representation of children in these proceedings is insufficient. Almost all experts from all professional groups believe that the possibilities of appointing a guardian *ad litem* to represent children should be broadened.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

The findings from the legal part of this study lead to the conclusion that the formal procedural position, the right to be heard and the support of children in family and child protection proceedings deserve adjustment. With regard to the formal procedural position, there is a lack of a well-considered, accessible and clear system. The starting point that children are not able to autonomously participate in legal proceedings has numerous exceptions to the rule and civil law also deviates from the legal position of children in other areas of law. With regard to the right to be heard, it has been found that the legal exception to be able to hear children under the age of twelve at their request is hardly applied in practice. Each child should be enabled to be involved, directly or indirectly, in proceedings. In the Netherlands this is legally possible on the basis of the right to be heard in Article 809 Dutch Code of Civil Procedure. As this research shows there is no effective possibility to be heard for children younger than twelve years old. With regard to the support of children in family and child protection proceedings, it has been found that there is no guarantee for children that a request for the appointment of a guardian *ad litem* is granted. Also, the legal criterion of 'conflict of interests between the child and the legal representative (s)' is ambiguous and subject to different interpretations in practice.

The results of the empirical research also point in the direction of improvements that are needed for the child's right to be heard, the formal procedural position and the support of children in family- and child protection proceedings. First, on the child's right to be heard, one recommendation is to adjust the age limits. Almost half of the professionals indicated that they wished for a lower age limit. The adolescents and parents involved in this study also have a strong preference for lowering the age limit. Second, on the formal procedural position, the experts are positive about a change in civil procedural law for children, in which the law on parts should be amended. A large majority of experts do not agree that the main rule should be that children are competent in litigation and have *locus standi*. Just about all adolescents who participated in the investigation think it is important that children know that they themselves can write a letter to the judge. They are very divided about a possible extension of the formal legal entry and about the age from which this should be possible. A majority of the experts are of the opinion that children are currently insufficiently supported during proceedings. Many experts believe that the options for appointing a guardian *ad litem* should be broadened.

Finally, it can also be concluded from the results of relevant (neuro)psychological and pedagogical scientific research that the procedural position of children and their right to be heard in family- and child protection proceedings needs improvement. With regard to the child's right to be heard, the study shows that language comprehension and production of children is not an obstacle to lowering the current age limit of the child's right to be heard: around the age of four children are able to understand and produce com-

plex sentences. In the context of possible loyalty conflicts, it is also important that children from the age of eight understand that it is possible to experience both positive and negative emotions on one subject (or person). Since around this age the cognitive development of children has also undergone a major leap, especially with regard to logical reasoning, it is possible to hear children from the age of eight.

There are some important recommendations regarding the context of hearing children in court. If a lower limit of eight years is chosen, this does not imply that younger children do not have to be invited to express their opinion; after all, having a conversation about this is already possible from preschool or kindergarten. Given that there are still many differences between children between the ages of four and eight, it is necessary to offer these younger children more guidance during a child hearing. Indirect hearings through an expert who can take more time for a conversation and who is specialized in having conversations with young children may be an option. Although children often indicate that they want to be heard or give their opinion, this is not always done because of the assumption that hearing is perceived as burdensome or stressful and that young children are insufficiently resilient. A good context in which the child hearing takes place can ensure that (obstructing) tension and stress are reduced.

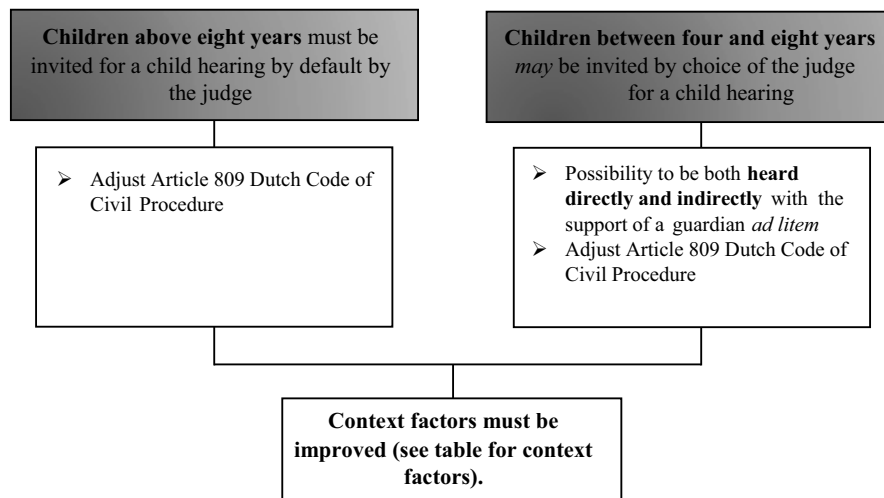
This study has made it clear that the research findings point towards an adjustment of the position of children in family and child protection proceedings.

Improvement of the right to be heard

With regard to the right to be heard, it is proposed on the basis of the research results that children from the age of eight are invited for a child hearing. In other words: lowering the age limit in Article 809 Dutch Code of Civil Procedure from twelve years to eight years (unless it concerns child support cases). Furthermore, it has been shown that children under the age of twelve have also the right to be involved in proceedings that concern them and they are generally able to express their opinion. In addition, the importance of a supporter for the child before, during and after the child hearing has become clear in this study. The possibility of taking a counselor to the child hearing should become standard practice, or at least be offered in advance (more than is currently the case) to each child, for example by mentioning this as an option in the invitation letter. The possibility should also be explored to make support by a guardian *ad litem* (more often) possible for children, who wish so, in these proceedings without strict requirements being imposed on them. It is important to clearly define the role of the guardian *ad litem*. At the moment it seems that the guardian *ad litem* has become an instrument of the judge (as an expert) instead of an advocate and litigator for the child. The guardian *ad litem* must support the child in the proceedings and express the view of the child as clearly as possible.

In addition, based on the research results, it is proposed to explore the possibility for the judge to hear children between four to eight years old. A

pilot procedure could be set up to test the feasibility of this proposal in practice. It is proposed that this group of children should be given the opportunity to be heard both indirectly and directly with the support of a guardian *ad litem* who is simultaneously responsible for the provision of information before the hearing and the child hearing and after the hearing for explaining the ruling, just like in the proceedings of international child abduction cases in The Hague.

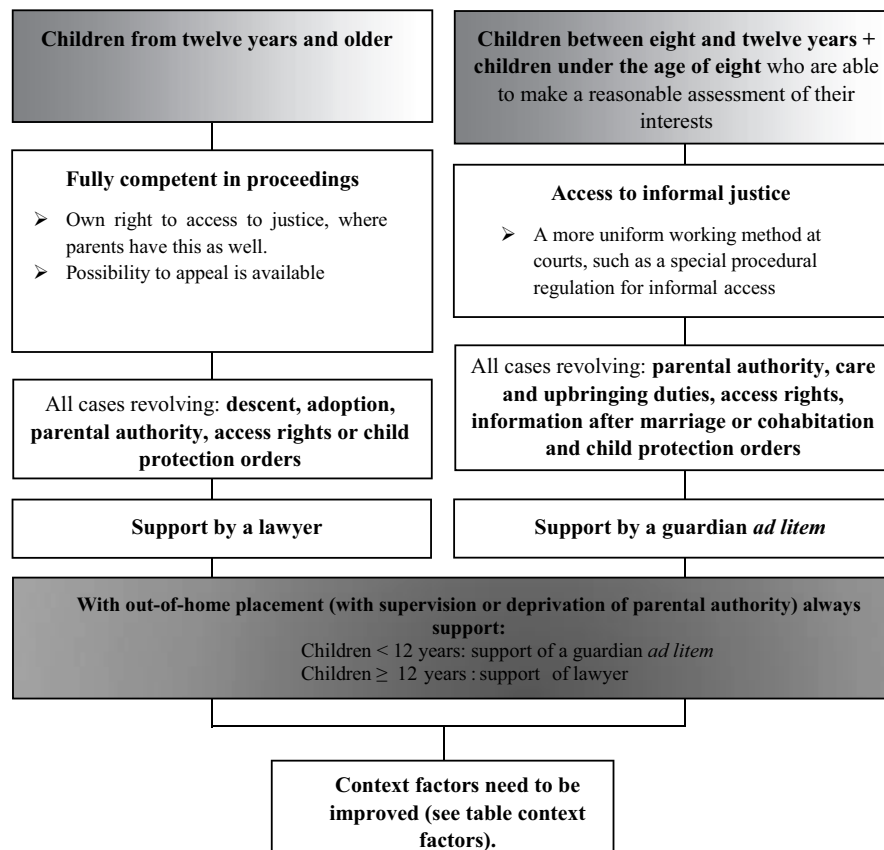
Improvement of the formal procedural position

Based on the research results, it is proposed that children from the age of twelve receive party status and their own legal access, wherever parents have this as well to issues related to parentage, adoption, divorce, custody, access rights, and child protection. This means that they can independently – without the intervention of a legal representative or guardian *ad litem* – initiate such proceedings and are also authorized to autonomously appeal a judgement. Children from twelve to eighteen years of age should be competent in litigation with regard to the aforementioned subjects and should have *locus standi*. This means that children have party status and can also exercise the corresponding rights independently. An autonomous legal position should also mean that children involved in such proceedings should be able to appeal independently from the age of twelve.

It is furthermore proposed that children aged twelve years and older who use their independent legal access to custody and child protection issues should be assisted by a lawyer. This lawyer represents the interests of the older child in which he or she expresses the view and wishes of the child. This lawyer also has the task of carefully informing the child about everything concerning the process. In addition, it is proposed that children aged twelve years and older who are faced with an out-of-home placement authorization under a supervision order or guardianship order should always be

assisted by a lawyer. Children under the age of twelve must be assisted by a guardian *ad litem*.

Moreover, it is proposed to introduce a new informal legal entry. Children aged eight to twelve must be able to use this informal access to all matters relating to custody, care and upbringing duties, access rights, information after marriage or cohabitation, and child protection orders. For children under the age of eight, this informal access to justice must also be available when they are capable of a reasonable evaluation of their interests. Children under the age of twelve who rely on this informal access to justice should be assigned a guardian *ad litem*. The guardian *ad litem* can properly inform the child about a possible proceeding and can discuss in advance whether the child oversees the consequences of such a decision and wants to continue this on his own initiative. The extension of the informal legal entry only seems sensible when the working method for the informal legal entry becomes more uniform. For this purpose, for example, a special procedural regulation or professional standard for the informal access to justice could be developed.

The above does not alter the fact that, as a greater ambition for the future, it is desirable that the procedural position of children in all areas of law should be thoroughly examined by an integrated approach.

Improving context factors for effective participation

This study has shown that for effective participation of children in family- and child protection proceedings it is not only important that changes are made to the age limit for the right to be heard and the independent access to justice for children, but it is also necessary to improve context factors.

First of all, it is proposed to conduct further research into what exactly is meant by “child-friendly”, partly from the point of view of different stages of development of children with corresponding different needs with regard to child-friendly proceedings. Continuous attention should also be paid to effectively informing children about their rights with regard to family- and child protection proceedings. In line with this, children must also be better informed prior to the hearing about the content of the proceedings and the general course of affairs at the court.

Besides, it is proposed that the court summons children in a child-friendly manner; further investigation would be desirable for (more modern) alternatives to the invitation letter from the court. It is also suggested to introduce child-friendly waiting rooms and meeting rooms in court. More attention should be paid in this context to unwelcome encounters between children and other involved parties in court proceedings.

Another proposal is to make sufficient time available for a conversation between a child and a judge; this means that investments must be made in a longer period of time for these child hearings. Continuous attention and investment is also needed for training and regular education for judges who hear children in court. In every court ruling that concerns family or child protection decisions, it must be made clear how the opinion of the child has influenced the court decision. Finally, child-friendly case-law – the writing of a separate recital in the judgment specifically addressed to the child or the writing of an entire judgement in child-friendly language – should be encouraged.

CONTEXT FACTORS:*Child-friendliness:*

- Further research to conduct what is exactly meant by “child-friendly”.

Before the child interview and hearing:

- Child-friendly information available about the child hearing and the formal procedural position of the child (e.g. through movie clips with educational purpose) and adequate provision of information before the child hearing by an adult
- Summoning of the court in a child-friendly manner

During the child interview and hearing:

- Child-friendly waiting rooms and child-friendly meeting rooms where the child hearing takes place and special attention to unwelcome encounters between children and other involved parties in court proceedings;
- Enough time available for the child hearing
- Training and regular education for judges who hear children in court

After the child interview and hearing:

- More attention to the feedback of the decision to the child;
- It must be made clear in every decision in what matter the opinion of the child has influenced the court decision;
- Child-friendly case law should be encouraged.

From communication towards effective participation

This study reaffirms that the procedural position of children in family and child protection cases before the civil court must be thoroughly improved. This applies both to the child’s right to be heard and to the informal access to justice and competence for proceedings of children, and also to the support of children in such proceedings. Previous research findings pointing in the same direction have been confirmed in this study by neuropsychological and pedagogical insights. These insights, together with relevant international standards on the right of children to be heard in all proceedings, have made it clear that restraint with regard to the procedural position of children is no longer appropriate. In recent years, important first steps have been taken based on case law, as a result of which children in family and child protection proceedings are no longer regarded as mere decorations but where communication with children occurs. Now the necessary step must be taken from communication to effective participation of – also young – children in family and child protection proceedings.

Dankwoord

In opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het Ministerie van Justitie heeft de Universiteit Leiden onderzoek gedaan naar de vraag of het mogelijk en wenselijk is om de formele procespositie en het hoorrecht van minderjarigen in familie- en jeugdrechtelijke zaken uit te breiden, en zo ja op welke wijze. Het onderzoek is gestart in juni 2018 en is afgerond in november 2019.

Een groot aantal personen en organisaties heeft een bijdrage geleverd aan dit onderzoek. Allereerst willen wij alle jongeren en ouders die de vragenlijsten hebben ingevuld, hartelijk danken voor hun medewerking. Daarnaast zijn we alle deskundigen van onder meer de rechtbanken, gerechtshoven, advocatuur, Raad voor de Kinderbescherming, gecertificeerde instellingen voor jeugdbescherming en jeugdreclassering, de bijzondere curatoren en de Kinder- en Jongerenrechtswinkels die de vragenlijsten hebben ingevuld of door ons zijn geïnterviewd zeer erkentelijk. Onze dank gaat verder uit naar de deelnemers aan de expertmeetings. Dankzij hen hebben wij een beter beeld kunnen vormen van de huidige praktijk en wensen tot aanpassing van de bestaande procedures.

Wij danken de Raad voor de Rechtspraak voor het verlenen van toestemming voor dit onderzoek. Daarnaast gaat onze dank uit naar de personen en organisaties die ons hebben ondersteund bij de werving van respondenten voor de vragenlijsten en interviews: Augeo, Defence for Children, Villa Pinedo, de Kinderombudsman, Jongwijs, het Jeugdwelzijnsberaad, diverse pleegzorgorganisaties, het instituut Pedagogische Wetenschappen en Psychologie aan de Universiteit Leiden en de opleiding Social Work van de Hogeschool Leiden, de Raad voor de Rechtspraak, het landelijk overleg van vakinhoud Familie- en Jeugdrecht (LOVF), de beroepsgroepen van familierechtadvocaten (VFAS) en jeugdadvocaten (VNJA), Stichting Bijzondere Curator, het landelijk bureau van de Raad voor de Kinderbescherming, Jeugdzorg Nederland en de Kinder- en Jongerenrechtswinkels. Ook willen wij de leden van de begeleidingscommissie, prof. dr. C.H.C.J. van Nijnatten (voorzitter), mr. A.H.W.M. van Beuningen, mr. E.C. van Ginkel, mr. E.A.A. van Kalveen en mr. dr. V.M. Smits, hartelijk danken voor hun begeleiding gedurende het onderzoek.

Wij zijn prof. dr. L.R.A. Alink, prof. dr. E.A.M. Crone, prof. mr. J.E. Doek, prof. dr. J. Mesman, mr. K.A.M. van der Zon en A.S. Florescu LLM zeer erkentelijk voor hun adviezen en commentaren op eerdere versies van dit rapport. Ten slotte willen wij Nina van Capelleveen, Bernadette Dokter, Sophie Gelten, Yasemin Glasgow, Arwen Guldenaar, Aline Kraaijeveld, Mindy Mosk, Denise Otte, Alec Popescu, Silke van der Velde en Yassine Ziti hartelijk danken voor hun hulp bij dit onderzoek.

Namens het onderzoeksteam,

Mariëlle Bruning

Leiden, 13 november 2019

Over de auteurs / onderzoekers

Prof. mr. drs. Mariëlle Bruning is als hoogleraar Jeugdrecht verbonden aan de afdeling Jeugdrecht van de Universiteit Leiden en rechter-plaatsvervanger in de rechtbank Amsterdam. Haar onderzoek richt zich op de juridische positie van de minderjarige en de driehoeksverhouding tussen kind, ouders en Staat, met bijzondere aandacht voor kinderbescherming, jeugdhulp, minderjarigen in alternatieve zorg, kindermishandeling, minderjarigen in procedures en de invloed van kinderrechten op deze terreinen.

Dr. Daisy J.H. Smeets is als Universitair Docent verbonden aan het instituut Pedagogische Wetenschappen van de Universiteit Leiden. Binnen de afdeling Forensische Gezinspedagogiek en Jeugdhulpverlening voert zij onderzoek uit op het gebied van o.a. adoptie, pleegzorg en het kindverhoor binnen juridische en forensische setting.

Mr. Apollonia Bolscher is als docent en onderzoeker verbonden aan de afdeling Jeugdrecht van de Universiteit Leiden. Zij heeft eerder onderzoek gedaan naar verschillende jeugdrechtelijke en kinderrechtelijke thema's, waaronder kindereuthanasie, geweld in de jeugdzorg en participatie van jeugdigen in het jeugdstrafrecht.

Dr. J.S. Peper is universitair docent en senior onderzoeker binnen de vakgroep Onderwijs en Ontwikkelingspsychologie van de Universiteit Leiden. Haar onderzoek richt zich op de hersenontwikkeling in kinderen en adolescenten, hormoonveranderingen en de ontwikkeling van gedragsregulatie, risicogedrag en motivatie in de puberteit.

Mr. Renske de Boer is programmaleider van de Master Jeugdzorg en docent onderzoeker jeugdrecht aan de Hogeschool Leiden. Zij doet onderzoek naar het recht in de jeugdzorg, waaronder eerder onder meer de evaluatie van de Wet op de jeugdzorg en de evaluatie van de Jeugdwet.

In de boekenreeks van het E.M. Meijers Instituut van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit Leiden, zijn in 2018 en 2019 verschenen:

- MI-300 N.N. Koster, *Crime victims and the police: Crime victims' evaluations of police behaviour, legitimacy, and cooperation: A multi-method study*, (diss. Leiden), Amsterdam: Ipskamp Printing 2018
- MI-301 Jingshu Zhu, *Straightjacket: Same-Sex Orientation under Chinese Family Law – Marriage, Parenthood, Eldercare*, (diss. Leiden), Amsterdam: Ipskamp Printing 2018
- MI-302 Xiang Li, *Collective Labour Rights and Collective Labour Relations of China*, (diss. Leiden), Amsterdam: Ipskamp Printing 2018, ISBN 978 94 0280 924 4
- MI-303 F. de Paula, *Legislative Policy in Brazil: Limits and Possibilities*, (diss. Leiden), Amsterdam: Ipskamp Printing 2018, ISBN 978 94 028 0957 2
- MI-304 C. Achmad, *Children's Rights in International Commercial Surrogacy. Exploring the challenges from a child rights, public international human rights law perspective*, (diss. Leiden), Amsterdam: Ipskamp Printing 2018
- MI-305 E.B. Beenakker, *The implementation of international law in the national legal order – A legislative perspective*, (diss. Leiden), Amsterdam: Ipskamp Printing 2018
- MI-306 Linlin Sun, *International Environmental Obligations and Liabilities in Deep Seabed Mining*, (diss. Leiden), Amsterdam: Ipskamp Printing 2018
- MI-307 Qiulin Hu, *Perspectives on the Regulation of Working Conditions in Times of Globalization – Challenges & Obstacles Facing Regulatory Intervention*, (diss. Leiden), Amsterdam: Ipskamp Printing 2018
- MI-308 L.M. de Hoog, *De prioriteitsregel in het vermogensrecht*, (diss. Leiden), Vianen: Proefschrift-maken.nl 2018, ISBN 978 94 930 1964 5
- MI-309 E.S. Daalder, *De rechtspraakverzamelingen van Julius Paulus. Recht en rechtvaardigheid in de rechterlijke uitspraken van keizer Septimius Severus*, (diss. Leiden), Den Haag: Boom Juridisch 2018, ISBN 978 94 6290 556 6, ISBN 978 94 6274 946 7 (e-book)
- MI-310 T.H. Sikkema, *Beginsel en begrip van verdeling*, (diss. Leiden), Vianen: Proefschrift-maken.nl 2018
- MI-311 L. Kools, *Essays on wealth, health and data collection*, (diss. Leiden), Amsterdam: Ipskamp Printing 2018, ISBN 978 94 028 1168 1
- MI-312 S. Voskamp, *Onderwijsvereenkomst. Contractenrechtelijke leerstukken toegepast op de rechtsverhouding tussen school, leerling en ouders in het primair en voortgezet bekostigd onderwijs*, (diss. Leiden), Den Haag: Boom juridisch 2018, ISBN 978 94 6290 585 6
- MI-313 S. van der Hof e.a. (red.), *Recht uit het hart* (liber amicorum W. Hins), Amsterdam: Ipskamp Printing 2018, ISBN 978 94 028 1310 4
- MI-314 D. Kong, *Civil Liability for Damage caused by Global Navigation Satellite System*, (diss. Leiden), Amsterdam: Ipskamp Printing 2018
- MI-315 T.B.D. van der Wal, *Nemo condicit rem suam. Over de samenloop tussen de rei vindicatio en de condictio*, (diss. Leiden), Den Haag: Boom juridisch 2019, ISBN 978 94 6290 609 9, ISBN 978 94 6236 909 2 (e-book)
- MI-316 R. Zandvliet, *Trade, Investment and Labour: Interactions in International Law*, (diss. Leiden), Amsterdam: Ipskamp Printing 2019
- MI-317 M. de Jong-de Kruijf, *Legitimiteit en rechtswaarborgen bij gesloten plaatsingen van kinderen. De externe rechtspositie van kinderen in gesloten jeugdhulp gezien vanuit kinder- en mensenrechten*, (diss. Leiden), Den Haag: Boom juridisch 2019
- MI-318 R.J.W. van Eijk, *Web Privacy Measurement in Real-Time Bidding Systems. A Graph-Based Approach to RTB system classification*, (diss. Leiden), Amsterdam: Ipskamp Printing 2019, ISBN 978 94 028 1323 4
- MI-319 M.P. Sombroek-van Doorm, *Medisch beroepsgeheim en de zorgplicht van de arts bij vermoedens van kindermishandeling in de rechtsverhouding tussen arts, kind en ouders*, (diss. Leiden), Den Haag: Boom juridisch 2019, ISBN 978 94 6236 906 1
- MI-320 Y. Tan, *The Rome Statute as Evidence of Customary International Law*, (diss. Leiden), Amsterdam: Ipskamp Printing 2019
- MI-321 T. van der Linden, *Aanvullend Verrijktingsrecht*, (diss. Leiden), Den Haag: Boom juridisch 2019, ISBN 978 94 6290 678 5, e-ISBN 978 94 6274 544 5
- MI-322 L.B. Louwerse, *The EU's Conceptualisation of the Rule of Law in its External Relations*, (diss. Leiden), Amsterdam: Ipskamp Printing 2019

- MI-323 I. Antonaki, *Privatisations and golden shares. Bridging the gap between the State and the market in the area of free movement of capital in the EU*, (diss. Leiden), Amsterdam: Ipskamp Printing 2019
- MI-324 E. Cammeraat, *Economic Effects of Social Protection*, (diss. Leiden), Amsterdam: Ipskamp Printing 2019
- MI-325 L.B. Esser, *De strafbaarstelling van mensenhandel ontrafeld. Een analyse en heroriëntatie in het licht van rechtsbelangen*, (diss. Leiden), Den Haag: Boom juridisch 2019, ISBN 978 94 6290 697 6
- MI-326 L.G.A. Janssen, *EU bank resolution framework. A comparative study on the relation with national private law*, (diss. Leiden), Amsterdam: Ipskamp Printing 2019
- MI-327 L.Y. d'Hondt, *Addressing Industrial Pollution in Indonesia. The Nexus between Regulation and Redress Seeking*, (diss. Leiden) Amsterdam: Ipskamp Printing 2019
- MI-328 L.F. Fiallos Pazmiño, *Legal perspectives on the cross-border operations of unmanned aircraft systems*, (diss. Leiden) Amsterdam: Ipskamp Printing 2019
- MI-329 M. Lochs, *Contempt of court. Een meerwaarde voor de goede strafrechtspleging in Nederland?* (diss. Leiden), Den Haag: Boom juridisch 2019, ISBN 978 94 6290 714 0
- MI-330 M.V. Antonov, *Formalism, Realism and Conservatism in Russian Law*, (diss. Leiden) Amsterdam: Ipskamp Printing 2019
- MI-331 P. van Berlo, *Human rights elephants in an era of globalisation. Commodification, crimmigration, and human rights in confinement*, (diss. Leiden) Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2020, ISBN 978 94 6240 565 3
- MI-332 M. Wensveen, *Eigen haard is goud waard? Een studie naar de woonsituatie, het verhuisgedrag en recidive van (ex-)gedetineerden*, (diss. Leiden) Amsterdam: Ipskamp Printing 2019, ISBN 978 94 0281 780 5
- MI-333 J. Brouwer, *Detection, detention, deportation. Criminal justice and migration control through the lens of crimmigration*, (diss. Leiden), Den Haag: Boom juridisch 2020, ISBN 978 94 6236 988 7
- MI-334 H. Bosdriesz, *Furthering the fight against impunity in Latin America. The contributions of the Inter-American Court of Human Rights to domestic accountability processes*, (diss. Leiden), Amsterdam: Ipskamp Printing 2019